

І. С. ТУРГЕНЕВ

ОПОВІДАННЯ
І ПОВІСТІ

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

1.

•

•

•

•

•

І. С. ТУРГЕНЄВ

ОПОВІДАННЯ
І ПОВІСТІ

*Державне видавництво
художньої літератури
Київ - 1949*

*Переклад з російської
за редакцією
А. ХУТОРЯНА*

І. С. ТУРГЕНЄВ

Тургенєв є один з найвидатніших російських письменників ХІХ століття.

Яскравість зображення російської дійсності 40—70-х років минулого ст., чуйне ставлення до ідейних шукачів передових людей свого часу, глибокий інтерес до громадсько-політичного життя країни, палка любов до батьківщини та свого народу, до рідної російської природи — все це обумовило виняткову популярність Тургенєва серед численних читачів. Художньо-пізнавальне значення його творів величезне. Ленін цинив чудову мову Тургенєва. В статті «Чи потрібна обов'язкова державна мова» він писав: «...мова Тургенєва, Толстого, Добролюбова, Чернишевського — велика й могутня»¹.

За походженням Іван Сергійович Тургенєв — виходець із дворян. Його батьки були багатими поміщиками, що володіли численними маєтками і сотнями кріпосних селян. Народився майбутній письменник 28 жовтня (ст. ст.) 1818 року в м. Орлі. Тут, а також в Спаському-Лутовинові, у садібі батька пройшло раннє дитинство Тургенєва.

У Спаському-Лутовинові вразливий хлопчик вперше спостерігав сцени дикої розправи над кріпосними селянами, і це залишило глибокі сліди в його свідомості. Тургенєв рано втратив батька. Його мати, що стала після смерті чоловіка цілковитою господинею спадкових маєтків, була вередливою і свавільною поміщицею. Для неї нічого не значило за найдрібнішу провину висікти різками, здати в рекрути або заслати в

¹ В. І. Ленін. Твори. Вид. III, т. XVII, стр. 180.

Сибір будь-кого з своїх дворових. Тургенєв виніс найтяжчі слогади від спостережень над картинами життя в Спаському. На кожному кроці він бачив похмуру кріпосницьку дійсність. Пізніше в оповіданнях «Муму», «Пуїїн і Бабурін» він змалював в образі жорстокої поміщиці свою матір Варвару Петрівну Тургенєву-Лутовинову.

Проте, незважаючи на своє походження, Тургенєв знаходив щирих друзів, які впливали на його розумовий і моральний розвиток. Штучне виховання, іноземці-гувернери та французька мова, що панувала в барському домі, не вбили в ньому органічної любові до російської простої людини, до російської природи. В творі «Пуїїн і Бабурін» (1874 р.) Тургенєв розповідає, як прилучив його до російської мови і російської літератури кріпосний слуга його матері, гарячий прихильник поезій XVIII ст. Величезне враження справив на хлопчика Бабурін — демократ-різпочинець, який сміливо вказав поміщиці на несправедливе ставлення до кріпосних. Зворушливо передана в оповіданні сцена прощання з Бабуріним. На слова Бабуріна про те, що коли він, «панич», виростає, то повинен припинити «таку несправедливість», «панич», заливаючися слізьми, зворушливо промовляє: «Буду... буду пам'ятати, що я обіцяю... зроблю... неодмінно... неодмінно...» Це була його, як висловився Тургенєв, «Аннібалова клятва»¹.

Так у Тургенєва зароджувалося почуття зненависті до кріпосницького права.

В 1827 році Тургенєв з матір'ю переїжджає до Москви, де вчиться в приватних пансіонах, і одночасно готується до вступу в університет.

П'ятнадцятилітнім юнаком майбутній письменник вступає на словесний факультет Московського університету, а через рік, у зв'язку з переїздом сім'ї до Петербурга, переходить на той же факультет Петербурзького університету.

В університетах того часу так звана офіційна наука не сприяла і не могла сприяти інтелектуальному розвитку студентів. Більшість професорів не користувалась ніяким авторитетом серед слухачів. Показовий, наприклад, такий факт. Російська література, яка особливо цікавила Тургенєва, викладалась за старими підручниками. Найновіші явища її зовсім не згадувались у лекціях. Ім'я Пушкіна, якого так любив Тургенєв, було забороненим в університетській аудиторії. Тим-то студентська молодь, що прагнула до живих знань, збиралась поза університетом. Студентські гуртки, вечори, бесіди — ось що, головним чином, допомагало передовій молоді усвідомити політичні завдання часу, мету боротьби з реакційним режимом. Тургенєв брав активну участь в цьому

¹ «Аннібалова (Ганнібалова) клятва» — клятва, яку дав знаменитий карфагенський полководець Ганнібал: ніколи не миритися з Римом.

кипучому позауніверситетському житті студентів, і це був його справжній «університет».

Перші літературні спроби Тургенева припадають на студентські роки. Він пише багато віршів і драматичну поему «Стено», на яких позначився вплив романтичної поезії. Поему «Стено» Тургенев віддав на суд професору російської літератури П. О. Плетньову, який, після смерті Пушкіна, був також редактором журналу «Современник». Під час одної лекції Плетньов, не називаючи імені автора, розглянув цю драму і розкритикував її. Однак Тургенева підбадьорювало те, що Плетньов у розмові з ним сказав, що в нього, у Тургенева, «щось є». Годі Тургенев відіс до «Современника» кілька віршів. Один з них — «Вечір» — і був надрукований в журналі. Це — перший друкований твір Тургенева, що з'явився навесні 1838 року.

По закінченні Петербурзького університету (1836 р.), Тургенев виїздить за кордон і стає студентом Берлінського університету. Тут він зближується з Грановським, Станкевичем та іншими передовими представниками російської дворянської інтелігенції. Під впливом цих людей Тургенев виявляв великий інтерес до питань російської дійсності, до історії своєї країни. Його не могли задовольнити абстракції ідеалістичної філософії, що викладалась в університеті, і він шукає шляхів до пізнання реального життя, шукає в філософії та історії зброї для боротьби проти кріпосницького права в Росії.

В 1841 році Тургенев повертається на батьківщину. Він має намір стати науковим працівником. Однак цей намір йому не пощастило здійснити: він наштотхнувся на протидію влади. Деякий час Тургенев служить чиновником, не припиняючи також літературної роботи. В 1843 році виходить з друку його поема «Параша». Цей твір привернув увагу Белінського — великого російського критика, ідейного керівника передової літератури 30—40 років. Критик відзначив у автора «Параші» «вірну спостережливість, глибоку думку, вихоплену з потаємних глибин російського життя, граційну і тонку іронію, під якою криється стільки почуття». Белінський назвав Тургенева «сином нашого часу, який пось в грудях своїх всі скорботи й питання його»¹.

Висока оцінка «Параші», що її дав критик, очевидно, пояснюється тим, що Тургенев правдиво, без ідеалізації, намалював у поемі картини поміщицького побуту. Наступні поеми Тургенева: «Розмова», «Псмідцяк», «Андрій» — мало відомі нашому читачеві — також знайшли прихильний відгук Белінського, який відзначив у них майстерність виконання і серйозність думки. Довідавшись про високу оцінку, дану Белін-

¹ В. І. Белінський. Твори в 3-х томах. М. 1948, т. II, стор. 569.

ським поемі «Параша». Тургенев вирішив особисто познайомитися з великим критиком.

Белінський відіграв велику роль в ідейному зрості Тургенева. Ще до свого особистого знайомства з ним, Тургенев уважно прислухався до його думки, гаряче співчуваючи боротьбі Белінського проти псевдоромантизму, ідеалізму, теорії «мистецтва для мистецтва», проти реакційних ідей в літературі.

Знайомство з Белінським відбулося в 1843 році. Після цього прагнення молодого письменника цілком віддатися літературі ще більш зміцніло. Розмови з Белінським на літературні, політичні, філософські теми благотворно вплинули на формування його світогляду. Тургенев глибоко усвідомив суспільне значення літератури, місце письменника в громадському житті.

А час був дуже важкий. У спогадах про Белінського Тургенев малює похмурі картини сорокових років: «Кріпосне право стоїть, як скеля, казарма на першому плані, суду нема, поширюються чутки про закриття університетів», і далі: «якесь темна хмара постійно звисає над всім, так званим ученим, літературним відомством, а тут іще сичать і рознювануться доноси; між молоддю нема ні спільного зв'язку, ні загальних інтересів, у всіх страх і приниження, хоч рукою махати!»¹

Але незважаючи на перешкоди, що їх чинило самодержавство поширенню революційних, прогресивних ідей, незважаючи на переслідування, 40-і роки в Росії ознаменувалися піднесенням антикріпосницького руху. В центрі суспільної уваги стало питання про звільнення кріпосного права. Тяжке становище мас, звіряча суть «рабства дикого без чутства, без закону», повстання селян проти поміщиків — все це мало величезний вплив на розвиток передових ідей. Будило думку і закликало до боротьби проти деспотизму самодержавства.

Пушкін, Лермонтов, Гоголь наблизили літературу до дійсності. Вона стала виявом суспільних потреб і боротьби людини за своє звільнення, відображенням прагнень народу, вона рішуче звільнялась від сентименталізму, псевдоромантизму, ідеалізації старовини, споглядального ставлення до дійсності. Пушкін, Лермонтов, Гоголь вивели літературу на шлях критичного реалізму, тобто на шлях глибокого, правдивого зображення життя, активної критики всього існуючого соціально-політичного ладу. Література стає соціально-чутливою, мистецтвом великих проблем і тенденцій.

Тургенев не поділяв революційних ідей Белінського, але критик був близький йому своєю неважністю до царизму, кріпосництва, сваволі і

¹ І. С. Тургенев. Твори М. 1934 р., том XI, стор. 420.

деспотизму. Так само Белінський в особі Тургенева вбачав одностороннє зусилля в боротьбі проти самодержавства.

В літературі 40-х років основним питанням було зображення життя народу. Його висунула сама дійсність, ідейно-політичні настрої передової інтелігенції, стихійний рух мас.

Зображення селянства стає одною з провідних тем. В 1846 році в «Отечественних записках» була надрукована повість Григоровича під назвою «Село». Незважаючи на сентименталізм у зображенні життя селянства, цей твір викликав у сучасників жвавий інтерес.

В 1837 р. в першій книзі журналу «Современник» з'явився нарис Тургенева «Хорь і Калнич». Сам Тургенев так пояснював появу цього нарису. Він уже хотів кинути літературу, незадоволений своїми першими спробами, коли Панаєв, один з редакторів журналу, попросив його дати щось для заповнення відділу «Всячини». Так і з'явився «Хорь і Калнич». «Успіх цього нарису,— згадував пізніше Тургенев,— спонукав мене написати інші,— і я повернувся до літератури»¹.

Але цей нарис насправді був не випадковим. Він був продиктований вичерпанням часу. Після цього Тургенев створив ще цілий цикл таких оповідань з життя селянства, об'єднавши їх спільною назвою «Записки мисливця».

«Записки мисливця» стали своєрідним здійсненням тої «Анібалової клятви», що її давав собі юнак Тургенев, мріючи про боротьбу з кріпосництвом.

В оповіданнях «Записок мисливця» змальовано цілу галерею образів поміщиків. Майже всі вони — тупі, огидні, егоїстичні. Їх самодурству немає меж. В оповіданні «Одноворець Овсянников» поміщик Котов примушує кріпосних дівчат співати до ранку хорових пісень, а щоб вони не втомлювалися, конюхи повинні підбадьорювати їх... батогами. В нарисі «Хорь і Калнич» розповідається про те, як один поміщик «приорав землі» від іншого поміщика Полутнікіна і на приораній землі звелів васікти полутикінієських кріпаків...

Але особливо виділяються образи кріпосників, зображені в оповіданнях «Бурмістр» і «Два поміщики».

Оповідання «Бурмістр» має свою особливу історію. Цей твір був написаний Тургеневим за кордоном, майже одночасно з відомим листом Белінського до Гоголя,— в Зальцбруні, в липні 1847 р. Вплив критика на цей твір безсумнівний. Тим-то не випадково оповідання визначається своєю викривально-сатиричною спрямованістю. Тургенев малює тут образ поміщика Пеночкіна. Це досить приваблива на вигляд людина, з вишуканими манерами, приємним голосом... Але ось його камердинер не

¹ І. С. Тургенев. Твори. М. 1934 р. Том XI, стор. 421.

підігрів, чи недостатньо підігрів вино до спіданку, і цей «культурний» поміщик посилає його «на конюшню».

В. І. Ленін в статті «Пам'яті графа Гейдена», викриваючи «гуманність» експлуататора і гнобителя, згадує оповідання «Бурмістр». Він пише:

«— Гейден був «людина»,— захинається від захоплення салонний демократ.— Гейден був гуманний.

Це захоплення гуманністю Гейдена змушує нас згадати не тільки Некрасова і Салтикова, але й «Записки мисливця» Тургенева. Перед нами — цивілізований, освічений поміщик, культурний, з м'якими формами поведінки, з європейським лоском. Поміщик частує гостя вином і веде високі розмови. «Чому вино не нагріте?»— питає він лакея. Лакей мовчить і блідне. Поміщик дзвонить, і, не підіймаючи голосу, каже слугі, що ввійшов: «Відносно Федора... розпорядитися».

Ось вам зразок Гейденівської «гуманності» або гуманності *à la* Гейден. Тургеневський поміщик теж «гуманна» людина... в порівнянні із Салтичихою, наприклад, настільки гуманний, що не йде сам у конюшню наглядати за тим, чи добре розпорядилися висікти Федора¹.

Але значення «Записок мисливця» не обмежується лише тим, що Тургенев показав моральну нікчемність поміщиків і тяжке становище кріпосних. Письменник показав також розумову й моральну вищість простої людини, закріпаченого селянина над дворянином.

В нарисі «Хорь і Калинич» Тургенев з великою симпатією змальовує різних за характером селян. Кріпосний Хорь відзначається своєю солідарністю, практичністю, почуттям власної гідності. Калинич — романтик, мрійник, він близький до природи, любить її, любить він і співати, і грати на балаалайці. Він майже не зв'язаний з господарством (до речі, не з власної вини, а з примхи свого пана, який відриває його від господарства, зробивши з Калинича мисливця), в нього немає сім'ї, він живе бідно. Але таке становище не викликає в Калинича активного протесту. Відсутність класової свідомості — характерна риса селян Тургенева.

Чудове оповідання «Співці», в якому дається прекрасна характеристика російського співу, російської пісні, «правдивої» і «гарячої» російської душі. Талановитість російської людини розкривається в її сильному почутті, в любові до людей, до природи, до рідної пісні. Ось, наприклад, як Тургенев розповідає про спів Якова Турка: «Потроху гарячішаючи та ширячись, полилася тужлива пісня. «Не одна во поле дороженька пролегалася»,— співав він, і всім нам солодко ставало й мото-

¹ В. І. Ленін. Твори, том XII, стор. 9 — 10.

рошно. Я, признаюся, рідко чував подібний голос: він був трохи розбитий і дзвенів, як падтрієнутий; він навіть спочатку віддавав чимсь болісним; але в цьому була й непідроблена глибока пристрасть, і молодість, і сила, і солодоші, і якась захоплююче-байдужа, сумна скорбота. Російська правда, гаряча душа звучала й дихала в ньому, і так і хапала вас за серце, хапала прямо за його російські струни».

Не всі нарис, написані письменником, увійшли до «Записок мисливця». Тургеневу доводилося зважати на цензуру. Згодом він говорив, що в його портфелі лишилось оповідання під назвою «Землеїд», в якому показана розправа селян з поміщиком. Твори такого відкритого антикріпосницького спрямування майже неможливо було друкувати в журналах. І все ж, незважаючи на те, що в «Записках» немає прямого різкого політичного викриття поміщиків, читач справедливо прийняв їх за антикріпосницькі. Всім своїм змістом, своїм методом зображення, порушеннями в них питаннями «Записки» закликають до гуманного поводження з людиною, до знищення безправ'я і сваволі, протестують проти попирання прав особи, проти знисосіблення, перетворення людини в річ.

Наприкінці 40-х рр. Тургенев перебував у Франції, де був свідком буржуазної революції 1848 року. Пізніше, в 60—70 роках, він напише кілька нарисів, в яких, відтворюючи дні французької революції, з великою теплотою створить образи робітників. Тургенев не став революціонером, спостерігаючи класові сутички між буржуазією і робітниками, але він також не зрадив своїм намірам — боротися проти кріпосництва в Росії. Лишаючись у своїх поглядах «постепенцем», тобто прихильником поступових соціально-політичних реформ у Росії, Тургенев був твердо впевнений в необхідності зміни становища селян. Обмеженість політичних поглядів Тургенева в конкретні-історичних умовах не завадила йому, проте, бути стійким антикріпосником, і це передусім і обумовило ідейно-художню силу його «Записок мисливця».

В 1852 році «Записки мисливця» вийшли окремим виданням. Микола I виявив своє обурення з цього приводу. Цензор, який допустив книгу до друку, був усунений, а книгу наказано було спалити.

У цьому ж 1852 році помер Гоголь. Смерть автора «Мертвих душ» глибоко вразила Тургенева. В одному з своїх листів він писав про Гоголя: «Для нас він значив більше ніж письменник: він розкрив нам самих себе. Він в багатьох відношеннях був для нас послідовником Петра Великого».

Схвильованій сумною звісткою, Тургенев пише статтю про Гоголя. Але царський уряд заборонив будь-що згадувати про автора «Мертвих душ»: уряд боявся популярності обличчя поміщиків і чиповників. Однак Тургенев друкує свою замітку. Він говорить про Гоголя, як про ве-

ликого письменника, яким пишається російська література і який своїми книгами виявив велику любов до Росії та російського народу.

За таку «провину» Тургенев був заарештований і просидів місяць в арештному домі. Тут він написав одаю з найбільш відомих своїх оповідань — «Муму». Цей твір не був включений до «Занісок мисливця», але за своєю темою і спрямуванням він близький до них. В «Муму» описана зворушлива історія кріпосного селянина Глухонімиї Гарасим, взятий у місто до своєї поміщиці, відірваний від рідного середовища, всією душою прив'язався до знайденого і вигодуваного ним цуценяти. Але поміщиця наказала втопити собаку, бо вона нібито порушувала її спокій. Гарасим виконує цю вимогу і, на знак протесту, повертається до села.

В роботі над своїми творами Тургенев завжди спирався на факти і явища реального життя. Він не вигадує, а творчо відображає і художньо узагальнює. Цю особливість таланту Тургенева відзначив ще Белінський у статті «Погляд на російську літературу 1847 року»: «Головна характерна риса його таланту, — писав критик, — полягає в тому, що йому навряд чи вдалося б створити правдиво такий характер, подібного якому він не зустрічав у дійсності. Він завжди повинен триматися ґрунту дійсності»¹.

Пізніше, в 70-х роках, Тургенев писатиме одному знайомому: «Як тільки я в своїй роботі відходжу від образів, я зовсім розгублююсь і не знаю, з чого почати»².

Пробувши місяць під арештом, Тургенев, висланий з Петербурга, оселиється у Спаському. «Перебування в селі, — говорив письменник, — дало мені безсумнівну користь: воно наблизило мене до таких сторін російського побуту, які при звичайному ході речей, можливо, пройшли б повз мою увагу»³.

В Спаському Тургенев написав свій перший роман «Рудін», що поклав початок його романічній творчості. Працюючи над романом, автор ставив перед собою завдання дати широку картину суспільного життя, показати найважливіші явища тогочасної російської дійсності.

Роман «Рудін», надрукований на початку 1856 року, привернув до себе увагу широкої громадськості постановкою питання про так званих «зайвих людей».

Герой роману — Рудін — культурна, високоосвічена людина. Він володіє чудовим даром слова, приваблює до себе і дівчину з «дворянського гнізда» і різночання — вчителя. Але сам Рудін, маючи всі позитивні якості, нерішучий, безвольний. І хоч Тургенев показує загальні

¹ В. Г. Белінський. Твори в 3-х томах. М. 1948, том III, стор. 332.

² Листи до Л. Піча, М.-Л., 1924, стор. 97.

³ И. С. Тургенев «Материалы и исследования», Орел, 1940 г. стр. 33.

свого героя на барикадах під час Французької революції 1848 року. Рудін залишався в свідомості російського читача людиною тільки слова, ідеалістом в практичному житті, людиною, далексю від вимог реальної дійсності.

Рудіну протиставлені в романі Лежньов і Волшцев. Але вони не могли викликати симпатії у передового читача: сфера їх діяльності була надто обмежена. Теплі почуття викликала Наталія Ласунська, яка безуспішно шукала в особі Рудіна підтримки своїм прагненням до діяльності.

Роман «Рудін» показовий для Тургенєва. Він свідчить про те, що письменник справді став художником-істориком ідейно-суспільного життя Росії другої половини XIX століття.

В 1858 році Тургенєв друкує повість «Ася». На перший погляд, автор у цьому творі зовсім обминає громадські питання, адже повість побудована на зворушливій історії нерозділеного кохання дівчини.

Однак «Ася» також привернула увагу критики. Серед відгуків про цей твір особливо виділяється стаття Чернишевського під назвою «Російська людина на «*grandes voix*» («Російська людина на побаченні»). Герой твору, від імені якого ведеться розповідь, розглядається Чернишевським, як психологічний тип ліберала-дворянина. Він неначе і кулятурний, і благородний, а насправді здатний на крайній аморальний вчинок. Ця людина позбавлена волі, характеру, не вміє швидко і рішуче вирішувати питання першочергового значення. Дворянин-ліберал в житті, як і герой Тургенєва, був неспроможний розв'язувати складні життєві питання. В період боротьби селян за своє визволення (60-ті роки) йому бракувало мужності стати в ряди активних борців за народ. Ця особа не могла бути справжнім громадським діячем.— до такого висновку приходять Чернишевський.

Другий роман Тургенєва «Дворянське гніздо» (1859 р.) справедливо вважають одним з найбільш високохудожніх творів письменника. Тургенєв прощається із старою Росією — Росією «дворянських гнізд». Він поезизує Лізу Калитіну, змальовуючи ідеальний, морально чистий образ дівчини, яка сповідує ідеї суворого обов'язку перед життям. Про героя твору Лаврецького Добролюбов писав: «Він (тобто Тургенєв), умів поставити Лаврецького так, що над ним незручно іронізувати, хоч він і належав до того ж роду типів — нероб, на яких ми дивимося з насмішкою. Драматизм його становища полягає вже не в боротьбі з власним безсиллям, а в сутиці з такими поняттями і звичаями, боротьба з якими дійсно повинна усунути навіть енергійну і сміливу людину»¹. Прагнення Лаврецького і Лізи Калитіної до щастя не могло здійснитись: йому на перешкоді стала умовність понять і відносин між людьми,

¹ М. О. Добролюбов. Повне видання творів. М. 1935, т. II, стор. 211.

умовність виховання та соціальне середовище, що обмежувало нормальний духовний розвиток людини. І Лаврецький і Ліза Казитіна неспроможні подолати ці перешкоди. Тургенев намагався показати діяльність Лаврецького, зауваживши, що він хотів «землю орати». Проте Лаврецького — діяльної натури ми так і не бачимо. В епілозі твору, думаючи про своє змарноване життя і з надією дивлячись у майбутнє, він вигадує нове молоде покоління, життєрадісне і бадьоре.

Добре сказав про Тургенева-романіста Луначарський. «Цей письменник був закликаний до того, — зазначає він, — щоб у своїх романах ознаменувати ліквідацію ідейної гегемонії дворянства»¹. Ці слова Луначарського можна прикласти і до роману «Дворянське гніздо». Як великий художник-реаліст, Тургенев у цьому творі показав соціально-історичну приреченість дворянства, нежиттєздатність навіть його кращих представників.

Ліризм, музикальність, чудові картини природи, поезія почуттів, суворитий настрій, молоді, дужі голоси нового покоління — все це передано в романі з виключною художньою силою і справляє глибоке естетичне враження.

Восени 1859 року Тургенев закінчив третій роман «Напередодні». В цьому творі письменник відходить від зображення «зайвих людей». Роман відбив піднесення російського суспільства епохи реформ. Тургенев прагне підкреслити «необхідність свідомо-героїчних натур». Він показує в романі людину дії. Представники російського дворянства — Шубін, Берсєнев та інші не мають тих якостей, що були властиві справжньому діячеві. В романі порушено питання про тип такого діяча. Тургенев показує Ісарова — болгарина за національністю, який є типом нової людини. Ісаров — різночинець, його мета — звільнення батьківщини від турецької неволі. Ця висока, благофодна ідея справляє сильне враження на російську дівчину Елену Стахову. Ісаров — людина сильної волі, самостійного характеру, в нього немає розриву між особистим і громадським, він живе разом з народом, одною ідеєю.

Добролюбов у статті «Коли ж настане справжній день?» говорить про появу роману «Напередодні», як про знаменне явище російського життя. В цьому творі російський письменник висловив ті думки й настрої, якими жили передові люди того часу. Новий герой міг бути лише активним, цілеспрямованим. Прагнення, жадаючі дії найбільш яскраво відбиті в характері Елени Стахової — героїні цього твору.

Добролюбов зробив революційні висновки з роману Тургенева. Хоч письменник не показав Ісарова революціонером, Добролюбов говорить про близьку появу «російських Ісарових», маючи на увазі революційних

¹ А. В. Луначарський. «Русская литература». М. 1947 р., стор. 83.

дйачив. Революційно-демократичний прагник глибше поставив питання про героя, людину дії, ніж письменник ліберальних поглядів.

Тургенев хоч і негативно ставився до революції, але своїм романом порушив питання, що глибоко хвилювали передових людей того часу: про соціально-політичні зміни, про народність діяча, про боротьбу за свободу народу. Як художник-реаліст, він відчув «віяння часу» і передав його в своїх образах.

1860 року Тургенев відходить від «Современника». У цьому журналі на той час перші місяці носідають Чернишевський і Добролюбов — великі революційні критики. Дворянські письменники, що співробітничали в «Современнике», були нездоволені ним. Вони намагались вплинути на Некрасова, редактора журналу, сподівались зберегти своє пайівне становище в журналі. Однак Некрасов — народний поет — залишився на боці Чернишевського і Добролюбова.

Тургенев (правда, не в такій мірі, як Дружинін, Фет та інші) недоброчинно ставився до діяльності революційних критиків. Він боявся і не хотів революції в Росії. В. І. Ленін чітко і ясно визначив причину розходжень між Тургеневим і Чернишевським. В 1918 році, в брошурі «Чергові завдання радянської влади» Ленін писав:

«Сучасних «соціал-демократів» відтінку Шейдмана або, що майже те саме, Мартова, так само верне від Рад, їх так само тягне до добробристого буржуазного парламенту, або до Установчих зборів, як Тургенева 60 років тому тягло до поміркованої монархічної і дворянської конституції, як його вернуло від мужицького демократизму Добролюбова і Чернишевського»¹.

Тургенев був проти вміщення в «Современнике» статті Добролюбова «Коли ж настане справжній день?» і просив про це Некрасова, редактора журналу. Його лякали ті висновки, що їх зробив Добролюбов з роману «Напередодні». Але Некрасов надрукував статтю Добролюбова, і тоді Тургенев порвав стосунки з «Современником».

Розрив із «Современником» негативно позначився на творчості письменника. Про це досить влучно зазначив Салтиков-Шчедрін. Він писав Ашпенкову в 1876 році, кажучи про Тургенева: «Біля нього немає нікого — тому він і заснув. Немає нікого, хто б викликав його на суперечки і будив його думку. В цьому відношенні розрив із «Современником» і вбив його. Останнє, що написав він, «Батьки і діти», було наслідком стосунків з «Современником». Там... змушували мислити повертатись і переробляти самого себе»².

¹ В. І. Ленін. Твори, т. XXII, стор. 466-467.

² Н. Шчедрін. (М. Салтиков). Повна збірка творів, М.-Л. 1937 р., том XVIII, стор. 343.

Роман «Батьки і діти» Тургенев друкує не в «Современнике», а в ліберальному тоді ще журналі «Русский Вестник» в 1862 році. Жодний роман Тургенєва не викликав стільки суперечок, стільки різних думок, як цей.

В романі «Батьки і діти», власне, протиставлені не два покоління, а люди двох суспільних груп, люди різних світоглядів. Автор точно вказує час дії — 1859 рік, тобто передреформний період, переддень скасування кріпосного права. У творі поставлено важливе питання — боротьба між старим і новим. Об'єктивно це була класова боротьба між дворянами — поміщиками і різночинцями — демократами. Тургенєв правдиво показав моральне безсилля дворян, що проявлялося в гультайстві, в нерозумінні вимог реального життя, в обмежено-егоїстичних інтересах, у відсутності зв'язків з народом.

У цьому романі Тургенєв дав образ Базарова — людини сильної, вольової. Цей різночинець своїм розумом і характером має перевагу над дворянами — іншими персонажами твору. Базаров несправді аристократію — нікому й нулю й чужо російській дійсності. Демократ за походженням і світоглядом, Базаров бачить мету життя в праці, в боротьбі за покращення життя народу. В цьому зовсім немає романтичного, ідеалістичного ставлення до життя. В нього, виходячи з народу, просте й безпосереднє ставлення до народних має.

І все ж Тургенєв змальовує Базарова як нігіліста. Базаров заперечує цінність мистецтва, заперечує красу природи, любов. Цей погляд письменника на революціонера безумовно хибний.

Тургенєв добре показав демократизм Базарова, що доповнило сильну рису його характеру, але разом з тим письменник послабив цей демократизм, розкривши в образі Базарова свій неправильний погляд на революціонера. Реалізм у створенні образу цього героя був послаблений ліберальними поглядами автора. Однак Базаров був справедливо прийнятий передовими колами, як позитивний тип « нової людини ».

Незважаючи на зазначені недоліки, роман «Батьки і діти» належить до найвидатніших творів не лише російської, але й світової літератури. Своєю ідейною насиченістю, вишуканою майстерністю соціальної та індивідуальної характеристики героїв, глибоким розкриттям суспільного життя твір «Батьки і діти» справедливо вважають зразком романічного жанру в світовій літературі.

Останні двадцять років свого життя Тургенєв провів головним чином за кордоном, лише на короткий час виїжджаючи до Росії. Відірваність від російської дійсності негативно позначалась на його діяльності. Це добре відчував і розумів сам письменник. Його твори цього періоду позначені сумними роздумами, спогадами про минуле, відходом

у світ фантастичних і загадкових явищ у житті людини інтимних тем і т. п.

В цей період він створив такі повісті й оповідання, як «Перша любов», «Привиди», «Досвіт», «Собака», «Година», «Весняні води», «Пісня переможної любові» та інші.

В 1867 році з'являється роман «Дим», а через рік — останній великий твір письменника — роман «Цілина» («Новь»).

В одному з своїх листів Тургенєв говорив, що він був чужий до всього надприродного. «Я переважно реаліст — писав він Мамютіній в 1875 році.— і найбільше цікавився живою правдою людської фізіономії; до всього надприродного ставлюсь байдуже... Усе людське для мене дороге...»¹.

Незважаючи на хитання, не дивлячись на те, що в останні роки Тургенєв дедалі більше віддавав письменничим інструментам і виявляв особливу зацікавленість до вузькоособистого, «таємничого» в житті людини, він залишався реалістом, і до того ж свідомим реалістом. Не зайвим буде при цьому поєднати його слова: «Я не політичний діяч»,— говорив він і разом з тим виявляв постійний живий інтерес до політики. Так, наприклад, 60—70 рр. він підтримував зв'язки з людьми революційних переконань: Герценом, Лавровим, Лопатиним та іншими. Він допомагає видавцям нелегальної політичної літератури і окремим революціонерам, жваво цікавиться політичними подіями, суспільно-ідейним рухом у Росії, настроями серед молоді. І хоч він лишається «постепеновцем», «лібералом старого покоління», людиною, яка чекає реформ тільки зверху, принциповим противником революції, за його власними словами,— він з хвилюванням стежить за боротьбою передових російських діячів проти самодержавства, деспотизму, поміщицької сваволі.

В романі «Дим» Тургенєв з великою сатиричною силою показав дворян-аристократів найреакційніших переконань, які прагнули відновити старі порядки, закабланти народ. Автор висміює кріпосників-реакціонерів, що мріяли повернути назад колесо історії. В цьому викритті сила письменника. Але Тургенєв не обмежувався цим. Свою сатиру він екстернував і проти політичних емігрантів — ворогів тогочасної політичної системи в Росії, які заважали, на думку Тургенєва, добитися від царя конституції. Поруч з цим письменник устами Потугіна прославляє буржуазну цивілізацію.

Між романами «Дим» і «Цілина» Тургенєв дає повість «Весняні води» (1872 р.). Тема повісті — історія кохання, найулюбленіша тема письменника. Проте ця повість теж не позбавлена політичної гостроти.

¹ Н. Л. Бродский. «Н. С. Тургенев — М., 1924 г., ч. 2, стр. 155.

Якщо до своїх романів суспільного спрямування Тургенєв вводив любовну історію, щоб глибше розкрити характер того чи іншого персонажа, то в повісті, присвяченій любовній темі, виразно відчувається політичний сатиричний мотив. Повість «Весняні води» письменник задумав і розробив під час франко-пруської війни 1870—71 рр. Тургенєв ненавидів наполеонівський режим у Франції і охоче бажав йому загибелі. Але після поразки Франції він побачив усю огидність і туність зарозумілого переможця, ріст німецького мілітаризму. У повісті «Весняні води» Тургенєв дав кілька портретів німців, наприклад, парченого Джемми, який вражає своєю туністю, самовпевненістю. Таким чином, і ця повість не є аполітичною. В показі деяких персонажів явно відчувається соціальні антипатії Тургенєва.

Роман «Ціліпа» написано на матеріалі руху народників в Росії 70-х років. Не все вірне в цьому творі. Якщо образи ліберала Снягієва і реакціонера Коломіїцева вражають своєю вірністю і реалістичною закінченістю змалювання, то народники, а також Соломін — як позитивний образ, односторонні і схематичні. Це, однак, не означає, що і в зображенні народників немає окремих вірних зауважень і спостережень, але ж критикував їх Тургенєв, як ліберал, а Соломіна показав «постепеновцем».

У 80-х роках Тургенєв створює чудовий цикл «Поезій у прозі», побудованих на філософських роздумах про людину, суспільство, природу, боротьбу. В цьому циклі є ліричні спогади, яскраві побутові малюнки: «Які були чудові, свіжі рози», «Маша», зворушлива поезія «Поріг» — про російську героїчну дівчину, «Горобець» — про безстрашність і силу життя та ін. Цей знаменитий цикл закінчується одним з найдорожчих для російського читача творів Тургенєва — поезією «Російська мова». В ній письменник з величезною силою висловив свою любов до російського народу і глибоку віру в його велике майбутнє. Він писав: «У дні сумнівів, у дні важких роздумів про долю моєї вітчизни — ти одна мені підтримка й опора, о, велика, могутня, правдива і вільна російська мова! — Не було б тебе — як не впасти у відчай, бачачи все, що відбувається вдома? — Але не можна вірити, щоб така мова не була дана великому народові!».

Перебуваючи за кордоном, Тургенєв ні на хвилину не забував про свою батьківщину. Всі його мрії були в Росії, він думав про її майбутнє, про російський народ. Він так палко любив Росію, що, як сам признається в одному листі, коли на чужині випадково угледів незвичайного для тих місць ворона, він розчулився: «Вигляд цього земляка, — пише він, — хвилює мене. Я знімаю кашкета і прошу в нього вісток про мою батьківщину». А наприкінці свого життя він писав Я. П. Полєнському: «Коли ви будете в Спаському, поклоніться від мене дому, саду,

моєму молодому дубові, поклоніться батьківщині, яку я вже ніколи не побачу»¹.

Про народ своєї країни він писав: «Ми, як народ юний і сильний, віримо і маємо право вірити в своє майбутнє»².

Некрасов порівнював Тургенєва з Пушкіним, Горький писав про чудесну простоту і ясність, прозорість зображення у Тургенєва.

Російська чарівна природа, російська людина великої душевної краси, шукання російської передової інтелігенції, «тургенєвська дівчина» — все це втілено в оповіданнях, повістях, романах Тургенєва, все це зробило ім'я великого російського письменника безсмертним.

Помер Тургенєв у Буживалі — поблизу Парижа — 22 серпня (ст. ст.) 1883 року.

В нелегальній прокламації народовольців в день похорон Тургенєва у Петербурзі було сказано: «Для нас важливо, що він (Тургенєв) служив у російській революції сердечним змістом своїх творів...»

Ленін, відзначаючи політичну обмеженість Тургенєва, в той же час дуже високо цинив його, як художника, і назвав його «знаменитим російським письменником»³.

Тургенєв належав до тих російських письменників, яким зовсім була чужа національна обмеженість. Він був прихильником розвитку національних мов і літератур. Він любив Україну, симпатизував боротьбі передових українських письменників проти кріпосництва, царської сваволі.

На запитання одної знайомої, чи любить він Україну, Тургенєв відповів: «Так, я дуже люблю Малоросію (так до Жовтневої революції офіційно називали Україну). В ній, в її піснях, в її звичаях так багато симпатичного; якщо не цього, то майбутнього літа я неодмінно відвідаю її, і тоді, звичайно, якщо дозволите, буду у вас, а втім, і не будши там, я трошки працював для неї, перекладаючи оповідання Марка Вовчка...» Ця розмова відбулася в 70-х рр.

Тургенєву не довелося любовати на Україні, але він багато знав про неї, був знайомий з її історією, з життям народу. Від знайомих російських та українських письменників, поетів, художників, від виходців з України він слухав пісні, оповідання про Україну і українців. І вони надовго залишилися в його пам'яті.

¹ И. С. Тургенев. «Полное собрание писем», 1884 г., стр. 437.

² И. С. Тургенев. «Критические статьи и речи», 1898 г. т. II, стр. 234.

³ В. И. Ленин, т. XXVII, стор. 353.

Відомо, що на початку 60-х рр. в Петербурзі в будинку Варвари Яковлівни Карташевської вечорами збиралися російські та українські письменники і поети. Тургенев часто відвідував ці вечори, де він зустрічав багатьох представників української літератури. Автор публікації листів Тургенева до Карташевської пише: «Постійними відвідувачами вечорів у Карташевських були Жемчужников, Костомаров, Білозерський, Шевченко, Анненков. До них в кінці 1858 чи на початку 1859 р. приєднався і Іван Сергійович»¹.

Тургенев близько зіштовся з українським поетом Тарасом Григоровичем Шевченком. Шевченко цінував Тургенева, як людину, що виступала проти кріпосного права, він читав йому свої вірні, розповідав про своє тяжке життя.

В 1875 році Тургенев написав спогади про Шевченка. Він називає Шевченка народним поетом України, говорить про оригінальність і силу його таланту, про його місце серед українських письменників того часу.

Після смерті Шевченка Тургенев звернувся до Герцена з проханням сказати про українського поета в «Колоколе».

Високо цінував Тургенев народні оповідання Марка Вовчка. Він був добре знайомий з письменницею і перекладав деякі її оповідання. В журналі «Отечественные записки» за 1860 р. № 1 був надрукований твір Марка Вовчка «Інститутка» в перекладі І. С. Тургенева.

В 1878 році в Парижі відбувся міжнародний літературний конгрес. На цьому конгресі була поширена брошура — протест проти заборони царським урядом у Росії української літератури. Тургенев не тільки висловив свою цілковиту солідарність з текстом протесту, але й розповсюджував його.

В творах Тургенева 40—50-х років ми знаходимо звернення письменника з того чи іншого приводу до України. В романі «Рудін», наприклад, Тургенев висміює уявлення Пігасова — нікчемної людини — про українську мову, як про неоригінальну. Поряд з цим письменник показує Басістова — вчителя-різночинця, який був на Україні, полюбив український народ і його мову. В романі «Дворянське гніздо» змальований українець Михалевич — товариш Лаврецького. Він гаряче викрикує Лаврецького в маріотратстві і вимагає активного ставлення до життя. Особливо чудовий образ Маші із повісті «Затишшя». Маша чарує всіх своєю красою, особливо красою дівчини-українки. В повісті вона співає кілька українських пісень.

Українські письменники в свою чергу неодноразово зверталися до творчості великого російського художника і писали про нього зворуш-

¹ Журнал «Голос минулого», 1919 г., № 1—4, стр. 210.

ліві статті. Так, наприклад, письменник Білик (Рудченко) — брат Панааса Мирного — в 1873 році у львівському журналі «Правда» надрукував в українському перекладі оповідання Тургенева «Хорь і Қалинич» і «Беґіи Луг», додавши до них свої зауваження про російського письменника і його значення для розвитку української літератури. Білик висав: «Українська література, можна сказати, ще тільки починається. Через те їй не зашкодить і в посестри дещо позичити; тому вона повинна роздвигатись, якою стежкою йшли інші писателі. Турґенєвська ж стежка — неабияка, і недаром став він великоруським любимцем, немарію його «Записки охотника» либонь чи не на всі європейські мови переложено. Його живе слово, його чиста великоруська, як перемита, мова, його уталантована влада, його мистецькі вирази, освічені широким поглядом, а в кінці всього — непохитна правда, з якою він малює життя людське, заставляє бажати, щоб і наша література повернула на його стежку — од плачу про «долю та волю», од любовців та закохання на шлях розумної бітописі. Годі вона буде провідирем живої правди у свою рідну країну. А коли, збившись з рідного поля народного, піде іншою дорогою — вона ніколи не стане покажчиком громадської потреби...»¹.

Видатний український поет-демократ Іван Франко називав Турґенева знаменитим російським романістом, великим поетом і людинолюбцем. В одній із своїх статей про Турґенева Франко дав досить влучне визначення суті творчості романіста і, в цьому плані, його значення для діяльності інших письменників. «Величезне, культурно-історичне значення Турґенева, по-нашому, іменно в тім лежить, — писав Франко, — що він в цілім ряді майстерських очерків дав нам історію того перелому в життю російської інтелігенції: від крайньої одірваності від народа до служення тому ж народові і до праці для його піддвиження»².

Українські передові письменники цінили Турґенева, як письменника громадського напрямку, борця проти кріпосництва і сваволі, за звільнення людини від насильства і гніту. Твори Турґенева перекладені на всі мови народів СРСР. Майже всі його твори перекладені і на українську мову. Романи, повісті, оповідання Турґенева друкуються масовими тиражами. Його люблять і глибоко шанують наші радянські читачі.

В. Капустін.

¹ Журнал «Правда» (Львів) 1873 р., стор. 3.

² «Іван Франко про російську літературу». Львів, 1947 р. стор. 121.

ЗАПИСКИ
МИСАИВЦЯ

ХОРЬ І КАЛИНИЧ

Кому траплялося з Болховського повіту перебиратися в Жиздринський, того, напевне, вражала величезна різниця між породою людей в Орловській губернії і калузькою породою. Орловський мужик невисокий на зріст, сутулуватий, похмурий, дивиться спідлоба, живе у поганеньких осикових хатинках, ходить на панщину; до торгівлі не вдається; харчується погано, ходить у личаках; — калузький оброчний мужик мешкає в просторих соснових хатах, високий на зріст, погляд має сміливий і веселий, з обличчя чистий і білий; торгує маслом і дьогтем і в свята ходить у чоботях. Орловське село (ми кажемо про східну частину Орловської губернії) звичайно лежить серед розораних ланів, поблизу яру, сяк-так оберненого на брудний став. Крім нечисленних верб, завжди готових стати у пригоді, та двох-трьох миршавих берез, деревця на версту навколо не побачиш; хата тулиться до хати; покрівлі закидані гнилою соломою... Калузьке село, навпаки, здебільшого оточене лісом; хати стоять вільніше й рівніше, вкриті тесом; ворота щільно замикаються, пліт на задвірку не розвалений і не вивалився на вулицю, не закликає в гості кожную перехожу свиню... Та й для мисливця в Калузькій губернії краще. В Орловській губернії останні ліси й площада¹ зникнуть років через п'ять, а болот і сліду нема; у Калузькій, навпаки, засіки тягнуться на сотні, болота на десятки верст, і не перевелася ще благородна птиця — тетерюк, водиться добродушний дупель; і клопотуха куріпка своїм поривчастим зльотом звеселяє і лякає стрільця і собаку.

Навідуючи Жиздринський повіт як мисливець, зійшовся я

¹ „Площадами“ звуть в Орловській губернії великі суцільні маси чагарника. Орловська говірка взагалі відрізняється силою своєрідних, часом дуже влучних, часом досить потворних, слів і зворотів. (П р и м. а в т о р а)

у полі і познайомився з одним калужьким дрібним поміщиком, Полутикіним, завзятим мисливцем і, отже, чудовою людиною. Були в нього, щоправда, деякі вади: він, наприклад, сватався до всіх багатих відданиць у губернії і, доставши відмову на сватання та на відвідування дому, із скрушеним серцем зв'язав своє горе всім друзям та знайомим, а батькам відданиць і далі посилав у подарунок кислі персики та інші сирові предукти свого саду; любив повторювати один і той самий анекдот, який, хоч пан Полутикін і з пошаною ставився до його вартості, зовсім ніколи нікого не смішив; хвалив твори Акіма Нахімова та повість: *Пінну*; заїкувався, називав свого собаку Астрономом; замість *однак* говорив *одначе*, і завів у себе в домі французьку кухню, таємниця якої, на думку його кухаря, була у цілковитій зміні смаку кожної страви: м'ясо у цього майстерника відгонило рибсю, риба — грибами, макарони — порохом; зате ні одна морквина не потрапляла в суп, не прибравши вигляду ромба або трапеції. Але, за винятком цих небагатьох і незначних вад, пан Полутикін був, як уже сказано, чудова людина.

У перший же день мого знайомства з паном Полутикіним він запросив мене ночувати до себе.

— До мене верст із п'ять буде,— додав він:— пішки йти далеко; зайдімо спочатку до Хоря. (Читач дозволить мені не віддавати його заїкування).

— А хто такий Хорь?

— А мій мужик... Він звідси близесенько.

Ми подалися до нього. Посеред лісу, на розкорчованій і обробленій поляні, підносилася одинока садиба Хоря. Вона складалася з кількох соснових зрубів, з'єднаних огорожею, перед головною хатою йшов піддашок, підпертий тененькими стовпчиками. Ми ввійшли. Нас зустрів молодий парубок, років двадцяти, високий і вродливий.

— А, Федя! дома Хорь?— спитав його пан Полутикін.

— Нема. Хорь до міста поїхав,— відповів парубок, усміхаючись і показуючи ряд білих, як сніг, зубів.— Візок запрягти накажете?

— Так, брат, візок. Та принеси нам квасу.

Ми ввійшли у хату. Ні одна суздальська картина не заліплювала чистих рублевих стін; на покуті перед важким образом у срібній оправі блимала лампадка; липовий стіл недавно був вишкрябаний і вимитий; між бруссям та на віконних лутках не блукало жвавих прусаків, не ховалось

задумливих тарганів. Молодий парубок незабаром з'явився з великою білою квартою, повною доброго квасу, з величезною скибкою пшеничного хліба та з дюжиною солоних сгирків у дерев'яній мисці. Він поставив усі ці припаси на стіл, прихилився до дверей і почав з усмішкою на нас поглядати. Не встигли ми з'їсти нашої закуски, як уже віз заступотів перед ганком. Ми вийшли. Хлопчик років п'ятнадцяти, кучерявий і червонощокний, сидів за кучера і насилу стримував ситого рябого жеребця. Навколо воза стояло чоловіка з шість молодих велетнів, дуже схожих один на одного і на Федю.—«Все діти Хоря!» зауважив Полутикін.—«Все Хорьки», підхопив Федя, що вийшов слідом за нами на ганок: «та ще не всі; Потап у лісі, а Сидір поїхав з старим Хорем до міста... Гляди ж, Васю», казав він далі, звертаючись до кучера: «одним духом злітай: пана везеш. Тільки на вибоях ого, гляди, тихше: бо й воза попусуєш, та й черево панське розтрусиш!»—Інші Хорьки усміхнулися на вихватку Феді.—«Підсадить Астронома!» урочисто вигукнув пан Полутикін. Федя не без приємності підняв у повітря собаку, що вимушено усміхався, і поклав його на дно воза. Вася смикнув віжки. Ми покотили.—«А оце моя контора», сказав мені раптом Полутикін, показуючи на невеличкий низенький domeк: «хочете зайти?»—«Будь ласка».—«Вона тепер скасована», зауважив він, злязачи: «а все ж глянути варто».—Контора складалася з двох порожніх кімнат. Сторож, одноокий дід, прибіг з задвірків.—«Здоров, Мишяїчу», промовив пан Полутикін: «а де ж вода?»—Одноокий дід зник і зараз же повернувся з пляшкою води та двома склянками. «Покуштуйте», сказав мені Полутикін: «це в мене добра, кринична вода». Ми випили по склянці, причому дід нам кланявся до пояса.—«Ну, тепер, здається, ми можемо їхати», сказав мені мій новий приятель. «У цій конторі я продав купцеві Аллілуєву чотири десятини лісу за вигідну ціну».—Ми сіли на віз і через півгодини вже в'їздили на подвір'я панського дому.

— Скажіть, будь ласка,—спитав я Полутикіна за вечерею:—чому у вас Хорь живе окремо від інших ваших мужиків?

— А ось чому: він у мене мужик розумний. Років з двадцять п'ять тому хата в нього згоріла; от і прийшов він до мого покійного батька і каже: мовляв, дозвольте мені, Миколо Кузьмичу, оселитися у вас у лісі на болоті. Я

вам буду сбок платити добрий.— Та навіщо тобі оселятися на болоті?— Та вже так; тільки ви, батечку Минколо Кузьмичу, ні до якої роботи не беріть вже мене, як ваша ласка, а оброк покладіть, який самі знаєте.— П'ятдесят карбованців на рік!— Будь ласка.— Та гляди — без недоплат у мене!— Звісно, без недоплат...— От він і оселився на болоті. Відтоді Хорем його й прозвали.

— Ну, і розбагатів?— спитав я.

— Розбагатів. Тепер він мені сто карбованців оброку платить, та я ще, мабуть, накнну. Я вже йому не раз казав: відкупися, Хорю, гей, відкупися!.. А він, бестія, мене запевняє, що нічим: грошей, мовляв, нема... Еге, так я і повірив!

Другого дня зараз же після чаю ми знову вирудилися на полювання. Проїжджаючи селом, пан Полутикін звелів кучерові спинитися коло низенької хати і голосно гукнув: «Калинич!»—«Зараз, батечку, зараз», почувся голос з двору: «личака під'язую». Ми поїхали ходою; за селом догнав нас чоловік років під сорок, високий на зріст, худий, з невеликою закинutoю назад голівкою. Це був Калинич. Його добродушне смугляве обличчя, де-не-де позначене ряботинням, сподобалося мені з першого погляду. Калинич (як я довідався згодом) щодня ходив з паном на полювання, носив його сумку, часом і рушницю, примічав, де сідає птиця, роздобував води, збирав полуніць, напивав курені, бігав по дрожки; без нього пан Полутикін кроку ступити не міг. Калинич був людина найвеселішої, найлагіднішої вдачі, безперестанку наспівував півголосом, безжурно поглядав на всі боки, говорив трохи в ніс, усміхаючись, примружував свої ясноблакитні очі і часто брався рукою за свою ріденьку, клинчасту бороду. Ходив він не швидко, але широко ступаючи, легенько спираючись на довгу і тонку палицю. Протягом дня він не раз заговорював до мене, услуговував мені без улесливості; але за паном наглядав, як за дитиною. Коли нестерпна полуднева спека примусила нас шукати притулку, він завів нас на свою пасіку, у саму гущавину лісу. Калинич відчинив нам хатинку, пообвішувану пучками сухих пахучих трав, уклав нас на свіжому сні, а сам навів на голову щось ніби мішок з сіткою, узяв ніж, горщик і голівешку і подався на пасіку вирізувати нам стільник. Ми запили прозорий, теплий мед криничною водою і заснули під одноманітне дзижчання бджіл та ба-

лакуче лопстання листя.— Легкий подув вітерця розбудив мене... Я розплісцив очі і побачив Калинича: він сидів на порозі прочинених до половини дверей і ножем вирізував ложку. Я довго милувався його обличчям, лагідним і ясним, як вечірне небо. Пан Полутикін теж прокинувся. Ми не відразу встали. Приємно після довгої ходні та глибокого сну лежати не ворущаючись на сні: тіло ніжитья і мліє, легким жаром пашить обличчя, солодкі лінощі стулюють очі. Нарешті, ми встали і знов пішли блукати до вечора. За вечерею я знов заговорив про Хоря та про Калинича. «Калинич — добрий мужик», сказав мені пан Полутикін: «запаладливий і послужливий мужик; проте у господарстві маду дати не може: я його весь час відриваю. Шодня зо мною на полювання ходить... Куди вже тут до господарства,— подумайте самі».— Я з ним погодився, і ми лягли спати.

Другого дня пан Полутикін мусив вирядитися до міста у повах з сусідом Пичуковим. Сусід Пичуків заорав у нього землю і на заораній землі відшмагав різками його ж бабу. На полювання поїхав я сам і над вечір завернув до Хоря. На порозі хати зустрів мене старик — лисий, низький на зріст, широкоплечий і кремезний — сам Хорь. Я з цікавістю глянув на цього Хоря. Обличчям він нагадував Сократа: такий самий високий, гуглястий лоб, такі самі маленькі очі, такий самий кирпатий ніс. Ми ввійшли разом у хату. Той самий Федя приніс мені мєлока з чорним хлібом. Хорь присів на лаву і, спокійнісінько глядячи свою кучеряву бороду, розпочав зо мною розмову. Він, здавалося, почував свою гідність, говорив і рухався поволі, зрідка посміхався з-під довгих своїх вусів.

Ми з ним говорили про посів, про врожай, про селянський побут... Він зо мною усе начебто згоджувався; тільки потім мені ставало совісно, і я почував, що кажу не те... Так воно якось дивно виходило. Хорь висловлювався часом химерно, мабуть, з обережності.. Ось вам зразок нашої розмови:

— Послухай-но, Хорю,— казав я йому:— чому ти не відкупишся від свого пана?

— А навіщо мені відкуплюватися? Тепер я свого пана знаю та оброк свій знаю... пан у нас добрий.

— Все ж краще на волі,— зауважив я.

Хорь глянув на мене скося.

— Звісно,— промсвив він.

— Ну, то чому ж ти не відкупляєшся?

Хорь покрутив головою.

— Чим, батечку, відкупитися звелите?

— Ну, годі, старий...

— Вийшов Хорь у вільні люди,— говорив він далі напівголосно, нібито сам до себе:— хто без бороди живе, той над Хорем і найстарший.

— А ти сам бороду поголи.

— Що борода? борода — трава: скосити можна.

— Ну, то що ж?

— А, мабуть, Хорь просто в купці попаде; купцям жити добре, та й ті з бородами.

— А що ж, адже ти теж торгівлею займаєшся?— спитав я його.

— Торгуємо помаленьку маслечком та дьогтечком... Що ж, візка, батечку, скажеш запрягти?

«Крутий ти на язык і людина собі при умі», подумав я.— Ні,— сказав я вголос:— візка мені не треба; я завтра біля твоєї садиби походжу і, якщо дозволиш, залишуся ночувати в тебе у сінному сараї.

— Милості просимо. Та чи добре тобі буде у сараї? Я скажу бабам постелити тобі простиню та покласти подушку.— Гей, баби!— закричав він, підводячись з місця:— сюди, баби!.. А ти, Федю, піди з ними. Баби, звісно, народ дурний.

Чверть години по тому Федя з ліхтарем провів мене у сарай. Я кинувся на пахуче сіно, собака скрутився коло моїх ніг; Федя побажав мені доброї ночі, двері зарпніли і зачинились. Я досить довго не міг заснути. Корова підійшла до дверей, шумно дихнула разів зо два; собака поважно на неї загарчав; свиня пройшла повз, задумливо рохкаючи: коняка десь поблизу почала жувати сіно і цирхати... я нарешті задрімав.

На світанку Федя розбудив мене. Цей веселий, меткий парубок дуже мені подобався; та й, скільки я міг помітити, у старого Хоря він теж був улюбленцем. Вони обидва дуже люб'язно один з одного кепкували. Старий вийшов мені назустріч. Чи тому, що я пробув ніч під його покрівлею, чи з іншої якої причини, тільки Хорь куди ласкавіше, ніж учора, повівся зі мною.

— Самовар для тебе готовий,— сказав він мені, усміхаючись:— ходім чай пити.

Ми сіли коло столу. Здорова жінка, одна з його невісток, принесла горщик з молоком. Всі його сини один по одному входили до хати.—«Який же в тебе рослий народ!» зауважив я старсму.

— Егеж,— промовив він, відкусуючи малесеньку грудочку цукру:— на мене та на мою стару нарікати їм, здається, нічого.

— І всі з тобою живуть?

— Всі. Самі хочуть, то й живуть.

— І всі жонаті?

— Он один, паливода, не жениться,— відповів він, показуючи на Федю, що, як і перше, прихилився до дверей.— Баська, той що молодий, тому пещдати можна.

— А чого мені женитися?— відказав Федя:— мені й так добре. Навіщо мені жінка? Сваритися з нею, чи що?

— Ну, ти вже... я вже тебе знаю! Срібні обручки носили... Тобі б тільки з дворовими дівчатами нюхатись... «Годі-бо, безсидники!»— провадив старий, передражняючи покійков,— Вже я тебе знаю, білорука ти отакий!

— А в бабі ще ж доброго?

— Баба—робітниця,— поважно сказав Хорь.— Баба мужикові слуга.

— Та навіщо мені робітниця?

— То ж бо, чужими руками жар загірбати любиш. Знаємо вашого брата.

— Ну, жени мене, коли так. Га? що! Чого ж ти мовчиш?

— Ну, гелі, годі, базікало. Бач, пана ми з тобою турбуємо. Оженю, не бійсь... А ти, батечку, не гнівайся: дитина, бачиш, мала, розуму не встигла набратися.

Федя похитав головою.

— Дома Хорь?— почувся за дверима знайомий голос,—

Калинич увійшов у хату, тримаючи в руках пучок польових подуниць, яких він нарвав для свого друга, Хоря. Старий широко його привітав. Я здивовано глянув на Калинича: признаюсь, я не чекав таких «ніжностей» від мужика.

Я цього дня пішов на полювання години на чотири пізніше, ніж звичайно, і наступні три дні пробув у Хоря. Мене зацікавили нові мої знайомі. Не знаю, чим я заслужив їх довіря, але вони невимушено розмовляли зо мною. Я охоче слухав і стежив за ними. Обидва приятелі авітрохи не були схожі один на одного. Хорь був людина статечна, практична, адміністративна голова, раціоналіст; Калинич, нав-

паки, належав до ідеалістів, романтиків, людей захопливих, мрійливих. Хорь розумів дійсність, тобто: побудувався, набирав грошей, жив у злагоді з паном та іншим начальством; Калинич ходив у личаках, перебивався абияк. Хорь наплотив велику сім'ю, слухняну і одностайну; у Калинича була колись жінка, якої він боявся, а дітей і не було зовсім. Хорь наскрізь бачив пана Полутикіна; Калинич трохи не молився на свого пана. Хорь любив Калинича й опікувався ним; Калинич любив і поважав Хоря. Хорь говорив мало, посміювався і затаював свою думку; Калинич розмовляв палко, хоч і не виспіював соловейком, як меткий фабричний чоловік... Але Калинич був сбдарований перевагами, які визнавав сам Хорь; наприклад: він замовляв кров, переляк, сказ, виганяв черву; бджоли у нього добре велися, руку мав легку. Хорь при мені попросив його ввести у стайню шойно купленого коня, і Калинич з сумлінною поважністю вволив просьбу старого скептика. Калинич стояв ближче до природи; а Хорь — до людей, до суспільства; Калинич не любив роздумувати і всьому вірив сліпо; Хорь підносився навіть до іронічного погляду на життя. Він багато бачив, багато знав, і від нього я багато чого навчився. Наприклад: з його оповідань я довідався, що кожного літа, перед косовицею, з'являється у селах невеличкий візок особливого вигляду. У цьому візку сидить чоловік у каптані і продає коси. Готівкою він бере карбованець двадцять п'ять копійок — півтора карбованця асигнаціями: у борг — три карбованці і карбованець сріблом. Усі мужики, звичайно, беруть у нього в борг. Через два-три тижні він знову з'являється і вимагає грошей. У мужика овес шойно скошений, отже, є чим заплатити; він іде з купцем у шинок, і там уже розплачується. Деякі пеміщики надумали були самі купувати коси за готівку і давати у борг мужикам по тій самій ціні, але мужики були невдоволені з того і навіть зажурилися: їх позбавляли приємності вистукувати по косі, прислухатися, перекидати її у руках і разів з двадцять спитати шахраюватого міщанина-продавця: «А що, хлопче, коса не дуже тее?» — Ті ж самі шахрайства бувають і при купівлі серпів, з тією тільки різницею, що тут баби втручаються у справу і доводять часом самого продавця до потреби, для їхньої ж користі, побити їх. Але найбільше терплять баби ось при якому випадку. Постаціальники матеріалу на наперові фабрики доручають закуповувати ганчір'я особ-

дивого роду людям, які в інших повітах зуться «орлами». Такий «орел» одержує від купця карбованців з двісті асигнаціями і вирушає по здобич. Але всупереч благородній птиці, від якої він дістав своє ім'я, він не нападає одверто і сміливо: навпаки, «орел» вдається до хитрощів і лукавства. Він заліпає свій візок десь у куцах коло села, а сам подається задвірками та задрами, немов якийсь-небудь перехожий або просто гулящий. Баби чуттям угадують його наближення і крадуться йому назустріч. Поквапливо відбувається торговельна угода. За кілька мідних шагів баба віддає «орлові» не тільки всяку непотрібну ганчірку, але часто навіть чоловічу сорочку та власну паньову¹. Останнім часом баби вважають за вигідне красти у самих себе і збувати отак коноплі, особливо плоскінь,— важливе поширення і вдосконалення промисловості «орлів»! Але зате мужики і собі не дають маху, і при найменшому підозрінні, при самій далекій чутці про появу «орла», швидко й жваво вдаються до поправних і запобіжних заходів. І справді, хіба не прикро? Продавати коноплі їх справа,— і вони справді їх продають — не у місті,— до міста треба самим тягтися, а приїжджим крамарям, які, не маючи безміна, лічать пуд у сорок жмень — а ви знаєте, яка жменя і яка долоня у росіянина, особливо, коли він «старається»! — Таких оповідань я, людина недосвідчена і в селі не «живала» (як у нас в Орлі кажуть), наслухався вдосталь. Але Хорь не тільки розповідав, він сам розпитував мене про багато чого. Дізнався він, що я був за кордоном, і цікавість його розпалилася... Калинич від нього не відставав; але Калинича більше зворушували описи природи, гір, водоспадів, незвичайних будинків, великих міст; Хоря захоплювали питання адміністративні й державні. Він перебирав усе підряд:— «Що, у них оце там є так само, як у нас, чи інакше?.. Ну, кажи, батечку,— як же?..»—«А! ах, господи, твоя воля!» вигукував Калинич під час мого оповідання; Хорь мовчав, хмурив густі брови і тільки коли-не-коли зауважував, що «мєвляв, це у нас не пішло б, а оце добре — це порядок». — Всіх його розпитувань я вам переказати не можу, та й не треба; але з наших розмов я зробив один висновок, що його, напевно, ніяк не сподіваються читачі,— висновок, що Петро Великий був переважно росіянин, росіянин саме у

¹ Паньова—жіноче вбрання на зразок спідниці.

своїх реформах. Росіянин такий певний своєї сили і міці, що він не від того, щоб поламати себе: він мало цікавиться своїм минулим і сміливо дивиться вперед. Що добре — те йому і подобається, що розумне — те йому й падавай, а звідки воно йде,— однаково. Його здоровий розум охоче покепкує з сухорлявого німецького глузду; але німці, як каже Хорь, цікавий народець, і він ладен повчитися у них. Через винятковість свого становища, через свою фактичну незалежність, Хорь говорив зо мною про багато чого таксо, чого з іншого кліщами не витягнеш, як кажуть селяни, жорнами не вимелеш. Він справді розуміє своє становище. Розмовляючи з Хорем, я вперше почув просту, розумну мову російського мужика. Його знання були досить, по-своєму, широкі, але читати він не вмів; Калинич — умів. «Цьому ледащу грамота далася», зауважив Хорь: «у нього й бджоли зроду не мерли». — «А дітей всіх ти навчив грамоти?» — Хорь помовчав. — «Федя знає». — «А інші?» — «Інші не знають». — «А чому?» — Старий не відповідав і перевіз розмову на інше. А проте, хоч який він був розумний, а і в нього було чимало забобонів і упереджень. Баб, наприклад, він зневажав до глибини душі, а під веселу руку потішався і глузував з них. Жінка його, стара і сварлива, цілий день не злизала з печі і безперестанку бурчала та лаялась; сини не зважали на неї, але невісток вона держала у страху божому. Недарма в російській пісеньці свекруха співає: «Який ти мій син, який сім'янин! не б'єш ти жони, не б'єш молоді...» Я раз надумав був заступитися за невісток, спробував викликати жалість Хоря; але він спокійно відповів мені, що «охста ото вам з такими... дурницями возитися,— нехай баби сваряться... Іх як розбороняти — то ще гірше, та й рук каляти не варт». Часом лиха стара злизала з печі, кликала з сіней надвірного собаку, приказуючи: «сюди, сюди, собачко!» і лупцювала його по худій спині рогацем або ставала під повіткою і лаялась, як казав Хорь, з усіма, хто проходив поблизу. Чоловіка свого вона, проте, боялась і, на його веління, забиралась до себе на піч. Але найцікавіше було послухати сперечання Калинича з Хорем, коли справа торкалась Полутікіна. — «Вже ти, Хорю, не чіпай його мені», казав Калинич. — «А чому ж він тобі чобіт не пошне?» відповідав той. — «Отакої, чоботи!.. навіщо мені чоботи? Я мужик...» — «Та от і я мужик, а бач...» І на цьому слові Хорь піднімав свою ногу і показував Калиничу

чобіт, пешитий, мабуть, з мамутової шкіри.—«Ех, та ти хіба наш брат!» відповідав Калинич.—«Ну, хоч би на личаки дав: адже ти з ним на полювання ходиш; вважай, що день, то й личаки». — «Він мені дає на личаки». — «Егеж, торік гривеником обдарував».—Калинич з серцем відвертався, а Хорь захопився сміхем, причому його невеличкі очка зникали зовсім.

Калинич співав досить приємно і награвав на балалайці. Хорь слухав, слухав його, раптом схилив голову набік і починав вторувати жалісним голосом. Особливо любив він пісню: «Доле ти моя, дсле!» Федя не обминав нагоди покепкувати з батька. «Чого, старий, розжалобився?» Але Хорь підпирав щоку рукою, заплющував очі і не кидав скаржитися на свою долю... Зате іншим часом не було людини діяльнішої за нього: завжди коло чого-небудь пораяється—воза лагодить, огорожу підпиряє, зброю переглядає. Особливої чистоти він, проте, не додержувався і на мої зауваження відповів мені одного разу, що «треба ж хаті житлом пахнути».

— Подивись-но,— відповів я йому:— як у Калинича на пасіці чисто.

— Бджоли не стали б жити, батечку,— сказав він, зітхаючи.

«А що», спитав він мене іншим разом: «у тебе свій маєток є?» — «Є». — «Далеко звідси?» — «Верст зо сто». — «Що ж ти, батечку, живеш у своєму маєтку?» — «Живу». — «А більше, мабуть, з рушницею ходиш?» — «Признатись, так». — «І добре, батечку, робиш; стріляй собі на здоров'я тетерюків, та старосту міняй частіше».

Четвертого дня, увечері, пан Полутикін прислав по мене. Жалко мені було розлучатися з старим. Разом з Калиничем сів я у візок. «Ну, прощай, Хорь, будь здоров», сказав я... «Прощай, Федю». — «Прощай, батечку, прощай, не забувай нас». Ми поїхали. Зсря тільки що займалася. — «Добра погода завтра буде», зауважив я, дивлячись на ясне небо. — «Ні, дощ буде», заперечив Калинич: «качки он хлюпочуться, та й трава надто сильно пахне». — Ми в'їхали у чагарники. Калинич заспівав півголосом, підсакаючи на передку, і все дивився та дивився на зорю...

Другого дня я залишив гостинний дім пана Полутикіна.

ЄРМОЛАЙ І МЕЛЬНИЧИХА

... Увечері ми з мисливцем Єрмолаєм подалися на «тягу»... Але, може, не всі мої читачі знають, що таке тяга. То слухайте, панове.

За чверть години до заходження сонця, навесні, ви входите у гай, з рушницею, без собаки. Ви відшукуєте собі місце де-небудь біля узлісся, обдивляєтесь, оглядаєте пістон, переморгуетесь з товаришем. Чверть години минуло. Сонце сіло; але в лісі ще видно; повітря чисте і прозоре; пташки лепетливо щебечуть; молода трава блищить веселим блиском ізумруду... ви чекаєте. Усередині лісу поволі темнішає; багряне світло вечірньої зорі поволі перебігає по корінню і стовбурах дерев, підноситься все вище й вище, переходить від нижніх, майже ще голих, гілок до нерухомих, засинаючих верхівок... Ось і самі верхівки потемніли; рум'яне небо синіє. Лісовий запах міцнішає; легенько повіяло теплою вогкістю; вітер, влетівши, завмирає коло вас. Пташки засинають — не всі враз — як до породи: ось затихли зяблики; через якусь мить малинівки, за ними вівсянки. У лісі все темніше й темніше. Деревна зливається у великі чорніючі маси; на синьому небі боязко виступають перші зірки. Всі птахи сплять. Горихвістки, маленькі дятли одні ще сонливо посвистують... Ось і вони замовкли. Ще раз продзвенів над вами дзвінкий голос вівчарика; десь сумно закричала вивілка, тьохнув соловей перший раз. Серце ваше нудьгує від очікування, і раптом — але тільки мисливці зрозуміють мене — раптом серед глибокої тиші розлягається особливе каркання й шипіння, чути розмірене махання проворних крил, — і вальдшнеп, гарно нахиливши свій довгий ніс, плавно вилітає з-за темної берези назустріч вашому пострілу.

Ось що означає «стояти на тязі».

Отже, ми з Єрмолаєм вирушили на тягу; але вибачте, панове: я повинен спершу познайомити вас з Єрмолаєм.

Уявіть собі чоловіка років під сорок п'ять, високого, худого, з довгим і тонким носом, вузьким лобом, сірими оченицями, скуйовдженим волоссям і широкими, наслідками губами. Цей чоловік ходив і зиму й літо у жєстуватому нанковому каптані німецького крою, але підперізувався паском; носив сині шаровари і смушеву шапку, подаровану йому, під веселу годину, зубожілим поміщиком. До паска прив'язувались два мішки, один спереду, майстерно перекручений на дві половини, для пороху і для шроту,— другий ззаду—для дичини; клейтухи ж Єрмолай добував з власної, очевидно, невичерпної шапки. Він легко міг би на гроші, вторговані за дичину, купити собі патронташ та сумку, але ні разу навіть не подумав про таку покупку і не кидав набивати своєю рушницю по-давньому, викликаючи подив глядачів майстерністю, з якою він уникав небезпеки розсипати або змішати шріт і порох. Рушниця в нього була одноствольна, з кременем, наділена до того ж поганою звичкою страшенно «віддавати», і тому в Єрмолая права щока завжди була пухліша, ніж ліва. Як він влучав з цієї рушниці—і хитрій людині не додуматись, але влучав! Був у нього і лягавий собака, що звався Валетка, дивовижне створіння. Єрмолай ніколи його не годував. «Буду я пса годувати,— міркував він,— до того ж пес—тварина розумна, сам знайде собі пожиток». І дійсно: хоч Валетка дивував навіть байдужого прохожєго тим, що був надмірно худий, ало жив, і довго жив; навіть, незважаючи на своє бідолашне становище, ні разу не пропадав і не виявляв бажання покинути свого хазяїна. Раз якось, за молодих літ, він відлучився на два дні, захоплений коханням; але цей дур незабаром з нього злетів. Найприкметнішою властивістю Валетки була його незбагненна байдужість до всьєго на світі... Якби мовилось не про собаку, я вжив би слово: розчарування. Він звичайно сидів, підобгавши під себе свій кудцій хвіст, хмурився, здригався часом, і ніколи не усміхався. (Відомо, що собаки здатні усміхатися, і навіть дуже ласкаво усміхатися). Він був вкрай потворний, і ні один гулящий двірський челядник не пропускав нагоди ущипливо поглузувати з його зовнішності; але всі ці глузування і навіть удари Валетка зносив з дивовижною байдужістю. Особливої

втіхи завдавав він кухарям, які зараз-таки відривалися від роботи і з криком та лайкою кидалися за ним навздогін, коли він, із схильності, властивої не самим тільки собакам, просовував свою голодну морду у напіврозчинені двері спокусливо теплої і запашної кухні. На полюванні він виявляв невтомність і нюх мав путящий; але якщо випадково наздоганяв пораненого зайця, то вже з'їдав його з насолодою всього, до останньої кісточки, де-небудь у холстку, під зеленим кущем, на чималій відстані від Ермолая, що лаявся всіма відомими і невідомими діалектами.

Ермолай належав одному з моїх сусідів, поміщиків старосвітського ґибу. Поміщики старосвітського ґибу не люблять «куликів» і лотримуються домашньої живності. Хіба тільки у незвичайних випадках, як-от: у дні народжень, іменин та виборів кухарі старосвітських поміщиків беруться за готування довгоносих пгахів і, запалившись азартом, властивим російській людні, коли вона сама добре не знає, що робить, вигадують до них такі химерні приправи, що гості здебільшого зацікавлено й уважно розглядають подані їства, але скуштувати їх не зважаються. Ермолаєві було наказано приставляти на панську кухню раз на місяць зо дві пари тетерюків та куропаток, а втім, дозволялося йому жити, де хоче і з чого хоче. Його зреклися, як люднини, ні до якої роботи не здатної — «лядащого», як кажуть у нас в Орлі. Пороху і шроту, певна річ, йому не давали, йдучи за тими самими правилами, за якими він не годував свого собаку. Ермолай був людина предивна: безтурботний, як птах, досить балакучий, неуважний і незграбний на вигляд; дуже любив випити, не уживався на місці, йдучи, човгав ногами і перевалювався з боку на бік, — і, човгаючи і перевалюючись, відмахував верст п'ятдесят за добу. Він знавав найрізноманітніших пригод: ночував у болотах, на деревах, на дахах, під мостами, не раз сидів замкнений на горщиках, у льохах та сараях, позбувався рушниці, собаки, найпотрібнішої сдежі, бував битий дошкульно і довго, — і проге, через деякий час, повертався додому, одягнений, з рушницею і з собакою. Його не можна було назвати людиною веселою, хоч він майже завжди був у досить доброму настрої; він взагалі мав вигляд дивака. Ермолай любив побазікати з доброю людщиною, особливо за чаркою, але й то не довго: встане бувало і піде: — «Та куди ти, чортяко, йдеш? Ніч надворі». — А в Чапліно. — «Та чого тобі телпа-

гнесь у Чаплино, за десять верст?»— А там у Софрона-мужичка переночувати.— «Та ночуй тут».— Ні-бо, не можна.— І піде Ермолай із своїм Валеткою в темну ніч, через чагарники та водоміи, а мужичок Софрон його, мабуть, до себе у двір не пустить, та ще, чого доброго, шию йому намилить: не завдавай, мовляв, клопоту чесним людям. Зате ніхто не міг дорівнятися Ермолаєві в умінні ловити навесні, у повідь, рибу, витягати руками раків, відшукувати чуттям дичину, принаджувати перепелиць, навчати яструбів, ловити солов'їв з «лісовниковою дудкою», з «озулинним перельотом»¹... Одного він не вмів: муштрувати собак; терплю не вистачало. Була в нього й жінка. Він ходив до неї раз на тиждень. Жила вона у лихенькій, напіврозваленій хатинці, перебивалась абияк і абичим, ніколи не знала напередодні: чи буде сита завтра, і взагалі терпіла гірку долю. Ермолай, ця безтурботна і добродушна людина, поводився з нею остро й грубо, прибирав у себе дсма грізного і суворого вигляду,— і бідна його жінка не знала, чим догодити йому, тремтіла від його погляду, на останню копійку купувала йому горілки й улесливо вкривала його своїм кожухом, коли він, велично розкинувшись на печі, засинав богатырським сном. Мені самому не раз доводилось помічати у нього мимовільні вияви яксь похмурої люті: мені не подобався вираз його обличчя, коли він прикушував підстреленого птаха. Але Ермолай ніколи довше як день не лишається дома; а на чужій стороні перевертався знов на «Ермолку», як його прозвали на сто верст навкруги і як він сам себе називав часом. Останній двірський челядник почував свою вищість над цим волоцюгою,— і, може, саме тому і поводився з ним приязно; а мужики спочатку охоче заганяли й ловили його, як зайця в полі, але потім пускали з богом і, раз узнавши дивака, вже не чіпали його, навіть давали йому хліба і заходили з ним у розмови... Оцього чоловіка я взяв до себе за мисливця, і з ним я вирядився на тягу у великий березовий гай, на березі Істи.

У багатьох російських рік, подібно до Волги, один берег горяний, другий луговий; у Істи так само. Ця невелика річка в'ється надзвичайно примхливо, повзе змією, і півверсти не тече рівно, і як у якому місці, з височини крутого

¹ Охочим до солов'їв ці назви знайомі: ними визначають кращі «коліна» у солов'їному співі. (Прим. автора).

горба, її видно верст на десять з її греблями, ставками, млинами, городами, сточеними верболозом та густими садами. Риби в Істі сила, особливо головнів (мужики дістають їх у спеку з-під кущів руками). Маленькі кулички-пісочки зі свистом перелітають вздовж кам'янистих берегів, померзаних холодними і чистими джерелами; дікі качки випливають на середину ставу і сторожеко ззираються; чаплі стримлять у затінку, у затоках, під кручами... Ми стояли на тязі близько години, вбили дві пари зальдшнепів і, бажаючи до сходу сонця знову спробувати нашого щастя (на тягу можна також ходити вранці), вирішили переночувати в найближчому млині. Ми вийшли з гаю, зішли з горба. Ріка котила темносині хвилі; повітря густішало, насичене нічною волгою. Ми постукали у ворота. Собаки завалували на подвір'ї. «Хто тут?» почувся хрипкий і заспаний голос. — Мисливці: пусти переночувати. — Відповіді не було. — Ми заплатимо. — «Піду скажу хазяїнсові... Цитьте, прокляті!.. Ото на вас погібелі нема!» — Ми чули, як робітник увійшов у хату; незабаром він повернувся до воріт. «Ні», каже, «хазяїн не велить пускати». — Чому не велить? — «Та боїться, ви мисливці: чого доброго, млин спалите; бач, у вас припаси які». — Та що за дурниця! — «У нас і так позаторік млин згорів: прасоли переночували, та, видно, якнебудь і підпалили». — Та як же, брат, не ночувати ж нам надфорі! — «Як знаєте»... Він пішов, гупаючи чобітьми.

Єрмолай пообіцяв йому різних неприємностей. «Ходімо в село», промовив він, нарешті, зітхаючи. Але до села було версти зо дві... «Ночуймо тут», сказав я: «надворі ніч тепла, мельник за гроші дасть нам соломи». — Єрмолай без заперечення згодився. Ми знов почали стукати. «Та чого вам треба?» почувся знову голос робітника: «сказано не можна». — Ми розтлумачили йому, чого ми хтіли. Він пішов порадитися з хазяїнсом і разом з ним повернувся. Хвіртка зарипіла. З'явився мельник, людина високого зросту, з гладким обличчям, волячим карком, круглим і великим чевром. Він пристав на мою пропозицію. За сто кроків від млина була маленька, з усіх боків відкрита повітка. Нам принесли туди соломи, сіна; робітник на траві біля річки наставив самовар і, присівши навпочіпки, почав завзято дмухати в трубу... Вугілля, спалахуючи, яскраво освітлювало його молзде обличчя. Мельник побіг будити жінку, нарешті, сам запросив мене переночувати в хаті; але я волів

лаштитися на чистому повітрі. Мельничиха принесла нам молока, яєць, картоплі, хліба. Незабаром закипів самовар, і ми заходилися пити чай. З ріки піднімалася пара, вітру не було; навколо кричали деркачі; біля млинових коліс чулися тихі звуки: то краплі падали з лопат, сочилася вода крізь застави греблі. Ми розклали невеличкий вогонь. Поки Єрмолай пік у приску картоплю, я встиг задрімати... Легкий стриманий шепіт розбудив мене. Я підвів голову: перед вогнем, на перекинутому кадобі, сиділа мельничиха і розмовляла з моїм мисливцем. Я вже спершу, по її одежі, рухах тіла та вимові, пізнав, що всна двірська жінка — не баба і не міщанка; але тільки тепер я роздивився добре її риси. Їй було на вигляд років тридцять; худе і бліде обличчя її ще зберігало сліди надзвичайної краси; особливо вподобались мені очі, великі і сумні. Вона сперлася ліктями на коліна, поклатла обличчя на руку. Єрмолай сидів спиною до мене і підкладав тріски у вогонь.

— У Желтухіній знову падіж,— казала мельничиха:— у панотця Івана обидві корови пропали... Господи помилуй!

— А як ваші свині?— спитав, помовчавши, Єрмолай.

— Живуть.

— Хоч би поросятчко мені подарували.

Мельничиха помовчала, потім зітхнула.

— З ким це ви?— спитала вона.

— З паном — з Костомаровським.

Єрмолай кинув кілька ялинових гілок на вогонь; гілки враз дружно затріщали, густий білий дим повалив йому просто в обличчя.

— Чому твій чоловік нас у хату не пустив?

— Боїться.

— Ач, товстуні, черевань... Голубонько, Орино Тимофіївно, винеси мені скляночку горілочки!

Мельничиха встала і зникла в темряві. Єрмолай заспівав напівголосно:

Як до любки я вчашав...
Чобітки я всі стоптав...

Орина повернулася з невеличким графинчиком і склянкою. Єрмолай підвівся, перехрестився і випив одним духом. «Люблю!» додав він.

Мельничиха знову сіла на діжку.

— А що, Орино Тимофіївно, мабуть, усе хворієш?

— Хворію.

— Чого саме?

— Кашель ночами мучить.

— А пан, здається, заснув,— промовив Ермолай, трохи помовчавши.— Ти до лікаря не ходи, Орину: гірше буде.

— Я і так не ходжу.

— А до мене зайді погостювати.

Орина понурила голову.

— Я свою, жінку, прожену на тей випадок,— говорив Ермолай...— Справді-бо.

— Ви б краще пана розбудили, Ермолаю Петровичу, бачите, картопля спеклася.

— А хай собі хропе,— байдуже кинув мій вірний слуга:— набігався, то й спить.

Я заворушився на сні. Ермолай устав і підійшов до мене.

— Картопля готова, призволяйтесь.

Я вийшов з-під довітки: мельничиха підвелася з кадоба і хотіла йти. Я заговорив до неї.

— Давно ви цього млина в оренду взяли?

— Другий рік пішов від зелених свят.

— А твій чоловік звідки?

Орина не дочула мого запитання.

— Звідкіля твій чоловік?— перепитав Ермолай, підвищивши голос.

— З Белева. Він белевський міщанин.

— А ти теж з Белева?

— Ні, я панська... була панська.

— Чня?

— Зверкова пана. Тепер я вільна.

— Якого Зверкова?

— Олександра Силича.

— Чи не була ти в його жінки за покоївку?

— А ви як знаєте? Була.

Я з подвоєною цікавістю і співчуттям глянув на Орину.

— Я твого пана знаю,— провадив далі я.

— Знаєте?— відповіла вона півголосом і понурила голову.

Треба сказати читачеві, чому я з таким співчуттям глянув на Орину. Під час мого перебування в Петербурзі я випадково познайомився з паном Зверковим. Він мав досить високу посаду, вважався за людину тямущу і путящу. У нього була жінка, пухла, чутлива, сльозлива і лиха — звичайне і прикре створіння; був і синок, справжній паниччик,

розпусний і дурний. Зовнішність самого пана Зверкова мало говорила на його користь: з широкого, майже чотирикутного обличчя лукаво визирали мишачі очиці, стирчав ніс великий і гострий, з відкритими ніздрями; стрижене, сіве волосся підносилося щетиною над зморшкуватим лобом; тонкі губи невпинно ворушились і нудно-солодко усміхались. Пан Зверков стояв, звичайно, розчепірівши ніжки і заклавши ліву руку в кишені. Раз якось довелося мені їхати з ним удвох у кареті за місто. Ми розбалакалися. Як людина досвідчена і тямуща, пан Зверков почав напучувати мене на «шлях істини».

— Дозвольте мені вам зауважити,— пропінцав він нарешті:— ви всі, молоді люди, міркуєте й говорите про все навмання; ви мало знаєте свою власну батьківщину; Росії ви, панове, не знаєте,— от що!.. Ви все тільки німецькі книжки читаете. Ось, наприклад, ви мені тепер кажете і те і се з приводу того, ну, тобто, з приводу дворових людей... Гарзд, я не сперечаюся, все це добре; але ви їх не знаєте, не знаєте, що це за народ. (Пан Зверков голосно всіякався і понюхав табаки). Дозвольте мені розповісти вам, наприклад, один маленький анекдотик; вас це може зацікавити. (Пан Зверков відкашлявся). Ви ж знаєте, яка в мене дружина: здається, жінку добрішу за неї знайти важко, погодьтесь самі. Покойовим її дівчатам не життя,— просто рай наочно твориться... Але моя жінка поклала собі за правило: заміжніх покоївок не держати. Воно і справді не годиться: підуть діти,— те та се,— ну, де тут покоївці доглянути пані як слід, пильнувати її звичок: їй уже не до того, у неї вже не те в голові. Треба по-людському дивитися. Так от, одного разу проїжджаємо ми через наше село, років тому — як би вам сказати, не збрехати — років з п'ятнадцять.. Дивимось, у старости дівчинка, дочка, гарнесенька; таке навіть, знаєте, улесливе щось у манерах. Дружина моя й каже мені: «Кокко,— тобто, ви розумієте, вона мене так називає,— візьмімо цю дівчинку у Петербург; вона мені подобається, Кокко...» Я кажу: візьмімо, охоче. Староста, певна річ, нам у ноги; він такого щастя, ви розумієте, і сподіватись не міг... Ну, дівчинка, звичайно, поплакала здуру. Воно, справді, моторошно спочатку: батьківський дім... взагалі... дивного тут нічого нема. Проте вона хутко до нас звикла; спочатку її віддали у дівочу; вчили її, звичайно. Що ж ви думаєте?.. Дівчинка виявляє надзвичайні успіхи; дружина моя просто нею за-

хоплюється, жалує її, нарешті, обходячи інших, у покоївки до своєї особи... зауважте собі!.. І треба сказати про неї правду: не було ще такої покоївки у моєї дружини, рішуче не було: послужлива, тиха, слухняна — просто все, що треба. Зате вже і дружина її навіть, признатися, занадто пестила: одягала чудово, годувала з панського столу, чаєм поїла... ну, що тільки можна собі уявити! Ось отак вона років десять у моєї дружини служила. Враз, одного чудового ранку, уявіть собі, входить Орина — її Ориною звали — без опсвіщення до мене в кабінет, — і бух мені у ноги... Я цього, скажу вам одверто, терпіти не можу. Людина ніколи не повинна забувати про свою гідність, хіба не правда? — Чого тобі? — «Батечку, Олександрє Силичу, ласки прошу». — Якої? — «Дозвольте вийти заміж». — Я, признаюсь вам, здивувався. — Та ти знаєш, дурна, що в пані другої покоївки немає? — «Я буду служити пані по-давньому». — Дурниця! дурниця! Пані заміжніх покоївок не держить. — «Малая на моє місце стати може». — Прошу не мудрувати! — «Воля ваша»... Я, признаюсь, так і обімлів. Скажу вам, я такий чоловік: ніщо мене так не ображає, смію сказати, так сильно не ображає, як невдячність... Та вам-бо казати нічого — ви знаєте, яка в мене дружина: ангел у плоті, добрість несказанна... Здається, лиходій — і той би її пожалів. Я прогнав Орину. Думаю, а може, схаменеться; не хочеться, знаєте, вірити у зле, чорну невдячність людини. Що ж ви думаєте? Через півроку вона знову зволить завітати до мене з тією самою просьбою. Тут я, признаюсь, її з серцем прогнав і насварився на неї і сказати дружині пообіцяв. Я був обурений... Але уявіть собі мое здивування: через деякий час приходять до мене дружина, у сльозах, така схвильована, що я аж злякався. — Що таке трапилось? — «Орина...» Ви розумієте... я соромлюсь вимовити. — Бути не може... хто ж? — «Петрушка лакей». Я обурився. Я така людина... півзаходів не люблю!.. Петрушка... не винуватий. Покарати його можна, але він, по-мусу, не винуватий. Орина... ну, що ж, ну, ну, що ж тут ще казати? Я, певна річ, зараз-таки наказав її обстригти, одягти у затрапез¹ і вислати на село. Дружина моя втратила чудову покоївку, але нічого не вдієш; безладдя в домі терпіти, одначе, не можна. Хворий член краще враз відрубати!! Ну, ну, тепер подумайте самі, — ну, адже ви знаєте мою

¹ Затрапез — грубий одяг.

дружину, адже це, це, це... нарешті, ангел!.. Адже вона прив'язалася до Орини,— і Орина це знала й не посоромилась... Га? ні, скажіть... га? Та що тут говорити! У всякому разі, нічого було діяти. Мене ж, власне мене, надовго засмутила, образила невдячність цієї дівчини. Що не кажіть... серця, почуття — у цих людей не шукайте! Як вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться... Надалі наука! Але я хотів тільки донести вам...

І пан Зверков, не скінчивши мови, одвернув голову і швидше загорнувся у свій плащ, мужньо вгамовуючи мимовільне хвилювання.

Читач тепер, напевне, розуміє, чому я співчутливо глянув на Орину.

— Давно ти заможем за мельником?— спитав я її нарешті.

— Два роки.

— Що ж, хіба тобі пан дозволив?

— Мене відкупили.

— Хто?

— Савелій Олексійсвич.

— Хто такий?

— Чоловік мій. (Єрмолай усміхнувся про себе).— А хіба вам пан казав про мене?— додала Орина, трохи помовчавши.

Я не знав, що відповісти на її запитання. «Орино!» закричав здала мельник. Вона встала і пішла.

— Гарна людина її чоловік?— спитав я Єрмолая.

— Нічого.

— А діти в них є?

— Було одно, та померло.

— Що ж, уподобав її мельник, чи що?.. Чи багато він за неї дав викупу?

— А не знаю. Вона грамоти тямить, в їх ділі воно... тее... добре буває. Виходить, уподобав.

— А ти з нею давно знайомий?

— Давно. Я до її панів перше заходив. Їх садиба звідсіля недалечко.

— І Петрушку лакея знаєш?

— Петра Васильовича? А як же, знав.

— Де він тепер?

— А в солдати пішов.

Ми помовчали.

— Що вона, здається, не при здоров'ї?— спитав я, на-
решті, Єрмолая.

— Яке вже здоров'я!.. А завтра, мабуть, тяга добра
буде. Вам тепер заснути не вадить.

Табун диких качок зі свистом пронісся над нами, і ми
чули, як він спустився на ріку недалеко від нас. Уже зовсім
стемніло і починало холодати; у гаю дзвінко тьохкав соло-
вей. Ми зарились у сіно і заснули.

МАЛИНОВА ВОДА

На початку серпня спека часто стоїть нестерпна. У цю пору, від дванадцятої до третьої години, найвідважніша і найзосередженіша людина неспроможна полювати, і найвірвіший собака починає «чистити мисливцеві шпери», тобто ледве йде за ним, хворобливо примруживши очі і перебільшено висолопивши язик; а у відповідь на докори свого хазяїна припущено виляє хвостом і виявляє зніяковіття на морді, але вперед не рухається. Саме такого дня трапилося мені бути на полюванні. Довго змагався я зі спокусою прилягти де-небудь у холодку, хоч на мить; довго мій невтомний собака не кидав нишпорити по кущах, хоч сам, очевидно, нічого путнього не сподівався від своєї гарячкової діяльності. Задушлива спека примусила мене, нарешті, подумати про збереження останніх наших сил і здібностей. Так-сяк доволікся я до річки Істи, уже знайомої моїм поблагливім читачам, спустився з кручі і пішов по жовтому і вогкому піску в напрямку джерела, відомого у всій околиці під назвою «Малинової води». Джерело це б'є з розколини берега, що перетворилася помалу у невеликий, але глибокий яр, і за двадцять кроків звідти з веселим і лепетливим шумом впадає в ріку. Дубові кущі розрослися по схилах яру; коло джерела зеленіє коротка, оксамитна травиця: сонячне проміння майже ніколи не торкається його холодної, сріблястої вслоги. Я добрався до джерела; на траві лежав луб'яний корячок, залишений перехожим мужиком на користування загальне. Я напився, приліг у холодку і глянув навколос. Біля затоки, утвореної впадінням струмка у ріку і тому вічно вкритої дрібними жмурами, сиділи до мене спиною два діди. Один, досить огрядний і високий на зріст, у темнозеленому охайному каптані та пуховому кашкеті, вудив рибу; другий —

худорлявенький і маленький, у мухсяровому¹ латаному сюртуку і без шапки, тримав на колінах горщик з черв'яками і коли не-коли проводив рукою по сивій своїй голівці, ніби бажаючи уберегти її від сонця. Я приглянувся до нього пильніше і пізнав у ньому шумихінського Стьопушку. Прошу дозволу читача познайомити його з цією людиною.

За кілька верст від мого села є велике село Шумихіно, з муровансю церквою, побудованою в ім'я преподобних Козьми і Даміана. Навпроти цієї церкви колись пишалися просторі панські палаци, оточені різними прибудовами, службами, майстернями, стайнями, ґрунтовими² і каретними сараями, лазнями і тимчасовими кухнями, флігелями для гостей та для управителів, квітковими оранжерями, гойдалками для народу та іншими, більш-менш корисними, будівлями. У цих палацах жили багаті поміщики, і все в них ішло своїм ладом,— аж ось, одного чудового ранку, вся ця розкіш згоріла дощенту. Пани перебралися в інше гніздо; садиба спустіла. Величезне пожарище перетворилось на город, де-не-де завалений купами цегли, рештками колишніх фундаментів. З уцілілих брусів нашвидкуруч збили хатинку, вкрили її барочним тесом, купленим років з десять тому для будування павільйона на готичний манер, і оселили в ній садівника Митрофана з жінкою Аксінією та сімома дітьми. Митрофанові наказали приставляти до панського столу, за півтора ста верст, зелень і овочі; Аксінії доручили догляд тірольської корови, купленої у Москві за великі гроші, але, на жаль, позбавленої будь-якої здатності продовжувати рід, і через це від того часу, як її куплено, ялової; їй же віддали на руки чубатого димчатого селезня, єдину «панську» птицю; на дітей, з причини малолітства, не поклали ніяких обов'язків, що, проте, анітрохи не перешкодило їм зовсім зледащити. У цього садівника мені траплялось разів зо два переночувати; мимохідь я забирав у нього огірки, які, бог знає чому, навіть влітку відзначалися великим розміром, поганим водянистим смаком і товстою жовтою шкуркою. У нього саме я побачив уперше Стьопушку. Крім Митрофана з його сім'єю та старого глухого ктитора³ Гара-

¹ Мухсяровий — повинтий з особливої ткащини — бавовняної з домішкою шерсті або шовку.

² Ґрунтовий сарай — повітка на стовпах, під якою посаджені фруктові дерева.

³ Ктитор — титар, церковний староста.

сима, що жив христа-ради у комірчині в одноокій солдатки, жодної дворової людини не лишилось у Шумихіні, тому що Стьопушку, з яким я маю на думці познайомити читача, не можна було вважати ні за людину взагалі, ні за дворову особливо.

Кожна людина має хоч будь-яке становище в суспільстві, хоч-які-небудь та зв'язки; кожному дворакові видається якщо не платня, то принаймні «відсипне»;— Стьопушка не одержував зовсім ніякої допомоги, не мав ніякої рідні, ніхто не знав про його існування. У цієї людини навіть минулого не було; про нього не говорили; він і до ревізії¹ навряд чи був записаний. Ходили невиразні чутки, що він був колись у когось за камердинера; але хто він, звідки, чий син, як потрапив у число шумихінських підданців, яким чином добув мухояровий каптан, що його носив він з незапам'ятних часів, де живе, чим живе,— про це зовсім ніхто не мав ні найменшої уяви, та й, правду сказати, нікого не цікавили ці питання. Дідусь Трохимович, який знав родовід усіх двораків по висхідній лінії до четвертого коліна, і той раз тільки сказав, що, мовляв, пригадується, Степанові родичкою доводиться туркенья, яку покійний пан, бригадир Олексій Романович, з походу в обозі зволив привезти. Навіть бувало у святкові дні, дні загального обдаровування та частування хлібом-сіллю, гречаними пирогами та горілкою, за старовинним російським звичаєм,— навіть у ці дні Стьопушка не з'являвся до повиставлюваних столів і бочок, не кланявся, не підходив до панської руки, не випивав одним духом склянки на панських очах і за панське здоров'я, склянки, налитої жирною рукою прикажчика;— хіба яка-небудь добра душа, проходячи повз нього, дасть бідоласі недоїдений шматок пирсга. На великдень з ним христосувались, але він не закачував засмальцьованого рукава, не добував із задньої кишені своєї крашанки, не підносив її, задихуючись і кліпаючи очима, молодим панам, чи навіть самій пані. Жив він літом у хижі позаду курника, а зимою — у сінцях при лазні; у великі морози ночував на сіннику. Його звикли бачити, часом навіть давали йому штурхана, але ніхто до нього не заговорював; і він сам, здається, зроду рота не розтулив. Після пожежі ця занедбана людина знайшла собі притулок, або, як кажуть орловці, «притулилася» у

¹ Ревізія — перепис, подушні списки.

садівника Митрофана. Садівник не чіпав його, не сказав йому: живи у мене, але й не прогнав його. Стьопушка і не жив у садівника; він сидів, перебував на городі. Ходив він і рухався зовсім безшумно: чхав і кашляв у руку, не без страху; вічно клопотався і порався нишком, немов мураха, і все для їжі, для самої їжі. І справді: якби не дбав він з раюку до вечора про свій прожиток — помер би Стьопушка з голоду. Кепська справа не знати вранці, чим увечері ситий будеш! Тс під тином Стьопушка сидить і редьку гризе або моркву смокче, або брудну головку капусти під себе кришить; то відро з водою кудись тягне і крекче; то під горщиком вогник розкладає і якісь чорні шматочки з-за пазухи у горщик кидає; то у себе в хижці колодочкою постукує, цвяшок забиває, поличку для хлібця приладнує. І все це він робить мовчки, ніби з-за рогу; диви, вже й сховався. А то раптом відлучиться днів на два; його відсутності, звичайно, ніхто не помічає... Дивишся, уже він знов тут, знов де-небудь коло тину під казаночок трісочки крадькома підкладає. Обличчя в нього маленьке, очиці жовтенькі, волосся аж до брів, носик гостренький, вуха величезні, прозорі, як у кажана, борода немов два тижні тому виголена, і ніколи ні меншою не буває, ні більшою. Оцього Стьопушку я і зустрів на березі Істи у товаристві другого старого.

Я підійшов до них, привітався і присів поруч них. У товаришеві Стьопушки я пізнав теж знайомого: це був вільно-відпущений служник графа Петра Ілліча***, Михайло Савельєв, на прізвище Тумаң. Він жив у болховського сухотного міщанина, власника заїзду, де я досить часто сплявся. Проїжджаючи великим орловським шляхом, молоді чиншники та інші не обтяжені працею люди (купцям, зануреним у свої смугасті перини, не до того) досі ще можуть бачити на великому віддаленні від великого села Троїцького величезний дерев'яний дім на два поверхи, зовсім занедбаний, з прогнилим дахом та щільно забитими вікнами, висунутий аж на дорогу. Опівдні, ясної сонячної години, нічого не можна уявити собі сумнішого за ці руїни. Тут колись жив граф Петро Ілліч, відомий хлібосол, багатий вельможа старих часів. Бувало вся губернія з'їздилася до нього, танцювала й веселилася на славу, при заглушливому громі доморослої музики, тріскотні бураків і римських свічок; і, напевно, не одна бабуся, проїжджаючи тепер повз запустілі боярські палати, зітхне і згадає минулі часи і минулу мсло-

дість. Довго бенкетував граф, довго походжав, привітно всімахаючись у натовпі улесливих гостей; але маєтку його, на лихо, невястачило на все життя. Геть розорившись, він вирушив до Петербурга шукати собі посади і помер у немері гостиниці, не дочекавшись ніякого вирішення. Туман служив у нього за дворецького і ще за життя графа дїстав вільну. Це була людина двора років під сімдесят, з обличчям правильним і приємним. Усміхався він майже завжди, як усміхаються тепер тільки люди катерининських часів: добродушно і величаво; розмовляючи, поволі випинав і стискав губи, ласкаво мружив очі і вимовляв слова трохи у ніс. Сякався і нюхав табаку він геж не поспішаючи, немов діло робив.

— Ну, що, Михайле Савелійовичу, — почав я, — наловив риби?

— А ось звольте у кошичок заглянути: двох окунців залучив та головенців штук п'ять... Покажи, Стьопо.

Стьопушка підніс до мене кошичок...

— Як ти поживаєш, Степане? — спитав я його.

— І... і... і ... ні... нічого, батечку, помаленьку, — відповів Степан, запинаючись, немов пуди язиком повертав.

— А Митрофан здоровий?

— Здоровий, я... як же, батечку.

Бідолаха відвернувся.

— Та погано щось клеє, — заговорив Туман: — пече дуже: риба вся під куці забилася, спить... Настроми-но черв'яка, Стьопо. (Стьопушка добув черв'яка, поклав на долоню, лягнув по ньому разів зо два, настромив на гачок, поплював і подав Туманові). Спасибі, Стьопо... А ви, батечку, — казав він далі, звертаючись до мене: — полювати зволите?

— Як бачиш.

— Так-бо... А що це у вас за песик — аглицький чи фурлянський який?

Старий любив при нагоді показати себе: мовляв, і ми колись жили у світі!

— Не знаю, якої він породи, а добрий.

— Так-бо... А з собаками зволите їздити?

— Смиків два є в мене.

Туман усміхнувся і психитав головою.

— Воно так: інший до собак охочий, а іншому їх задарма не треба. Я так міркую, з простого свого розуму: собак більше для пишності, так би мовити, держати слід... Та щоб усе вже і було у порядку: і коні щоб були у порядку, і псарі як

слід, у порядку, і все. Покійний граф — царство йому небесне! — мисливцем зроду, правду казати, не бував, а собак держав і разів зо два на рік виїжджати зволив. Зберуться псарі на дворі у червоних каптанах з галунами і в трубу затрублять: їх сіятельство вийти зволять, і коня їх сіятельству підведуть; їх сіятельство сядуть, а найстарший ловчий їм ніжки у стремена встромить, шапку з голови зніме і поводи в шапці подасть. Їх сіятельство гарапником отак зволять ляснути, а псарі заготовлять та й рушать з двору геть. Стремений ото за графом поїде, а сам на шовковій шворці двох улюблених панських собачок держить і отак наглядає, знаєте... І сидить він, стремений отой, високо, високо, на козацькому сідлі, червонопокий такий, очищами так і водить... Ну, і гості, певна річ, при цій оказії бувають. І розвага, і честь додержана... Ах, зірвався, азіятець! — додав він раптом, смикнувши вудочкою.

— А що, кажуть, граф таки пожив на своєму віку? — спитав я.

Старий поплював на черв'яка і закинув вудочку.

— Вельможна була людина, звісно. До нього бувало перші, можна сказати, особи з Петербурга заїжджали. У блакитних стрічках бувало за столом сидять і призволяються. Ну, та вже й частувати майстер був. Покличе бувало мене: «Тумане», каже, «мені на завтрішне число живих стерлядів треба; накажи дістати, чуєш?» — «Слухаю, ваше сіятельство». — Каптани гаптовані, перуки, тростини, пахощі ладеколону¹ першого сорту, табатерки, картини отакі величезні, з самого Парижа виписував. Влаштує бенкет, — господи владико живота мого: фейверки² підуть, катання! Навіть з гармат палять. Музикантів самих сорок чоловік навіч було. Кампельмейстера з німців держав, та високо занісся німець; з панами за одним столом їсти захотів; то й веліли їх сіятельство прогнати його з богом: у мене і так, каже, музиканти своє діло тямлять. Звісно: панська воля. Танцювати підуть — до світанку танцюють і все більше лакосез-матрадура³... Е... е... е... попався, брат! (Старий витяг з води невеличкого окуня.) На тобі, Стьопо. — Пан був, як годиться, пан, — провадив далі старий, закинувши знову вудочку: — і душа була

¹ Ладеколон — перекручене одеколон.

² Фейверки — фейерверки (так само перекручене).

³ Лакосез-матрадура — перекручене екосез і помпадур — старовинні танці.

теж добра. Поб'є бувало тебе, — дивишся, вже і забув. Одно: матресок¹ тримав. Ох, уже ці матрески, прости господи! Вони ж його й розорили. І вибирав же все більше з низького стану. Здається, чого б їм ще? Так ні, — подавай їм що тільки є найдорожчого в цілій Європі. І те сказати: чому і не пожити собі на втіху, — діло панське... та розорятись ото не слід. Особливо одна: Акуліною її звали; тепер вона покійниця — царство їй небесне! Дівка була проста, Ситського десятицького дочка, та така злюща! По щоках бувало графа б'є. Зачарувала його зовсім. Племінникові моему лоб забрила: на нове плаття щеколат їй впустив... і не йому одному забрила лоб. Так... А все ж хороші були часочки! — додав старий, глибоко зітхаючи, опустив голову і замовк.

— А пан, я бачу, у вас був суворий? — почав я, трохи помовчавши.

— Тоді це було в моді, батечку, — відказав старий, хитнувши головою.

— Тепер уже цього немає, — сказав я, не спускаючи з нього очей.

Він глянув на мене збоку.

— Тепер, звісно, краще, — пробурмотів він і далеко закинув вудочку.

Ми сиділи у холодку; але і в холодку було душно. Важке, пекуче повітря немов завмерло: гаряче обличчя тоскно шукало вітру, та вітру не було. Сонце так і било з синього, потемнілого неба; просто перед нами, на другому березі жовтіло вівсяне поле, де-не-де проросле полином, і хоч би один колос поворухнувся. Трохи нижче селянська коняка стояла в річці по коліна і ліниво обмахувалась мокрим хвостом; коли-не-коли під навислим кушем спливала велика риба, пускала бульбашки і тихо поринала на дно, лишивши за собою невеличкі жмури. Коники стрекотіли в поруділій траві, перепели кричали ніби нехотя; яструби ширяли над полями і часто спинялися на місці, швидко махаючи крилами і розпустивши хвіст віялом. Ми сиділи нерухомо, прибиті спекою. Раптом позаду нас у яру почувся шум: хтось спускався до джерела. Я оглянувся і побачив мужика років під п'ятдесят, запорошеного, у сорочці, у личаках, з плетеним клунком та світою за плечима. Він підійшов до джерела, жадібно напився і підвівся.

¹ Матреска (від метреса) — коханка.

— Гей, Власе! — скрикнув Туман, придивившись до нього: — здоров, брат. Звідки бог приніс?

— Здоров, Михайле Савелійовичу, — промовив мужик, підходячи до пас: — здалека.

— Де пропадав? — спитав його Туман.

— А в Москву ходив до пана.

— Чого?

— Просити його хсдив.

— Про що просити?

Та щоб оброку скинув, або на панщину посадив, переселив, або що... Син у мене помер, — то мені тепер самому не вправитись.

— Помер твій син?

— Помер. Покійник, — додав мужик, псмовчавши, — у мене в Москві у візниках жив; за мене, признатись, і оброк сплачував.

— Та хіба ви тепер на оброку?

— На сброку.

— Що ж твій пан?

— Що пан? Прогнав мене. Каже, як ти смієш просто до мене йти: для цього прикажчик є, ти, каже, спочатку прикажчикові повинен сказати... та й куди я тебе переселю? Ти, каже, спочатку недоплату за себе занеси. Зовсім розгнівався.

— Ну, що ж, ти й пішов назад?

— І пішов. Хотів був довідатись, чи не залишив покійник якого добра після себе, та пуття не добився. Я хазяїнові його кажу: я, мовляв, Пилипів батько; а він мені каже: а я звідки знаю? Та й син твій пічого, каже, не лишив; ще мені винен. Ну, я й пішов.

Мужик розповідав нам усе це з усмішкою, начебто мова йшла про іншого; але на маленькі та прищурені його оченята наверталася сльозинка, губи йому смикало.

— Що ж ти, тепер додому йдеш?

— А куди ж? Звісно, додому. Жінка, мабуть, тепер з голоду в кулак свище.

— Та ти б... теє... — заговорив раптом Стьопушка, — зніжковів, замов і заходився порпатися у горщику.

— А до прикажчика підеш? — говорив далі Туман, не без здивовання глянувши на Стьопушку.

— Чого я до нього піду?.. За мною і так недоплата. Син у мене перед смертю з рік хворів, то і за себе оброку не сплатив... Та мені півбиди: взяти ж з мене нічого... Вже, брат, як

ги там не хитруй,— дзуськи: неспроможна моя голова! (Мужик розсміявся). Уже хай він там як не мудрує, Кінтільян тобто Семенович, а вже...

Влас знову засміявся.

— Що ж? — це погано, брат Власе,—повагом промовив Туман.

— А чим погано? Ні... (У Власа голос урвався): Ото спека стоїть,— провадив він, втираючи рукавом обличчя.

— Хто ваш пан? — спитав я.

— Граф***, Валеріан Петрович.

— Син Петра Ілліча?

— Петра Ілліча син,— відповів Туман,— Петро Ілліч, покійник, Власове оте село йому за життя виділив.

— Що, він здоровий?

— Здоровий, слава бсгу,— відповів Влас.— Червоний такий став, лице немов обклало.

— Ось, батечку,— провадив далі Туман, звертаючись до мене:— хай би вже під Москвою, а то тут на оброк посадив.

— А чому з тягла?

— Дев'яносто п'ять карбованців з тягла,— пробурмотів Влас.

— Ну, от бачите: а землі жменька, тільки й тсго, що панський ліс.

— Та й той, кажуть, продали,— зауважив мужик.

— Ну, от бачите... Стьопо, дай-но черв'яка... Га, Стьопо? що ти, заснув, чи що?

Стьопушка стрепенувся. Мужик підсів до нас. Ми знов замовкли. На другому березі хтось затаг пісню, та таку сумну... Зажурився мій бідний Влас...

Через півгодини ми розійшлись.

ОДНОДВОРЕЦЬ ОВСЯНІКОВ

Уявіть собі, любі читачі, людину півну, високу, років під сімдесят, з обличчям, що нагадує трохи обличчя Крилова, з ясным і розумним поглядом під навислою бровою, з поважною поставсю, розміреною мовою, повільною ходою: от вам Овсяніков. Носив він просторий синій сюртук з довгими рукавами, застібнутий доверху шовкову лілову хустку на шиї, ясно начищені чоботи з китицями і взагалі виглядом скидався на заможного купця. Руки в нього були чудові, м'які й білі: він часто під час розмови брався за гудзики свого сюртука. Овсяніков своєю поважністю і нерухомістю, тямучістю і лінню, своєю прямодушністю і впертістю нагадував мені російських бояр допетровських часів... Ферязь¹ йому личила б. Це був один з останніх людей старого віку. Всі сусіди надзвичайно його шанували і вважали за честь знатися з ним. Його брати, однодворці, мало не молилися на нього, шапки перед ним здаля скидали, пишалися ним. Загалом кажучи, у нас досі однодворця важко відрізнити від мужика: господарство в нього, мабуть, чи не гірше від мужицького, телята не виходять з гречки, коні ледве живі, збруя мотузяна. Овсяніков був винятком із загального правила, хоч і не вважався за багача. Жив він сам із своєю дружиною в затишному, охайному дімку, прислуги держав небагато, людей одягав по-російськemu і називав робітниками. Вони ж у нього і землю обробляли. Він і себе не видавав за дворянина, не прикидався поміщиком, ніколи, як кажуть, «не забувався», не за першим запрошенням сідав і при вході нового гостя неодмінно підводився з місця, але з такою

¹ Ферязь — старовинний чоловічий одяг з довгими полами.

гідністю, з такою величавою привітністю, що гість несамохіть кланявся йому нижче. Овсяніков додержувався старовинних звичаїв не через забобони (душа в ньому була досить вільна), а за звичкою. Він, наприклад, не любив рессрних екіпажів, тому що не вважав їх зручними, а їздив або на бігунцях, або у невеличкому гарному візку з шкіряною подушкою, і сам правив своїм добрим гнідим рисаком. (Він держав самих гнідих коней). Кучер, молодий червонощокий парубок, обстрижений під скобку, у синюватому сіряку і низькій баранячій шапці, підперезаний ремнем, шанобливо сидів поруч нього. Овсяніков завжди спав по обіді, ходив до лазні щосуботи, читав самі духовні книги (причому поважно надівав на ніс круглі срібні окуляри), вставав і лягав рано. Проте бороду він голив і волосся підстригав поміцькому. Гостей він приймав дуже ласкаво і привітно, але не кланявся їм до пояса, не метушився, не частував їх всяким сушінням та солінням. «Жінко!» казав він повагом, не встаючи з місця і трохи повернувши до неї голову: «принеси панам чого-небудь поласувати». Він вважав за гріх прсдавати хліб — божий дар, і в 40-му році, під час загального голоду та страшної дорожнечі, роздав навколишнім поміщикам і мужикам увесь свій запас; наступного року вони з подякою повернули йому свій борг натурою. До Овсянікова часто вдавалися сусіди, просячи розсудити, помирити їх, і майже завжди корилися його вирокові, слухались його ради. Багато з них, з його ласки, остаточно розмежувалися... Але після двох чи трьох сутичок з поміщцями, він об'явив, що відмовляється від будь-якого посередництва між особами жіночої статі. Терпіти він не міг неспіху, тривожної хапливості, бабської балакачии і «суєти». Раз якось у нього будинок зайнявся. Робітник похапцем ускочив до нього з криком: «псжар! пожар!»—«Ну, чого ж ти кричиш?» спокійно сказав Овсяніков: «подай мені шапку і палицю»... Він сам любив об'їжджати коней. Одного разу гарячий битюк¹ поніс його з гори до яру. «Ну, годі, годі, жеребенятко малолітне,— уб'єшся», добродушно говорив йому Овсяніков, і через мить полетів у яр разом з бігунцями, хлопцем, що сидів ззаду, та конем. На щастя, на дні яру лезав купами пісок. Ніхто не забився, тільки

¹ Битюками, або з битюка, звуться особливі і породи коні, які розвелися у Воронзькій губернії, коло відомого „Хренового“ (колишнього кіпного заводу гр. Орлової). (Прим. автора).

битюк вивихнув собі ногу.— «Ну, от бачиш», провадив спокійним голосом Овсяніков, підвдячясь з землі: «Я тобі казав». І жінку він знайшов по собі. Тетяна Іллінічна Овсянікова була жінка висока на зріст, поважна і мовчазна, вічно зав'язана коричневою шовковою хусткою. Від неї віяло холодом, хоч не тільки ніхто не скаржився на її суворість, але навпаки, багато хто з бідняків називав її матінкою і благодійницею. Правильні риси обличчя, великі темні очі, тонкі губи і тепер ще свідчили про колишню видатну її красу. Дітей у Овсянікова не було.

Я з ним познайомився, як уже відомо читачеві, у Раділова і днів через два поїхав до нього. Я застав його вдома. Він сидів у великому шкіряному кріслі і читав четьї-мінеї. Сіра кішка мурчала в нього на плечі. Він мене прийняв, за своєю звичкою, ласкаво і велично. Ми почали розмову.

— А скажіть-но, Луко Петровичу, правду,— сказав я, між іншим:— адже перше, за ваших часів, краще було?

— Дещо справді краще було, скажу вам,— відповів Овсяніков,— спокійніше ми жили; достатків більше було, справді... А проте тепер краще; а вашим діткам ще краще буде, бог дасть.

— А я от сподівався, Луко Петровичу, що ви мені старі часи вихваляти почнете.

— Ні, старих часів мені особливо вихваляти нема чого. От хоч би, приміром сказати, ви поміщик тепер, такий самий поміщик, як ваш небіжчик дідусь, а вже влади вам такої не буде! Та й ви самі не така людина. Нас і тепер дехто з панів кривдить; але без цього, видно, обійтися не можна. Перемелеться— може, мукá буде. Ні, вже я тепер того не псбачу, чого замолоду надивився.

— А чого б, наприклад?

— А хоч би, наприклад, знов-таки скажу про вашого дідуся. Владна була людина! кривдив нашого брата. Таж от ви, може, знаєте,— та як вам своєї землі не знати,— клин он, що йде від Чеплигіна до Малиніна? Він у вас під вівсом тепер... Ну, таж він наш,— увесь, як є, наш. Ваш дідусь у нас його відібрав; виїхав верхи, показав руксю, каже: мое добро,— і підгорнув під себе. Батько ж мій, покійник (царство йому небесне!), людина була справедлива, гарячий теж був чоловік, не стерпів,— та й кому охота своє добро втрачати?— і до суду скаргу подав. Та сам-один—псдав, а інші не пішли,— побоялись. От вашому дідусеві й донесли, що

Петро Овсяніков, мовляв, на вас скаржитесь: землю, бач, відібрати зволили... Дідусь ваш до нас негайно і прислав свого ловчого Бауша з командою... От і взяли мого батька, та у вашу вотчину повели. Я тоді був хлопчик маленький, босоніж за ним побіг. Що ж?.. Привели його до вашого дому та під вікнами й відшмагали. А ваш дідусь стоїть на балконі та поглядає; а бабуся коло вікна сидить і теж дивиться. Батько мій кричить: «матінко, Маріє Василізно, заступіться, змилуйтесь хоч ви!» А вона тільки знай підводиться та поглядає. От і взяли з батька слово зректися землі та дякувати ще звеліли, що живого пустили. Так вона і залишилася за вами. Підійть-но, спитайте у своїх мужиків: як, мовляв, ця земля прозивається? Дубовщиною вона прозивається, тому що дубцями віднята. Так от через це і не можна нам, маленьким людям, дуже жаліти за старими порядками.

Я не знав, що відповідати Овсянікову, і не смів глянути йому в обличчя.

— А то другий сусід у нас у ті часи завівся,— Комов, Степан Ніктопсліонович. Замучив був батька зовсім: не києм, то палицею. П'яний був чоловік і любив частувати, а як підп'є та скаже по-французькому: «се бон»¹, та оближеться— хоч святих геть винось! До всіх сусідів шле за прошення прибути. Тройки так у нього напоготові і стояли; а не поїдеш,— негайно сам наскочить... І така чудна була людина! В «тверезому» стані не брехав; а тільки-но вип'є— і почне розповідати, що у нього в Пітері три будинки на Фонтанці: один червоний з одним комином, другий— жовтий з двома комнами, а третій— синій без комнів,— і три сини (а він і жонатим же не був): один в інфантерії, другий в кавалерії, третій сам собою... І каже, що в кожному будинку живе у нього по сину, що до старшого їздять адмірала, до другого— генерали, а до меншого— все агліїці! От підведеться і каже: «за здоров'я мого старшого сина, він у мене найпочтивіший!»— і заплаче. І біда, коли хто відмовлятися почне. «Застрелю!» каже: «і ховати не дозволю!»... А то схопиться і закричить: «Танцюй, люд божий, собі на розвагу і мені на втіху!» Ну, ти й танцюй, хоч вмирай, а танцюй. Дівчат своїх кріпосних зовсім замучив. Бувало цілу ніч, до самого ранку, хором співають, і яка

¹ Це добре.

вище голосом витягує, тій і нагорода. А почнуть стомлюватися,— голову на руки покладе, і засумує: «ох, сирота я, сиротина! кидають мене, голубчика!» Конюхи негайно дівчат і бадьорять. Треба ж було, щоб мій батько полюбився йому: що скажеш робити? Адже мало в могилу мого батька не загнав, і справді загнав би, та сам, спасибі, помер: з голуб'ятні в п'яному стані звалився... Так ось які в нас сусідоньки бували!

— А як часи змінилися!— зауважив я.

— Еге, еге, — згодився Овсяніков. — Ну, і таке сказати: за давніх часів дворяни жили пишніше. А про вельмож і говсрити нічого: у Москві я на них надивився. Кажуть, вони і там перевелися тепер.

— Ви були у Москві?

— Був, давно, дуже давно. Мені ось тепер сімдесят третій рік, а в Москву я їздив на шістнадцятому році.

Овсяніков зітхнув.

— Кого ж ви там бачили?

— А багатьох вельмож бачив — і кожен їх бачив; жили прилюдно, на славу і подив. Тільки до покійного графа Олексія Григоровича Орлсва-Чесменського не дорівнявся ні один. Олексія Григоровича я бачив часто; дядько мій у нього за дворецького був. Зволив граф жити коло Калузьких воріт, на Шаболовці. От був вельможа! Такої постави, такого привіту ласкавого уявити неможливо і розказати не можна. Самий зріст чого вартий був, сила, погляд! Поки не знаєш його, не ввійдеш до нього — боїшся-таки, торопієш; а ввійдеш — немов сонечко тебе пригріє, і весь повеселішаєш. Кожну людину до свсеї особи допускав і до всього охочий був. На перегонах сам правив і з усяким змагався; і ніколи відразу не пережене, не скривдить, не переб'є, а хіба аж під кінець пережене; і такий ласкавий — супротивника потішить, коня його похвалить. Голубів-турманів держав найпершого сорту. Вийде бувало надвір, сяде у крісло і накаже голубків зігнати; а навколс, на дахах, люди стоять з рушницями проти яструбів. До ніг графа великий срібний таз поставлять з водою; він і дивиться у воду на голубків. Вбогі, старці сотнями на його хлібі жили... а скільки грошей він пороздавав! А розгнівається,— немов грім загримить. Страху багатс, а скаржитися нема на що: дивнися,— вже й усміхається. Бенкет справить — Москву.

споїть!.. І розумний же який був! Адже турка ж він побив. Боротися теж любив: силачів до нього з Тули возили, з Харкова, з Тамбова, звідусіль. Кого поборе — нагородить, а коли хто його поборе — обдарує зовсім і в губи поцілує... А то, під час мого перебування в Москві, затіяв садку¹ таку, якої на Русі не бувало: всіх, скільки є, мисливців з усього царства до себе в гості запросив і день призначив, і три місяці часу дав. От і зібрались. Навезли собак, егерів, — ну, військо наїхало, чисте військо! Спочатку побенкетували як слід, а там і подались на заставу. Народу збіглося сила-силенна!.. І що ж ви думаєте? Адже вашого дідуся собака всіх перегнала.

— Чи не Миловидка?— спитав я.

— Миловидка, Миловидка... От граф його і почав упрошувати: «продай мені, мовляв, твого собаку: візьми, що хочеш».—«Ні, граф», каже, «я не купець: клаптика непотрібного не продам, а з честі хоч жінкою ладен поступитися, тільки не Миловидкою... Швидше себе самого в полон віддам». І Олексій Григорович його похвалив: «люблю», каже. Дідусь же ваш її назад у кареті повіз; а як умерла Миловидка, з музиками у саду її поховав — псицю поховав і камінь з написом над псицею поставив.

— Адже, от Олексій Григорович нікого ж не кривдив, — зауважив я.

— Та воно завжди так буває; хто сам мілко плаває, той і чіпляється.

— А що за людина був цей Бауш?— спитав я після деякої мовчанки.

— Як же це ви про Миловидку чули, а про Бауша ні?.. Це був найстарший ловчий та доїжджачий вашого дідуся. І дідусь ваш любив його не менше за Миловидку. Одчайдушна була людина, і що б ваш дідусь не сказав — враз виконає, хоч на ніж полізе... І як порскал²— то стогін у лісі бувало і стоїть. А то раптом упреться, злізе з коня і ляже... І тільки-но перестали собаки чути його голос — кінець! Гарячий слід кинуть, не поженуть ні за що в світі. І-іх, ваш дідусь розгнівається! «Живий бути не хочу, коли не повішу неробу! Навиворіт антихриста виверну! П'яти душоубові крізь горлянку просуну!» А кінчиться на

¹ Садка — цькування собаками зайців, завчасно зловлених живими.

² Порскати — криками та лясканням гарящика виганяти звіра.

тому, що пошле довідатись, чого йому треба, чому не порскає? І Бауш у таких випадках звичайно зажадає вина, вип'є, підведеться і загогоче знов на славу.

— Вп, здається, теж любите полювати, Луко Петровичу?

— Любив би... справді,— не тепер: тепер моє минулося, — а замолоду... та знаєте, ніяково, через звання. За дворянами нашому братові не годиться тягтися. Справді: і з нашого стану інший, питуший і невдаха, бувало примоститься до панів... та що тут доброго!.. Тільки себе соромить. Дадуть йому конячину погану, спіткльиву; раз у раз шапку з нього на землю збивають; гарапником, наче по коню, по ньому стьобають; а він усе смійся, та інших сміши. Ні, скажу вам: що менше звання, то більше шануватися треба, а тс, диви, себе і забрудниш.

— Так,— провадив далі Овсяніков, зїтхаючи:— багато води збігло з того часу, як я на світі живу: часи надійшли інші. Особливо у дворянах бачу я зміну велику. Дрібномаєтні— всі або на службі побували, або на місці не сидять; а котрі більші— тих і пізначи не можна. Надивився я на них, на великих, з приводу розмежування. І повинен я вам сказати: серце радіє, на них дивлячись: привітні, ввічливі. Тільки от що мені дивно: всіх наук вони навчилися, розмовляють так до ладу, що душа розчулюється, а діла справжнього не тямлять, навіть власної користі не почувують: їх же кріпак, прикажчик, гне їх куди хоче, немов дугу. Та, от ви, може, знаєте Ксрольова, Олександра Володимировича,— чим не дворянин? Із себе красунь, багатий, у нїверситетах навчався, здається, і за кордоном побував, говорить плавно, скромно, всім нам руки тисне. Знаєте?.. ну, то слухайте. Минулого тижня зїхалися ми у Березівку, на запросини посередника, Никифора Ілліча. І каже нам посередник, Никифор Ілліч: «Треба, панове, розмежуватися; це сором, наш участок від усіх інших відстав; берімось за діло». От і взялися. Почалися балачки, суперечки, як звичайно: повірений наш бундючитися почав. Але першим учинив бучу Овчинников Порфирій... І чого бучу збиває людина?.. У самого верхка землі нема: за братовим дорученням порядкує. Кричить: «ні! мене вам не ошукати! ні, не на таксо натрапили! плани сюди! землеміра мені подайте, хриstopродавця подайте сюди!»—«Та які кінець кінцем ваші вимоги?»—«Ого, дурня найшли! ого! ви думаете: я вам отак зараз мої вимоги і викладу?.. ні, ви плани сюди

подайте,— от що!» А сам рукою стукає по планах. Марфу Дмитрівну на смерть образив. Та кричить: «Як ви смієте мою репутацію ганьбити?»—«Я», каже, «вашої репутації моїй бурій кобилі не бажаю». Насилу мадерою відпсли. Його заспокоїли, — інші забунтували. А Корольов отой, Олександр Володимирович, сидить, мій голубчик, у кутку, головку на ціпку покусує, та тільки головою хитає. Совісно мені стало, несила моя, хоч геть тікай. Що, мовляв, про нас подумає чоловік? Аж ось підвівся мій Олександр Володимирович, подає знак, що говорити хоче. Посередник заметушився, каже: «панове, панове, Олександр Володимирович говорити хоче». І не можна не похвалити дворян: всі негайно замовкли. От і почав Олександр Володимирович, і каже: що ми, мовляв, здається, забули, для чого ми зібралися; що хоч розмежування, безперечно, корисне для власників, але по суті для чого його заведено?—для того, щоб селянинові було легше, щоб йому працювати зручніше було, повинності відбувати; а то тепер він сам своєї землі не знає і нерідко за п'ять верст орати їде,— і правити з нього не можна. Потім сказав Олександр Володимирович, що поміщикам грішно не піклуватися про добробут селян, що, нарешті, коли розсудливо подумати, їх вигоди і наші вигоди — все одно: їм добре — нам добре; їм погано — нам погано... і що, отже, грішно і нерозсудливо не згоджуватись через дрібниці... І почав, і почав... та як-бо говорив! за душу так і хапає... Всі дворяни носи повісили; я сам, їй-право, мало не пустив сльозу. Правду кажу, у старовинних книгах такої мови не буває... А чим кінчилося? Сам чотирьох десятин мохового болота не відступив і продати не захотів. Каже: я це болото своїми людьми висушу і суконну фабрику на ньому заведу, з удосконаленнями. Я, каже, вже це місце вибрав: у мене щодо цього свої міркування... І хоч би це було справедливо, а то престо сусід Олександра Володимировича, Карасіков Антон, покупився корольовському прикажчикові сто карбованців асигнаціями дати. Так ми і роз'їхались, не зробивши діла. А Олександр Володимирович досі себе за правого має і все про суконну фабрику розводиться, тільки до висушування бслота не береться.

— А як він у своєму маєтку порядкує?

— Все нові порядки заводить. Мужики не хвалять,— та їх слухати нічого. Добре робить Олександр Володимирович.

— Як же це, Луко Петровичу? Я думав, що ви держитеся старовини?

— Я — інша річ. Я ж не дворянин і не поміщик. Що в мене за господарство? та я інакше і не вмію. Силкуюся рсбити по правді і по закону,— і то слава богу! Молоді пани давніх порядків не люблять: я їх хвалю... Пора за розум взятися. Тільки ось яке лихо: молоді пани занадто мудрують. З мужиком, як з лялькою, поведяться: покрутять, покрутять, поламають та й кинуть. І прикажчик, кріпак, або управитель, з німецьких народженців, знов селянина у лапи візьме. І хоч би один з молодих отих панів приклад подав, показав: ось, мовляв, як треба порядкувати!.. Який же кінець цьому буде? Невже ж я так і помру і нових порядків не побачу?.. Що за притча?— старе вимерло, а молоде не народжується!

Я не знав, що відповідати Овсянікову. Він оглянувся, присунувся до мене ближче і провадив далі півголосом:

— А чули ви про Василя Миколайовича Любсдзвонова?

— Ні, не чував.

— Розтлумачте мені, будь ласка, що за чудасія така? Розуму не доберу. Його ж мужики розповідали, та я їх балацк не второпаю. Людина він, ви знаєте, молода, нещодавно після матері спадщину одержав. От приїздить до себе в батьківській маєток. Зібрались мужички подивитися на свого пана. Вийшов до них Василь Миколайович. Дивляться мужики: що за диво? Ходить пан у плисових штанах, немов кучер, а чобітки надів з обшивкою; сорочку червону надів і каптан теж кучерський; бороду запустив, а на голові така шапочка чудернацька, і обличчя таке чудернацьке: п'яний не п'яний, але й не при своєму розумі. «Здорові були», каже, «хлопці; бог вам на поміч». Мужики йому в пояс,—тільки мовчки: сторопіли, знаєте. І він немов сам торспіє. Почав він їм мову мовити: «Я, мовляв, росіянин», каже, «і ви росіяни; я російське все люблю... російська, мовляв, у мене душа, і кров теж російська»... Та раптом як скомандує: «ану, дітки, заспівайте-но російську, народственну пісню!» У мужиків жижки затрусилися; зовсім одурили. Один сміливець заспівав був, та й присів відразу до землі, за інших сховався... І ось з чого дивуватися треба: бували в нас і такі поміщики, одчайдушні пани, гуляки завзяті, дійсно; вбиралися трохи що не кучерами і самі танцювали, на гітарі грали, співали й пили з дворовими людцями, з селянами бенкетували; а цей же,

Василь Миколайович, наче дівка красна: все книги читає або пише, а то вголос канти¹ промовляє,— ні з ким не розмовляє, усіх цурається, одно по саду собі гуляє, немов нудьгує або сумує. Попередній прикажчик спершу зовсім налякався: перед приїздом Василя Миколайовича по дворах селянських бігав, усім кланявся,—видно, знала кішка, чие м'ясо з'їла! І мужики сподівалися, думали: «годі, брат!— вже тебе до відповіді потягнуть, голубчика; ось тепер ти потанцюєш, жмикруте ти отакий!»... А замість того вийшло — як вам сказати?—сам господь не розбере, що таке вийшло! Покликав його до себе Василь Миколайович і каже, а сам червоніє, і так, знаєте, дихає швидко: «будь справедливим у мене, не утискуй нікого,— чуєш?»— Та з того часу його до своєї особи і не кликав! У власному спадковому маєтку живе, немов чужий. Ну, прикажчик легко зітхнув, а мужики до Василя Миколайовича підступити не сміють: бояться. І ось, знов-таки, що подиву гідне: і кланяється їм пан, і дивиться привітно,—а животи в них від страху так і підводять. Що за дива такі, батечку, скажіть?.. Чи я дурний став, постарівся, чи що,— не розумію.

Я відповів Овсянікову, що, напевне, пан Любодзвонов хворий.

— Де там хворий! Упоперек себе товщий, і обличчя таке, бег з ним, опасисте, дарма, що молодий... А втім, господь відає! (І Овсяніков глибоко зітхнув).

— Ну, облишім дворян,—почав я:—що ви мені про однодворців скажете, Луко Петровичу?

— Ні, вже з одним дайте спокій, — поспішно промовив він,—справді... і сказав би вам... та що! (Овсяніков махнув рукою). Давайте краще чай пити... Мужики, чисті мужики; а втім, правду казавши, якими ж і бути нам?

Він замовк. Подали чай. Тетяна Іллінічна підвелася зі свого місця і стала ближче до нас. Протягом вечора вона кілька разів безшумно виходила і так само тихо поверталася. У кімнаті запанувало мовчання. Овсяніков поважно і повільно вшивав чашку за чашкою.

— Митя був сьогодні у нас, — півголосом сказала Тетяна Іллінічна.

Овсяніков насупився.

¹ Канти — вірші російською або латинською мовою, що їх складали в XVI — XVIII ст. ст. з нагоди якої-небудь урочистості.

— Чого йому треба?

— Приходив прощення просити.

Овсяніков похитав головою.

— Ну, бачите, — провадив він, звертаючись до мене: — що скажете робити з родичами? І зректися їх не можна... Ось і мені теж бог дав племінничка. Хлопець він з головою, меткий хлопець, безперечно; учився добре, тільки пуття мені від нього не дочекатись. На службі казенній був — кинув службу: бач, ходу йому не було... Та хіба він дворянин? Та й дворян не відразу в генерали підвищують. От тепер і живе без діла... Та це б ще півлиха, — а то в ябедники пустився! Селянам просьби складає, доповіді пише, соцьких навчає, землемірів на чисту воду виводить, по шинках тягається, з міщанами міськими та з двірниками по заїздах знається. Чи довго тут до лиха? Уже і станові й исправники йому не раз загрозували. Та він добре, що теревені точити вміє: їх же розмішить, та їм же потім і заварить кашу... Та годі, чи не сидить він у тебе в комірчині? — додав він, звертаючись до жінки: — адже я тебе знаю: ти ж жаліслива така, — опікуєшся ним.

Тетяна Іллїнічна спустила очі, усміхнулась і почервонїла.

— Ну, так і є, — провадив далі Овсяніков... — Ох, ти нустунка! Ну, скажи йому, щоб заходив, — нехай уже і так, заради дорогого гостя, прощу дурня... Ну, скажи, скажи...

Тетяна Іллїнічна підійшла до дверей і поклікала: «Митю!»

Митя, парубок років під двадцять вісім, високий, стрункий і кучерявий, увійшов до кімнати і, побачивши мене, спинився коло порога. Одежа на ньому була німецька, але вже ненатуральної величини буфи¹ на плечах були наявним доказом того, що кроїв її не тільки росіянин — російський кравець.

— Ну, підійди, підійди, — заговорив старий: — чого соромишся? Дякуй тітці: прощений... От, батечку, рекомендую, — провадив він далі, показуючи на Митю: — і рідний племінник, а ради не дам ніяк. Настали останні часи! (Ми один одному вклонилися). Ну, кажи, що ти там такого накоїв? За що на тебе жаліються, розкажуй.

Миті, як видно, не хотїлося давати пояснення і виправдуватися при мені.

— Потім, дядечку, — пробурмотів він.

— Ні, не потім, а тепер, — провадив старий... — Тобі, я

¹ Буфи — пишіні складки.

знаю, при панові поміщику совісно: тим ліпше — покутуй. Будь ласка, ну, будь ласка, говори... Ми послухаємо.

— Мені нема чого сорсмитись, — жваво почав Митя і труснув головою. — Звольте самі, дядечку, розсудити. Приходять до мене решетилівські однодворці і кажуть: заступись, брат. — Що таке? — А от що: магазини хлібні в нас у порядку, тобто краще бути не може; раптом приїздить до нас чиновник: наказано, мовляв, оглянути магазини. Оглянув і каже: безладдя у ваших магазинах, недогляду багато, начальству повинен донести. — Та в чому ж недогляд? — Та вже про це я знаю, каже... Ми зібрались були і вирішили: чиновникові як слід подякувати, — та старий Прохорич став на перешкоді; каже: отак їх тільки рознадиш. Що справді? чи вже нема для нас і розправи ніякої?.. Ми старого й послухавсь, а чиновник розгнівався та скаргу подав, донесення написав. От тепер і тягнуть нас до відповіді. — Та чи справді ж у вас магазини в порядку? — питаю я. — Бачить бог, у порядку; і законна кількість хліба є... Ну, кажу, то вам боїться нічого, і написав заяву їм... І ще невідомо, на чію користь вирішиться... А що вам на мене з цього приводу пожалілись, — діло зрозуміле: всякому своя сорочка до тіла ближча.

— Всякому, та, видно, не тобі, — сказав старий півголосом... — А ще в тебе там за каверзи з шутоломівськими селянами?

— А ви як знаєте?

— Виходить, знаю.

— І тут моя правда, — знов-таки звольте розсудити. У шутоломівських селян сусід Беспандін чотири десятини землі заорав.. Моя, каже, земля. А шутоломівці на оброку, поміщик їх за кордон виїхав — кому за них заступитися, самі подумайте? А земля їх безспірна, кріпосна, споконвіку. От і прийшли до мене, кажуть: напиши просьбу. Я і написав. А Беспандін довідався і почав грозити: «я, каже, цьому Митьці заді лопатки з кульш повіриваю, а то і зовсім голову з плечей зірву!..» Побачимо, як то він її зірве. Досі ціла.

— Ну, не хвастайся: не минути їй лиха, твоєї голові, — промсвив старий: — чоловік ти зовсім божевільний!

— А що ж, дядечку, чи не ви самі мені казати зволили...

— Знаю, знаю, що́ ти мені скажеш, — перебив його Овсяников: — дійсно: по правді повинен чоловік жити і ближньому помагати зобов'язаний. Буває, що і себе жаліти не повинен... Та ти хіба завжди так робиш? Хіба не водять тебе у

шинок? Хіба не посять, не кланяються: Дмитрію Олексійовичу, мовляв, батечку, поможи, а ми вже тобі подяку складемо, та карбованчик або синеньку¹ з-під поли в руку? Га? не буває цього? кажи, не буває?

— У цьому я справді винуватий,— відповів, спустивши голову, Митя:— але з бідних я не беру і душою не кривлю.

— Тепер не береш, а самому прикрутити — будеш брати. Душею не кривиш... ех, ти! Видно, за самих святих заступаєшся!.. А Борку Переходова забув?.. Хто за нього клопотався? хто ним опікувався? га?

— Переходов зі своєї вини постраждав, правда...

— Казенні гроші рззтратив... Це жарт!

— Та ви, дядечку, подумайте: бідність, сім'я...

— Бідність, бідність... Питуший він чоловік, азартний — от що!

— Пити він з горя почав, — сказав Митя, понизивши голос.

— З горя! Ну, поміг би йому, коли серце в тебе таке гаряче, а не сидів би сам з п'янсю людиною у шинках. Що він красно говорить, — ото дивина яка!

— Та людина ж він... найдобріша...

— У тебе всі добрі... А що, — провадив далі Овсяників, звертаючись до жінки: — послали йому... ну, там, ти знаєш...

Тетяна Іллінічна хитнула головою.

— Де ти цими днями пропадав? — заговорив знов старий.

— У місті був.

— Мабуть, усе на більярді грав, та чаював, на гітарі брн-няк, по урядових установах ганяв, у затильних кімнатах просьби писав, з купецькими синками хвертикував? Адже так?... Кажи!

— Воно, мабуть, що й так, — усміхаючись, сказав Митя... — Ага! мало не забув: Фунтіков, Антон Парфенович, вас до себе у неділю на обід просить.

— Не поїду я до цього череваня. Рибу дасть сотенну, а слії покладе прогіркої. Бог з ним зовсім!

— А я оце Федосію Михайлівну зустрів.

— Яку це Федосію?

— А Гарпенченка поміщика, отого, що Мікуліне з аукціону² купив. Федосія з Мікуліна. У Москві на оброку жила

¹ Синенька — асигнація в 5 карбованців.

² З аукціону — з прилюдних торгів.

швачкою і оброк платила справно, сто вісімдесят два з половиною карбованців на рік... І діло своє знає: в Москві замовлення мала добрі. А тепер Гарпенченко її виписав, та от і держить так, місця їй не визначає. Вона б і викупитися ладна, і панові казала, та він ніякого вирішення не об'являє. Ви, дядечку, з Гарпенченком знайомі, — то чи не можете ви йому словечко закинути?.. А Федосія викуп за себе дасть добрий.

— Чи не на твої гроші? га? Ну, ну, добре, скажу йому, скажу. Тільки не знаю, — провадив далі старий з незадоволеним обличчям: — цей Гарпенченко, прости господи, жмикрут: векселі скуповує, гроші на проценти дає, маєтки з молотка набуває... І хто його в нашу сторону заніс? Ох, вже ці мені заїжджі! Не швидко від нього пуття доб'єшся; — а втім, побачимо.

— Поклопочіться, дядечку.

— Добре, псклопочу. Тільки ти гляди, гляди в мене! Ну, ну, не виправдуйся... Бог з тобою, бог з тобою!.. Тільки надалі гляди, а то їй-богу, Митю, не минути лиха тобі, — їй-богу, пропадеш. Не все ж мені тебе на плечах виносити... я і сам чоловік не владний. Ну, йди тепер з богом.

Митя вийшов. Тетяна Іллінічна пішла за ним.

— Напій його чаєм, пустунко, — кричав їй услід Овсяніков... — Не дурний хлопець, — говорив він далі: — і душа добра, тільки я побоююсь за нього... А втім, пробачте, що так довго вашу увагу на дурниці забираю.

Двері з прихожої відчинилися. Увійшов низенький, сивенький чоловік у бархатному сюртучку.

— А, Франц Іванович! — скрикнув Овсяніков: — здрастуйте! як вас бог милує?

Дозвольте, любий читачу, познайомити вас і з цим паном.

Франц Іванович Лежньонь (Lejeune), мій сусід і орловський поміщик, не зовсім звичайним способом дійшов почесного звання російського дворянина. Народився він в Орлеані, від французьких батьків, і разом з Наполеоном пішов на завоювання Росії, як барабанщик. Спочатку все йшло як на мазі, і наш француз увійшов в Москву з піднесеною головою. Але, повертаючись назад, бідолашний m-г Lejeune, напівзамерзлий і без барабана, потрапив до рук смоленським мужичкам. Смоленські мужички замкнули його на ніч у порожню сукновальню, а вранці привели до ополонки, коло греблі, і почали

пресити барабанщика de la grrrrande armée¹ вволити їх волю, тобто пірнути під лід. M-r Lejeune не міг пристати на їхню пропозицію і, з свого боку, почав переконувати смоленських мужичків, на французькому діалекті, пустити його в Орлеан. «Там, messieurs»², казав він, «мати у мене живе, une tendre mère»³. Але мужички, напевне, не знаючи географічного розташування міста Орлеана, далі пропонували йому відбути підводну мандрівку вниз за течією звивистої річки Гнилотерки, і вже почали заохочувати його легкими штовханами у шийні і спинні хребці, коли раптом, на несподівану радість Лежбоня, почувся звук дзвінка, і на греблю виїхали величезні сани з дуже строкатим килимом на надмірно високому задку, запряжені тройкою буланих в'яток. У саях сидів товстий і рум'яний поміщик у вовчій шубі.

— Що ви там таке рсбите?— спитав він мужичків.

— А французя топимо, батечку.

— А! — байдуже відповів поміщик і одвернувся.

— Monsieur! Monsieur! — закричав бідолашний.

— А, а! — з докором заговорила вовча шуба: — з дванадцятьо язик⁴ на Росію йшов, Москву спалив, окаянный; хрест з Івана Великого стяг, а тепер — мусье, мусье! а тепер і хвоста підобгав! Катюзі по заслугі... Рушай, Філько-о!

Коні рушили.

— А втім, стій! — додав поміщик... — Ей, ти, мусье, вмієш ти музики?

— Sauvez moi, sauvez moi, mon bon monsieur!⁵ — провадив своєї Лежбонь.

— Ач який народець! і по-російському ні один з них не знає! Мюзік, мюзік, саве мюзік ву? саве? Ну, кажи ж! Компрене? Саве мюзік ву? на фортепіано жуе саве?⁶

Нарешті Лежбонь зрозумів, чого добивається поміщик, і ствердливо закнвав головою.

— Oui, monsieur, oui, oui, je suis musicien; je joue tous les instruments possibles! Oui, monsieur... Sauvez moi, monsieur!⁷

¹ Реликої армії.

² Папове.

³ Ніжна мати.

⁴ З дванадцятьма народами.

⁵ Рятуйте мене, рятуйте мене, добрий пане

⁶ Музику, музику, знаєте ви музику? Ну, кажи ж? Розумієте? Чи знаєте ви музику? На фортепіано вмієте грати?

⁷ Так, пане, так, так, я — музикант, я граю на різних інструментах! Так, пане... Рятуйте мене, пане!

— Ну, шасливий твій бог,— відказав поміщик.— Хлопці, нустіть його, ось вам два гривеники на горілку.

— Спасибі, батечку, спасибі. Звольте, візьміть його.

Лежбоня посадили в сани. Він задихався з радості, плакав, тремтів, кланявся, дякував поміщикові, кучерові, мужикам. На ньому була тільки зелена фуфайка з рожевими стрічками, а мороз аж тріщав. Поміщик мовчки глянув на його посинілі й одубілі члени, загорнув нещасного у свою шубу і привіз його додому. Збіглась двірня. Француза на швидку відігріли, нагодували й одягли. Поміщик повів його до своїх дочок.

— Ось, діти,— сказав він їм,— учитель вам найшовся. Ви все чіплялись до мене: вивчи, мовляв, нас музики та французького діалекту: от вам і француз, і на фортепіанах грає... Ну, мусьє,— казав він далі, показуючи на поганеньке фортепіанце, куплене ним років з п'ять тому в єврея, який, між іншим, торгував одеколоном: — покажи нам свою майстерність: жуе!¹

Лежбонь з завмираючим серцем сів на стілець: він зроду не торкався фортепіано.

— Жує же, жує же,— повторював поміщик.

З розпачем ударив бідолаха по клавішах, немов по барабану, загравав, як попало... «Я так і думав», розповідав він потім, «що мій рятівник схопить мене за комір і викине геть з дому». Але, на превеликий подив імпровізатора з примусу, поміщик трохи згодом схвально поплескав його по плечу. «Добре, добре», промовив він, «бачу, що вмієш; піди тепер спочинь».

Тижнів через два від цього поміщика Лежбонь переїхав до іншого, людини багатої й освіченої, сподобався йому за веселу й лагідну вдачу, ожеївся з його вихованкою, пішов на службу, вислужився на дворянина, видав свою дочку за орловського поміщика Лобизаньєва, відставного драгуна і віршописця, і переселився сам жити до Орла.

Ось цей самий Лежбонь, або, як тепер його звать, Франц Іванович, і ввійшов при мені до кімнати Овсянікова, з яким він був у дружніх стосунках...

Але, може, читачеві вже надокучило сидіти зі мною в одностороннього Овсянікова, і тому я красномовно замовкаю.

¹ Грайте!

ЛЬГОВ

— Поїдьмо-но у Льгов,— сказав мені однього разу вже відомий читачам Ермолай:— ми там качок-настріляємо вдосталь.

Хоч для справжнього мисливця дика качка не являє нічого особливо принадного, але, за браком поки що іншої дичини (це було на початку вересня: вальдшнепи ще не прилетіли, а бігати по полях за куріпками мені набридло), я послухався мого мисливця і подався до Льгова.

Льгов — велике степове село з дуже давньою мурованою одноверхою церквою і двома млинами на болотяній річці Росоті. Ця річка верст за п'ять від Льгова переходить у широкий став, що з країв і де-не-де посередині заріс густим очеретом, по-орловському — маером. На цьому ось ставку, у заводях або затишках, в очереті виводилася й трималася нечисленна сила качок усіх можливих порід: крижнів, напівкрижнів, шилохвосток, чирків, нирків тощо. Невеликі табуни раз у раз перелітали й ширяли над водою, а від пострілу підіймались такі хмари, що мисливець мимоволі хапався однією рукою за шапку й протяжно казав: ху-у!— Ми пішли були з Ермолаєм уздовж ставу, але, по-перше, біля самого берега качка, птиця обережна, не держиться, по-друге, коли навіть який-небудь відсталий і несвідомий чирок і потрапляв під наші постріли й позбувався життя, то дістати його з судільного маеру наші собаки були неспроможні: незважаючи на найблагороднішу самовідданість, вони не могли ні плавати, ні брести по дну, а тільки марно різали свої дорогоцінні носи об гострі краї очерету.

— Ні, — промовив нарешті Ермолай: — справа негарзд: треба добути човен... Ходімо назад у Льгов.

Ми пішли. Не встигли ми ступити кілька кроків, як нам

чазустріч. З-за густого верболозу вибіг досить поганенький лягавий собака, а слідом за ним показався чоловік середнього зросту, у синьому, дуже потертому сюртуку, жовтуватій жилетці, панталонах кольору грі-де-лень¹ або бльо-д'амур², навидку засунутих у діряві чоботи, з червоною хусткою на шиї і одноствольною рушницею за плечима: Поки наші собаки, із звичайним, їх породі властивим, китайським церемоніалом, обнюхувалися з новою для них особою, яка, очевидно, боялася: підбирала хвіст, закидала вуха й швидко переверталась усім тілом, не згинаючи колін і скалячи зуби,— незнайомий підійшов до нас і надзвичайно ввічливо вклонився. Йому на вигляд було років з двадцять п'ять; його довге русе волосся, добре промочене квасом, стирчало нерухомими косичками,— невеликі карі очі привітно моргали,— все обличчя, зав'язане чорною хусткою, немов від зубного болю, холодко всміхалося.

— Дозвольте себе рекомендувати,— почав він лагідним і крадливим голосом:— я тутешній мисливець Володимир... Почувши про ваше прибуття і дізнавшись, що ви зволіли піти на берег нашого ставка, зважився, якщо вам не буде бридко, запропонувати вам свої послуги.

Мисливець Володимир говорив достоту як провінціальний молодий актор, що виконує ролі перших любовників. Я зговівся на його пропозицію і, не дійшовши ще до Льгова, вже встиг узнати його історію. Він був вільновідпущений дворовий чоловік; за літ ніжного юнацтва вчився музики, потім служив камердинером, знав грамоту, читав, оскільки я міг помітити, деякі книжечки і, живучи тепер, як багато хто живе на Русі, без шага готового, без постійного діла, живився трохи не манною небесною. Висловлювався він надзвичайно вишукано й видимо хизувався своїми манерами: зальотник теж з нього, мабуть, був великий і, напевно, мав успіх: російські дівчата люблять красномовство. Між іншим, він закинув мені, що відвідує часом сусідніх поміщиків, і до міста їздить гостювати, і в преферанс грає, і з столичними людьми знається. Усміхався він майстерно і надзвичайно різноманітно; особливо личила йому скромна, стримана усмішка, яка грала на його губах, коли він слухав чужу мову. Він вас вислухував, він цілком з вами погоджувався, але все ж не втра-

¹ Сіруватоблакитний.

² Невиразноблакитний.

чав почуття власної гідності, і начебто хотів вам дати знати, що й він може, при нагоді, висловити свою думку. Єрмолай, як людина не дуже освічена і вже зовсім не «субтильна»¹, почав був йому «тикати». Треба було бачити, з якою усмішкою Володимир казав йому: «ви»...

— Нашо ви зав'язалися хусткою?— спитав я його.— Зуби болять?

— Ні,— відказав він:— це ще згубніший наслідок необережності. Був у мене приятель, гарна людина, але зовсім не мисливець, як це буває. От, одного дня каже він мені: любий друже мій, візьми мене на полювання: я цікавлюсь довідатись — у чому полягає ця забава. Я, певна річ, не захотів відмовити товаришеві: добув йому, з свого боку, рушницю і взяв його на полювання. От, ми як слід пополювали; нарешті надумалися відпочити. Я сів під деревом; а він, навпаки, з свого боку, почав викидати рушницею артикули, причому цілься в мене. Я попросив його облишити, але, через свою недосвідченість, він не послухався. Постріл гримнув, і я позбувся підборіддя і вказівного перста правої руки.

Ми дійшли до Львова. І Володимир, і Єрмолай, обидва вирішили, що без човна полювати було неможливо.

— У Сучка є дощаник²,— сказав Володимир:— та я не знаю, куди він його сховав. Треба побігти до нього.

— До кого?— спитав я.

— А тут чоловік живе, прізвище його Сучок.

Володимир пішов до Сучка з Єрмолаєм. Я сказав їм, що чекатиму їх біля церкви. Розглядаючи могили на кладовищі, натрапив я на почорнілу чотирикутну урну з такими написами: на одному боці французькими літерами — *Ci git Théophile Henri, vicomte de Blangy*³; на другому: «Під цим каменем поховано тіло французького підданця, графа Бланжі, що народився 1737, помер 1799 р., всього життя його було 62 роки»; на третьому: «Мир його праху», а на четвертому:

„Отут під каменем лежить французький емігрант:
Породу мав славетну він і мав талант.
Оплакавши побитих — жінку і сім'ю,
Пригноблену вітчизну залишив свою.

¹ Тонка, ніжна.

² Плоский човен, з старих барочних дощок. (Прим. автора).

³ Тут лежить Теофіл Генріх, граф Блянжі.

І ось на берегах російської країни
Знайшов собі притулок він гостинний:
Батьків він розважав, дітей учив...
Аж поки з волі божої отут навкі спочив*.

Прихід Єрмолая, Володимира й чоловіка з дивним призначенням Сучок — урвав мої роздуми.

Босий, обідраний і розкуйовджений Сучок виглядом скидався на відставного дворака, років шестидесяти.

— Є в тебе човен?— спитав я.

— Човен є,— відповів він глухим і розбитим голосом:— та дуже поганий.

— А що?

— Розсохся; та з дірок клепки псвипадали.

— Не велика біда!— підхопив Єрмолай:— клоччям позаклати можна.

— Звісно, можна,— підтвердив Сучок.

— Та ти хто?

— Панський рибалка.

Як же це ти рибалка, а човен у тебе такий несправний?

— Та в нашій річці й риби нема.

— Риба не любить іржі болотяної,— поважно зауважив мій мисливець.

— Ну,— сказав я Єрмолаєві:— піди роздобудь клоччя і налагодь нам човна, та швидше.

Єрмолай пішов.

— Адже отак ми, чого доброго, і на дно підемо?— сказав я Володимирові.

— На все божа воля,— відповів він. — В кожному разі треба гадати, що ставок не глибокий.

— Еге, він не глибокий,— зауважив Сучок, який говорив якось чудно, немов спросоння:— та на дні мул і трава, і весь він травою заріс. А втім, є також і ковбані¹.

— Одначе, якщо трава така велика,— сказав Володимир,— то й гребти не можна буде.

— Та хто ж на дощаниках гребе? Треба штовхатися. Я з вами поїду; у мене там тичка є,— а то й лопатою можна.

— Лопатою незручно, до дна в іншому місці, мабуть, не відстанеш,— сказав Володимир.

— Воно правда, що незручно.

Я сів на могилу, чекаючи Єрмолая. Володимир одійшов.

* Глибоке місце, яма у ставку або річці. (Прим. автора).

для пристойності, трохи убік і теж сів. Сучок і далі стояв на місці, похнюпивши голову і закладши, за давньою звичкою, руки за спину.

— Скажи, будь ласка,—почав я:—давно ти тут рибалкою?

— Сьомий рік пішов,—відповів він, стрепенувшись.

— А перше що ти робив?

— А перше їздив кучером.

— Хто ж тебе з кучерів розжалував?

— А нова пані.

— Яка пані?

— А що нас купила. Ви не зволите знати: Альона Тимофіївна, товста така... немолода.

— Чому ж це вона надумала рибалкою тебе настановити?

— А бог її знає. Приїхала до нас з свого маєтку, з Тамбова, звеліла всю двірню скликати, та й вийшла до нас. Ми спочатку до ручки, і вона нічого не сердиться... А потім і почала за порядком нас розпитувати: що робив, на якій службі був? Дійшла черга до мене; от і питає: ти чим був? Кажу: кучером.— Кучером? ну, який з тебе кучер, подивись на себе: який з тебе кучер? Не слід тобі кучером бути, а будь у мене рибалкою і бороду поголи. На випадок мого приїзду до панського столу рибу постачай, чуєш?.. Відтоді от я в рибалках і числюся.— Та ставок мені, гляди, щоб держав у порядку... А як його держать у порядку?

— Чиї ж ви перше були?

— А Сергія Сергійовича Пехтерьова. У спадок йому дігалися. Та він нами недовго владав, усього шість років. Отож у нього я за кучера і їздив... та не в місті,— там у нього інші були, а в селі.

— І ти змолоду все кучером був?

— Де там все кучером! У кучери я попав при Сергієві Сергійовичу, а до того кухарем був,— але не міським теж кухарем, а так, на селі.

— У кого ж ти був кухарем?

— А в колишнього пана, в Афанасія Нефедовича, Сергія Сергійовичового дядька. Льгов ото він купив, Афанасій Нефедович купив, а Сергієві Сергійовичу маєток у спадок припав.

— У кого купив?

— А в Тетяни Василівни.

— В якої Тетяни Василівни?

— А от, що позаторік умерла, під Болховим... чи то пак

під Карачевим, дівкою... І замужем не була. Не зволите знати? Ми до неї перейшли від її батечка, від Василя Семеновича. Вона таки довгенько нами володіла... годочків двадцять.

— Що ж, ти і в неї був кухарем?

— Спочатку справді був кухарем, а то і в кофішénки¹ потрапив.

— У що?

— У кофішénки.

— Це що за служба така?

— А не знаю, батечку. При буфеті був і Ангоном називався, а не Кузьмою. Так пані наказати зволила.

— Твоє справжнє ім'я Кузьма?

— Кузьма.

— І ти весь час був кофішенком?

— Ні, не весь час: був і ахтьором.

— Невже?

— Як же, був... на кеятрі грав. Пані наша кеятр собі завела.

— Які ж ти ролі виконував?

— Як кажете?

— Що ти робив на театрі?

— А ви не знаєте? От візьмуть мене й уберуть; я так і ходжу вбраний, або стою, або сиджу, як там доведеться. Кажуть: от що кажи,— я й кажу. Раз сліпого приставляв... Під кожную повіку мені по горошині поклали... А як же!

— А потім чим був?

— А потім знов у кухарі пішов.

— За що ж тебе знов у кухарі розжалували?

— А брэг у мене втік.

— Ну, а в батька твоєї першої пані чим ти був?

— А на різних службах був: спочатку в козачках пробував, фалетором² був, садівником, а то й доїжджачим.

— Доїжджачим?.. І з собаками їздив?

— Їздив і з собаками, та забився: з конем упав і коня скалічив. Старий же пан у нас був пресуворий; звелів мене різками відшмагати і в науку віддати у Москву, до шевця.

— Як у науку? Та ти ж, певне, не дитиною в доїжджачі потрапив?

¹ Кофішенк — слуга, що подає кофе.

² Фалетор (форейтор) — верхній на передньому коні при їзді цугом.

— Та було мені отак років з двадцять.

— Яка ж тут наука у двадцять років?

— Виходить, нічого, можна, коли пан звелів. Та він, на щастя, незабаром помер,— мене на село й вернули.

— Коли ж ти кухарства навчився?

Сучок підняв своє худеньке і жовтеньке обличчя й усміхнувся.

— Та хіба цього вчаться?.. Куховарять же баби!

— Ну,— промовив я:— бачив ти, Кузьмо, всього на своєму віку! Що ж ти тепер рибалкою робиш, коли у вас і риби нема?

— А я, батечку, не жаліюся. І слава богу, що рибалкою настановили. А то от другого, як і я, старика — Андрія Пупиря — на паперову фабрику, в черпальню, пані звеліла поставити. Гріх, каже, даремно хліб їсти... А Пупир же ще й ласки сподівався: у нього двоюрідний племінник у панській конторі сидить конторщиком: доповісти обіцявся про нього пані, нагадати. От і нагадав!.. А Пупир на моїх очах племінникові у ніжки кланявся.

— Є в тебе сім'я? Був жонатий?

— Ні, батечку, не був. Тетяна Василівна покійниця,— царство їй небесне!— нікому не дозволяла женитися. Бороні боже! Бувало каже: адже живу я так, дівкою, щоб за пустощі! чого їм треба?

— Чим же ти живеш тепер? Плату дістаєш?

— Яку там, батечку, плату?.. Харчі видають — і за те слава тобі, господи! цілком задоволений. Дай, боже, вік довгий нашій пані!

Єрмолай повернувся.

— Полагоджено човна,— суворо промовив він.— Біжи по тичку — ти!..

Сучок побіг по тичку. Під час усієї моєї розмови з бідолашним старим мисливець Володимир поглядав на нього з презирливою усмішкою.

— Дурна людина,— промовив він, коли той пішов: зовсім неосвічена людина, мужик та й годі. Дворовим чоловіком його назвати не можна... І все хвастав... Де ж йому бути актором, самі звольте подумати! Даремно зволіли турбуватися, зволіли з ним розмовляти!

Через чверть години ми вже сиділи на дощанику Сучка (собак ми залишили у хаті під доглядом кучера Єгуділа). Нам не дуже було зручно, але мисливці народ непередливий

На тупому задньому кінці стояв Сучок і «пхався»; ми з Володимиром сиділи на перекладині човна; Ермолай при-
мостився спереду, на самому носі. Незважаючи на клоччя,
вода швидко з'явилась у нас під ногами. На щастя, погода
була тиха, і ставок немов заснув.

Ми плили досить поволі. Старий насилу висмикував з гру-
зького мулу свою довгу тичку, всю обплетену зеленими
нитками підводних трав; суцільне, кругле листя латаття
теж заважало ходові нашого човна. Нарешті ми добралися
до очерету, і почалася розвага. Качки шумно знімалися,
«зривалися» з ставу, налякані нашою несподіваною появою
в їхніх володіннях, постріли дружно лунали слідом за ни-
ми, і весело було бачити, як ця куца птиця переверталась у
повітрі, важко тьопалась об воду. Всіх підстрелених качок
ми, звичайно, не дістали: легко поранені пірнали; інші, вбиті
на смерть, падали в такий густий маер, що навіть тисячі
очі Ермолая не могли знайти їх; а проте до обіду човен наш
наповнився дичиною.

Володимир, на велику втіху Ермолаєві, стріляв зовсім
не відмінно і після кожного невдалого пострілу дивувався,
оглядав і продував рушницю, чудувався і, нарешті, поясню-
вав нам, чому він промахнувся. Ермолай стріляв, як і зав-
жди, переможно, я — досить погано, як звичайно. Сучок по-
глядав на нас очима людини, що змолоду була на панській
службі, коли-не-коли кричав: «он, он ще качка!» — і раз у
раз почісував спину — не руками, а порухом плечей. Погода
стояла чудова: білі, круглі хмари високо і тихо бігли над
нами, ясно відбиваючись у воді; очерет шелестів навколо;
ставок подекуди, як сталь, блищав на сонці. Ми зібралися
повернутись у село, коли раптом з нами сталася досить не-
приємна пригода.

Ми вже давно могли помітити, що вода до нас потроху
все набиралась у дощаник. Володимирові було доручено ви-
ливати її геть ковшем, украденим, на всякий випадок, моїм
завбачливим мисливцем у роззяви-баби. Діло йшло як слід,
поки Володимир не забував свого обов'язку. Але на кінець по-
лювання, немов на прощання, качки почали здійматися такими
зграями, що ми ледве встигали заряджати свої рушниці. За-
хопившись стрілянням, ми не звертали уваги на стан на-
шого дощаника, — аж раптом, від сильного руху Ермолая
(він намагався дістати вбиту птицю і всім тілом наліг на
край), наше старе судно нахилилося, зачерпнуло води й уро-

чисто пішло на дно, на щастя, не на глибокому місці. Ми скрикнули, але вже було пізно: через мить ми стояли у воді по горло, а навколо нас поспливали тіла мертвих качок. Тепер я без сміху не можу згадати переляканих і блідих облич моїх товаришів (напевне, і моє обличчя не визначалося тоді рум'янцем); але в ту хвилину, признаюся, мені й на думку не спадало сміятися. Кожен з нас тримав свою рушницю над головою, і Сучок, мабуть, за звичкою наслідувати панів, підняв свою тичку вгору. Перший порушив мовчанку Єрмолай.

— Тьху ти, напасть!— пробурмотів він, плюнувши у воду:— яка оказія! А все ти, старий чорт!— додав він сердито, звертаючись до Сучка:— що це в тебе за човен?

— Пробачте,— пробелькотав старий.

— Та й ти гарний,— провадив далі мій мисливець, повернувши голову до Володимира:— куди дивився? чому воду не виливав? ти, ти, ти...

Але Володимирові було вже не до заперечень: він тремтів, як лист, зуб на зуб не попадав, і зовсім безгямно усміхався. Де подівся його красномовство, його почуття тонкої пристойності і власної гідності!

Клятий дощаник ледве хитався під нашими ногами... У момент корабельної катастрофи вода здалася нам надзвичайно холодною, але ми швидко привикли. Коли перший переляк минув, я оглянувся; навкруги, за десять кроків від нас, росли очерети; вдалині, над їхніми верхівками, видно було берег. «Погано!»— подумав я.

— Що нам робити?— спитав я Єрмолая.

— А от, подивимось: не ночувати ж тут,— відповів він.— На, ти, держи рушницю,— сказав він Володимирові.

Володимир, не сперечаючись, послухався.

— Піду пошукаю броду,— сказав далі Єрмолай з певністю, начебто у кожному ставку конче має бути брід,— взяв у Сучка тичку і рушив до берега, обережно намацуючи дно.

— Та чи вмєш ти плавати? — спитав я його.

— Ні, не вмю,— залунав його голос з-за очерету.

— Ну, тоді втопиться,— байдуже сказав Сучок, що й перше злякався не небезпеки, а нашого гніву, і тепер, зовсім заспокоївшись, тільки зрідка віддувався і, здавалось, не почував ніякої потреби змінити своє становище.

— І без ніякої потреби пропаде,— жалібно додав Володимир.

Єрмолай не повертався понад годину. Ця година нам здалася вічністю. Спочатку ми перегукувалися з ним досить завзято; потім він почав рідше відповідати на наші вигуки, нарешті, замовк зовсім. У селі задзвонили до вечірні. Між собою ми не розмовляли, навіть намагалися не дивитись один на одного. Качки літали над нашими головами; деякі збиралися сісти коло нас, але раптом здіймалися вгору, як то кажуть, «колом», і криком летіли геть. Ми почали дубіти. Сучок кліпав очима, наче спати збирався.

Нарешті, на велику нашу радість, Єрмолай повернувся.

— Ну, що?

— Був на березі; знайшов брід... Ходімо.

Ми хотіли були зразу ж рушити; але він спочатку добув під водою з кишені мотузку, прив'язав убитих качок за лапки, взяв обидва кінці в зуби й побрів уперед; Володимир за ним, я за Володимиром. Сучок завершував похід. До берега було близько двохсот кроків, Єрмолай ішов сміливо і не спиняючись (так добре запам'ятав він дорогу), тільки коли-неколи викрикував: «лівіше,— тут праворуч . ковбаня!» або «правіше,— тут ліворуч загрузнеш »... Іноді вода сягала нам до горла, і разів зо два бідолашний Сучок, нижчий за всіх нас ростом, захлинався й пускав бульбашки.— «Ну, ну, ну!»— грізно кричав на нього Єрмолай,— і Сучок борсався, дригав ногами, стрибав і таки видався на мілкіше місце, але навіть у скруті не зважувався хапатися за полу мого сюртука. Вимучені, брудні, мокрі, ми дісталися, нарешті, берега.

Години через дві ми вже всі сиділи, по можливості обсушені, у великому сіяному сараї і збиралися вечеряти. Кучер Єгудійл, чоловік надзвичайно забарний, неповороткий, розсудливий і заспаний, стояв біля воріт і широко частував табакою Сучка. (Я помітив, що кучери в Росії дуже швидко приятелюють). Сучок нюхав люто, до нудоти: плював, кашляв і, очевидно, почував велике задоволення. Володимир прибирив м'ясного вигляду, схилив голівку набік і розмовляв мало. Єрмолай витрав наші рушниці. Собаки з приблизьшеною швидкістю махали хвостами, чекаючи вівсянки; коні тупотіли й іржали під повіткою... Сонце сідало; широкими багровими смугами розбігалися його останні промені; золоті змарки стелилися по небу все дрібніше і дрібніше, немов вимита, розчесана вовна... На селі лунали пісні.

БЕЖИН ЛУГ

Був чудовий липневий день, один з тих днів, які бувають тільки тоді, коли випогодилось надовго. З самого раннього ранку небо ясне; ранішня зоря не палає пожежею, а розливається лагідним рум'янцем. Сонце — не огнисте, не розпечене, як під час гарячої посухи, не тьмяно-багряне, як перед бурею, а ясне і привітно променисте — мирно впливає з-під вузької й довгої хмарки, свіжо засяє і зануриться в її ліловий туман. Верхній, тонкий край розтягнутої хмарки заблискотить змійками; блиск їх подібний до блиску кованого срібла... Але ось знов ринули мінливі промені, — і весело і величаво, немов злітаючи, підноситься могутнє світло. Близько полудня звичайно з'являється сила круглих високих хмар, золотисто-сірих, з нижніми білими краями. Немов острови, розкидані по безмежно розлитій річці, яка обтікає їх глибоко-прозорими рукавами однакової синяви, вони майже не рухаються з місця; далі, на небосхилі, вони згромаджуються, тиснуться, синяви між ними вже не видно; але самі вони такі ж гслубі, як і небо: вони всі наскрізь пройняті світлом і теплом. Колір небосхилу, легкий, блідо-ліловий, не змінюється цілий день і кругом однаковий; ніде не темнішає, не згущується гроза; хіба де-не-де протягнуться зверху донизу голубуваті смуги: то сіється ледве помітний дощ. Над вечір ці хмари зникають; останні з них, чорнуваті і неясно окреслені, як дим, лягають рожевими клубами проти сонця, що заходить; на місці, де воно закотилося так само спокійно, як спокійно зійшло на небо, багряне сяйво стоїть недовгий час над потемнілою землею, і, тихо блимаючи, як бережно несена свічка, засвітиться на ньому вечірня зоря. У такі дні барви всі пом'якшені; ясні, але не яскраві; на всьому лежить відбиток якоїсь зворушли-

вої лагідності. У такі дні спека буває іноді дуже велика, іноді навіть «парить» по схилах полів; але вітер розганяє, розсовує скупчення спеки, і вихорі-круговертні — безперечно ознака сталої погоди — високими білими стовпами гуляють по шляхах через ріллю. У сухому і чистому повітрі пахне полином, вижатим житом, гречкою; навіть за годину до ночі ви не почуваете вогкості. Такої погоди бажає хлібороб для збирання хліба...

Такого саме дня полював я одного разу на тетерюків у Чернському повіті Тульської губернії. Я знайшов і настріляв десь багато дичини; повний ягдташ немилосердно різав мені плече; але вже вечірня зоря згасала, і в повітрі, ще ясному, хоч не осяяному більше промінням сонця, що вже зайшло, починали густішати і розливатися холодні тіні, коли я вирішив, нарешті, повернутися до себе додому. Швидкими кроками пройшов я довгу «площу» чагарників, зійшов на горб і, замість сподіваної знайомої рівнини з дубовим ліском праворуч та низенькою білою церквою вдалині, побачив зовсім інші, мені невідомі місця. Коло ніг моїх простягалась вузька долина; просто напроти крутою стіною височів густий осиковий ліс. Я спинився здивований, оглянувся... «Еге!» подумав я: «та це я зовсім не туди потрапив: я занадто відхилився праворуч», і, сам дивуючись із своєї помилки, проворно спустився з горба. Мене враз огорнула неприємна, непорушна вогкість, наче я ввійшов у льох; густа, висока трава на дні долини, вся мокра, біліла рівною скатеркою; ходити по ній було якось моторошно. Я швидше вібрався на другий бік і пішов, весь час беручи ліворуч, вздовж осикового ліса. Кажани вже носилися над його заснулими верхівками, таємничо кружляючи і тремтячи на невиразно-ясному небі; жваво і прямо пролетів у вишині спізнілий яструбок, поспішаючи до свого гнізда. «Ось тільки-но я вийду на той ріг», подумав я собі, «тут зараз і буде дорога;— а з версту гаку я зробив!»

Я добрався, нарешті, до рогу лісу, але там не було ніякої дороги; якісь некошені, низькі кущі широко стелилися переді мною, а за ними, далеко-далеко, виднілося пустинне поле. Я знов спинився. «Що за притча?.. Та де ж я?» Я почав пригадувати, як і куди ходив протягом дня... «Е! та це Парахінські чагарі!» скрикнув я нарешті: «справді! це то, мабуть, Сіндеєвський гай... Та як же це я сюди зай-

шов? Так далеко?.. Дивис! Тенер знов треба праворуч узяти».

Я пішов праворуч, через чагарник. Тимчасом ніч наближалась і росла, як грозова хмара; здавалося, разом з вечірніми випарами звідусіль здіймалась і навіть згори лилася темрява. Я натрапив на якусь невторовану, зарослу стежечку; я пішов нею, пильно поглядаючи вперед. Все навколо швидко чорніло і затихало — тільки перепели коли-не-коли кричали. Невеличкий нічний птах, що нечутно і низько мчав на своїх м'яких крилах, майже налетів на мене і перелякано пірнув убік. Я вийшов на край чагарника і побрів по полю межею. Уже я через силу відрізняв віддалені предмети: поле невиразно біліло навколо; за ним, щомить насуваючись, величезними клубами підносився похмурий морок. Глухо відбивались мої кроки у стигнучому повітрі. Зблідле небо почало знову синіти, — але це вже була синява ночі. Зірочки заблмали, заворушилися на ньому.

Те, що здавалося мені за гай, було темним і круглим бугром. «Та де ж це я?» повторив я знов у голос, спинився утретє і запитливо глянув на свою англійську жовто-рябу собаку Діанку, безперечно найрозумнішу з усіх чотириногих тварин. Але найрозумніша з усіх чотириногих тварин тільки повиляла хвостиком, сумно моргнула змореними очима і не дала мені ніякої путньої ради. Мені стало совісно перед нею, і я одчайдушно рушив уперед, немов раптом догадався, куди треба було йти, сбийшов бугор і опинився в неглибокій, кругом розораній улоговині. Дивне почуття враз охопило мене. Улоговина ця мала вигляд майже правильного казана з положистими боками; на дні її стрімліо сторч кілька білих великих каменів, — здавалося, вони злізлися сюди для таємної наради, — і так у ній було мовчазно і глухо, так рівно, так сумно висіло над нею небо, що серце в мене стиснулось. Якийсь звірок тихеньке і жалібно пискнув між камінням. Я поспішив вибратися назад на бугор. Досі я все ще не втрачав надії відшукати дорогу додому; але тут я остаточно впевнився, що заблудився зовсім, і, вже нітрохи не намагаючись пізнати навколишні місця, які майже зовсім потонули в імлі, пішов собі просто за зорями — навмання... Близьке півгодини йшов я отак, ледве переставляючи ноги. Здавалось, зроду не бував я в таких пустих місцях: ніде не блимав вогник, не чути було ніякого звуку. За одним положистим горбом ішов другий, поля

Без кінця-краю тягнуся за полями, куші немов підводилися раптом із землі перед самим моїм носом. Я все йшов, вже збирався був прилягти де-небудь до ранку, як раптом опинився над страшною безоднею.

Я швидко відмикнув занесену ногу і, крізь ледве прозору сутінь ночі, побачив далеко під собою величезну рівнину. Широка ріка огинала її півколом, що віддалялося від мене; сталіні відблиски води, невиразно і коли-не-коли блимаючи, позначали її течію. Горб, на якому я був, обривався раптом майже прямовисною кручею; його величезні обриси відділялися, чорніючи, від синюватої повітряної порожнечі, і просто піді мною в кутку, утвореному тією кручею і рівниною, коло ріки; яка у цьому місці стояла нерухомим, темним дзеркалом, під самою кручею горба, червоним полум'ям горіли і димилися один коло одного два вогники. Навколо них копошилися люди, хиталися тіні, часом яскраво освітлювалася передня половина маленької і кучерявої голови...

Я пізнав, нарешті, куди я зайшов. Цей луг відомий був у наших околицях під назвою Бежина Луга... Але повернутися додому не було ніякої можливості, особливо нічної пори; ноги підгиналися піді мною від утоми. Я зважився підійти до вогників і, в товаристві тих людей, яких я вважав за гуртівників, дочекатися світанку. Я щасливо спустився вниз, але не встиг випустити з рук останню, ухоплену мною, мілку, як раптом два великих, білих, кудлатих собаки, люто навкаючи, кинулися на мене. Дитячі дзвінкі голоси почувилися навколо стнів; два-три хлопці швидко схопилися із землі. Я відгукнувся на їх запитливі крики. Вони підбігли до мене, відігнали негайно собак, яких особливо вразила поява моєї Діанки, і я підійшов до них.

Я помилився, вважаючи людей, що сиділи навколо тих вогнів, за гуртівників. Це просто були селянські хлопчики з сусіднього села, які стерегли табун. Жаркої літньої пори коней виганяють у нас на ніч пастися в поле: удень мухи й жводи не дали б їм спокою. Вигонити перед вечором і пригонити на світанку табун — велике свято для селянських хлопців. Сидячи без шапок і в старих козушках на найбаскіших шкапинах, шодуху несуться вони з веселим гиканням і криком, теліпаючи руками і ногами, високо підскакують, дзвінко регочуть. Легка курява жовтим стовпом відіймається і несеться по дорозі; далеко розходиться дружний тупіт, коні біжать нашорошивши вуха; попереду

всіх, задерши хвоста і весь час міняючи ногу, скаче який-небудь рудий кудлань, з реп'яхами у скуйовдженій гриві.

Я сказав хлопчикам, що заблудився, і підсів до них. Вони спитали мене, звідки я, помовчали, постронилися. Ми трохи поговорили. Я приліг під обскубаний кущик і почав дивитися навкруги. Картина була чудова: біля вогнів дрижав і немовби замирав, упираючись у темряву, круглий червонуватий відсвіт; полум'я, спалахуючи, коли-не-коли закидало за лінію того круга швидкі відблиски; тонкий язик світла лизне гелі сучки лози і враз зникне;— гострі, довгі тіні, і собі вдираючись на мить, добігали до самих вогників: морок боровся зі світлом. Іноді, коли полум'я горіло слабкіше і кружок світла звужувався, з темряви, що насунулася, раптом вистромлювалась коняча голова, гніда із звивистою смугою, або вся біла, уважно і тупо дивилася на нас, швидко жуючи довгу траву, і знов опускаючись, негайно зникала. Тільки чути було, як вона і далі жувала та пирхала. З освітленого місця важко було розгледіти, що робиться в темряві, і через те поблизу все здавалося зтягнутим майже чорною завісою; але далі до небосхилу довгими плямами невиразно виднілися горби і ліси. Темне, чисте небо урочисто і неосяжно-високо стояло над нами з усією своєю таємничою пишнотою. Солодко стискувались груди, вдихаючи той особливий, важкий і свіжий запах—запах російської літньої ночі. Навколо не чути було ніякого шуму... Тільки коли-не-коли у недалекій річці раптом голосно хлюпне велика риба; і прибережний очерет тихо зашумить, ледве захитаний набіглою хвилею... Лише вогники тихенько потріскували.

Хлопчики сиділи навколо них; тут-таки сиділи і ті два собаки, яким так було захотілося мене з'їсти. Вони ще довго не могли помиритися з моєю присутністю і, сонливо мружачись та скося поглядаючи на вогонь, коли-не-коли гарчали з надзвичайним почуттям власної гідності, спочатку гарчали, а потім злегка скавучали, ніби жаліючи, що не можуть вдовольнити своє бажання. Всіх хлопчиків було п'ять: Федя, Павлуша, Іллюша, Костя і Ваня. (З їхніх розмов я довідався про їх імена і маю на думці тепер-таки познайомити з ними читача).

Першому, старшому з-поміж усіх, Феді, ви б дали років чотирнадцять. Це був стрункий хлопець, з гарними і тонкими, трохи дрібними рисами обличчя, кучерявим білявим волоссям, ясними очима і постійною, напіввеселою, напівроз-

губленою усмішкою. Він належав, за всіма ознаками, до багатой сім'ї і виїхав у поле не з потреби, а так, для рязваги. На ньому була рябенька ситцева сорочка з жовтою оторочкою; невеликий новий сірячок, накинутий наопашки, ледве тримався на його вузеньких плечах; на блакитньому пояску висів гребінчик. Чоботи його з низькими халявами були справді його чоботи — не батьківські. У другого хлопця, Павлуші, волосся було скуйовджене, чорне, очі сірі, вилиці широкі, обличчя бліде, рябе, рот великий, але правильний, вся голєва велика, як кажуть, завбільшки з пивний казан, тіло приземкувате, незграбне. Хлопчина був непоказний, — що й казати! — а проте він мені сподобався: дивився він дуже розумно і прямо, та й у голосі в нього звучала сила. Одягом своїм він пишатися не міг: весь він складався з простої плоскіної сорочки та з латаних штанив. Обличчя третього, Іллюші, було досить невиразне: горбоносе, довгасте, підсліпувате, воно виявляло якусь тупу, хворобливу заклопотаність; стиснуті губи його не ворушилися, зсунуті брови не розходилися, — він немов увесь час жмурився від вогню. Його жовте, майже біле волосся стирчало гострими косичками з-під низенької повстяної шапочки, яку він обома руками раз у раз насовував собі на вуха. На ньому були нові постолі й онучі; товстий могузок, три рази обкручений навколо стану, старанно стягував його чепурну чорну свитку. І йому, і Павлуші на вигляд було не більше як дванадцять років. Четвертий, Костя, хлєпец років десяти, збуджував мою цікавість своїм задумливим і сумним поглядом. Все обличчя його було невелике, худе, у ластовинні, внизу загострене, як у білки; губи його ледве можна було помітити; але дивне враження справляли його великі чорні очі, що блищали тьмяним, рідким полиском; вони, здавалось, хотіли щось висловити, для чого на мові, — на його мові принаймні, — не було слів. Він був маленького зросту, будови кволої і одягнений досить бідно. Останнього, Ваню, я спочатку був і не помітив: він лежав на землі, тихесенько забившись під угласту рогожу, і тільки коли-не-коли вистромлював з-під неї свою русяву кучеряву голівку. Цьому хлопцеві було всього років сім.

Отже, я лежав під кущиком осторонь і поглядав на хлопців. Невеликий казанок висів над одним з вєгнів; у ньому варилися «бараболі». Павлуша наглядав за ним і, стоячи на колінах, тикав тріскою у воду, що вже закипала. Федя

лежав, спершись на лікоть і розкинувши поли свого сіряка. Іллюша сидів поруч з Костею і все так само напружено жмурився. Костя похнюпив трохи голсу і дивився кудись у далечінь. Ваня не ворухився під своєю рогожею. Я прикинувся, що сплю. Потроху хлопці знов розговорилися.

Спочатку вони побалакали про те, про се, про завтрашні рботи, про коней; але раптом Федя звернувся до Іллюші і, ніби поновлюючи урвану розмову, спитав його:

— Ну, і що ж ти, так і бачив домовика?

— Ні, я його не бачив, та його й бачити не можна,— відповів Іллюша хрипким і кволим голесом, звук якого як не можна більше відповідав виразові його обличчя:—а чув... Та й не я один.

— А він у вас де водиться?— спитав Павлуша.

— У старій рольні¹.

— А хіба ви на фабрику ходите?

— Авжеж, ходимо. Ми з братом, з Авдюшкою, у лісовщиках² лічимося.

— Ач ти — фабричні!..

— Ну, то як же ти його чув?— спитав Федя.

— А от як. Довелося нам з братом Авдюшкою, та з Федором Михеевським, та з Івашком Косим, та з другим Івашком, що з Красних Холмів, та ще з Івашком Сухоруковим, та ще були там інші хлоп'ятка; всіх нас було хлоп'ятко чоловіка з десять — якраз уся зміна; ну, а довелось нам у рольні заночувати, тобто не те, щоб отак довелось, а Назаров, наглядач, заборонив: каже, чого, мовляв, вам, хлоп'яткам, додому тягтися; завтра роботи багато, то ви, хлоп'ятка, додому не ходіть. От ми й залишилися і лежимо всі разом, і почав Авдюшка казати, що, мовляв, хлоп'ята, ну, як домовик прийде?.. І не встиг він, Авдій тобто, це сказати, як раптом хтось над головами в нас і заходив; ну, а лежали ото ми внизу, а заходив він нагсрі, біля колеса. Чуємо ми: ходить, дошки під ним так і гнутьсь, так і тріщать; от пройшов він через наші голови; вода враз по колесу як зашумить, зашумить; застукотить, застукотить колесо,

¹ „Рольнею“ або „черпальнею“ на паперових фабриках зветься та будівля, де в чанах вичерпують папір. Вона розташовується коло самої греблі, від колеса. (П р и м. а в т о р а).

² „Лісовщики“ глядять, скоблять папір. (П р и м. а в т о р а).

закрутиться; ну, а заставки коло двсрця¹ поспускані. Дивуємось ми:— хто ж це їх підняв, що вода пішла; проте колесо покрутилось, покрутилось, та й стало. Пішов той знову до дверей нагорі, та схдами спускатися почав; і отак спускається, немов не квапиться; сходи під ним так аж стогнуть... Ну, підійшов той до наших дверей, почекав, почекав,— двері раптом всі так і розчинилися навстіж. Настрахалися ми, дивимось—нічого... Раптом, зирк, в одному чані форма² заворушилась, піднялася, пірнула, псходила, походила отак по повітрю, немов хто її полоскав, та й знов на місце. Потім у другому чані гак знявся з цвяха, та й знов на цвях; потім начебто хтось до дверей пішов, та раптом як закашляє, як запирихає, немов вівця яка, та гслосно так... Ми всі так гамузом і повалились, один під одного полізли... Ой, як же ми настрахалися об тій порі!

— Ач як!— промовив Павло.— Чого ж він розкашлявся?

— Не знаю; може, від вогкості.

Всі псмовчали.

— А що,— спитав Федя:— бараболя зварилась?

Павлуша помацав її.

— Ні, ще сирова... Бач, плеснула,— додав він, повернувши обличчя у напрямі річки:— мабуть, шука... А он зірочка покотилась.

— Ні, що я вам, братці, розкажу,— заговорив Костя тонким голоском:— послухайте-но, недавно щб тато при мені розказував.

— Ну, слухаємо,— з поблажливим виглядом сказав Федя.

— Ви ж знаєте Гаврила, слобідського тесляра?

— Авжеж; знаємо.

— А чи знаєте ви, чого він такий все невеселий, все мовчить, знаєте? Ось чого він такий невеселий; пішов він одного разу, татусь казав, пішов він, братці мої, у ліс по горіхи. От пішов він у ліс по горіхи та й заблудився; зайшов, бог зна, куди зайшов. Уже він ходив, ходив, братці мої,— ні! не може знайти дороги; а вже ніч надворі. От і сів він під деревом; давай, мовляв, дочекаюсь ранку,— сів і задрімав. От задрімав і чує раптом, хтось його кличе. Дивить-

¹ „Дворцем“ називають у нас місце, по якому вода біжить на колесо. (Прим. автора).

² Сітка, якою нашір черпають. (Прим. автора).

ся — ніксо. Він знов задрімав,— знов кличуть. Він знов дивиться, дивиться: а перед ним на гілці русалка сидить, гойдається і його до себе кличе, а сама аж помирає зо сміху, сміється... А місяць же світив сильно, так здорово, ясненько світить місяць,— все, братці мої, видно. От, кличе вона його, і така вся сама світленька, біленька сидить на гілці, немов пліточка яка або пискар, а то от іще карась буває такий білястий, срібний... А Гаврило тесляр так і завмер, братці мої, а вона знай регоче, та його все до себе отак руксю кличе. Вже Гаврило був і встав, послухався був русалки, братці мої, та, видно, господь його напоумив: поклав-таки на себе хреста... А вже як йому було важко хреста того класти, братці мої; каже: рука, просто, як кам'яна, не повертається... Ах, ти отакий, га!.. От, як поклав він хреста, братці мої, русалка сміятись і перестала, та раптом як заплаче... Плаче вона, братці мої, очі волоссям утирає, а волосся в неї зелене, як ті коноплі. От, подивився, подивився на неї Гаврило, та й почав її питати: «Чого ти, лісове зілля, плачеш?» А русалка ото як заговорить до нього: «Не хрестився б ти», каже, «чоловіче, жив би ти зс мною весело до кінця днів; а плачу я, побиваюсь через те, що ти хрестився; та не я сама побиватися буду: побивайся ж і ти до кінця днів». Тут вона, братці мої, пропала, а Гаврило відразу і збагнув, як йому з лісу, тобто, вийти... А тільки з того часу от він усе невеселий ходить.

— Ото!— промовив Федя після корсткої мовчанки:— та як же це може така лісова нечисть християнську душу знівечити,— він же її не послухався?

— Та от, бач!— сказав Костя.— І Гаврило казав, що голосок, мовляв, у неї такий тоненький, жалібний, як у жаби.

— Твій батько сам це розказував?— провадив далі Федя.

— Сам. Я лежав на пслю, усе чув.

— Дивне діло! Чого йому бути невеселим?.. А, видно, він їй сподобався, що покликкала його.

— Еге ж, сподобався!— підхопив Іллюша.— Аякже! залоскотати вона його хотіла, ось що вона хотіла. Це їхня справа, цих русалок.

— Адже от і тут повинні бути русалки,— зауважив Федя.

— Ні,— відповів Костя:— тут місце чисте, вільне. Вже те — ріка близько.

Всі замовкли. Раптом, десь удалині, почувся протяжний, дзвінкоголосий звук, майже стогнання, один з тих незро-

зумілих нічних звуків, які виникають іноді серед глибокої тиші, здіймаються, стоять у повітрі і поволі розходяться, нарешті, ніби завмираючи. Прислухаєшся, — і начебто нема нічого, а дзвенить. Здавалося, хтось довго, довго прокричав під самим небосхилом, хтось інший начебто обізвався до нього в лісі тонким, гострим реготом, і слабкий, шиплячий свист пронісся по річці. Хлопці переглянулись, здригнулись...

— З нами хресна сила! — шепнув Ілля.

— Гей, ви, ворони! — крикнув Павло: — чого наполохалися? Погляньте-но, бараболя зварилася. (Всі підсунулись до казанка і почали їсти картоплю, що парувала; один Ваня не ворухнувся). — Чого ж ти? — сказав Павло.

Але він не виліз з-під своєї рогожі. Казанок незабаром опорожнів.

— А чули ви, хлоп'ятка, — почав Іллюша: — що недавно у нас на Варнавицях скоїлося?

— На греблі ото? — спитав Федя.

— Еге, еге, на греблі, на прорваній. От уже нечисте місце, так нечисте, і глухе таке. Навколо все такі байраки, яри, а в ярах все казюлі¹ водяться.

— Ну, що таке трапилось? Розкажуй...

— А ось що трапилось. Ти, може, Федю, не знаєш, а тільки там у нас втопленик похований; а втспився він давним-давно, як ставок ще був глибокий, тільки могилку його ще видно, та й то ледве видно: так — горбочок... От, цими днями, кличе прикажчик псаря Єрмила; каже: іди, мовляв, Єрмиле, на пошту. Єрмил у нас завсігди на пошту їздить; собак-бо він своїх усіх поморив: не живуть вони в нього чогось, так-таки ніколи і не жили, а псар він добрий, хоч куди. От поїхав Єрмил за поштою, та й забарився у місті, ну, а їде назад уже він напідпитку. А ніч, і ясна ніч: місяць світить... От і їде Єрмил через греблю: так уже йому дорога випала. Іде він отак, псар Єрмил, і бачить: у втопленика на могилі баранчик, білий такий, кучерявий, гарненький, походжає. От і думає Єрмил: дай-но візьму його, — щό він має так пропадати, та й зліз, і взяв його на руки... Ну, а баранчик — нічого. От їде Єрмил до коня, а кінь від нього задкує, хропе, головою мотає; прсте він його відпрукав, сів на нього з баранчиком і поїхав знов: баранчика поперед себе держить. Дивиться він на нього, і баранчик йому про-

¹ По-орловському: змії. (Прим. автора).

сто у вічі так і дивиться. Моторошно йому стало, Єрмилові, тому псареві: що, мовляв, не пам'ятаю я, щоб отак барани кому у вічі дивилися; проте, нічого; став він його отак по шерсті гладити,— каже: «Бяша, бяша!» А баран отой раптом як вищирить зуби, та йому теж: «Бяша, бяша»..

Не встиг оповідач вимовити це останнє слово, як раптом обидва собаки разом схопились, з судорожним гавкотом кинулись геть від вогню і зникли у темряві. Всі хлопчики перелякалися. Ваня вискочив з-під своєї рогожі, Павлуша з криком кинувся слідом за собаками. Гавкіт їх швидко віддалявся... Почулася неспокійна біганина сполоханого табуна. Павлуша голосно кричав: «Сірий! Жучок!..» За якусь мить гавкіт замовк; голос Павла донісся вже здалека... Минув ще деякий час; хлопчики здивовано поглядали один на одного, ніби чекаючи, що ото буде... Раптом розлігся тупіт коняки, що мчала вскач; круто спинилася вона коло самого вогню, і, вчепившись за гриву, спритно зіскочив з неї Павлуша. Обидва собаки теж вскочили у кружок світла і зараз же посідали, висолопивши червоні язики.

— Що там? що таке?—спитали хлопці.

— Нічого,— відповів Павло, махнувши рукою на коняку:— так, щось собаки зачули. Я думав, вовк,— додав він байдужим голосом, швидко дишучи на всі груди.

Я мимоволі замилувався Павлушею. Він був дуже хороший у цю мить. Його негарне обличчя, пожвавлене швидкою їздою, палало сміливою відвагою і твердою рішучістю. Без патичка у руці, вночі, він, нітрохи не вагаючись, поскакав сам-один на вовка... «Який славний хлопчик!» думав я, дивлячись на нього.

— А бачили їх, чи що, вовків?—спитав боягузик Костя.

— Їх завжди тут багато,— відповів Павло:— та вони неспокійні тільки зимсю.

Він знов сів собі перед вогнем. Сідаючи на землю, опустив він руку на кудлатий карк одного з собак, і довго не повертала голови зраділа тварина, з вдячною гордістю поглядаючи збоку на Павлушу.

Ваня знов забився під рогожу.

— А яке ти нам, Іллюшко, страхіття розповідав,— заговорив Федя, що йому, як синові багатого селянина, доводилося бути привідцею (сам він говорив мало, мовби боячись принизити свою гідність).— Та й собакам тут нечиста сила надала загавкати... А справді, я чув, це місце у вас нечисте.

— Варнавиці?.. Ще б пак! ще й яке нечисте! Там не раз, кажуть, старого пана бачили—покійного пана. Ходить, кажуть, у каптані довгополому і все отак охає, чогось на землі шукає. Його раз дідусь Трохимич зустрів:—Що, мовляв, батечку, Іване Івановичу, зволиш шукати на землі?

— Він його спитав?—перебив здивований Федя.

— Еге ж, спитав.

— Ну, молодець же після цього Трохимич... Ну, і що ж той?

— Розрив-трави¹, каже, шукаю. Та так глухо гсворить, глухо: розрив-трави,— А навіщо тобі, батечку Іване Івановичу, розрив-трави?— Душить, каже, могила душить, Трохимичу: геть хочеться, геть...

— Ач який!— зауважив Федя:— мало, видно, пожив.

— От диво!— промовив Костя:— я думав, покійників можна тільки у поминальну суботу бачити.

— Покійників повсякчас бачити можна,— упевнено підхопив Іллюша, який, оскільки я міг помітити, краще за інших знав усі сільські повір'я...— Ну, а в поминальну суботу ти можеш і живого побачити, кому, тобто, того року черга помирати. Варто тільки вночі сісти на паперть церковну та все на дорогу дивитися. Ті й підуть повз тебе дорогою, кому, тобто, вмирати того року. От у нас торік баба Уляна на паперть ходила.

— Ну, і бачила вона кого-небудь?— з цікавістю спитав Костя.

— А як же. Насамперед вона сиділа довго-довго, нікого не бачила і не чула... тільки все начебто собачка отак забреше, забреше десь... Раптом, дивиться: іде стежкою хлопець у самій сорочечці. Вона придивилася— Івашко Федосеев іде...

— Той, що помер навесні?— перебив Федя.

— Той самий. Іде ї голівоньки не підводить... А пізнала його Уляна... Ну, а пстім дивиться: баба йде. Вона придивляється, придивляється,— ох, ти, господи!— сама йде дорогою, сама Уляна.

— Невже сама?— спитав Федя.

— Йй-богу, сама!

— Ну, що ж, адже вона ще не померла?

¹ Розрив-трава — казкова трава, від якої нібито замки розпадаються та кладки даються в руки людині.

— Та року ще не вийшло. А ти глянь на неї: у чому душа держиться!

Усі знов притихли. Павло кинув жменю сухих гілок на вогонь. Різко зачорніли вони на полум'ї, що раптом спалахнуло, затріщали, задиміли і почали вигинатися, підіймаючи обпалені кінці. Відбиток світла вдарив, поривчасто тремтячи, на всі боки, особливо вгору. Раптом десь узявся білий голубок, — налетів просто на цей відбиток, перелякано покрутився на одному місці, весь обливаючись гарячим блиском, і зник, дзвонячи крилами.

— Видно, від дому відбився, — зауважив Павло. — Тепер буде летіти, поки на що не наткнеться, і де ткнеться, там і ноче до світанку...

— А що, Павлушо, — промовив Костя, — чи не правешна це душа летіла на небо, га?

Павло кинув другу жменю гілок на вогонь.

— Може, — промовив він нарешті.

— А скажи, будь ласка, Павлушо, — почав Федя, — що у вас також у Шаламові було видно передвидення! небесне?

— Як сонця ото не стало видно? Атож.

— Мабуть, настрахались і ви?

— Та не ми самі. Пан наш, хоча і казав нам перед тим, що, мовляв, буде вам передвидення; а як потемніло, сам, кажуть, так перелякався, що аж нікуди. А в челядницькій хаті баба куховарка, так та, тільки-но потемніло, чуєш, взяла та рогачем усі горшки перебила у печі: «кому тепер їсти», каже, «прийшов кінець світу». Так щі й потекли. А в нас на селі такі, брат, чутки ходили, що, мовляв, білі вовки по землі побіжать, людеј їстимуть, хижий птах полетить, а то й самого Тришку² побачать.

— Якого це Тришку? — спитав Костя.

— А ти не знаєш? — з запалом підхопив Іллюша. — Ну, брат, звідкіля ж це ти, що Тришки не знаєш? Сидуни ж у вас у селі сидять, от уже справді сидуни! Тришка — ото буде такий чоловік дивовижний, який прийде; а прийде він такий дивовижний чоловік, що його і взяти не можна буде, і нічого йому вдіяти не можна буде: такий уже буде дивовижний чоловік. Захочуть його, приміром, узяти хрест'яни: вий-

¹ Так мужики називають у нас сопячне затемнення. (Прим. автора).

² У повір'ї про „Тришку“, мабуть, відбилися перекази про антихриста. (Прим. автора).

дуть проти нього з кілками, обступлять його, ну, а він на них ману напустить — таку ману напустить, що вони ж самі один одного поб'ють. У в'язницю його посадять, приміром, — він попросить водички попиту у ковшику: йому принесуть ковшик, а він пірне туди, та й шукай вітру в полі! Кайдани на нього надінуть, а він у долоньки затріпотить — вони з нього так і поспадають. Ну, і буде ходити цей Тришка по селах та по містах; і буде цей Тришка, лукавий чоловік, спокушати народ християнський... ну, а вдіяти йому не можна буде нічого... Вже такий він буде дивовижний, лукавий чоловік.

— Авжеж,—провадив далі Павло своїм неквапливим голосом: — такий. От його саме і чекали у нас. Казали старі люди, що от, мовляв, тільки-но передвидення небесне розпочнеться, так Тришка і прийде. От і почалося передвидення. Висипав увесь народ на вулицю, у поле, чекає, що буде. А в нас, ви знаєте, місце видне, привільне. Дивляться — раптом від слобідки з гори йде якийсь чоловік, такий чудний, голова така дивовижна.. всі як крикнуть: «Ой, Тришка йде! ой, Тришка йде!» та хто куди! Староста наш у канаву заліз; старостиха у підворітті застряла, лементує на все горло, свого ж надвірного собаку так налякала, що той з цепу, та через пліт, та вліс; а Кузькин батько, Дорофеїч, ускочив в овес, присів та й давай кричати перепелом: «може, мовляв, хоч птаха ворог, душогуб, пожаліє». Отак-от усі переполохались... А чоловік же цей ішов наш бондар, Вавило: жбан собі новий купив, та на голову порожній жбан і надів.

Усі хлопчики засміялися і знов замовкли на мить, як це часто буває з людьми, що розмовляють на вільному повітрі. Я поглянув навкруги: урочисто і велично стояла ніч; вокруг свіжість пізнього вечора заступила опівнічна суха теплінь, і ще довго було їй лежати м'якою запоною на посушлих полях; ще багато часу лишилося до першого лепету, до перших шерехів і шелестів ранку, до перших росинок світанку. Місяця не було на небі: він у ту пору пізно сходив. Незчисленні золоті зорі, здавалося, тихо текли всі, одна поперед одної блимаючи, у напрямку до Молочного Шляху, і справді, дивлячись на них, ви начебто невиразно відчували самі навальний, безупинний біг землі... Чудний, різкий, болісний крик розлігся раптом два рази поспіль над річкою і, трохи згодом, почувся ще раз уже далі...

Костя здригнувся...— «Що це?»

— Це чапля кричить,—спокійно відказав Павло.

— Чапля, — повторив Костя... — А щó таке, Павлушо, я вчора чув увечері, — додав він, трохи помовчавши: — ти, може, знаєш...

— Що ти чув?

— А ось що я чув. Ішов я з Кам'яної Гряди у Шашкіно; а йшов спочатку все нашою ліщиною, а потім лужком пішов — знаєш, там, де він сугибеллю¹ виходить, — адже, там є бучило², — знаєш, воно ще не все комишем заросло; ст, пішов я повз це бучило, братці мої, і раптом з того бучила як застогне хтось, та так жалісно-жалісно: у-у... у-у... у-у!.. Страх такий мене поймав, братці мої: а час пізній, та й голос такий болісний. Так от, здається, сам би і заплакав... Що б це таке мало бути? га?

— У цьому бучилі, позаминулого літа, Акима лісника втопили злодії, — зауважив Павлуша: — то, може, його душа жаліється.

— Та й те ж сказати, братці мої, — відповів Костя, розширивши свої і без того великі очі... — Я й не знав, що Акима у цьому бучилі втопили: я б ще не так налякався!

— А то, кажуть, є такі жаби малесенькі, — провадив далі Павло, — які так жалібно кричать.

— Жаби? Ну, ні, це не жаби... які це... (Чапля знов прокричала над рікою). — Ото ще! — несамохіть промовив Костя: — немов лісовик кричить.

— Лісовик не кричить, він німий, — підхопив Іллюша: — він тільки у долоні плече та тріщить...

— А ти його бачив, лісовика, чи що? — насмішкувато перебив його Федя.

— Ні, не бачив, і борони бог його бачити: ну, а інші бачили. От цими днями він у нас мужичка обплутав: водив, водив його по лісі, і все круг однієї поляни... Насилу тобі на ранок додому добрався.

— Ну, і бачив він його?

— Бачив. Каже, такий стоїть великий, великий, темний, закутаний, отак немов за деревом, добре не розгледити, немов від місяця ховається, і дивиться, дивиться очищами, моргає ними, моргає...

— Ех, ти! — скрикнув Федя, легенько здригнувшись і знизавши плечима: — пху!

¹ Сугибель — крутий заворот в яру. (Прим. автора).

² Бучило — глибока яма з весняною водою, що лишилась після поводі: вона не пересихає навіть улітку. (Прим. автора).

— І навіщо ця погань у світі розвелася? — зауважив Павло: — справді!

— Не лайся: диви, почує,— зауважив Ілля.

Запала знов мовчанка.

— Подивіться-но, подивіться-но, хлоп'ятка, — почувся раптом дитячий голос Вані: — подивіться на божі зірочки,— немов бджілки роятся!

Він вистромив своє свіже личко з-під рогожі, сперся на кулачок і поволі підвів догори свої великі тихі очі. Очі всіх хлопців підвелися до неба і не хутко опустилися.

— А що, Ваню, — ласкаво заговорив Федя, — що твоя сестра Анютка здорова?

— Здорова, — відповів Ваня, трохи гаркавлячи.

— Ти їй скажи — чого вона до нас, чому не ходить?..

— Не знаю.

— Ти їй скажи, щоб вона ходила.

— Скажу.

— Ти їй скажи, що я їй гостинця дам.

— А мені даси?

— І тобі дам.

Ваня зітхнув.

— Ну, ні, мені не треба. Дай уже краще їй: вона в нас така добренька.

І Ваня знов поклав свою голівку на землю. Павло підвівся і взяв у руки порожній казанок.

— Куди ти? — спитав Федя.

— До річки, водички набрати: водички захотілося випити.

Собаки підвелися і пішли за ним.

— Гляди, не впали в річку! — крикнув йому навздогін Ілляша.

— Чого йому впасти? — сказав Федя: — він побережеться.

— Еге, побережеться. Всяке буває: він от нагнеться, почне води набирати, а водяник його за руку схопить та потягне до себе. Почнуть потім казати: впав, мовляв, хлопець у воду... А де там упав?.. О-он, у комиші поліз,— додав він, прислухаючись.

Комиші справді, розсовуючись, «шуршали», як кажуть у нас.

— А чи правда,— спитав Костя,— що Акулина-дурненька з того часу з глузду з'їхала, як у воді побувала?

— З того часу... Яка тепер! Ну, а кажуть, раніше красуня була. Водяник її знівечив. Видно, не сподівався, що її швидко витягнуть. От він її, там у себе на дні, і знівечив.

(Я сам не раз зустрічав цю Акуліну. Вкрита лахміттям, страшенно худа, з чорним, як вугілля, обличчям, каламутним поглядом і вічно вищиреними зубами, топчеться вона цілими годинами на одному місці, де-небудь на дорозі, міцно притиснувши кістляві руки до грудей і поволі переступаючи з ноги на ногу, немов дикий звір у клітці. Вона нічого не розуміє, що б їй не казали, і тільки коли-не-коли судорожно регоче).

— А кажуть,— говорив далі Костя:— Акуліна тому в річку кинулась, що її полюбовник обдунив.

— Через це саме.

— А пам'ятаєш Васю?— сумно додав Костя.

— Якого Васю?— спитав Федя.

— А от того, що потонув,— відповів Костя:— у цій от у самій річці. А який же хлопчик був! І-іх, який хлопчик був! Мати його, Феклиста, от як же вона його, Васю, любила! І немов почувала всна, Феклиста, що йому від води загибель станеться. Бувало, піде ото Вася з нами, з хлоп'ятками, літом до річки купатися,— вона так уся і затруситься. Інші баби нічого, проходять собі з ночвами, переваляються, а Феклиста поставить нсчви на зємлю і почне його кликати: «Вернися, мовляв, вернися, мое сонечко! Ох, вернися, соколнку!»—І як потонув, господь знає. Грався на бережку, і мати тут-таки була, сіно громадила; раптом чує, немов хто бульбашки по воді пускає,—дивиться, а тільки вже сама Васина шапочка по воді пливе. Адже от з того часу і Феклиста не при своєму умі:— прийде та й ляже на тому місці, де він потонув; ляже, братці мої, та затягне пісеньку,— пам'ятаєте, Вася все таку пісеньку співав,— от її вона й затягне, а сама плаче, плаче, гірко богові жаліється...

— А от Павлуша йде,— промовив Федя.

Павло підійшов до вогню з повним казанком у руці.

— Щс, хлоп'ята,— почав він, помовчавши:— негаразд справа.

— А що?— покwapно спитав Костя.

— Я Васин голос чув.

Всі так і здригнулися.

— Що ти, що ти?— пробелькотав Костя.

— Йй-богу! Тільки почав я до води нагинатися, чую, рап-

том, кличуть мене отак Васиним голоском і немов з-під води: «Павлушо, Павлушо, ходи сюди». Я відійшов. Проте води набрав.

— Ах ти, господи! Ах ти, господи!— промовили хлопчики, хрестячись.

— Адже це тебе водяник кликав, Павло,— додав Федя...

— А ми тільки-но про нього, про Васю, говорили.

— Ах, це прикмета недобра,— протяжно промовив Ілюша.

— Ну, дарма, нехай!— промовив Павлуша рішуче і сів знов:— свсеї долі не обминеш.

Хлопчики притихли. Видно було, що слова Павла справили на них глибоке враження. Вони почали вкладатися перед вогнем, ніби збираючись спати.

— Що це?— спитав раптом Костя, підвівши голову.

Павло прислухався.

— Це жулички летять, посвистують.

— Куди ж вони летять?

— А туди, де, кажуть, зими не буває.

— А хіба є така земля?

— Є.

— Далеко?

— Далеко-далеко, за теплими морями.

Костя зітхнув і заплющив очі.

Уже понад три години проминуло відтоді, як я присусідився до хлопчиків. Місяць зійшов нарешті; я його не відразу помітив: такий він був малий і вузький. Ця безмісячна ніч, здавалося, була й далі така сама чудова, як і перше... Але вже схилилось до темного краю землі багато зір, які ще недавно високо стояли на небі; все зовсім затихло навколо, як звичайно затихає все тільки перед ранком: все спало міцним, непорушним, передранковим сном. У повітрі вже не так сильно пахло,— у ньому знов начебто розливалася вогкість... Короткі літні ночі!.. Розмова хлопчиків згасала разом з вогнями... Ссбаки навіть дрімали; коні, оскільки я міг розгледіти при зоряному світлі, що ледве миготіло і ледве лилося, теж лежали, понуривши голови... Легке забуття охопило мене; воно перейшло в дрімоту.

Свіжий струмись пробіг по моему обличчю. Я розплющив очі:— ранок починався. Ще ніде не рум'янилась зоря, але вже забіліло на сході. Все стало видно, хоч невиразно видно, навколо. Блідосіре небо світліло, холоділо, синіло; зорі

то блимали слабким світлом, то зникали; відволожилася земля, спітніло листя, де-не-де почали розлягатися живі звуки, голоси, і рідкий, ранішній вітрець уже почав блукати і пурхати над землею. Тіло моє відповіло йому легким, веселим тремтінням. Я проворно встав і пішов до хлопчиків. Вони всі спали, як убиті, навколо тліючого багаття; тільки Павло підвівся до половини і пильно глянув на мене.

Я кивнув йому головою і пішов додому, понад річкою, що почала диміти. Не встиг я пройти двох верст, як уже полилися навколо мене по широкому мокрому лузі, і попереду по зазелених горбах, від лісу до лісу, і позаду по довгій курній дорозі, по блискучих, багрянцем облитих кущах, і по річці, що соромливо синіла з-під танучого туману— полилися спочатку яскочервоні, потім червоні, золоті потоки молодого, гарячого світла... Усе заворушилось, прокинулось, заспівало, зашуміло, заговорило. Всюди променистими алмазами зайнялися великі краплі роси; мені назустріч, чисті і ясні, немов теж обмиті ранішньою прохолодою, деслинули звуки дзвона, і раптом повз мене, гнаний знайомими хлопцями, промчав табун, що відпочив...

Я, на жаль, мушу додати, що того самого року Павла не стало. Він не потонув: він убився, впавши з коня. Жалко, славний був хлопець!

КАСЬЯН З КРАСИВОЇ МЕЧІ¹

Я вертався з полювання труським візком і, пригнічений задушною спекою літнього хмарного дня (відомо, що в такі дні спека буває часом ще нестерпніша, ніж в ясні, особливо коли немає вітру), дрімав та похитувався, з похмурим терпінням віддаючи всього себе на поталу дрібній куряві, що безперестанку здійснювалася з вибитої дороги з-під розсохлих та деренкучих коліс,— коли це увагу мою збудило незвичайне збентеження та тривожні рухи мого кучера, що до цієї хвилини ще міцніше дрімав, ніж я. Він засмикав віжками, засовався на передку і почав погукувати на коней, раз у раз поглядаючи кудись убік. Я озирнувся навкруги. Ми їхали широкою зраною рівниною; надзвичайно положистими, хвилястими розкатами збігали в неї невисокі, теж зрані пагорбки; зір обіймав усього яких-небудь п'ять верст пустельного простору: оддалік — невеликі березові гаї своїми заокруглено-зубчастими верхівками самі тільки порушували майже пряму лінію небосхилу. Вузькі стежки тяглися полями, пропадали в лощинках, вилися горбками, і на одній з них, якій за п'ятсот кроків перед нами доводилося перетинати нашу дорогу, розгледів я якийсь похід. На нього саме й поглядав мій кучер.

То був похорон. Попереду, у возі, запряженому однією конячкою, поволі їхав священик; дячок сидів біля нього й правив; за возом чотири мужики з непокритими головами несли труну, вкриту білим полотном; дві жінки йшли за труною. Тонкий жалібний голосок однієї з них раптом долинув до мого вуха; я прислухався: вона голосила. Журно розлягався серед порожніх полів цей переливчастий, одсманіт-

¹ Красива Меча — назва річки, притоки Дону.

ний, безнадійно-скорботний спів. Кучер погнав коней: він хотів випередити цей похід. Зустрінути дорогою покійника—погана прикмета. Йому справді пощастило проскакати дорогою перше, ніж покійник устиг добратися до неї; та ми ще не від'їхали й ста кроків, коли враз нашого воза дуже штовхнуло, він нахилився, мало не перекинувся. Кучер зупинив розіганих коней, махнув рукою й плюнув.

— Що там таке? — спитав я.

Кучер мій зліз мовчки й не кваплячись.

— Та що таке?

— Вісь зламалась... перегоріла, — похмуро відповів він і з таким обуренням поправив раптом шлею на припряжній, що та зовсім похитнулась була набік, проте встояла, впрхнула, струснулася й спокійнісінько псчала чухати себе зубом нижче коліна передньої ноги.

Я зліз і постояв якийсь час на дорозі, невиразно віддаючись почуттю неприємного нерозуміння. Праве колесо майже зовсім підвернулося під воза і, здавалося, з нимим відчаєм здіймало догори свою ступицю.

— Що тепер робити? — спитав я нарешті.

— Он хто винен! — сказав мій кучер, показуючи бачогом на похід, який встиг уже звернути на дорогу і наближався до нас: — вже я завжди це помічав, — казав він далі, — це прикмета певна — зустріти покійника... Атож.

І він знову смикнув припряжну, яка, бачачи його неприхильність та суворість, зважилась залишитися нерухомою і тільки зрідка й скромно помахувала хвостом. Я походив трохи туди і сюди і знову зупинився перед колесом.

Тимчасом покійник нагнав нас. Поволі звернувши з дороги на траву, потяглася мимо нашого воза сумна процесія. Ми з кучером поздіймали шапки, уклонилися священику, переглянулися з носіями. Вони ступали важко; високо здіймалися їх широкі груди. З двох жінок, що йшли за гробом, одна була дуже стара й бліда; нерухомі її риси, жорстоко скривлені горем, зберігали вираз суворої, урочистої поважності. Вона йшла мовчки, іноді підіймаючи худу руку до тонких, запаланих губ. У другої жінки, молодіші років двадцяти п'яти, очі були червоні й вогкі, і все обличчя опухло від плачу; порівнявшись із нами, вона перестала голосити й закрилася рукавом... Та от покійник поминув нас, вибрався знову на дорогу, і знову почувся її жалібний, що душу рвав,

спів. Мовчки провівши очима труну, що мірно похитувалась, кучер мій звернувся до мене.

— Це Мартина тесляра ховають,— заговорив він,— що з Рябої.

— А ти як знаєш?

— Я по бабах узнав. Стара ота—його мати, а молода— жінка.

— Він хворий був, чи що?

— Так.. гарячка... Позавчора за лікарем посилав управитель, та дома лікаря не застали... А тесляр був добрий, запивав трохи, а добрий був тесляр. Ач, баба його як побивається... Ну, та вже ж відомо: у баб сльози некуповані. Бабські сльози та сама вода... Атож.

І він нагнувся, проліз попід поводом у припряжної й ухпився обома руками за дугу.

— Але ж,— зауважив я:— що ж нам робити?

Кучер мій перше вперся коліном у плече голобельному, струсонув разів зо два дугою, поправив сидельце, потім знову проліз попід поводом у припряжної і, штовхнувши її мимохідь у морду, підійшов до колеса,— підійшов і, не спускаючи з нього погляду, поволі добув з-під поли каптана тавлинку¹, повільно витяг за ремінець кришку, псагом засунув у тавлинку свої два товсті пальці (і два ледве в ній помістилися), пом'яв-пом'яв табаку, перекривив заздалегідь носа, чомоухав із зулинкою, супроводячи кожну понюшку довгим кректанням, і, болісно жмурячись та моргаючи зволожими від сліз очима, поринув у глибокий роздум.

— Ну, що?— промовив я, нарешті.

Кучер мій обережно поклав тавлинку в кишеню, насунув капелюха собі на брови, без допомоги рук, самим рухом голови, і задумливо поліз на передок.

— Куди ж ти?— спитав я його ще без здивування

— Звольте сідати,— спокійно відповів він і взявся за віжки.

— Та як же ми поїдемо?

— Та вже поїдемо.

— Але ж вісь...

— Звольте сідати.

— Та вісь зламалась....

— Зламатись вона зламалась; ну, а до виселків доб'є-

¹ Тавлінка — луб'яна табачерка з ремінцем у вставній кришці.

мося... ходою, тобто. Тут ось за гайком праворуч є виселки, Юдиними прозиваються.

— І ти гадаєш, ми доїдемо?

Кучер мій не вшанував мене відповіддю.

— Я краще пішки піду,— сказав я.

— Як хочете...

І він махнув батогом. Коні рушили.

Ми справді добралися до виселків, хоч праве переднє колесо ледве трималось і надзвичайно дивно крутилось. На одному пагорбку воно трохи не злетіло; але кучер мій закричав розлюченим голосом, і ми щасливо спустилися.

Юдині виселки складалися з шістьох низеньких та маленьких хатинок, що вже встигли скривитися набік, хоч їх, напевно, поставили недавно: двори не у всіх були обгороджені тином. В'їжджаючи до цих виселків, ми не зустріли жодної живої душі; навіть курей не було видно на вулиці, навіть собак; тільки один, чорний, з кучим хвостом, покwapливо вискочив при нас із зовсім висохлого корита, куди його, мабуть, загнала спрага, і зараз, без гавкоту, прожогом кинувся під ворота. Я зайшов до першої хати, відчинив двері в сіни, гукнув хазяїв,— ніхто не відповідав мені. Я гукнув ще раз: голодне нявкання кішки почулося за другими дверима. Я штовхнув їх ногою: худа кішка шмигнула повз мене, блимнувши в п'ятні зеленими очима. Я всунув голову в кімнату, подивився: темно, димно й порожньо. Я пішов на двір, і там нікого не було... У загороді теля промукало; кривий сірий гусак прокульгав трохи на бік. Я перейшов до другої хати — і в другій хаті ні душі. Я на двір...

По самій середині ясно освітленого двору, де саме, сказати б, припало, лежав, обличчям до землі й накривши голову сіряком, як мені здалося, хлопчик. За кілька кроків від нього, коло блаженного візка, стояла, під солом'яною повіткою, худа конячинка в обірваній збруї. Сонячне світло, падаючи струменями крізь вузькі дірки в струхнявлomu наметі, рябило невеликими ясними плямами її кошлату червоно-гніду шерсть. Тут-таки, у високій шпаківні, цокотали шпаки, з спокійною цікавістю поглядаючи вниз із свого псвїтрянного домочка. Я підійшов до того, що спав, почав його будити...

Він підвів голсу, побачив мене і зараз схопився на ноги... «Чого, чого треба? що таке?»— забурмотів він спрoсння.

Я не зразу йому відповів: так вразив мене його вигляд. Уявіть собі карлика років під п'ятдесят, з маленьким, смаглявим та зморщеним обличчям, гострим носиком, карими, ледве помітними очима й кучерявим, густим чорним волоссям, що, як шапка на грибі, широко сиділо на малесенькій його голівці. Усе тіло його було надзвичайно кволе і худе, і зовсім не можна переказати словами, який був незвичайний і чудний його погляд.

— Чого треба?— спитав він мене знову.

Я пояснив йому, в чому була справа, він слухав мене, не спускаючи з мене своїх очей, що поволі моргали.

— То чи не можна нам нову вісь здобути?— сказав я нарешті:— я б з охотою заплатив.

— А ви хто такі? Мисливці, чи що? — спитав він, окинувши мене поглядом з ніг до голови.

— Мисливці.

— Пташок небесних стріляєте, либонь?.. Звірів лісових?.. І не гріх вам божих пташок убивати, кров проливати неповинну?

Чудний дідок говорив дуже протяжно. Звук його голосу теж здивував мене. В ньому не тільки не чути було нічого дряхлого,— він був навдивовижу солодкий, молодий і майже по-жіночому ніжний.

— Осі в мене нема,— додав він, трехи помовчавши:— оця от не годиться (він показав на свій візок),— у вас, мабуть, віз великий.

— А в селі знайти можна?

— Яке тут село!.. Тут ні в кого нема... Та й дома нема нікого: всі на роботі. Ідть собі,— промовив він раптом і ліг знову на землю.

Я ніяк не сподівався такого кінця.

— Послухай, старий,— заговорив я, торкнувшись до його плеча:— зроби ласку, допоможи.

— Ідть з богом! Я натовмився: до міста їздив,— сказав він мені й потяг собі сіряк на голову.

— Та зроби ж бо ласку,— сказав я далі:— я... я заплачу.

— Не треба мені твоєї плати.

— Та будь ласка, старий...

Він підвівся до половини й сів, схрестивши свої тонкі ніжки.

— Я б тебе провів, може, на поруб. Тут у нас купці гай

купили,— бог їм суддя, переводять гай і контору поставили, бог їм суддя. Там би ти у них вісь, і замовив, або готову купив.

— І чудесно!— радісно скрикнув я.— Чудесно!.. ходім.

— Дубову вісь, добру,— казав він далі, не підводячись з місця.

— А далеко до того порубу?

— Три версти.

— Ну, що ж! ми можемо твоїм візком доїхати.

— Та ні...

— Ну, ходім,— сказав я,— ходім, старий! Кучер нас на вулиці дожидається.

Старий неохоче встав і вийшов за мною на вулицю. Кучер мій був у роздратованому настрої: він зібрався був попоїти коней, але води в колодязі було надзвичайно мало, і на смак вона була недобра, а це, як кажуть кучери, перше діло... Проте, побачивши старого, він усміхнувся, закивав головою і вигукнув:

— А, Касьянушко! Здоров!

— Здоров, Єрофію, справедливий чоловіче!— відповів Касьян смутним голосом.

Я зараз переказав кучерові його пропозицію; Єрофій виявив свою згоду і заїхав у двір. Поки він, з обміркованою клопітливістю, відпрягав коней, старий стояв, прихилившись плечем до воріт, і невесело поглядав то на нього, то на мене. Він начебто не розумів: його, скільки я міг помітити, не дуже тішили наші несподівані відвідини.

— А хіба й тебе переселили?— спитав його раптом Єрофій, здіймаючи дугу.

— І мене.

— Ото! — промовив мій кучер крізь зуби.— Знаєш, Мартин отой, тесляр... ти ж бо рябівського Мартина знаєш?

— Знаю.

— Ну, він помер. Ми оце його труну зустріли.

Касьян здригнувся.

— Помер?— промовив він і похнюпився.

— Та помер. Що ж ти його не вилікував, га? Адже ти, кажуть, лікуєш, ти лікарка.

Мій кучер видимо насміхався, глузував із старого.

— А це твій віз, чи що?— додав він, показуючи на нього плечем.

— Мій.

— Ну, віз... віз! — повторив він, і, взявши його за голоблі, трохи не перекинув догори дном...— Віз!.. А чим же ви на поруб поїдете?.. У ці голоблі нашу коняку не запряжеш: наші коні великі,— а це що таке?

— А не знаю,— відповів Касьян:— чим ви поїдете; хіба ст цією худобиною,— додав він, зітхаючи.

— Цією б то?— підхопив Єрофій та, підійшовши до Касьянної шкапини, презирливо ткнув її третім пальцем правої руки в шию.— Ач,— додав він з докором,— заснула, гава!

Я попросив Єрофія запрягти її швидше. Мені самому захотілося поїхати з Касьяном на поруб: там часто водяться тетерюки. Коли вже візок був зовсім готовий, і я сьак-так разом із своїм собакою вже вмовстився на його покорченому луб'яному дні, і Касьян, скулившись і з тим самим журним виразом на обличчі, теж сидів на передку,— Єрофій підійшов до мене і з таємничим виглядом прошепотів:

— І добре зробили, батечку, що з ним поїхали. Бо він такий, бо він юрдивець, і прізвище йому: Блоха. Я не знаю, як ви й зрозуміти його могли...

Я хотів був зауважити Єрофієві, що досі Касьян мені здавався дуже розважливою людиною, але кучер мій зараз говорив далі тим самим голосом:

— Ви тільки дивіться, тее, чи туди він вас привезе. Та вісь самі звольте вибрати: міцнішу вісь звольте вибрати.. А що, Блоха,— додав він голосно:— що у вас хлібця можна роздобути?

— Пошукай; може, знайдеться,— відповів Касьян, смикнув віжками, і ми покотили.

Конячка його, на справжній мій подив, бігла дуже непогано. Протягом усієї дороги Касьян уперто мовчав і на мої запитання відповідав уривчасте й знехотя. Ми незабаром доїхали до порубу, а там добралися й до контори, високої хати, що самотньо стояла над невеликим ярком, нашвидкуруч перетятим гаткою й перетвореним на став. Я знайшов у цій конторі двох молодих купецьких прикажчиків, з білими, як сніг, зубами, солодкими очима, солодкою й жвавою мовою й солодко-шахраюватою усмішкою, сторгував у них вісь і подався на поруб. Я думав, що Касьян залишиться при конях, дождатиметься мене, але він раптом підійшов до мене.

— А що, пташок стріляти йдеш?— заговорив він:— га?

— Так, якщо знайду.

— Я піду з тобсю... Можна?

— Можна, можна.

І ми пішли. Вирубаного місця було всього з версту. Я, признаюся, більше дивився на Касьяна, ніж на свого собаку. Недарма його прозвали Блохою. Його чорна, нічим не прикрита голівка (а втім, його волосся могло замінити будь-яку шапку) так і мигтіла в кущах. Він ходив надзвичайно моторно і немов усе підплигував на ходу, щоразу нагинався, зривав якусь травку, совав її за пазуху, бурмотів собі щось під ніс і все поглядав на мене й на мого собаку, та таким пильним, чудним поглядом. У низьких кущах, «у дріб'язку», і на порубі часто держаться маленькі сірі пташки, які раз у раз перелітають з деревця на деревце та повистують, раптом пірнаючи на льоту. Касьян їх передражнював, переключався з ними; поршок¹ полетів, цвірінкаючи, у нього з-під ніг,— він зацвірінкав йому вслід; жайворонок почав спускатися над ним, тріпочучи крилами й дзвінко виспівуючи,— Касьян підхопив його пісеньку. Зі мною він все не заводив розмови...

Погода була чудова, ще краща, ніж перше; але спека все не спадала. По ясному небу ледве-ледве неслися високі і рідкі хмари, жовтаво-білі, як весняний спізнілий сніг, плоскі і довгасті, як спущені вітрила. Їх узорчасті краї, пухнасті й легкі, як бавовна, поволі, але помітно мінялися кожну мить: воли танули, ці хмари, і від них не падало тіні. Ми довго бродили з Касьяном порубом. Молоді паростки, що не встигли ще витягтися вище аршина, оточували своїми тонкими, гладенькими стеблинками почорнілі, низькі пеньки; круглі губчасті нарости з сірими краями, ті самі нарости, з яких виварюють губку, ліпилися до цих пеньків; суніця пускала по них свої рожеві вусики; гриби тут-таки тісно сиділи сім'ями. Ноги безперестанку плуталися та чіплялися в довгій траві, пересиченій гарячим сонцем; всюди рябіло в очах від гострого мегалічного вилискування м'якого, червонястого листя на деревцях; скрізь рябіли голубі кетяги журавлиного горошку, золсті чашечки курячої сліпоті, наполовину лілові, наполовину жовті квітки брата-і-сестри; то там, то там, коло забутих доріжск, на яких сліди коліс позначалися смугами

¹ Молодий перепел. (Прим. автора.)

червоної дрібної травички, підносилися купки дров, потемнілих від вітру й дощу, поскладані сажнями; тонка тінь падала від них косими чотирикутниками,— іншої тіні не було ніде. Легкий вітрець то прокидався, то затихав: подує раптом просто в обличчя і начебто розгуляється,— все весело зашумить, закиває й зарухається навкруги, граціозно захиляються гнучкі кінці папоротів,—зрадієш йому... та от уже він знову завмер, і все знову затихло. Самі тільки коники дружно тріщать, немов розлючені,— і втомний цей неугавний, кислий і сухий звук. Він пасує до невідступної спеки полудня; його немов породила вона, немов викликала з рзпеченої землі.

Не натрапивши й на жодного виводка, дійшли ми, нарешті, до нового порубу. Там недавно зрубані осики сумно лежали на землі, придавивши собою й траву, й дрібний чагарник; на деяких листя ще зелене, але вже мертве, в'яло звисало з нерухомого віття; на інших воно вже позасихало й пожолобилоса. Від свіжих золотавобілих трісок, що купами лежали коло яскраво-вогких пеньків, віяло особливим, надзвичайно приємним, гірким духом. Віддалік, ближче до гаю, глухо стукали сокири, і часом, урочисто й повільно, немов уклоняючись і розставляючи руки, спускалося кучеряве дерево...

Довго не знаходив я ніякої дичини; нарешті з широкого дубового куща, що наскрізь проріс полином, полетів деркач. Я стрельнув; він перекрутився в повітрі і впав. Почувши постріл, Касьян швидко затулює очі рукою й не ворухнувся, поки я не набив рушницю й не підняв деркача. Коли ж я подався далі, він підійшов до місця, де впав убитий птах, нагнувся до трави, на яку бризнуло кілька крапель крові, похитав головою, лякливо потримав на мене... Я чув потім, як він шепотів: «Гріх!.. Ах, оце гріх!»

Спека примусила нас, нарешті, увійти до гаю. Я кинувся під високий куш ліщини, над яким молодий, стрункий клен мальовничо розкинув свої легкі віти. Касьян присів на товстий кінець зрубаної берези. Я дивився на нього. Листя мляво коливалося вгорі, і їх рідко-зеленуваті тіні тихо перебігали назад і вперед по його миршавому тілу, сяк-так закутаному в темний сіряк,— по його маленькому обличчю. Він не підводив голови. Знуджений його мовчазністю, я ліг на спину і почав милуватися мирною грою переплутаного листя на далекому ясному небі. Напрочуд приємно лежати на

спині в лісі й дивитися вгору! Вам здається, що ви дивитесь у бездонне море, що воно широко стелеться *під* вами, що дерева не підіймаються від землі, а, немов коріння величезних рослин, спускаються, сторч падають у ті скляно-ясні хвилі; листя на деревах то просвічує ізумудрами, то гущується у золотаву, майже чорну зелень. Десь далеко-далеко, закінчуючи собою тонку гілку, нерухомо стоїть скремий листок на блакитному шматку прозорого неба, і поруч з ним гоїдається другий, нагадуючи своїм рухом гру риб'ячого плеса, начебто рух той самовільний і не викликаний вітром. Чарівними підводними островами тихо напливають і тихо проходять білі круглі хмари, — і ст, раптом, усе це море, це осяйне повітря, це віття й листя, облите сонцем, — усе заструмить, затремтить перебіжним блиском, і здійметься свіже, тремтливе лопотіння, схоже на безконечний дрібний плескіт брижі, що несподівано набігли. Ви не ворухтесь — ви дивитесь: і не можна виявити словами, як радісно і тихо, і солодко стає на серці. Ви дивитесь — та глибока, чиста блакить викликає на устах ваших усмішку, невинну, як вона сама; як хмари по небу, і начебто разом з ними, повільною чергою проходять по душі щасливі спомини, і все вам здається, що зір ваш йде далі і далі і тягне вас самих за собою в ту спокійну, сяючу безодню, і немає змоги відірватися від цієї височини, від цієї глибини...

— Пане, а пане! — промовив раптом Касьян своїм дзвінким голосом.

Я з подивом підвівся; досі він ледве відповідав на мої запитання, а то враз сам заговорив.

— Чого тобі? — спитав я.

— Ну, навіщо ти пташку вбив? — почав він, дивлячись мені прямо в обличчя.

— Як навіщо?.. Деркач — це дичина: його їсти можна.

— Не на те ти вбив його, пане: будеш ти його їсти! Ти його на потіху собі вбив.

— Але ж ти сам, мабуть, гусей або курей, наприклад, їси?

— Та птиця богом призначена для людини, а деркач — птах вільний, лісовий. Та й не він один: багато її, усякої лісової тварини, і польової й річної тварини, і болстяної й лугової, і верхової й низової — і гріх її вбивати, і хай вона живе на землі до свого кінця... А людині їжа призначена ін-

ша; їжа їй інша і інше пиття: хліб — божа благодать, та води небесні, та тварина свійська від давніх батьків.

Я з подивом поглянув на Касьяна. Слова його лилися вільно: він не шукав їх, він говорив з тихим захопленням і лагідною поважністю, іноді заплющуючи очі.

— То й рибу, потвоему, гріх убивати? — спитав я.

— У риби кров холодна, — відказав він з певністю. — риба тварина німа. Вона не боїться, не веселиться; риба тварина безсловесна. Риба не відчуває. У ній і кров не жива... Кров,— казав він далі, помовчавши,— святе діло кров! Кров сонечка божого не бачить, кров од світу ховається... великий гріх показати світові кров, — великий гріх і страх... Ой, великий!

Він зітхнув і похнюпився. Я, признаюся, з цілківситим здивуванням подивився на чудного старика. Його мова звучала не мужицькою мовою: так не говорять прості люди, і красномовці так не говорять. Ця мова обмірковано-урочиста і чудна... Я не чув нічого подібного.

— Скажи, будь ласка, Касьяне, — почав я, не спускаючи очей з його злегка розчервонілого обличчя: — чим ти промишляєш?

Він не зразу відпсвів на моє запитання. Його погляд неспокійно забігав на мить.

— Живу, як господь велить,— прөмовив він нарешті:— а щоб, тобто, премншляти — ні, нічим не промишляю. Нерозумний я вельми, змалечку; роблю, поки сила,— робітник же з мене поганий... де мені! Здоров'я немає і руки дурні. Ну, весною солов'їв ловлю.

— Солов'їв ловиш?.. А як же ти казав, що всяку лісову і польову та іншу там тварину не треба займати?

— Убивати її не треба, справді; смерть і так своє візьме. От хоч би Мартин-тєсляр: жив Мартин-тєсляр, і не довго жив, і помер; жінка його тепер побивається за чоловіком, за дітками малими... Проти смерті ні людині, ні тварині не схитрувати. Смерть і не біжить, та й від неї не втечеш; та помагати їй не слід... А я соловейків не вбиваю, — борони боже! Я їх не на муку ловлю, не на погибель їх живота, а на втіху людську, на втіху й веселість.

— Ти в Курськ їх ловити ходиш?

— Ходжу я і в Курськ; і далі ходжу, як трапиться. По болотах ночую та по заліссях, у полі ночую сам, у глушині: тут кулички розсвистяться, тут зайці кричать, тут селєзні

скрекочують... Вечорочками примічаю, ранніми ранками вислухаю, досвітками обсипаю сіткою кущі... Інший соловейко так жалісно співає, солодко... жалко навіть.

— І продаєш ти їх?

— Віддаю добрим людям.

— А що ж ти ще робиш?

— Як роблю?

— Чим ти зайнятий?

Старий помовчав.

— Нічим я отак не зайнятий... робітник з мене поганий.

Грамоти, проте, тямлю.

— Ти грамотний?

— Тямлю грамоти. Поміг господь та добрі люди.

— Що, ти сімейний чоловік?

— Ні, несімейний.

— Чому так?.. Вимерли, чи що?

— Ні, а так: талану в житті не вийшло. Та це все під богом, усі ми під богом ходимо; а справедливий мусить бути чоловік, — от що! Богові вгодний, тобто.

— І рідні в тебе нема?

— Є... та... так...

Старий зам'явся.

— Скажи, будь ласка, — почав я: — мені псчулося, мій кучер у тебе питався, що, мовляв, чому ти не вилікував Мартина? Хіба ти, вмієш лікувати?

-- Кучер твій справедливий чоловік, — задумливо відповів мені Касьян: — а теж не без гріха. Лікаркою мене називають... Яка я лікарка... і хто може лікувати? Це все від бога. І лікувати можна тільки від бога. А є... є трави, квітки є: помагають, справді. От хоч би череда, наприклад, трава добра для людини; от подорожник теж; про них і говорити не сором: чисті травки — божі. Ну, а інші не так: і помагають вони, а гріх; і говорити про них гріх. Ще з молитвою хіба... Ну, певна річ, є і слова такі... А хто вірує — спасеться,— додав він, знизивши голос.

— Ти нічого Мартинсві не давав?— спитав я.

— Пізно довідався,— відповів старий.— Та що! Кому як на роду судилося. Не жилаць був тесляр Мартин, не жилаць на землі: це вже так. Ні, вже коли якій людині не жити на землі, ту й сонечко не гріє, як іншу, і хліб тій не на користь,— немов що її геть кличе... Еге, упокой господь його душу!

— Давно вас переселили до нас? — спитав я, після короткої мовчанки.

Касьян стрепенувся.

— Ні, недавно: років чотири. За старого пана ми все жили на своїх давніх місцях, а от опіка переселила. Старий пан у нас був лагідна душа, смиренник — царство йому небесне! Ну, опіка, певна річ, справедливо розмірковувала; як видно, вже так судилося.

— А ви де перше жили?

— Ми з Красивої Мечі.

— Далеко воно звідси?

— Верст зо сто.

— Що ж, там краще було?

— Краще... краще. Там місця привільні, річні, гніздо наше, а тут тіснота, сухмінь¹. Тут ми осиротіли. Там у нас, на Красивій тій Мечі, вийдеш ти на горбок, вийдеш — і господи боже мій, що це? га?.. І річка тобі, і луки, і ліс; а там церква, а там знову пішли луки. Далеко видно, далеко. От як далеко видно... Дивишся, дивишся, ах ти господи! Ну, тут, правда, земля краща: суглинок, добрий суглинок, кажуть селяни; та про мене хлібця ж всюди вдосталь вродить.

— А що, старий, скажи правду, тобі, мабуть, хочеться в рідному краї побувати?

— Еге, подивився б. А втім, скрізь добре. Людина я несімейна, непосіда. Та й що! багато, чи що, дома там висидиш? А от, як підеш, як підеш, — підхопив він, підвищивши голос: — і полегшає справді. І сонечко на тебе світить, і богові ти видніший, і співається доладніше. Тут, дивишся, — трава яка росте; ну, запримітиш — зірвеш. Вода тут біжить, приміром, джерельна, холодна: свята вода; ну, нап'єшся — запримітиш теж. Птахи співають небесні... А то за Курськом підуть степи, отакі тобі степові місця, от диво, от утіха людині, от дозвілля, от божа благодать! І йдуть вони, люди кажуть, до самих теплих морів, де живе птиця Гамаюн² солодко-голоса, і з дерев лист ні взимку не спадає, ні восени, і яблука ростуть золоті на срібному вітті, і живе всяка людина в достатку й справедливості... І от уже я б туди пішов... Адже я мало куди не ходив! І в Ромен ходив, і в Сибірськ — славне

¹ Сухмінь — суха земля, що погано родить, напівглиниста, напівпіскувата.

² Гамаюн — казковий птах східних (переважно мусульманських) легенд і повір'їв.

місто, і в саму Москву—золоті маківки; ходив на Оку-годівницю, і на Цну-голубку, і на Волгу-матінку, і багато людей бачив, добрих хрест'ян, і в містах побував чесних... Ну, от, пішов би я туди... і от... і вже й... І не один я, грішний... багато інших хрест'ян в личаках ходять, по світу блукають, правди шукають... так!.. А то що дома там, га? Справедливості в людині нема, — от воно що...

Ці останні слова Касьян вимовив скоромовкою, майже нерозбірно; потім він ще щось сказав, чого я навіть дочути не міг, а обличчя його такий чудний приборало вираз, що мені мимоволі пригадалася назва «юродивця». Він похнюпився, відкашлявся і начебто прийшов до пам'яті.

— Ото сонечко!— промовив він півголосом:— ото благодать, господи! ото теплінь в лісі!

Він повів плечима, помовчав, неуважливо глянув і заспівав потихеньку. Я не міг розчуту всіх слів його протяжної пісеньки; такі почулися мені:

А говуть мене Касьяном,
А на прізвище Блоха...

«Е! — подумав я: — та він складає»...

Раптом він здригнувся і замовк, пильно вдивляючись у гущавину лісу. Я повернувся й побачив маленьку селянську дівчинку, років восьми, у синьому сарафанчику, з картоятою хустиною на голові і з плетеним козубком на засмаглій голеній руці. Вона, напевно, ніяк не сподівалася нас зустріти; як то кажуть, наткнулася на нас і стояла нерухоме в зеленій гущавині ліщинника, на тінявій галявинці, лякливо поглядаючи на мене своїми чорними очима. Я ледве встиг розгледіти її; вона зараз пірнула за дерево.

— Аннушко! Аннушко! ходи сюди, не бійся,— гукнув старий ласкаво.

— Бсюсь,— почувся тонкий голосок.

— Не бійся, не бійся, ходи до мене.

Аннушка мовчки покинула свою схованку, тихо обійшла кругом,— її дитячі ніжки ледве шелестіли по густій траві,— і вийшла з гущавини біля самого старого. Це була дівчина не восьми років, як мені здалося першу, зважаючи на невеличкий її зріст,— а тринадцяти або чотирнадцяти. Усе її тіло було мале й худе, але дуже струнке й моторне, а красиве личко напрочуд схоже на обличчя самого Касьяна, хоч

Касьян красунем не був. Ті самі гострі риси, тей самий чудний погляд, лукавий і довірливий, задумливий і проникливий, і рухи ті самі... Касьян окинув її очима; вона стояла до нього боком.

— Що, гриби збирала?— спитав він.

— Єте, гриби,— відповіла всна з несміливою усмішкою.

— І багато знайшла?

— Багато. (Вона хутко глянула на нього й знову всмінулася).

— І білі є?

— Є й білі.

— Покажи-но, покажи... (Вона спустила козуб з руки й підняла до половини широкий лист лопуха, яким гриби були прикриті).— Е!— сказав Касьян, нагнувшись над козубом:— та які гарні! Оце-то Аннушка!

— Це твоя дочка, Касьяне, чи що?— спитав я. (Обличчя в Аннушки злегка спалахнуло).

— Ні, так, родичка,— промовив Касьян з удаваною байдужістю.— Ну, Аннушко, іди собі,— додав він ту ж мить:— іди з богом. Та дивись...

— Та навіщо ж їй пішки йти!— перебив я його.— Ми б її довели...

Аннушка зашарілась, як маків цвіт, ухопилася обома руками за мотузочку козубка і збентежено подивилася на старого.

— Ні, дійде,— відказав він тим самим байдужо-лінивим голосом.— Що їй... Дійде й так... Иди.

Аннушка прудко пішла в лїс. Касьян подивився за нею вслід, потім похнюпився й усміхнувся. У цій довгій усмішці, в небагатьох словах, що сказав він Аннушці, в самому звукові його голосу, коли він говорив з нею, була невимова, палка любов і ніжність. Він знову подивився в той бік, куди вона пішла, знов усміхнувся і, потираючи собі обличчя, кілька разів похитав головою.

— Навіщо ти її так швидко відпровадив?— спитав я його:— я б у неї гриби купив...

— Та ви там, однаково, дома купите, коли схочете,— відповів він мені, вперше вживаючи слова: «ви».

— А вона в тебе дуже гарненька.

— Ні... де там... так...— відповів він, немов знехотя, і з тієї ж хвилини знову став мовчазний.

Бачивши, що всі мої спроби примусити його знову роз-

говоритись залишалися марними, я подався на поруб. До того ж і спека трохи спала; але невдача чи, як кажуть у нас, незадача моя тривала, і я з одним деркачем та з новою віссю вернувся до виселків. Уже під'їжджаючи до двору, Касьян раптом обернувся до мене.

— Пане, а пане,— заговорив він:— адже я винен перед тобою; то ж я тобі дичину всю відвів.

— Як саме?

— Та вже це я знаю. А от і вчений пес у тебе, і добрий, а нічого не зміг. Подумаєш, люди що, люди, га? От, і звір, а що з нього зробили?

Я б даремно став переконувати Касьяна в неможливості «заговорити» дичину і тому нічого не відпсвів йому. До того ж ми цю мить повернули у ворота.

У хаті Аннушки не було; вона вже встигла прийти й залишити козуб з грибами. Єрофій приладнав нову вісь, піддавши її спершу суворій і несправедливій оцінці; а через годину я виїхав, залишивши Касьянові трохи грошей, яких він спочатку був не взяв, але потім, подумавши та подержавши їх на долоні, поклав за пазуху. За цю годину він не вимовив майже жодного слова; він, як і перше, стояв, прихилившись до воріт, не відповідав на докори мого кучера і дуже холодно попрощався зо мною.

Я, тільки-но вернувся, встиг помітити, що Єрофій мій знову перебуває у дохмурому настрої... І справді, нічого істотного він у селі не знайшов, водопій для коней був поганий. Ми виїхали. З незадоволенням, що виявлялося навіть на його пстилиці, сидів він на козлах і страх як хотів заговорити зо мною, але, чекаючи першого мого запитання, обмежувався легким бурчанням напівголосно та повчальними, а часом в'їдливими словами, звернутими до коней. «Село!— бурмотів він:— а ще село! Спитав хоч квасу — і квасу нема... Ах ти, господи! А вода — просто, тьху! (Він плюнув уголос). Ні сг'рків, ні квасу — нічого. Ну, ти,— додав він голосно, звертаючись до правої припряжної:— я тебе знаю, потуральниці така! Любиш собі потурати, либонь... (І він ударив її батогом). Зовсім злукавилася коняка, а яка перше згідна була тварина... Ну-ну, оглядайся!..»

— Скажи, будь ласка, Єрофію,— заговорив я:— що за людина цей Касьян?

Єрофій не швидко мені відповів: він взагалі чоловік був

розважливий та неквапливий; але я зараз же міг догадатись, що моє запитання його розвеселило й заспокоїло.

— Блоха б то?— заговорив він нарешті, пересмикнувши віжками:— чудна людина: чисто тобі юродивець, такої чудної людини й нескоро знайдеш другої. Адже, наприклад, адже він достоту як наш оцей буланий: рук відбіг теж... від роботи, тобто. Ну, певна річ, який з нього робітник,— в чому душа держиться,— ну, а все ж таки... Адже він змалечку так. Спершу він з дядьками з своїми підвздою ходив; вони в нього були троєчні¹; ну, а потім, мабуть, надокучило — покинув. Почав дома жити, та й дома ж не всидить: такий непосидячий,— вже справді блоха. Пан йому трапився, спасибі, добрий — не силував. От він так відтоді все мотається, наче вівця неприкаяна. І такий-бо дивовижний, бог його знає: то мовчить, як пень, то раптом заговсрить,— а що заговорить, бог його знає. Хіба це манір? Це не манір. Недоречна людина, як є. Співає, проте, добре. Так добре — нічого, нічого.

— А що, він лікує, справді?

— Де там лікує!.. Ну, де йому! Такий уже він чоловік... Мене, проте, від золотуши вилікував... Де йому! Дурна людина, як є,— додав він, помовчавши.

— Ти його давно знаєш?

— Давно. Ми їм по Сичівці сусіди, на Красивій-бо Мечі.

— А щоб ця, нам у лісі трапилась, дівчина, Аннушка, щоб, вона йому рідня?

Ерофій подивився на мене через плече і посміхнувся на весь рот.

— Хе!.. еге ж, рідня. Вона сирота: матері в неї нема, та й невідомо, хто її мати була. Ну, а мабуть, що родичка: дуже на нього скидається... Ну, живе в нього. Метка дівка, нема що казати; добра дівка, і він, старий, в ній душі не чує: дівка хороша. Та ж він, ви от не повірите, а він, либонь, Аннушку оту свою грамоти вчити надумає. Йй-бо, з ним це станеться: вже такий він чоловік надзвичайний. Непостійний такий, нерозмірний навіть... Е-е-е,— раптом урвав самого себе мій кучер і, зупинивши коней, шагнувся набік і почав нюхати повітря.— Начеб горілим пахне? Так

¹ Троєчний — власник тройки коней.

і є! Вже оті мені нові осі... А здається, як мазав... Піти водиці добути: от, до речі, й ставок.

І Єрофій повагом зліз із передка, одв'язав відерце, пішов до ставка і, вернувшись, не без приємності слухав, як шипіла маточина в колесі, раптом охоплена водою... Разів із шість доводилося йому за яких-небудь десять верст обливати розпалену вісь, і вже зовсім повечоріло, коли ми повернулися додому.

БУРМИСТР

Верст за п'ятнадцять від мого маєтку живе один знайомий мені чоловік, молодий поміщик, гвардійський офіцер у відставці, Аркадій Павлович Пеночкін. Дичини в нього в маєтку водиться багатс, дім збудований за планом французького архітектора, слуги одягнуті по-англійському, обіди він справляє чудові, вітає гостей ласкаво, а все ж таки неохоче до нього ідеш. Він людина розсудлива й статечна, виховання дістав, як водиться, найкраще, служив, у вищому світі потерся, тепер господарством займається з великим успіхом. Аркадій Павлович, кажучи власними його словами, суворий, але справедливий, за добро підданих своїх дбає і карає їх — задля їх-таки добра. «З ними треба поводитися як з дітьми», каже він в такому випадку: «неудтво, mon cher; il faut prendre cela en considération»¹. А сам, коли випадає так звана сумна необхідність, різких та привчастих рухів уникає й голосу підвищувати не любить, а більше тикає рукою прямо, спокійно примовляючи: «Адже я тебе просив, любий мій», або «що з тобою, друже мій, отямся»; причому тільки тріхти стискає зуби й кривить рота. Зросту він невеликого, постави доладної, собою дуже непоганий, руки й нігті у великій охайності держить; з його рум'яних губ та щік так і пашисть здоров'ям. Сміється він звучно й безтурботно, привітно жмурить ясні, карі очі. Одягається добірно і з смаком; виписує французькі книги, малюнки й газети, але до читання не дуже охочий: «Вічного Жидда»² ледве подужав. У карти грає майстерно. Взагалі Аркадія Павловича вважають за одного з найосвіченіших

¹ Любий мій, не треба взяти на увагу.

² „Вічний Жид, або Агасфер“ — роман французького письменника Ежена Сю (1804—1857).

дворян і найзавидніших женихів у нашій губернії; дами від нього без тями й особливо вихваляють його манери. Він напрочуд добре поводитьися, обережний, як кішка, і ні в яку історію вплутаний зроду не бував; хоч при нагоді дати себе знати й несміливу людину спантелечити й зрізати любить. Поганим товариством зовсім гидує — скопрометуватися боїться; зате під веселу годину оголошує себе поклонником Епікура¹, хоч взагалі про філософію висловлюється непохвально, називаючи її туманною поживою германських умів, а часом і просто дурницею. Музику він теж любить; за картами співає крізь зуби, але з почуттям; із «Лючії» й «Сомнамбули»² теж дещо пам'ятає, та чогось усе виско забирає. Зимом він їздить у Петербург. Дім у нього в порядку надзвичайному; навіть кучери підкорились його впливові й щодня не тільки витирають хомути і сіряки чистять, а й самі собі обличчя вмивають. Дворові люди Аркадія Павловича поглядають, щоправда, чогось спідлоба, — але в нас на Русі похмурого від заспаного не відрізниш. Аркадій Павлович говорить голосом м'яким і приємним, з зупинками й ніби з задовсненням пропускаючи кожне слово крізь свої прегарні, напахчені вуса; також уживає багато французьких висловів, як-от: «Mais c'est imrayable!», «Mais comment donc»³ тощо. Незважаючи на все те, я принаймні не дуже охоче його відвіую, і коли б не тетерюки та не куріпки, напевно, зовсім би з ним роззнайсмився. Дивний якийсь неспокій опановує вас в його домі; навіть комфорт вас не тішить, і щоразу ввечері, коли появиться перед вами закучерявлений камердинер у блакитній лівреї з гербовними гудзиками й почне улесливо стягати з вас чоботи, ви почуваете, що якби замість його блідої й сухорлявої постаті враз з'явилися перед вами дивовижно-широкі щелепи й неймовірно тупий ніс молодого дебелого парубка, якого пан шойно взяв від сохи, а він устиг уже в десятиох місцях розпороти по шитому недавно подарований нанковий каптан, — ви б зраділи несказанно й охоче б зазнали небезпеки позбутися разом із чоботом і власної вашєї ноги аж по самий вертлуг...

¹ Епікур — стародавній грецький філософ, який навчав, що мета життя — розумна насолода.

² „Лючія“ і „Сомнамбула“ — назви опер.

³ „Але ж це кумедно!“ „Але ж які!“

Незважаючи на мою неприхильність до Аркадія Павловича, довелося мені одного разу перебути в нього ніч. Другого дня я рано-вранці звелів запрягти свою коляску, але він не хотів мене пустити без снідання на англійський манер і повів до себе в кабінет. Разом з чаєм подали нам котлети, рідкі яйця, масло, мед, сир тощо. Два камердинери, в чистих білих рукавичках, швидко й мовчки випереджали наші найменші бажання. Ми сиділи на перському дивані. На Аркадієві Павловичу були широкі шовкові шаровари, чорна бархатна куртка, гарний фес із синьсю китицею й китайські жовті туфлі без задків. Він пив чай, сміявся, розглядав свої нігті, курив, підкладав собі подушки під бік і взагалі почував себе в якнайкращому настрої. Поснідавши добре і з видимим задоволенням, Аркадій Павлович налив собі чарку червоного вина, підніс її до губ і раптом насупився.

— Чому вино не нагріте?—спитав він досить гострим голосом одного з камердинерів.

Камердинер зніяковів, став, як укопаний, і зблід.

— Адже я тебе питаю, любий мій?—спокійно казав далі Аркадій Павлович, не спускаючи з нього очей.

Бідолашний камердинер пом'явся на місці, покрутив салфеткою й не сказав ні слова. Аркадій Павлович понурих голову і задумливо подивився на нього спідлоба.

— *Pardon, mon cher!*,— промовив він з приємною усмішкою, приязно торкнувшись рукою до мого коліна, і знов уп'явся в камердинера. — Ну, іди,— додав він, помовчавши трохи, підвів брови й подзвонив.

Увійшов чоловік товстий, смаглявий, чорноволосий, з низьким лобом і зсвісім заплавленими очима.

— Щодо Федора... дати наказ,— промовив Аркадій Павлович півголосом і з цілковитим самовладанням.

— Слухаюсь,— відповів товстий і вийшов.

— *Voilà, mon cher, les désagrèments de la campagne*²,— весело зауважив Аркадій Павлович.— Та куди ж бо ви? зачистіться, посидьте ще трохи.

— Ні,— відповів я,— мені час.

— Усе на полювання! Ох, оці вже мені мисливці! Та ви куди тепер ідете?

— За сорок верст звідси, в Рябово.

¹ Рибачте, любий мій.

² От, мій любий, сільські неприємності.

— У Рябово? Ах, боже мій, та якщо так, то й я з вами поїду. Рябсво всього за п'ять верст від моєї Шипилівки, а я таки давно в Шипилівці не бував: усе часу вибрати не міг. От як до речі вийшло: ви сьогодні в Рябові пополюєте, а увечері до мене. Се *sera charmant*¹. Ми разом поведемо, — ми візьмемо з собою кухаря, — ви в мене переночуєте. Чудово! Чудово! — додав він, не дочекавшись моєї відповіді. — *C'est arrange*²... Гей, хто там? Кляску нам звелить запрягти, та швидше. Ви в Шипилівці не бували? Я б посовістився запропонувати вам перебути ніч у хаті в мого бурми́стра, та ви, я знаю, невибагливі, і в Рябові в сінному б сараї ночували... Ідьмо, ідьмо!

І Аркадій Павлович заспівав якийсь французький романс.

— Адже, ви, може, не знаєте, — казав він далі, похитуючись на обох ногах, — у мене там мужики на оброці. Конституція, — що́ будеш робити? Проте оброк мені платять справно. Я б їх, признатись, давно на панщину зсадив, та землі мало! Я й так дивуюсь, як вони кінці з кінцями зводять. А втім, *c'est leur affaire*³. Бурми́стр у мене там — молодець, *une forte tete*⁴, державний муж! Ви побачите... Як, справді, це добре вийшло!

Робити було нічого. Замість дев'ятої години ранку ми виїхали с другій. Мисливці зрозуміють моє нетерпіння. Аркадій Павлович любив, як він казав, при нагоді попестити себе і забрав з собою таку купу білизни, припасів, питва, пахошів, подушк і всяких несесерів, що іншому ошадливому та владущому собою німцеві вистачило б усієї цієї благодаті на рік. На кожному спуску з гори Аркадій Павлович звертався з коротксю, але сильною промовою до кучера, з чого я міг зробити висновок, що мій знайомий неабиякий боягуз. А втім, подорож відбулася дуже щасливо; тільки на одному недавно полаго́дженому місточку віз із кухарем перекинувся, і заднім колесом йому придушило шлунок.

Аркадій Павлович, бачивши падіння доморослого Карема⁵, перелякався не на жарт і ту ж мить звелів спитати: чи

¹ Це буде чудово.

² Це вирішено.

³ Це їх справа.

⁴ Розумна голова.

⁵ Карема — відомий у той час француз-кухар.

цілі в нього руки? Діставши ж відповідь, що цілі, враз за-спокійся. Проте, їхали ми доволі довго; я сидів у одній колясці з Аркадієм Павловичем і під кінець подорожі відчув нудьгу смертельну, тим більше, що протягом кількох годин мій знайомий зовсім видихався і починав уже ліберальничати. Нарешті, ми приїхали, тільки не в Рябово, а прямо в Шипилівку; якимось воно так вийшло. Того дня я й без того вже пополювати не міг і тому, стиснувши серце, скорився своїй долі.

Кухар приїхав за кілька хвилин до нас і, здавалось, уже встиг розпорядитися та попередити, кого слід було, бо при самому в'їзді в село зустрів нас староста (син бурмистра), дебелий і рудий мужик в косий сажень зростом, верхи й без шапки, в новому сіряку нарозхрист. «А де ж Софрон?» спитав його Аркадій Павлович. Староста спершу мстотно сплигнув з коня, уклонився панові в пояс, промовив: «Здрастуйте, батечку Аркадію Павловичу», потім підвів трохи голову, струснувся й доповів, що Софрон поїхав у Перов, але по нього вже послали.— «Ну, їдь за нами», сказав Аркадій Павлович. Староста відвів з чемності коня набік, видерся на нього верхи й пустився риссю за коляскою, держачи шапку в руці. Ми поїхали селом. Кілька мужиків у порожніх возах трапилось нам назустріч; вони їхали з току й співали пісень, підплигуючи всім тілом і погойдуючи ногами в повітрі; але, побачивши нашу коляску і старосту, враз замовкли, покидали свої зимові шапки (діло було влітку) і підвелись, ніби чекаючи наказів. Аркадій Павлович милостиво їм уклонився. Тривожне хвилювання видимо ширилось по селу. Жінки в картатих паньовах жбурляли тріски в недогадливих або надто запопадливих собак: кривий дід з бородою, що починалася під самими очима, відірвав недопоєного коня від колодязя, ударив його невідомо за що по боку, а тоді вже вклонився. Хлопчаки в довгих сорочинах з зойком бігли в хати, лягали черевом на високий поріг, перехиливали голови, закидали ноги вгору й таким способом дуже проворно перекидалися за двері, у темні сіни, звідки вже й не появлялися. Навіть кури поспішали прискороною риссю в підворіття; один меткий півень з чорними грудьми, схожим на атласну жилетку, і червоним хвостом, закрученим на самісінький гребінь, залишився був на дорозі й уже зовсім зібрався кричати, але раптом зникнув і теж побіг. Хата бурмистра стояла ссторонь від

інших, серед густого зеленого кноплища. Ми зупинилися перед ворітьми. Пан Пеночкін устав, мальовничо скинув з себе плащ і вийшов з коляски, привітно озираючись навкруги. Бурмистрова жінка зустріла нас з низькими поклонами й підійшла до панської ручки. Аркадій Павлович дав їй націлуватися досхочу і зійшов на ганок. У сінях, в темному кутку, стояла старостиха і теж уклонилась, але до руки підійти не наважилась. У так званій холодній хаті—з сіней направо—вже порались дві інші жінки; вони виносили звідти всякий мстлох, порожні жбани, задеревенілі кожухи, масляні горшки, коліску з купою ганчір'я та строкатою дитиною, підмітали банними віниками сміття. Аркадій Павлович вислав їх геть і розташувався на лаві під образами. Кучери почали вносити скрині, шкатули й інші прилади, всіма способами намагаючись притишити стукіт своїх важких чобіт.

Тимчасом Аркадій Павлович розпитував старосту про врожай, сівбу та інші господарські справи. Староста відповідав задовільно, але якось мляво й недоладно, немов замерзлими пальцями каптан застібав. Він стояв коло дверей і весь час насторожувався та оглядався, даючи дорогу проворному камердинерові. З-за його могутніх плечей удалося мені побачити, як бурмистрова жінка в сінях тихцем біла якусь другу жінку. Раптом заторохкотів віз і зупинився перед ганком: увійшов бурмистр.

Цей, як казав Аркадій Павлович, державний муж був зросту невеликого, плечистий, сивий та кремезний, з червоним носом, маленькими блакитними очима й бородою віялом. Зазначімо, до речі, що від того часу, як Русь стала, не бувало ще на ній прикладу, щоб викоханий та розбагатілий чоловік не мав широкої бороди; інший цілий свій вік носив борідку ріденьку, клинцем,—раптом, дивишся, обклався навкруги немов сяйвом,—звідки волос береться! Бурмистр, мабуть, у Перові підгуляв: і обличчя в нього обрзкло таки добре, та й горілкою від нього таки тхнуло.

— Ах, ви, батьки наші, милостивці ви наші,—заговорив він співучим голосом і з таким розчуленням на обличчі, що ст-от, здавалось, сльози бризнуть,—насилу ж то зволили завітати!.. Ручку, батечку, ручку,—додав він, уже заздалегідь протягаючи губи.

Аркадій Павлович уволив його бажання.

— Ну, що, брат Софрон, як у тебе справи йдуть?—спитав він ласкавим голосом.

— Ах, ви, батьки наші!— скрикнув Софрон:— та як же їм кепсько йти, справам би те! Та ви ж наші батьки, ви милостивці, сільце наше просвітити зволили приїздом своїм, ошчасливили по кінець життя! Слава тобі, господи, Аркадію Павловичу, слава тобі, господи! Щасливо все перебуває ласкою вашою.

Тут Софрон помовчав, подивився на пана і, ніби знову захоплений поривом почуття (до того ж і хміль брав своє), вдруге попрсвив руки і заспівав ще більше.

— Ах, ви, батьки наші, милостивці... і... вже що! Йй-богу, зовсім дурнем з радощів став... Йй-богу, дивлюся, та й невірю... Ах, ви, батьки наші!..

Аркадій Павлович глянув на мене, усміхнувся й спитав: «N'est-ce pas que c'est touchant?»¹.

— Так, батечку, Аркадію Павловичу,— вів далі невгамовний бурмистр:— як же ви це? Журите ви мене зовсім, батечку, сповістити мене не зволили про ваш приїзд. Де ж ви нічку оцю перебудете? Адже тут нечистота, сміття.

— Нічого, Софроне, нічого,— з усмішкою відповів Аркадій Павлович:— тут добре.

— Та воно ж батьки ви наші,— кому добре? нашому братові мужику добре; а ви... ах, ви, батьки мої, милостивці, ах, ви, батьки мої!.. Простіть мене, дурного, з глузду з'їхав, йй-богу, здурів зовсім.

Тимчасом подали вечерю; Аркадій Павлович почав призовлятися. Сина свого старий прогнав — мовляв, духоти напускаеш.

— Ну, що, розмежувався, старий?— спитав пан Пенсчкін, що явно хотів підробитися під мужицьку мову й до мене підморгував.

— Розмежувалися, батечку, все твоєю ласкою. Позавчора сказку² підписали. Хлиновські оті спочатку поманірилися... поманірилися, батечку, правда. Вимагали... вимагали... і бог зна, чого вимагали; але ж дурнеча, батечку, народ дурний. А ми, батечку, з ласки твоєї подяку заявили та Миколая Миколайовича, посередственника, задовольнили; усе по твоєму наказу чинили, батечку; як ти зволив наказати, так ми й чинили, і з відома Єгора Дмитровича все чинили.

— Єгор мені доповідав,— поважно зауважив Аркадій Павлович.

¹ Адже правда — це зворушливо ?

² Сказка — в даному разі офіціальний документ.

— Якже, батечку, Єгор Дмитрович, якже.

— Ну, то, виходить, ви тепер задоволені?

Софрон тільки того й чекав:— Ах, ви, батьки наші, милостивці наші!— заспівав він знову...— Та помилуйте ви мене... та ми ж за вас, батьки наші, день і ніч господа богу мслимося... Землі, звичайно, обмаль...

Пеночкін перебив його:— Ну, добре, добре, Софрон, знаю, ти мені щирий слуга... А що, як намолот?

Софрон зітхнув.

— Ну, батьки ви наші, намолот не такий добрий. Та що, батечку Аркадію Павловичу, дозвольте вам доповісти, ділечко яке вийшло. (Тут він наблизився, розводячи руками, до пана Пеночкіна, нагнувся й прижмурич одне око). Мертве тіло на нашій землі об'явилося.

— Як це?

— І сам розуму недоберу, батечку, милостивці ви наші: видно, лихий попутав. Та, на щастя, коло чужої межі виявилось; а тільки, що гріха таїти, на нашій землі. Я його зараз на чужий клин і звелів перетягти, поки можна було, та сторожу приставив і своїм наказав: мсвчіть!—кажу. А становому про всяк випадок сб'яснив: от які порядки, кажу; та чайком його, та подяку... Та що, батечку, думаете? Адже й залишилось у чужаків на шії; а мертве ж тіло, що двісті карбованців — як калач.

Пан Пеночкін багато сміявся з витівки свого бурмистра і кілька разів сказав мені, показуючи на нього головою: «*Quel gaillard, ah?*»¹

Тимчасом надворі зовсім стемніло; Аркадій Павлович звелів з столу прибирати й сіна принести. Камердинер послав нам простині, розклав подушки; ми лягли. Софрон пішов до себе, доставши наказ на наступний день. Аркадій Павлович, засипаючи, ще поговорив трохи про чудові властивості російського мужика і разом з тим зауважив мені, що, від початку управління Софрона, за шипилівськими селянами не водиться ані шеляга недоплати... Сторож закалатав у дошку; дитина, що, видно, ще не встигла проїнятися почуттям належної самозреченості, запищала десь у хаті... Ми заснули.

Другого дня ми встали досить рано. Я був зібрався їхати в Рябово, але Аркадій Павлович хотів показати мені свій

¹ Який штукар, га?

масток і впросив мене залишитись. Я й сам був не від того, щоб переконатися на ділі у видатних властивостях державного мужа — Софрона. З'явився бурмистр. На ньому була синя свита, підперезана червоним поясом. Говорив він значно менше ніж учора, дивився гостро й пильно в очі панові, відповідав до ладу і до діла. Ми разом з ним подались на тік. Софронів син, триаршинний староста, за всіма ознаками людина дуже дурна, теж пішов за нами, та ще приєднався до нас земський Федосеїч, відставний солдат з величезними вусами й предивним виразом обличчя: наче він дуже давно тому з чогось надзвичайно здивувався та від того часу вже й не прийшов до тями. Ми оглянули тік, клуню, стодоли, сараї, вітряк, двір для худоби, вруна, коноплища; усе було справді в чудовому порядку: самі тільки похмурі обличчя в мужиків приводили мене до деякого подиву. Окрім корисного, Софрон дбав ще й про приємне: всі рови пообсаджував вербами, поміж скиртами на току стежки зробив і пісочком посипав, на вітряку приладнав флюгер у вигляді ведмеда з роззявленою пашею й червоним язиком, до цегляного двору для худоби приліпив щось на зразок грецького фронтона і під фронтоном білилсм написав: «Пастроен в селе Шипиловке втысеча восем Сод саракавом году. Сей скотный дфор». — Аркадій Павлович розчулився зовсім, заходився викладати мені французькою мовою вигоди оброчного стану, причому, однак, зазначив, що панщина поміщикам вигідніша, — та мало чого нема!.. Почав давати бурмистрові поради, як садити картоплю, як худобі корм заготовляти тощо. Софрон вислухував панську мову з увагою, часом заперечував, але вже не величав Аркадія Павловича ні батьком, ні милостивцем і все наполягав на те, що землі, мовляв, у них обмаль, докупити б не вадило. «Що ж, купіть», казав Аркадій Павлович: «на моє ім'я, я не від того». — На цю мову Софрон не відповідав нічого, тільки бороду погладжував. — «Однак, тепер не вадило б з'їздити до лісу», зауважив пан Пеночкін. Ту ж мить привели нам верхових коней; ми поїхали до лісу, або, як у нас кажуть, до «заказу». У цьому «заказі» знайшли ми глушину й дичавину страшенну, за що Аркадій Павлович похвалив Софрона й поплескав його по плечу. Пан Пеночкін додержувався щодо лісівництва російських міркувань, і тут-таки розповів мені превтішній, як він казав, випадок, як один жаргун-поміщик напугав свого лісника, видерши в нього мало не половину

бороди, щоб довести, що від підрубання ліс густіший не виростає... Проте, в інших випадках, і Софрон, і Аркадій Павлович — обидва не цуралися новозаведень. Коли ми вернулися до села, бурмистр повів нас подивитися віялку, нещодавно випсану ним з Москви. Віялка справді працювала добре, але коли б Софрон знав, яка неприємність чекала і його, і пана на цій останній прохідці, він, напевно, залишився б з нами дома.

Ось що трапилось. Виходячи з сараю, побачили ми таке видовище. За кілька кроків від дверей, біля брудної калюжі, де безжурно хлопалося три качки, стояло навколішки два мужики: один — старий років під шістдесят, другий — хлопчина років двадцяти, обидва в плоскітних полатаних сорочках, босоніж і підперезані мотузками. Земський Федосеїч рівно панькався коло них і, напевно, встиг би вмовити їх піти геть, якби ми забарились у сараї, але побачивши нас, він виструнчився й завмер на місці. Тут-таки стояв і староста з роззявленим ротом та безпорадними кулаками. Аркадій Павлович насупився, закусив губу і підійшов до прохачів. Обидва мовчки вклонились йому в ноги.

— Чого вам треба? Про що ви просите? — спитав він суворим голосом і трохи в ніс. (Мужики глянули один на одного й словечка не промовили, тільки прижмурились, немов від сонця, та швидше дихати стали.)

— Ну, що ж? — провадив далі Аркадій Павлович і зараз-таки звернувся до Софрона: — з якої сім'ї?

— З Тоболієвої сім'ї, — повільно відповів бурмистр.

— Ну, що ж ви? — заговорив знову пан Пеночкін: — язиків у вас нема, чи що? Кажи, ти, чого тобі треба? — додав він, хитнувши головою на старого. — Та не бійся, дурню.

Старий витяг свою темнобуру, поморщену шию, криво роззявив посинілі губи, хрипким голосом вимовив: «Заступися, пане!» і знову стукнув лобом об землю. Молодий мужик геж уклонився. Аркадій Павлович з гідністю подивився на їх потилиці, закинув голову й розставив трохи ноги.

— Що таке? На кого ти скаржишся?

— Помилуй, пане! Дай відпочити... Замучені зовсім. (Старий насилу говорив).

— Хто тебе замучив?

— Та Софрон Яковлевич, батечку.

Аркадій Павлович помовчав.

— Як тебе звати?

— Антипом, батечку.

— А це хто?

— Та синок мій, батечку.

Аркадій Павлович помовчав знову й усами повів.

— Ну, то чим же він тебе замучив?— заговорив він, дивлячись на старого крізь вуса.

— Батечку, розорив украй. Двох синів, батечку, без черги в некрути віддав, а тепера й третього відбирає. Учора, батечку, останню корівчину з двору забрав і хазяйку мою побив — он його милость. (Він показав на старосту).

— Гм?— вимовив Аркадій Павлович.

— Не дай до краю розоритися, батечку.

Пан Пеночкін насупився.

— Але що ж це означає?— спитав він бурмистра півголюсом і з незадоволенням виглядом.

— П'яна людина,— відповів бурмистр, уперше вживаючи, «слово-ер»¹:— нероботящий. З недоплати не виходить от уже п'ятий рік.

— Софрон Яковлевич за мене недоплату сплатив, батечку,— казав далі старий:— от п'ятий годочок пішєв, як сплатив, а як сплатив— у кабалу мене й забрав, батечку, та от і...

— А чого недоплата за тобою завелася?— грізно спитав пан Пеночкін. (Старий похилив голову).— Мабуть, пнячити любиш, по шинках тинятися? (Старий роззявив був рота).— Знаю я вас,— у запалі провадив Аркадій Павлович:— ваше діло пити та на печі лежати, а путящий мужик за вас відповідає.

— І грубіян теж,— укинув бурмистр у панську мову.

— Ну, вже це само собою. Це завжди так буває; це вже я не раз смітив. Цілий рік ледарює, грубіяннить, а тепер у ногах валяється?

— Батечку, Аркадію Павловичу,— з одчаєм заговорив старий:— помилуй, заступись,— який я грубіян? Як перед господом кажу, несила терпіти. Незлюбив мене Софрон Яковлевич, за що незлюбив — хай господь його судить! Розоряє вкрай, батечку... Останнього от синочка... і того... (На жовтих і зморщених очах у старого блиснула сльозинка).— Помилуй, пане, заступися...

¹ «Слово-ер» — старовинні назви літер „с“ і „ъ“. Закінчення „с“ у російській мові додавалось до окремих слів і надавало мові улесливого тону. Отже в даному разі бурмистр сказав: „человек - с“.

— Та й не нас самих,— почав був мслодий мужик...

Аркадій Павлович враз спалахнув:

— А тебе хто питає, га? Тебе не питають, то ти й мовчи... Це що таке? Мовчи, кажуть тобі! мсвчи! Ах, боже мій! та це, просто, бунт. Ні, брат, у мене бунтувати не раджу... у мене... (Аркадій Павлович ступив наперед, але, напевно, згадав про мою присутність, відвернувся й поклав руки в кишені)...— *Je vous demande bien pardon, mon cher,*¹— сказав він із силуваною усмішкою, значущо знизивши голос.— *C'est le mauvais côté de la médaille*²... Ну, добре, добре,— казав він далі, не дивлячись на мужиків:— я звелю... добре, ідіть. (Мужики не підводились).— Ну, та я ж сказав зам... добре. Ідіть собі, я звелю, кажуть вам.

Аркадій Павлович повернувся до них спиною.— «Завжди незадоволення», промовив він крізь зуби й пішов великими кроками додому. Софрон подався слідом за ним. Земський вирячив очі, немов кудись дуже далеко плігнути збирався. Староста вигнав качок з калюжі. Прохачі постояли ще трохи на місці, подивилися один на одного й поплентались, не озираючись, додому.

Години через дві я вже був у Рябові й разом з Анпадиством, знайомим мені мужиком, збирався на полювання. До самсго мого від'їзду Пеночкін дувся на Софрона. Заговорив я з Анпадиством про шипилівських селян, про пана Пеночкіна, спитав його, чи не знає він тамтешнього бурмістра.

— Софрона Яковлевича?.. ще б пак!

— А що він за людина?

— Собака, а не людина; такої собаки до самого Курська не знайдеш.

— А що?

— Та ж Шипилівка тільки числється за тим, як ото його, за Пеночкіним, адже не він нею володіє: Софрон володіє.

— Невже?

— Як свсім добром володіє. Селяни йому кругом винні; роблять на нього, немов наймити: кого з хурою посилає, кого куди...— зашарпав зовсім.

— Землі у них, здається, небагато?

— Небагато? Він у самих хлинівських вісімдесят десятин наймає, та в наших сто двадцять; от тобі й цілих півтора-

¹ Дуже прошу у вас пробачення, мій любий.

² Це — зворотний бік медалі.

ста десятин. Та він не самою землею промишляє: і кіньми промишляє, і худобою, і дьогтем, і маслом, і коноплями, і чим хоч... Розумний, дуже розумний, та й багатий же, бестія! Та от чим псганий — б'ється. Звір — не людина; сказано: собака, пес, чисто пес.

— Та чого ж вони на нього не скаржаться?

— От маеш! Панові б то яка пеня! недоплат не буває, то йому що? Та, спрбуй-но,— додав він, помовчавши трохи:— поскаржись. Ні, він тебе... еге, спробуй-но... Ні, вже він тебе ось як, тее...

Я згадав про Антипа і розказав йому, що бачив.

— Ну,— промовив Анпадист:— заїсть він його тепер; заїсть чоловіка зовсім. Староста тепер його заб'є. Отакий безталанний, подумати, бідолаха! І за що терпить... На сходці з ним посперечався, з бурмистром отим, терпець, видно, урвався. Велике діло! От він його, Антипа б то, клювати й почав. Тепер доконає. Адже він такий пес, собака, прости господи, мої гріхи, знає, на кого насісти. Стариків отих, що заможніші та багатосімейніші, не займає, лисий чорт, а от тут і розходився! Адже він Антипових синів без черги в некрути віддав, шахрай безпардонний, пес, прости, господи, мої гріхи.

Ми подалися на полювання.

Зальцбрунн, у Сілезії,
липень 1847 р.

КОНТОРА

Діло було восени. Уже кілька годин блукав я з рушницею полями і, напевно, раніше вечера не вернувся б до заїзду на великому Курському шляху, де чекала мене моя тройка, коли б надзвичайно дрібний і холодний дощ, що з самого ранку, не гірше від старої дівки, невгамовно й безжалісно чіплявся до мене, не примусив мене, нарешті, шукати де-небудь поблизу хоч тимчасового захисту. Поки я ще міркував, у який бік податися, перед очима в мене несподівано з'явився низький курінь коло поля, засіяного горсхом. Я підійшов до куреня, під солом'яний намет і побачив старика такого дряхлого, що мені зараз-таки пригадався той умираючий цап, якого Робінзон¹ знайшов в одній із печер свого острова. Старик сидів навпочіпки, мружив свої потемнілі, маленькі очі й квапливо, але обережно, мов той заець (у бідолахи не було жодного зуба), жував суху й тверду горошину, безперестанку перекочуючи її з боку на бік. Він так захопився своїм заняттям, що не помітив мого приходу.

— Дідусю! а дідусю! — промовив я.

Він перестав жувати, високо підняв брови й насилу розплющив очі.

— Чого? — прошамкав він охриплим гелосом.

— Де тут село близько? — спитав я.

Старий знов узявся жувати. Він мене не дочув. Я повторив своє запитання голосніше.

— Село?.. та тобі чого треба?

— Та от від дощу захватись.

¹ Робінзон—дійова особа роману англійського письменника Даниєля Дефо (1658—1730).

— Чого?

— Від дощу заховатись.

— Ага! (Він почухав свою засмалену потилицю).— Ну, ти, тее, іди,— заговорив він, безладно розмахуючи руками,— о... от, як мимо ліска підеш — от як підеш — тут тобі й буде дорога; ти її кинь, дорогу ту, та все праворуч забирай, усе забирай, усе забирай, усе забирай... Ну, там тобі й буде Ананьево. А то й у Ситівку пройдеш.

Я насилу розумів старого. Вуса йому перешкоджали, та й язик погано слухався.

— Та ти звідки?— спитав я його.

— Що?

— Звідки ти?

— З Ананьева.

— Що ж ти тут робиш?

— Що?

— Що ти робиш тут?

— А сторожем сиджу.

— Та що ж ти стережеш?

— А горох.

Я не міг не розсміятись.

— Та, змилуйся,— скільки тобі років?

— А бог знає.

— Мабуть, ти погано бачиш?

— Що?

— Бачиш погано, мабуть?

— Погано. Буває так, що й нічого не чую.

— То де ж тобі сторожем бути, змилуйся?

— А про те старші знають.

«Старші!» подумав я і, не без жалю, подивився на бідолашного старика. Він обмацав себе, витяг із-за пазухи шматок черствого хліба і заходився смектати, як дитина, з зусиллям втягаючи й без того запалі щоки.

Я пішов у напрямку ліска, повернув направо, забирав, усе забирав, як мені радив старий, і добрався, нарешті, до великого села з кам'яною церквою на новий зразок, тобто з колонами, і чималим панським будинком, теж з колонами. Ще здаля, крізь густу сітку дощу, помітив я хату з тесовим дахом і двома димарями, вищу від інших, напевно, житло старости, куди я й попростував, сподіваючись знайти в нього самовар, чай, цукор і не зовсім кислі вершки. В супроводі мого змерзлого собаки зійшов я на ганочок, у сіни, відчи-

нив двері, але, замість звичайного хатнього приладдя, побачив кілька столів, завалених паперами, дві червоні шафи, заляпані чорнильніці, олов'яні пісочниці з пуд на вагу, довжелезні пера тощо. На одному з столів сидів хлопчина років двадцяти, з пухлим і хворобливим обличчям, малесенькими очіцями, масним лобом і величезними скронями. Одягнутий він був, як слід, у сірий нанковий каптан, що вилискував на комірі й на животі.

— Чого вам треба?— спитав він мене, смикнувши вгору головою, як кінь, який не спсдівався, що його візьмуть за морду.

— Тут прикажчик живе... чи...

— Тут головна панська контора,— перебив він мене.— Я оце черговим сиджу... Хіба ви вивіски не бачили? На те вивіска прибита.

— А де б тут обсушитись? Самсвар у кого-небудь в селі є?

— Чому ж нема самоварів,— з поважністю відповів хлопчина в сірому каптані:— ідіть до отця Тимофія, або до дворової хати, або до Назара Тарасовича, або до Аграфениптичниці.

— З ким ти там говориш, бовдуре ти такий? спати не даєш, бовдур!— почувся голос із сусідньої кімнати.

— А от пан якийсь зайшов, питається, де обсушитись?

— Який там паң?

— А не знаю. З собаксю й рушницею.

У сусідній кімнаті зарипіло ліжко. Двері відчинились, і увійшов чоловік років п'ятидесяти, товстий, на зріст низький, з бичачою шиєю, вирлатими очима, надзвичайно круглими щоками і з вилиском по всьому обличчю.

— Чого вам треба?— спитав він мене.

— Обсушитись.

— Тут не місце.

— Я не знав, що тут контора; а втім, я готсвий запла-тити...

— Воно, мабуть, можна й тут,— відказав товстун:— от, будь ласка, сюди. (Він повів мене до другої кімнати, тільки не до тієї, з якої вийшов). Чи добре тут вам буде?

— Добре... А чи не можна чаю з верхками?

— Будь ласка, зараз. Ви поки звольте роздягтися та відпочити, а чай цею хвилиною буде готовий.

— А чий це маєток?

— Пані Лоснякової, Олени Миколаївни.

Він вийшов. Я озирнувся навкруги: вдовож переділки, що відокремлювала мою кімнату від контори, стяв величезний шкіряний диван, два стільці, теж шкіряні, з височеними спинками, стирчали по обидва боки одним-одного вікна, яке виходило на вулицю. На стінах, обліплених зеленими шпалерами з рожевими візерунками, висіли три величезні картини, мальовані олійними фарбами. На одній змальований був лягавий собака з блакитним нашійником і написом: «Ось моя втіха»; коло ніг собаки текла річка, а на протилежному березі річки під сосною сидів заєць, непомірно великий, з поставленим вухом. На другій картині два старики їли кавун: з-за кавуна видно було на віддалі грецький портик з написом: «Храм Задоволення». На третій картині намальована була напівгола жінка, лежачи en rassoirci¹, з червоними колінами й дуже товстими п'ятами. Собака мій, нітрохи не гаючись, з надприродними зусиллями заліз під диван і, як видно, знайшов там багато пилу, бо розічхався страшенно. Я підійшов до вікна. Через вулицю, від панського дому до контори, в скісному напрямку, лежали дошки: обережність всьми потрібна, бо навкруги, завдяки нашому чорноземному ґрунту й затяжному дощу, грязюка була страшenna. Коло панської садиби, що стояла до вулиці задом, робилося, що звичайно робиться коло панських садіб: дівки в полинялих ситцевих платтях сновигали туди й сюди; дворові люди брели болотом, зупинялись і замислено чухали свої спини; прив'язаний кінь десятиника ліниво махав хвостом і, високо задерши морду, гриз огорожу; кури кудкудакали; сухотні індички безперестанку перекликались. На ганочку темної й гнилої будови, мабуть, лазні, сидів дебелий хлопець з гітарою й не без молодечтва наспівував відомий романс:

„Э—я фа пасатышо удаляюсь
Ата прекарасаных седешенеха мест“ і т. д.

Товстун увійшов до мене в кімнату.

— Ось вам чай несуть,— сказав він мені з приємною усмішкою.

Хлопець у сірому каптані, конторський черговий, розтащував на старому ломберному столі самовар, чайник, склян-

¹ В ракурсі. Ракурс — у малярському мистецтві — змальовання фігури або предмета в перспективі з різким зменшенням віддалених від перельного плану частин.

ку з розбитим блюдечком, горщик вершків і в'язку болховських бубликів, твердих, як кремій. Товстун вийшов.

— Що це,— спитав я вартового:— прикажчик?

— Та ні: був головним касиром, а тепер на головного конторщика підвищений.

— Та хіба у вас нема прикажчиків?

— Та ні. Є бурмистр, Михайло Вікулов, а прикажчика нема.

• — То управитель є?

— Як же, є: німець, Ліндамандол, Карло Карлович;— тільки він не порядкує.

— Хто ж у вас порядкує?

— Сама пані.

— Он як!.. Що ж, у вас у конторі багато народу сидить?

Хлопчина замислився.

— Шість чоловіка сидить.

— Хто та хто?— спитав я.

— А от хто:— спочатку буде Василь Миколайович, головний касир; а то Петро конторщик, Петрів брат Іван конторщик, другий Іван конторщик; Коскенкин Наркізов, теж конторщик, я оце,— та усіх і не перелічиш.

— Мабуть, у вашої пані дворні багато?

— Ні, не те, щоб багато...

— Однак, скільки?

— Чоловіка, мабуть, з півтора ста набіжить.

Ми обидва помовчали

— Ну, що ж, ти добре пишеш?— почав я знову.

Хлопець усміхнувся на весь рот, кивнув головою, пішов у контору й приніс списаний аркушик.

— Ось мое писання,— промовив він, не перестаючи усміхатись.

Я подивився; на чвертці сіруватого паперу гарним і буйним почерком був написаний такий:

НАКАЗ

Від головної панської домової ананьєвської контори

бурмистрові Михайлу Вікулову,

№ 209.

«Наказується тобі негайно по одержанні цього розшукати: хто минулої ночі, напідпитку і з непристойними піснями, пройшов Аглицьким садом, і гувернантку мадам Ен-

жені француженку розбудив і потривожив? і чого сторожі дивились, і хто сторожем у саду сидів? і такі непорядки допустив? Про все вищепрописане наказується тобі в подробицях розвідати й негайно конторі доповісти.

Головний конторщик Микола Хвостов».

До наказу була прикладена величезна гербова печатка з написом: «Печать головної панської ананьєвської контори», а внизу стояла приписка: «З точністю виконати. Олена Лоснякова».

— Це сама пані приписала, чи що?— спитав я.

— Як же, самі: вони завжди самі. А то й наказ діяти не може.

— Ну, що ж, ви бурмистрові пошлете цей наказ?

— Ні. Сам прийде, та прочитає. Цебто, йому прочитають, бо він же грамоти в нас не знає. (Черговий знову помовчав). А що,— додав він, усміхаючись:— адже добре написано?

— Добре.

— Складав, признаюся, не я. На те Коскенкин майстер.

— Як?.. Хіба у вас накази спершу складаються?

— А як же? Не прямо ж начисто писати.

— А скільки ти платні одержуєш?— спитав я.

— Тридцять п'ять карбованців і п'ять карбованців на чоботи.

— І ти задоволений?

— Звісно, задоволений. До контори в нас не кожен потрапляє. Мені б то, признатися, сам бог велів; у мене дялечко дворецьким служити.

— І добре тобі?

— Добре. Правду сказати,— провадив він далі, зітхаючи:— у купців, наприклад, цебто нашому братові краще. У купців нашому братові дуже добре. От до нас учора ввечері приїхав купець із Веньова,— то мені його робітник казав... Добре, що й казати, добре.

— А що, хіба купці платні більше визначають?

— Борони боже! Та він тебе в шию прожене, якщо ти в нього платні попросиш. Ні, ти в купця живи на віру та на страх. Він тебе й годує, і поїть, і одягає. Догодиш йому,— ще більше дасть... Що твоя платня! не треба її зовсім... Та й живе купець по-простому, по-руському, по-наському:

поїдеш із ним у дорогу,— він п'є чай, і ти пий чай; що він їсть, те й ти їж. Купець... як можна: купець не те, що пан. Купець не вередує; ну, огнівиться— поб'є, та й по всьому. Не золить, не допікає... А з паном біда! Усе не по його: і те не добре, і тим не догодив. Подаси йому склянку з водою або страву,— «Ах, вода смердить! ах, страва смердить!» Вине-сеш, за дверима постоїш та принесеш знову — «ну от, тепер добре, ну от, тепер не смердить». А вже пані, скажу вам, а вже пані що!.. або от іще панночки!

— Федюшка!— почувся голос товстуна в конторі.

Черговий швиденько вийшов. Я допив склянку чаю, ліг на диван і заснув. Я спав години зо дві.

Прокинувшись, я хотів був підвестись, та лінощі здолали; я заплющив очі, але не заснув знову. За переділкою в конторі тихенько розмовляли. Я мимоволі почав дослухатися.

— Так, так, Миколо Єремійовичу,— говорив один голос:— так. Он того не можна на увагу не взяти; не можна, справді... Гм! (Той, хто говорив, кашлянув).

— Уже повірте мені, Гаврило Антоновичу,— відповів голос товстуна:— чи то ж мені не знати тутешніх порядків, самі подумайте.

— Кому ж і знати, Миколо Єремійовичу: ви тут, можна сказати, перша особа. Ну, то як же?— казав далі незнайомий голос.— Як же ми вирішимо, Миколо Єремійовичу? Дозвольте подікавитись.

— Та як вирішимо, Гаврило Антоновичу? Від вас, так би мовити, діло залежить: ви, здається, охоти не маєте.

— Даруйте, Миколо Єремійовичу, що ви? Наше діло торговельне, купецьке; наше діло купити. Ми за те дбаємо, Миколо Єремійовичу,— можна сказати.

— Вісім карбованців,— промовив з зупинками товстун. Почулося зітхання.

— Миколо Єремійовичу, дуже багато правити зволите.

— Не можна, Гаврило Антоновичу, інакше зробити; як перед господом богом кажу, не можна.

Настало мовчання.

Я тихенько підвівся трохи й подивився крізь щілину в переділці. Товстун сидів до мене спиною. До нього обличчям сидів купець, років під сорок, сухорлявий і блідий, немов ви-мазаний олією. Він безперестанку ворухив у себе в бороді та дуже швиденько моргав очима й губами пересмикував.

— Чудові, можна сказати, вруна в цьому році,— загово-

рив він знову:— я все їхав та милувався. Аж від Воронежа чудові пішли, перший сорт, можна сказати.

— Справді, вруна непогані,— відповів головний конторщик,— та, проте, ви знаєте, Гаврило Антоновичу, осінь помане, а як повесні стане.

— Справді так, Миколо Єремійовичу: усе в божій волі; щирю істину зволили сказати... А либонь, ваші гість прокинувся.

Товстун повернувся... прислухався...

— Ні, спить. А втім, можна, теє!..

Він підійшов до дверей.

— Ні, спить,— повторив він і вернувся на місце.

— Ну, то як же, Миколо Єремійовичу?— почав знову купець:— треба дільце б то кінчити... Хай уже так, Миколо Єремійовичу, хай уже так,— казав він далі, безперестанку моргаючи:— дві сіреньких і біленьку¹ вашій милості, а там (він кивнув на панський двір) шість з половиною. По руках, чи що?

— Чотири сіреньких — відповів прикажчик.

— Ну, три!

— Чотири сіреньких без біленької.

— Три, Миколо Єремійовичу.

— З половиною три і вже ні копійки менше.

— Три, Миколо Єремійовичу.

— І не кажіть, Гаврило Антоновичу.

— Ого впертий який,— пробурмотів купець.— Отак я краще сам з панею покінчу.

— Як хочете, — відповів товстун! — давно б так. Чого, справді, вам турбуватися?.. І куди краще!

— Ну, годі, годі, Миколо Єремійовичу. Уже зараз і розсердився! Я ж це так сказав.

— Ні, чого там, справді...

— Годі ж бо, кажуть... Кажуть, пожаргував. Ну, візьми свої три з половиною, що з тобою будеш робити.

— Чотири б узяти слід було, та я, дурень, поквапився,— пробурчав товстун.

— То там, у домі, шість з половиною, Миколо Єремійовичу,— за шість з половиною хліб віддається?

— Шість з половиною, вже сказано.

— Ну, то по руках, Миколо Єремійовичу (купец ударив

¹ Сіренька — асигнація вартістю в 50 крб., біленька — 25 крб.

своїми розчепіреними пальцями по долоні конторщика). Та й з богом! (Купець підвівся). То я, батечку, Миколо Єремійовичу, тепер піду до пані та про себе оповістити звелю, та так уже я й скажу: Микола Єремійович, мовляв, за шість з половиною покінчили.

— Так і скажіть, Гаврило Антоновичу.

— А тепер звольте одержати.

Купець передав прикажчикові невелику пачку паперу, уклонився, струснув головою, узяв свій капелюх двома пальчиками, пересмикнув плечима, надав своєму станові хвилеподібного руху і вийшов, чемно порипуючи чобітками. Микола Єремійович підійшов до стіни і, скільки я міг помітити, почав розбирати папери, що передав йому купець. З дверей висунулася руда голова з густими баками.

— Ну, що?— спитала голова: — усе як слід?

— Усе як слід.

— Скільки?

Товстун з досадою махнув рукою і показав на мою кімнату.

— А, добре!— відказала голова й сховалася.

Товстун підійшов до стола, сів, розгорнув книгу, узяв рахівницю й почав відкидати й прикидати кісточки, працюючи не вказівним, а третім пальцем правої руки: воно пристойніше.

Увійшов черговий.

— Чого тобі?

— Сидір приїхав із Голопльок.

— А! ну, поклич його. Стривай, стривай... Піді спершу подивись, як там чужий пан, спить усе, чи прокинувся.

Черговий обережно увійшов до мене в кімнату. Я поклав голову на ягдташ, що заміняв мені подушку, і заплющив очі.

— Спить,— прошепотів черговий, повернувшись у контору.

Товстун побурчав крізь зуби.

— Ну, поклич Сидора,— промовив він нарешті.

Я знову підвівся. Увійшов мужик величезного зросту, літ під тридцять, здоровий, червонощокий, з русявим волоссям і невеликою кучерявою бородою. Він помолився на образ, поклонився головному конторщиккові, взяв свого капелюха в обидві руки й випростався.

— Здрастуй, Сидоре,— промовив товстун, постукуючи рахівницею.

— Здрастуйте, Миколо Єремійовичу.

— Ну, що, яка дорога?

— Добра, Миколо Єремійовичу. Грязькувата трохи. (Мужик говорив нешвидко й неголосно).

— Жінка здорова?

— Що їй діється!

Мужик зітхнув і ногу виставив. Микола Єремійович заклад перо за вухо й висякався.

— Що ж, чого приїхав? — питав він далі, кладучи картату хустку в кишеню.

— Та чув ти, Миколо Єремійовичу, від нас теслярів вимагають.

— Ну, що ж, нема їх у вас, чи що?

— Чому ж їх нема в нас, Миколо Єремійовичу: дільниця лісова — звісно. Та пора робоча, Миколо Єремійовичу.

— Робоча пора! Ото ж бо, ви охочі на чужих робити, а на свою пані робити не любите... Однаково ж!

— Робота то однакова, правда, Миколо Єремійовичу... Та що...

— Ну?

— Платня дуже... теє...

— Мало чого нема! Ач, як ви розбестились. Диви!

— Та й те сказати, Миколо Єремійовичу, роботи тієї всього на тиждень буде, а продержать місяць. То матеріалу нестане, а то й у сад пошлють доріжки чистити.

— Мало чого нема! Сама пані наказати зволила, то тут нам з тобою міркувати нічого.

Сидір замовк і почав переступати з ноги на ногу.

Микола Єремійович повернув голову набік і ретельно застукав кісточками.

— Наші... мужики... Миколо Єремійовичу...— заговорив нарешті Сидір, запинаючись на кожному слові:— наказали вашій милості... отут... буде... (Він засунув свою руку за пазуху сіряка й почав витягати звідти згорнутий рушник з червоними розводами).

— Що ти, що ти, дурню, з глузду з'їхав, чи що?— пок-вапливо перебив його товстун.— Іди, іди до мене в хату,— провадив далі він, майже випихаючи здивованого мужика:— гам спитай жінку... вона тобі чаю дасть, я зараз прийду, іди. Та не бійся, кажу, йди.

Сидір вийшов з хати.

— Отакій... ведмідь! — пробурчав йому вслід головині конторщик, похитав головою й знову взявся за рахівницю.

Раптом крики: «Купря! Купря! Купрю не зіб'єш!» почулися на вулиці й на ганку, і трохи згодом увійшов у контору чоловік низенький на зріст, сухотний на вигляд, з надзвичайно довгим носом, великими нерухожими очима й дуже гордовитою поставою. Одягнутий він був у старенький, порваний сюртук кольору аделаїда¹ чи, як у нас кажуть: оделлоїда, з плісовим коміром і малесенькими гудзиками. Він ніс в'язку дров за плечима. Коло нього товпилося чоловіка з п'ять дворових людей, і всі кричали: «Купря! Купрю не зіб'єш! У грубники Купрю призначили, у грубники!» Але чоловік у сюртуці з плісовим коміром не звертав найменшої уваги на бешкетування своїх товаришів і анітрохи не мінявся на обличчі. Мірними кроками дійшов він до груби, скинув свою ношу, підвівся, витяг із задньої кишені табакерку, витріщив очі й почав набивати собі в ніс третій буркун², перемішаний із золою.

Коли входила галаслива ватага, товстун насупив був брови і підвівся з місця; але, побачивши, в чому річ, усміхнувся й тільки звелів не кричати: у сусідній, мовляв, кімнаті мисливець спить.

— Який мисливець? — спитали чоловіка два в один голос.

— Поміщик.

— А!

— Нехай галасують, — заговорив, розчепірівши руки, чоловік з плісовим коміром: — мені яке діло!.. Аби мене не займали. У грубники мене призначили...

— У грубники! У грубники! — радісно підхопила юрба.

— Пані наказала, — провадив він, знизавши плечима: — а ви почекайте... вас іще в свинопаси призначать. А що я кравець, і добрий кравець, у перших майстрів у Москві навчався і на енералів шив... цього в мене ніхто не відбере. А ви чого задаєтесь?... чого? ви дармоїди, ледарі, більш нічого. Мене відпусти на волю — я з голоду не вмру, я не пропаду; дай мені пачпорта — я оброк добрий заплачу й панів задовольню. А ви що? Пропадете, пропадете, немов мухи, та й годі!

¹ Ясносиній колір.

² Буркун — рослина, що заміняла табаку.

— От і збрехав,— перебив його хлопець, рябий і білявий, з червоним галстуком та розірваними ліктями:— ти й по пашпорту ходив, та від тебе й копійки оброку пани не бачили, і собі шага не заробив: насилу ноги додому приволок, та з того часу усе в одному каптанці й ходиш.

— А що будеш робити, Костянтіне Наркізовичу!— відповів Купріян:— закохався чоловік — і пропав, і загинув чоловік. Ти спершу як я поживи, Костянтіне Наркізовичу, а тоді вже й суди мене.

— І в кого знайшов закохатися! У виродка справжнього!

— Ні, цього ти не кажи, Костянтіне Наркізовичу.

— Та кого ти запевняєш? Адже я її бачив; минулого року, в Москві, своїми очима бачив.

— Минулого року вона справді попсувалася трохи,— зауважив Купріян.

— Ні, панове, що,— заговорив презирливим і недбалим голосом чоловік високий на зріст, худорлявий, з обличчям, всипаним прищами, завитий та намашений, мабуть, камердинер:— от хай нам Купріян Афанасійович свою пісеньку проспіває. Ану-бо, почніть, Купріяне Афанасійовичу!

— Так! так! — підхопили інші.— От так Олександра! підкувала Купрю; нема що сказати... Співай, Купря!.. Молодець, Олександра! (Дворові люди часто, заради більшої ніжності, говорячи про чоловіків, уживають жіночих закінчень).— Співай!

— Тут не місце співати,— з твердістю відказав Купріян,— тут панська контора.

— А тобі ж то яке діло? либонь, у конторщики сам наміряєшся!— з грубим сміхом відповів Костянтин.— Мабуть!

— Усе в панській владі перебуває,— зауважив бідолаха.

— Ач, ач, куди націляється, ач, який? у! у! а!

І всі зареготалися; інші застрибали. Голосніше від усіх заходився один хлопчак, років п'ятнадцяти, напевне, син аристократа серед двірні: він носив жилет із бронзовими гудзиками, галстук лілового кольору, і черевце встиг уже викохати.

— А послухай-но, признайся, Купря,— самовдоволено почав Микола Єремійович, видимо потішений та розніжений:— адже погано в грубниках? дурна, мабуть, справа зовсім?

— Та що, Миколо Єремійовичу,— заговорив Купріян:— от ви тепер головним у нас конторщиком, правда; ніхто й

слова не скаже; але ж і ви в неласці пробували і в мужицькій хаті теж пожили.

— Ти дивись у мене, однак, не забувайся,— з роздратованням перебив його товстун:— з тобою, дурнем, жартують; тобі б, дурневі, почувати слід та дякувати, що з тобою, дурнем, втішаються.

— До слова прийшлося, Миколо Єремійовичу, вибачте...

— То ж бо до слова.

Двері одчинились і вбіг козачок.

— Миколо Єремійовичу, пані вас до себе кличе.

— Хто у пані?— спитав він козачка.

— Аксінія Микитівна і купець з Веньова.

— Сею хвилиною з'явлюся. А ви, братця,—казав він далі переконливим голосом:— ідїть-но краще звідси геть з ново-призначеним грубником, а то ще німець забіжить та й посаржиться.

Товстун поправив собі на голові волосся, кашлянув у руку, майже зовсім закриту рукавом сюртука, застебнувся і рушив до пані, широко розставляючи на ходу ноги. Трохи згодом і вся ватага попленталася за ним разом із Купрею. Залишився тільки мій старий знайомий, вартсвий. Він узявся був підстругувати пера, та сидючи й заснув. Кілька мух зараз скористувалися з щасливої нагоди і облїпили йому рога. Комар сів йому на лоб, правильно розставив свої ніжки і повільно увіткнув в його м'яке тіло усе своє жало. Та сама руда голова з баками знову з'явилася з-за дверей, подивилась, подивилась і увійшла до коптори разом із своїм доволі негарним тулубом.

— Федюшко! а Федюшко! вічно спиш!—промовила голова.

Черговий розплющив очі і встав з стільця.

— Микола Єремійович до пані пішов?

— До пані пішов, Василю Миколайовичу.

«А! а!— подумав я:— ось він — головний касир».

Головний касир почав ходити по кімнаті. А втім, він більше крався, ніж ходив, і таки взагалі скидався на кішку. На плечах у нього метлявся старий чорний фрак, з дуже вузькими фалдами; одну руку він держав на грудях, а другою безперестанку брався за свій високий і тісний галстук з кінського волосу і з напруженням крутив головою. Чоботи він носив козлові без рипу і ступав дуже м'яко.

— Сьогодні Ягушкін поміщик вас питався,— додав черговий.

— Гм, питався? Що ж він таке казав?

— Казав, що, мовляв, до Тютюрьова увечері заїде й вас дождатиме. Треба, мовляв, мені з Василем Миколайовичем про одну справу перебалакати, а про яку справу — не казав: вже Василь Миколайович, каже, знає.

— Гм! — відказав головний касир і підійшов до вікна.

— Що, Микола Єремійович у конторі? — почувся в сінях гучний голос, і чоловік висский на зріст, видимо розсерджений, з обличчям неправильним, але виразним і сміливим, доволі охайно одягнутий, ступив через поріг.

— Нема його тут? — спитав він, швидко глянувши навкруги.

— Микола Єремійович у пані, — відповів касир: — Що вам потрібно, скажіть мені, Павле Андрійовичу: ви мені можете сказати... Ви чого хочете?

— Чого я хочу? Ви хочете знати, чого я хочу? (Касир бо-лісно кивнув головою). Провчити я його хочу, череваня негідного, набріхувача підлого... Я йому дам набріхувати!

Павло кинувся на стілець.

— Що ви, що ви, Павле Андрійовичу? Заспокойтеся... Як вам не соромно? Ви не забудьте, про кого ви говорите, Павле Андрійовичу! — забелькотав касир.

— Про кого? А мені яке діло, що його в головні конторщики призначили! От, нема що й казати, знайшли кого призначити! От уже дійсно, можна сказати, пустили цапа на город!

— Годі, годі, Павле Андрійовичу, годі! Облиште це... що за дурниці такі?

— Ну, Лисе Патрикійовичу, почав хвостом крутити!... Я його дочекаюся, — з гнівом промовив Павло і вдарив рукою по столу. — А, та от він і zvolить іти, — додав він, глянувши у вікно: — про вовка помовка. Милості просимо! (Він підвівся).

Микола Єремійович увійшов у контору. Обличчя його сяяло від задоволення, але, побачивши Павла, він трохи зніяковів.

— Здрастуйте, Миколо Єремійовичу, — значущо промовив Павло, поволі посуваючись йому назустріч: — здрастуйте.

Головний конторщик не відповідав нічого. У дверях появилася обличчя купця.

— Чого ж ви мені не zvolите відповідати? — казав далі Павло. — А втім, ні... ні, — додав він: — так не годиться: криком та лайкою нічого не вдієш. Ні, ви мені краще добром скажіть, Миколо Єремійовичу, за що ви мене переслідуете? За що ви мене занапастити хочете? Ну, кажіть-бо, кажіть.

— Тут не місце з вами розмовляти,— не без хвилювання відказав головний конторщик,— та й не час. Тільки я, признаюся, з одсго дивуюсь: з чого ви взяли, що я вас занастити бажаю або переслідую? Та й як, нарешті, могу я вас переслідувати? Ви не в мене в конторі перебуваєте.

— Ще б пак,— відповів Павло:—того б тільки ще бракувало. Але навіть ви прикидаєтесь, Миколо Єремійовичу?.. Адже ви мене розумієте.

— Ні, не розумію.

— Ні, розумієте.

— Ні, їй-богу, не розумію.

— Ще й божитесь! Та вже коли на те пішло, скажіть: ну, не боїтеся ви бога! Ну, за що ви бідолашній дівці жити не даєте? Чого вам потрібно від неї?

— Ви про кого говорите, Павле Андрійовичу?— з удаваним здивуванням спитав товстун.

— Ач! не знає нібито? я про Тетяну кажу. Побійтеся бога,— за що мститеся? Соромтесь: ви ж чоловік жонатий, діти у вас як я вже на зріст, а я не що інше... я женитися хочу: я по правді чиню.

— Чим же я тут винен, Павле Андрійовичу? Пані вам женитися не дозволяє: її панська воля! Я ж тут при чому?

— Ви при чому? А ви з тією старою відьмою, з ключницею, не злигалися хіба? Хіба не нашіптуєте, га? Скажіть, не клепаєте на безборонну дівку всякі небиліці? Хіба не через вас її з прачок посудомийницею зробили! І б'ють її, і в затрапезі держать з вашої милості!.. Соромтесь, соромтесь, старий ви чоловік! Адже вас параліч от-от розіб'є... Бсгові відповідати доведеться.

— Лайтесь, Павле Андрійовичу, лайтесь... Чи довго вам доведеться лаятись!

Павло спалахнув.

— Що? Загрожувати мені надумав?— з гнівом заговорив він.— Ти думаєш, я тебе боюсь? Ні, брат, не на такого натрапив! Чого мені боятись?.. Я скрізь собі хліб знайду. От ти—інша річ! Тобі тільки тут і жити, та нашіптувати, та красти...

— Адже от як зазнався,— перебив його конторщик, який теж починав втрачати терпіння:—фершель,¹ просто фершель,

¹ Фершель -- переключене „фельдшер“.

лікарчук нікчемний; а послухай-но його,—ху ти, яка значна особа!

— Еге, фершель, а без цього фершеля ваша милість тепер би на кладовищі гнила... І надала ж мені лиха година його вилікувати,— додав він кризь зуби.

— Ти мене вилікував?.. Ні, ти мене отруїти хотів; ти мене сабуром обпоїв,— підхопив конторщик.

— Що ж, коли на тебе, крім сабуру, нічого й впливати не могло?

— Сабур лікарською управою заборонений,— провадив Микола:— я ще на тебе поскаржусь... Ти заморити мене хотів — от що! Та господь не попустив.

— Годі вам, годі, панове,— почав був касир.

— Відчепись! — крикнув конторщик.— Він мене отруїти хотів! Розумієш ти цеє?

— Дуже треба мені... Слухай, Миколо Єремійовичу,— заговорив Павло з розпачем:— останній раз тебе прошу.. примусив ти мене — несила мені терпіти. Дай ти нам спокій, розумієш? а то, їй-богу, не минути лиха кому-небудь із нас, я тобі кажу.

Товстун розходився.

— Я тебе не боюсь,— закричав він:— чуєш ти, блазнюк! Я й з батьком твоїм справився, я і йому роги злавав,— тобі приклад, дивись!

— Не нагадуй мені про багька, Миколо Єремійовичу, не нагадуй!

— Ото! ти мені що за указувач?

— Кажуть тобі, не нагадуй!

— А тобі кажуть, не забувайся... Хай ти там пані як потвоєму потрібний, а коли з нас двох їй доведеться вибирати,— не вдержишся ти, голубчику! Бунтувати нікому не дозволяється, дивись! (Павло тремтів від люті). А дівці Тетяні по заслугі... Чекай, не те їй ще буде.

Павло кинувся вперед з піднятими руками, і конторщик важко покотився на долівку.

— В кайдани його, в кайдани,— застогнав Микола Єремійович...

Кінця цієї сцени я не берусь описувати, я й так боюся, чи не образив я почуття читача.

Того ж дня я повернувся додому. Через тиждень я довідався, що пані Лоснякова залишила і Павла, і Миколу в себе на службі, а дівку Тетяну заслала: як видно, не знадобилася.

БІРЮК

Я їхав з полювання увечері сам бігунцями. Додому ще було верст із вісім; моя добра рисиста кобила бадьоро бігла курною дорогою, зрідка похрюпуючи та ворущачи вухами; натомлений собака, ніби прив'язаний, ні на крок не відступав від задніх коліс. Гроза насувалася. Спереду величезна лілова хмара поволі підіймалася з-за лісу: наді мною й мені назустріч неслися довгі сірі хмари; верби тривожно ворущилися й лепотіли. Задушна спека раптом змінилася на вогкий холод; тіні швидко густішали. Я ударив віжкою по коняці, спустився в яр, перебрався через сухий струмок, увесь зарослий лозами, виїхав на гору й заїхав у ліс. Дорога звивалася передо мною між густими кущами ліщини, вже залитими мороком; я насилу посувався вперед. Дрожки стрибали по твердому корінню столітніх дубів та лип, що раз у раз перетинало глибокі подовжні колії — сліди від возових коліс; кінь мій почав спотикатися. Дужий вітер раптом загув угорі, дерева забушували, буйні краплі дощу дзвінко застукали, заляскали по листю, блиснула блискавка, і гроза вдарила. Дощ полив струменями. Я поїхав поволі і незабаром мусив стати: кінь мій вгрузав, я не бачив нічого. Сяк-так притулився я до широкого куща. Згорбившись та запнувши обличчя, чекав я терпеливо кінця негоди, коли раптом, при сяйві блискавки, на дорозі привиділась мені висока постать. Я почав пильно дивитись у той бік,— та сама постать немов виросла із землі біля моїх дροжок.

— Хто це? — спитав гучний голос.

— А ти хто сам?

— Я тутешній лісник.

Я назвав себе.

— А, знаю! Ви додому їдете?

— Додому. Та бачиш, яка гроза...

— Еге, гроза, — відповів голос.

Біла блискавка осяяла лісника з голови до ніг; тріскучий і короткий удар грому розітнувся зараз слідом за нею. Дощик линув з подвоєною силою.

— Не скоро пройде, — провадив лісник.

— Що робити!

— Я вас, хай так, до своєї хати проведу, — уривчасто промовив він.

— Зроби ласку.

— Звольте сидіти.

Він підійшов до голови коняки, узяв її за вуздечку й смикнув з місця. Ми рушили. Я держався за подушку дροжок, що коливалася, «як у морі човник», та кликав собаку. Бідна моя кобила важко брѣохала ногами по грязі, підковзувалася, спотикалась; лісник похитувався перед глоблями направо й наліво, немов привид. Ми їхали доволі довго; нарешті мій провідник спинився. — «От ми й дома, пане», промовив він спокійним голосом. Хвіртка зарипіла, кілька цуценят дружно загавкали. Я підвів голову і, при світлі блискавки, побачив невелику хатину посеред просторого двору, обгородженого тином. З одного віконечка тьмяно світив вогник. Лісник довів коняку до ганку й застукав у двері. — «Зараз, зараз!» пролунав тоненький голосок, почулося тупотіння босих ніг, засув зарипів, і дівчинка, років дванадцяти, в сорочинці, підперезана крайкою, з ліхгарем у руці, з'явилася на порозі.

— Посвіти панові, — сказав він їй: — а я ваші дροжки під повітку поставлю.

Дівчинка глянула на мене й пішла в хату. Я подався слідом за нею.

У лісниковій хаті була тільки одна кімната, закоптіла, низька й порожня, без помосту та переділок. Порваний кожух висів на стіні. На лаві лежала одноствольна рушниця, в кутку валялася купа ганчірок; два великих горщики стояли коло печі. Скалка горіла на столі, сумно спалахуючи й погасаючи. На самій середнінці хати висіла колиска, прив'язана до кінця довгої жердини. Дівчинка погасила ліхтар, сіла на малесенький осліничик і почала правою рукою гойдати коліску, лівою поправляти скалку. Я подивився навкруги, — серце в мені занило: не весело увійти вночі до мужицької хати. Дитина в колісці дихала важко й швидко.

— Ти хіба сама тут?— спитав я дівчинку.

— Сама, — відповіла вона ледве чутно.

— Ти лісникова дочка?

— Лісникова, — прошепотіла вона.

Двері заріпіли, і лісник ступив, нагнувши голову, через поріг. Він підняв ліхтар з долівки, підійшов до стола й засвітив каганець.

— Мабуть, не звикли до скалки?— промовив він і струснув кучерями.

Я подивився на нього. Рідко мені доводилося бачити такого молодця. Він був високий на зріст, плечистий і збудований напрочуд. З-під мокрої плюскінної сорочки опукло виставлялись його могутні м'язи. Чорна кучерява борода закривала до половини його суворе й мужнє обличчя; з-під широких брів, що зрослися, сміливо дивились невеликі карі очі. Він злегка взявся руками в боки й став передо мною.

Я подякував йому і спитав його ім'я.

— Мене звати Фомою, — відповів він:— а на прізвисько Бірюк.¹

— А! Ти Бірюк!

Я з подвоєною цікавістю подивився на нього. Від мого Єрмолая та від інших я часто чув оповідання про лісника Бірюка, що його всі околицьні мужики боялись, як вогню. Як вони казали, не бувало ще на світі такого митця в своєму ділі: «В'язки хворосту не дасть потягти; в яку хоч пору, хоч саме опівночі, наскочить, як сніг на голову, і ти не думай опинатися,— дужий, мовляв, та меткий, як біс... І нічим його взяти не можна: ні горілкою, ні грішми; ні на яку принаду не йде. Уже не раз добрі люди його звести з світу збирались, так ні — не дається».

От як говорили сусідні мужики про Бірюка.

— То ти Бірюк, — сказав я знов:— я, брат, чував про тебе. Кажуть, ти нікому спуску не даєш.

— Обов'язок свій справляю, — відповів він похмуро:— даремно панського хліба їсти не приходиться.

Він дістав з-за пояса сокиру, сів долі й почав колоти скалки.

— Чи в тебе хазяйки нема?— спитав я його.

— Нема, — відповів він і сильно махнув сокирою.

¹ Бірюком зветься в Орловській губернії чоловік самотній та похмурий. (Прим. автора).

— Умерла, видно?

— Ні... так... умерла,— додав він і одвернувся.

Я замовк; він підвів очі і подивився на мене.

— З проходжим міщанином утекла,— вимовив він з жорсткою усмішкою. Дівчинка похнюпилась; дитина прокинулась і закричала; дівчинка підійшла до коліски. — На, дай йому,— промовив Бірюк, ткнувши їй у руку забруднений ріжок.— Очі його кинула,— казав він півголосом, показуючи на дитину. Він підійшов до дверей, спинився й обернувся.

— Ви, мабуть, пане,— почав він,— нашого хліба їсти не будете, а в мене, окрім хліба...

— Я не голодний.

— Ну, як знаєте. Самовара б я вам наставив, та чаю в мене немає... Піду подивлюся, як ваша коняка.

Він вийшов і стукнув дверима. Я вдруге оглядівся. Хата вдалася мені ще сумнішою, ніж перше. Гіркий дух застиглого диму неприємно утруднював мені дихання. Дівчинка не рухалася з місця й не підводила очей; іноді поштовхувала воїнську коліску, боязко натягувала на плече сорочку, що спускалася; її голі ноги висіли, не ворушачись.

— Як тебе звати?— спитав я.

— Улітою,— промовила вона, ще більше похнюпивши своє сумне личко.

Лісник увійшов і сів на лавку.

— Гроза проходить,— зауважив він, трохи помовчавши:— якщо звелите, я вас з лісу проведу.

Я встав. Бірюк узяв рушницю й оглянув поличку.¹

— Це нащо?— спитав я.

— А в лісі сваволять... Біля Кобилячого Верху² дерево рубають,— додав він у відповідь на мій запигливий погляд.

— Хіба ж звідси чути?

— З двору чути.

Ми вийшли разом. Дощик перестав. В далечині ще товпилися важкі нагромадження хмар, іноді спалахували довгі блискавки; але над нашими головами вже видно було подекуди темносиннє небо, зірочки мигтіли крізь рідкі хмарини, що швидко пролітали. Обриси дерев, оббризканих дощем і схвилюваних вітром, починали виступати з п'ятьми. Ми почали дослухатись. Лісник зняв шапку і похнюпився: «О... ст,— про-

¹ Полочка — виступ, куди насилають порох в кремневому замку рушниці.

² „Верхом“ зветься в Орловській губернії яр. (Прим. автора.)

мовив він раптом і простяг руку:— ач, яку нічку вибрав». Я нічого не чув, окрім шелесту листя. Бірюк вивів коня з-під повітки. «А отак я, чого доброго,— додав він уголос:— і прогавлю його». — «Я з тобою піду... хочеш?» — «Гаразд», відповів він і подав коня назад: «ми його враз піймаємо, а тоді я вас проведу. Ходімо».

Ми пішли: Бірюк попереду, я за ним. Бог його знає, як він пізнавав дорогу, але він спинявся тільки інколи і то на те, щоб дослухатися до стуку сокири. «Ач, — бурмотів він крізь зуби:— чуєте? чуєте?» — «Та де?» Бірюк знизував плечима. Ми спустились у яр, вітер затих на хвилину — мірні удари виразно долинули до мого слуху. Бірюк глянув на мене й хитнув головою. Ми пішли далі мокрою папороттю та кропивою. Глухий і довгий гуркіт розлігся...

— Повалив... — пробурмотів Бірюк.

Тимчасом небо і далі розчищалось; у лісі ледь-ледь світлішало. Ми вибрались, нарешті, з яру. «Почекайте тут», шепнув мені лісник, нагнувся і, підвівши рушницю вгору, зник між кущами. Я почав дослухатися з напруженням. Крізь неугавний шум вітру вчувалися мені неподалік слабкі звуки: сокира обережно стукала по гіллі, колеса рипіли, коняка пирхала... «Куди? стій!» заgrimів раптом залізний голос Бірюка. Другий голос закричав жалібно, по-заячому... Почалася боротьба. «Бре-ешеш, бре-ешеш, — казав, задихаючись, Бірюк, — не втечеш»... Я кинувся в напрямку шуму й прибіг, спотикаючись на кожному кроці, на місце бою. Коло зрубаного дерева, на землі, порпався лісник; він держав під собою злодія й закручував йому поясом руки на спині. Я підійшов. Бірюк підвівся й поставив його на ноги. Я побачив мужика мокрого, в лахмітті, з довгою розкошляною бородою. Поганенька конячинка, до половини запнута ріжкатою рогожкою, стояла тут-таки разом із возовою снастю. Лісник не говорив ні слова: мужик теж мовчав і тільки головою струшував.

— Відпусти його, — шепнув я на вухо Бірюкові:— я заплачу за дерево.

Бірюк мовчки взяв коняку за чубок лівою рукою: правою він держав злодія за пояс. «Ну, повертайся, вороно!» промовив він суворо. «Сокирку он візьміть», пробурмотів мужик. «Навіщо їй пропадати?» сказав лісник і підняв сскиру. Ми рушили. Я йшов позаду... Дощик почав знову накрапати й незабаром полив струменями. Насилу добилися ми до хат. Бірюк покинув пійману конячинку серед двору, завів

мужика в кімнату, послабив вузол пояса й посадив його в куток. Дівчинка, що заснула біля печі, скочила і з мовчазним переляком почала дивитися на нас. Я сів на лавку.

— Ото його, який полив,— зауважив лісник:— переждати доведеться. Чи не хочете лягти?

— Спасибі.

— Я б його, для вашої милості, у комірчину замкнув, — казав він, показуючи на мужика:— та, бач, засув...

— Залиши його тут, не займай, — перебив я Бірюка.

Мужик глянув на мене спідлоба. Я в душі дав собі слово, хоч би що, визволити бідолаху. Він сидів нерухомо на лавці. При світлі ліхтаря я міг розгледіти його виснажене, зморшкувате обличчя, навислі жовті брови, неспокійні очі, худі члени... Дівчинка лягла долі коло самих його ніг і знову заснула. Бірюк сидів біля стола, спершнсь головою на руки. Коник цвірчав у кутку... дощик стукав по даху і спливав по шибках: ми всі мовчали.

— Фома Кузьмич,— заговорив раптом мужик голосом глухим і розбитим:— Фома Кузьмич.

— Чого тобі?

— Пусти.

Бірюк не відповідав.

— Пусти... з голоду... пусти.

— Знаю я вас,— похмуро відказав лісник:— ваша вся злоба така — злодій на злодієві.

— Відпусти,— далі казав мужик:— прикажчик... розорені, он як... пусти!

— Розорені!.. Красти нікому не слід.

— Пусти, Фома Кузьмич... не занаста. Ваш, сам знаєш, заїсть, он як.

Бірюк одвернувся. Мужика пересмикувало, немов пропасниця його біла. Він струшував головою і дихав нерівко.

— Пусти,— сказав він знову з безнадійним розпачем:— пусти, їй-богу, пусти! я заплачу, он як, їй-богу. Їй-богу, з голоду... дітки пишуть, сам знаєш. Круто, он як, прихляється.

— А ти все ж красти не ходи.

— Конячку,— казав далі мужик:— конячку б те, хоч її ото... одна худобина і є... пусти!

— Кажуть, не можна. Я теж людина невільна: з мене питають, Вам попускати теж не годиться.

— Пусті! Злидні, Фома Кузьмич, злидні, як є тее...
пусти!

— Знаю я вас!

— Та пусті!

— Е, та що з тобою говорити; сиди смирно, а то в мене знаєш? Не бачиш, чи що, пана?

Бідняк похнюпився... Бірюк позіхнув і поклав голову на стіл. Дощик усе не переставав. Я чекав, що буде.

Мужик раптово випростався. Очі в нього загорілися, і на обличчі виступила краска. «Ну, на, їж, на, удавись, на». почав він, примруживши очі та спустивши кутики губ: «на душогубе окаянный, пий християнську кров, пий»...

Лісник обернувся.

— Тобі кажу, тобі, азіат, кровопивця, тобі!

— П'яний ти, чи що, що лаятись надумався?—заговорив з подивом лісник. — З глузду з'їхав, чи що?

— П'яний!.. Чи не на твої гроші, душогубе окаянный, звір, звір!

— Ах, ги.., та я тебе!..

— А мені що? Однаково — пропадати; куди я без коняки піду? Прибий — один кінець; чи з голоду, чи так — однаково. Пропадай усе: жінка, діти,— здихай усе... А до тебе, пожди, доберемось!

Бірюк підвівся.

— Бий, бий, — підхопив мужик лютим голосом, — бий, на, на, бий... (Дівчинка покvapливо скочила з долівки і вп'ялася очима в нього). Бий! Бий!

— Мовчи! — заgrimів лісник і ступив два рази.

— Годі, годі, Фома,—закричав я:—облиш його... бог з ним.

— Не буду я мовчати,—провадив далі бідолаха.— Однаково,—здихати ото. Душогуб ти, звір, погібелі на тебе нема... Та почекай, не довго тобі царювати! Зашморгнуть тобі горлянку, почекай!

Бірюк ухопив його за плече... Я кинувся на поміч мужикові...

— Не руште, пане! — крикнув на мене лісник.

Я б не побоявся його погрози і вже простяг був руку, але, на величезне мое здивування, він одним обертот зірвав з ліктів у мужика пояс, ухопив його за зашийок, насунув йому шапку на очі, одчинив двері й виштовхнув його геть.

— Забирайся до біса з своєю конякою!—закричав він йому услід:—та дивись, удруге в мене...

Він вернувся до хати й почав шпортатись у кутку.

— Ну, Бірюк, — промовив я, нарешті:—здивував ти мене: ти, я бачу, гарний чоловік.

— Е, годі, пане, — перебив він мене з досадсю: — не звольте тільки розказувати. Та вже я краще вас проведу,— додав він:— видно, дощику вам не переждати...

Надворі застукотіли колеса мужицького воза.

— Ач, поплентався! — пробурмотів він: — та я його!.. Через півгодини він попрощався зо мною на узліссі.

ДВА ПОМІЩИКИ

Я вже мав честь показати вам, ласкаві читачі, деяких моїх панів сусідів; дозвольте ж мені тепер, до речі (нашому брату письменникові все до речі), познайомити вас ще з двома поміщиками, у яких я часто полював, з людьми вельми шановними, добромисними, що користуються загальною повагою кількох повітів.

Спершу опишу вам відставного генерал-майора Вячеслава Іларіоновича Хвалинського. Уявіть собі людину високу й колись струнку, а тепер трохи обрешку, але зовсім не дряхлу, навіть не постарілу, людину дозрілого віку, в самій, як то кажуть, порі. Щсправда, колись правильні й тепер ще приемні риси обличчя його трохи змінилися, щоки повисли, густі зморшки променеподібно розташувалися коло очей, деяких зубів уже нема, як сказав Сааді, за словами Пушкіна; русяве волосся, принаймні все те, що залишилось ціле, перетворилося на лілове, завдяки спеції, купленій на Роменському кінському ярмарку у єврея, що видавав себе за вірменина; але Вячеслав Іларіонович виступає жваво, сміється дзвінко, побрязкує шпорами, крутить вуса, нарешті називає себе старим кавалеристом, тимчасом, як відомо, що справжні старики самі ніколи себе не називають стариками. Носить він звичайно сюртук, застебнутий до верху, високий галстук з накрохмаленим комірцем і панталони сірі з іскрою, військового крою; капелюха ж надіває прямо на лоб, залишаючи всю потилицю незакритою. Людина він дуже добра, але з думками і звичками досить дивними. Наприклад: він ніяк не може поводитися з дворянами небагатими або нечиновними, як з рівними собі людьми. Розмовляючи з ними, він звичайно дивиться на них збоку, міцно впираючись щокою в твердий і білий комір, або раптом візьме та й осяє їх ясним і нерухомим поглядом.

домовчить і ворухне всією шкірою під волоссям на голові; навіть слова інакше вимовляє і не каже, наприклад: «Дякую, Павле Васильовичу», або: «Будь ласка, суди, Михайле Івановичу», а: «деккую, Палл 'Асиліч»; або: «бб-лааска, суди Михалл 'Ванич». З людьми ж, що стоять на нижчих шаблях суспільства, він поводить себе дивовижніше: зовсім на них не дивиться, і перше ніж пояснить їм своє бажання, або дасть наказ, кілька разів підряд, з заклопотаним і мрійним виглядом, скаже: «Як тебе звати?... як тебе звати?», натискаючи надзвичайно гостро на першому слові «як», а решту вимовляючи дуже швидко, що надає всій примовці досить близьку схожість з криком самця-перепела. Клопотун він і жмнкрут страшений, а господар поганій; узяв собі за управителя відставного вахмістра, українця, надзвичайно дурного чоловіка. А втім, у справі господарювання ніхто в нас не перевершив одного петербурзького поважного чиновника, який, побачивши з донесень свого прикажчика, що клуні в його маєтку часто горять, від чого багато хліба пропадає,— дав якнайсуворіший наказ: надалі доти не ставити снопів у клуню, доки вогонь зовсім не погасне. Той-таки самий вельможа надумав був засіяти всі свої поля маком, внаслідок дуже, як видно, простого міркування: мак, мовляв, дорожчий від жита, отже сіяти мак вигідніше. Він-таки наказав своїм кріпосним бабам носити кокошники¹ за висланим з Петербурга зразком; і, справді, досі в маєтках у нього носять кокошники... тільки поверх кичок²... Але вернімося до Вячеслава Іларіоновича. Вячеслав Іларіонович страшенно охочий до жіночої статі, і тільки побачить у себе в повітовому місті на бульварі гарненьку особу, негайно пуститься за нею слідком, але зараз-таки й закульгає,— от де предивне явище. У карти грати він любить, але тільки з людьми звання нижчого; вони йому: «Ваше превосходительство», а він їх розпушує та розпікає, скільки душа його хоче. Якщо ж йому трапиться грати з губернатором, або з якою-небудь чиновною особою,— дивовижна відбуватиметься в ньому зміна: і всміхається він, і головою киває, і в очі їм дивиться — медом так від нього і тхне... Навіть програє й не жаліється. Читає Вячеслав Іларіонович мало і коли читає, безперестанку поводить вусами та бровами, немов хвилю знизу вгору по обличчю пускає. Особливо

¹ Кокошник — старовинний жіночий головний убір у формі вілля навколо голови.

² Кичка — жіночий головний убір.

цікавий цей хвилеподібний рух на обличчі у Вячеслава Ларіоновича, коли йому трапляється (при гостях, звичайно) перебігати шпальти «Journal des Débats»¹. На виборах відіграє він роль досить значну, але від почесного звання предводителя, через скупість, відмовляється. «Панове,— говорить він звичайно тим дворянам, що підступають до нього, і говорить голосом, сповненим опікування і самостійності:— «вельми вдячний за честь: але я вирішив присвятити дозволя своє самотності». І, промовивши ці слова, поведе головою кілька разів направо і наліво, а потім з гідністю наляже підборіддям і щоками на галстук. Перебував він за молодих літ ад'ютантом у якоїсь значної особи, яку інакше й не називає, як на ім'я й по батькові; кажуть, нібито він брав на себе не самі тільки ад'ютантські обов'язки, нібито, наприклад, убравшись в повну парадну форму і навіть позастібавши гапlickи, парив свого начальника в лазні— та не всякій поголощі можна вірити. А втім, і сам генерал Хвалинський про свій службовий шлях не любить говорити, і це, взагалі, досить дивно; на війні він теж, здається, не бував. Живе генерал Хвалинський в невеликому домочку, сам; подружнього щастя він у своєму житті не зазнав, і тому досі ще вважається за жениха, і навіть за вигідного жениха. Зате ключниця в нього, жінка років тридцяти п'яти, чорвоока, чорнобрива, повна, свіжа і з вусами, буденними днями ходить у накрохмалених платтях, і по неділях кісейні рукава надягає. Чудовий буває Вячеслав Ларіонович на великих званнях обідах, що впорядковують поміщики на пошану губернаторам та іншій владі; тут він, можна сказати, цілком у своїй сфері. Сидить він звичайно в таких випадках якщо не по праву руку коло губернатора, то й не на великому від нього віддаленні; на початку обіду більше дотримується почуття власної гідності, і, відхилившись назад, але не повертаючи голови, збоку пускає погляд вниз по круглих потилицях та стоячих комірцях гостей; зате при кінці обіду розвеселяється, починає усміхатися на всі боки (в напрямку губернатора він від початку обіду всміхався), а іноді навіть пропонує тост на пошану прекрасній статі, оздобі нашої планети, як він каже. Так само непоганий генерал Хвалинський на всіх урочистих і публічних актах, іспитах, церковних посвяченнях; під благословення він теж мить підходити. На роз'їздах, переїздах та в інших подібних до

¹ „Газета дебатів“— назва французької газети.

того місяця люди Вячеслава Іларіоновича не галасують і не кричать; навпаки, розсуваючи народ або викликаючи карету, говорять приемним горловим баритоном: «Дозвольте, дозвольте, дайте генералові Хвалинському пройти», або: «Генерала Хвалинського екіпаж»... Екіпаж, щоправда, у Хвалинського форми досить старовинної; на лакеях лівроя досить потерта (про те, що вона сіра з червоними лямівками, здається, навряд чи треба згадати); коні теж доволі пожили й послужили на своєму віку, але на чепуристість Вячеслав Іларіонович не претендує і не вважає навіть звання свого гідним туман у вічі пускати. Особливим даром слова Хвалинський не відзначається, або, може, не має нагоди виявити свою красномовність, бо не тільки суперечок, а й взагалі заперечень не зносить, і всяких довгих розмов, особливо з молодими людьми, старанно уникає. Воно, справді, певніше; а то з теперішнім народом біда: так і дивись, що з послуху вийде і пошану втратить. Перед особами вищими Хвалинський здебільшого мовчить, а до осіб нижчих, яких, здається, зневажає, але з якими тільки й знається, говорить промови уривчасті й гострі, щоразу вживаючи висловів, подібних до таких: «Це ви, одначе, пусте говорите»; або: «Я, нарешті, примушений, ласкавий пане мій, вам подати на увагу», або: «Нарешті, ви повинні, одначе знати, з ким маєте діло», тощо. Особливо бояться його поштмейстери, неодмінні засідателі і станційні доглядачі. Дома він у себе нікого не приймає і живе, як кажуть, скнарою. Незважаючи на все те, він прекрасний поміщик. «Старий служака, людина некорислива, з правилами, «vieux grognard»¹, кажуть про нього сусіди. Тільки прокурор губернський дозволяє собі усміхатися, коли при ньому згадають про визначні й солідні властивості Хвалинського,— та чого не робить задрість!..

А втім, перейдімо тепер до другого поміщика.

Мардарій Аполлонович Стегунов цілком не схожий на Хвалинського; він навряд чи де-небудь служив і ніколи за красуня не вважався. Мардарій Аполлонович дідок низенький, пухленький, лисий, з подвійним підборіддям, м'якими ручками й чималеньким черевцем. Він великий хлібосол і балакун; живе, як то кажуть, собі на втіху; зиму і літо ходить у смугастому шлафроці на ваті. В одному він тільки

¹ Старий буркотун.

² Домашній халат.

зійшовся з генералом Хвалинським: він теж нежонатий. У нього п'ятсот душ, Мардарій Аполлонович займається своїм маєтком досить поверхово; купив, щоб не відбитися від віку, років з десять тому, у Бутенопа в Москві молотильну машинну, замкнув її в сарай, та й заспокоївся. Хіба в гарний літній день звелить запрягти бігунці та поїде в поле на хліба подивитися та волошок нарвати. Живе Мардарій Аполлонович зовсім старосвітським звичаєм. І дім у нього старовинної будови: у прихожій, як слід, тхне квасом, лойовими свічками та шкірою; тут же праворуч буфет з прусаками і рушниками; в їдальні фамільні портрети, мухи, великий горщик ерані¹ й кислі фортепіани; у вітальні три дивани, три столи, двоє дзеркал і хрипкий годинник з поцрпрілою емаллю та бронзовими різьбленими стрілками; в кабінеті стіл з паперами, ширми синюватого кольору з наліпленими картинами, вирізаними з усяких творів минулого століття, шафи з смердючими книгами, павуками та чорним пилком, пухле крісло, італійське вікно та наглухо забиті двері в сад... Одне слово, усе, як водиться. Людей у Мардарія Аполлоновича сила і всі одягнуті по-старосвітському: у довгі сині каптани з високими комірами, панталони мутного колориту й коротенькі жовтуваті жилеточки. Гостям вони кажуть: «бачечко». Господарством у нього завідує бурмистр із мужиків, з бородою на весь тулуб; домою — стара жінка, пов'язана картиневою² хусткою, зморщена й скупа. На конюшні в Мардарія Аполлоновича стоїть тридцять різнокаліберних коней; він їдждає він у доморобній колясці на півтора ста пудів. Гостей приймає він дуже привітно й частує на славу, тобто, завдяки задурливим властивостям російської кухні, позбавляє їх аж до самісінького вечора всякої спроможності взятися до чого-небудь, крім преферансу. Сам же ніколи нічим не цікавиться і навіть «Сонник» покинув читати. Але таких поміщиків у нас на Русі ще досить багато; можна спитати, з якої речі я заговорив про нього й навіщо?.. А от, дозвольте, замість відповіді, розказати вам про одне з моїх відвідувань Мардарія Аполлоновича.

Приїхав я до нього влітку, годині о сьомій вечора. У нього щойно відбулася всеношна, і священник, молодий чоловік,

¹ Ерань (замість герань) — хатня рослина.

² Картинна хустка — хустка з червоними, синіми, зеленими й жовтими смугами.

здається, вельми несміливий, що недавно вийшов із семінарії, сидів у вітальні коло дверей, на самому краєчку стільця Мардарій Аполлонович, як завжди, надзвичайно ласкаво мене приймав; він широко радів кожному гостеві, та й людина він був взагалі добряча. Священик устав і взявся за капелюх.

— Пожди, пожди, батюшко,— заговорив Мардарій Аполлонович, не випускаючи моєї руки:— не йди... Я звелів тобі горілки принести.

— Я не п'ю,— зняковіло пробурмотів священик і почервонів до вух.

— Ото дурниці! Як у вашому званні не пити! — відповів Мардарій Аполлонович: — Мишко! Юшко! горілки батющи!

Юшка, високий і худорлявий старик, років семидесяти, увійшов з чаркою горілки на темному пофарбованому підніссі, що рябив від плям тілесного кольору.

Священик почав відмовлятися.

— Пий, батюшко, не манірся, недобре,— зауважив поміщик з докором.

Бідолашний молодий чоловік скорився.

— Ну, тепер, батюшко, можеш іти.

Священик почав кланятися.

— Ну, добре, добре, йди... Прехорсша людина, — казав Мардарій Аполлонович, дивлячись йому вслід:— дуже я з нього задоволений; одно — молодий ще. Усе проповіді вичитує, та от горілки не п'є. Але ви ж то як, батечку?.. Що ви, як ви? Ходімо на балкон. Ач, вечір який гарний.

Ми вийшли на балкон, сіли й почали розмовляти. Мардарій Аполлонович глянув униз і раптом страшенно захвилювався.

— Чиї це кури? чиї це кури? — закричав він:— чиї це кури по саду ходять?.. Юшко! Юшко! піди довідайся зараз, чиї це кури по саду ходять?.. Чиї це кури? Скільки разів я забороняв, скільки разів казав?

Юшка побіг.

— Що за неперядки! — повторював Мардарій Аполлонович:— це жаж!

Нещасні кури, як зараз пам'ятаю, дві зозулясті й одна біла з чубком, спокійнісінько ходили собі під яблунями, іноді виявляючи свої почуття довгим сокотінням, коли раптом Юшка, без шапки, з палицею в руці, і троє інших повнолітніх двораків, усі разом дружно кинулися на них. Почалася потіха. Кури кричали, ляпали крилами, плигали, оглушливо кудку-

дакали; дворові люди бігали, спотикалися, падали; пан з балкона кричав, наче несамовитий: «Лови, лови! лови, лови! лєви, лови, лови!.. Чиї це кури, чиї це кури?» — Нарешті, одному дворакові пощастило піймати чубату курку, придушивши її грудьми до землі, і в той самий час через тин саду, з вулиці, перескочила дівчинка, років одинадцять, уся розтріпана і з хворостиною в руці.

— А, от чиї кури! — з тріумфом скрикнув поміщик: — Єрмила кучера кури! ось він свою Наталку загнаги їх вислав.. Не бійсь, Параші не вислав, — додав поміщик півголосом і значущо всміхнувся. — Геї, Юшко! покинь курей: піймай-но мені Наталку.

Але перше, ніж засапаний Юшка встиг добігти до переляканої дівчинки, — звідкись узялася ключниця, схопила її за руку й кілька разів ляснула бідолашну по спині..

— От тек, е от тек, — підхспив поміщик: — те, те, те! те, те, те!.. А курей відбери, Авдотя, — додав він гучним голосом, і з яким обличчям звернувся до мене: — які, батечку, лови були, га? — Аж спітнів, подивіться.

І Мардарій Аполлонович зареготався.

Ми залишилися на балконі. Вечір був, справді, надзвичайно гарний.

Нам подали чай.

— Скажіть-но, — почав я, — Мардарію Аполлоновичу, ваші то двори виселені, он там, на дорозі, за ярмом?

— Мої.. або що?!

— Як же це ви, Мардарію Аполлоновичу? Адже це гріх. Хатини приділено мужикам погані, тісні, деревця кругом не побачиш; сажалки навіть нема; колодязь один, та й той нікуди не годиться. Невже ви іншого місця знайти не могли?.. І кажуть, ви у них навіть старі конопляники відібрали?

— А що робитимеш з розмежуванням? — відповів мені Мардарій Аполлонович. — У мене це розмежування ось де сидить. (Він показав на свою потилицю). І ніякої користі я від цього розмежування не передбачаю. А що я конопляники в них відібрав та сажалки, чи що, там у них не викопав, — вже про це, батечку, я сам знаю. Я людина проста, — по-давньому роблю. По-моєму: як пан — то пан, а як мужик — то мужик... От що.

На такий ясний і переконливий довід відповідати, певна річ, було нічого.

— Та до того, — провадив далі він: — і мужики погані.

де в ласці. Особливо там дві сім'ї; ще батечко покійний, дай бог йому царство небесне, їх не жалував, дуже не жалував. А в мене, скажу вам, така прикмета: як батько злодій, то й син злодій; вже там як хочете... О, кров, кров— велике діло! Я, признаюся вам по ширості, з тих двох сімей і без черги в солдати віддавав, і так порозтикав туди-сюди; та не переводяться, що робитимеш? Плодущі, прокляті.

Тимчасом повітря затихло зовсім. Тільки інколи вітер набігав струменями і, востаннє завмираючи коло дому, дозвіс до нашого слуху звук мірних і частих ударів, що дунали у напрямку стайні. Мардарій Аполлонович саме тільки доніс до губ налите блюдечко і вже розширив був ніздрі. Без чого, як відомо, жоден справжній русак не втягує в себе чай,— але зупинився, дослухався, кивнув головою, сьорбнув і, ставлячи блюдечко на стіл, вимовив з найдобрішою усмішкою й начебто мимоволі вторуючи до ударів: «Чюкі-чюкі-чюк! Чюкі-чюк! Чюкі-чюк!».

— Це що таке?— спитав я з подивом.

— А гам, з мого наказу, пустунчика карають... Васю буфетника зволите знати?

— Якого Васю?

— Та от, який тільки що за обідом нам прислужував. Ще з такими великими баками ходить.

Найлюгіше обурення не встояло б проти ясного й лагідного погляду Мардарія Аполлоновича.

— Що ви, молодій чоловіче, що ви?—заговорив він, похитуючи головою.— Що я, лиходій, чи що? чого ви в мене так вп'ялися? Любая да наказует: ви ж самі знаєте.

Через чверть години я попрощався з Мардарієм Аполлоновичем. Проїздивши селом, побачив я буфетника Васю. Він ішов вулицею й лузав горіхи. Я звелів кучерові спинити коні й покликав його.

— Що, брат, тебе сьогодні покарали?— спитав я його.

— А ви звідки знаєте?— відповів Вася.

— Мені твій пан казав.

— Сам пан?

— За що ж він тебе звелів покарати?

— А за діло, батечку, за діло. У нас за дурниці не карають; такого заводу в нас нема— ні, ні. У нас пан не такий, у нас пан... такого пана в усій губернії не знайдеш.

— Рушай!— сказав я кучерові. «Ось вона, стара ота Русь!» — думав я, повертаючись назад.

СПІВЦІ

Невелике сільце Колотівка, що належало колись псміщці, за молодецьку і моторну вдачу прозваній в околиці Стриганихою (справжнє ім'я її залишилося невідсним), а тепер лічиться за якимсь петербурзьким німцем, лежить на схилі голого пагорба, з верху до низу рсзтятого страшенним яром, який, зяючи наче безодня, в'ється, розритий та розмитий, по самій середині вулиці, і більше ніж річка,— через річку можна принаймні перекинути міст,— поділяє обидва боки вбогого сільця. Кілька хирявих верб боязко спускаються по піщаних його бсках; на самому дні, сухому й жовтому, як мідь, лежать величезні плити глинястого каменю. Невеселий вигляд, нема що сказати — а проте всім околишнім жителям добре відома дорога до Колотівки: вони їздять туди охоче й часто.

При самій голові яру, за кілька кроків від тієї точки, де він починається вузькою розколиною, стоїть невелика чотирьокутна хатинка, стоїть сама, окреме від інших. Вона вкрита соломною, з димарем; одно вікно, немов зірке око, звернуте до яру і зимовими вечорами ссвітлене зсередини, далеко видніється у тьмяному тумані морозу і не одному проїжджому мужичкові блимає провідною зорею. Над дверима хатинки прибита блакитна дсщечка; ця хатина — шинок, прозваний «Притинним»¹. У цьому шинку горілка продається, напевно,— не дешевше визначеної ціни, але одвідують його значно більше, ніж усі околишні заклади такого самого роду. Причина цього — шинкар Микола Іванович.

Микола Іванович — колись стрункий, кучерявий та рум'яний хлспец, а тепер надзвичайно товстий, уже поснівілий

¹ Притинним називається всяке місце, куди охоче сходяться, усяке захисне місце. (Прим. автора).

чоловік із заплилим обличчям, хитро-добродушними очима та масним лобом, перетягненим зморшками, немов витками, — вже понад двадцять років проживає в Колотівці. Микола Іванович людина метка й спритна, як більшість шинкарів. Не відзначаючись ні особливою привітністю, ні балакучістю, він має дар приваблювати й затримувати в себе гостей, що їм якимсь весело сидіти перед його шинквасом, під спокійним та привітним, хоч і зірким оком флегматичного господаря. У нього багато здорового глузду; йому добре відомий і поміщицький побут, і селянський, і міщанський; в скрутних випадках він міг би подати недурну пораду, але, як людина обережна й егоїст, воліє залишатись осторонь і хіба тільки далекими натяками наводить своїх відвідувачів — та й то улюблених ним відвідувачів — на путь істини. Він розуміється на всьому, що має вагу або цікавість для росіянина: на конях і на худобі, на лісі, на цеглі, на посуді, на красному крамі й на шкіряному, на піснях і танцях. Коли в нього немає відвідування, він звичайно сидить, як мішок, на землі перед дверима своєї хати, відскакує під себе свої тоненькі ніжки, і перекидається ласкавими слівцями з усіма прохожими. Багато бачив він на своєму віку, пережив не один десяток дрібних дворян, що заїздили до нього за «очищеною», знає все, що діється на сто верст навкруги, і ніколи не проговорюється, не показує навіть вигляду, що йому й те відоме, чого не підозрює найпроникливіший становий. Знай собі помовчує, та посміюється, та скляночки посовує. Його сусіди поважають: цивільний генерал Щерепетенко, перший за чином власник у повіті, щоразу поблажливо йому вклоняється, коли прїїздить повз його домок. Микола Іванович людина з впливом: він відомого конокрада примусив вернути коняку, що той украв з двору в одного з його знайомих, напутив мужиків сусіднього села, коли вони не хотіли прийняти нового управителя, тощо. А втім, не треба гадати, щоб він робив це через любов до справедливості, через прихильність до ближніх — ні! він просто старається запобігти всьому тому, що може так чи сяк порушити його спокій. Микола Іванович жонатий, і діти в нього є. Жінка його, метка, гостроноса й гостроска міщанка, в останній час теж трохи обважніла тілом, як і її чоловік. Він в усьому на неї покладається, і гроші в неї під замком. П'яниці-крикуни її бояться; вона їх не любить: ко-

ристі від них мало, а галасу багато: мовчазні. похмурі їй більше до серця. Діти Миколи Івановича ще малі; усі перші помиралі, але ті, що залишилися, пішли в батьків: втішно дивитись на розумні личка цих здорових дітей.

Був нестерпно гарячий липневий день, коли я, поволі пересуваючи ноги, йшов із моїм собакою вгору вздовж Колотівського яру в напрямку до Притинного шинку. Сонце розгорялось на небі, наче лютуючи; парило й пекло невідступно; повітря все було пройняте задушливим порохом. Вкриті лиском граки і ворони, пороззявлявши дзьоби, жалібно дивилися на прохожих, немов просячи в них співчуття: тільки горобці не журилися та, настовбурчивши пір'ячко, ще лютіше, ніж перше, цвірінькали та билися по сгорожах, дружно здіймалися з курної дороги, сірими хмарами носилися над зеленими конопляниками. Спрага мене мучила. Води не було близько: у Колотівці, як і в багатьох інших степових селах, мужики, через брак криниць та колодязів, п'ють якусь ріденьку грязь із ставу... Але хто ж назве це гідотно пійло водою? Я хотів роздобути в Миколи Івановича склянку пива або квасу.

По правді сказати, ні в яку пору року Колотівка не являє собою відрадного видовища; але особливо сумне почуття викликає вона, коли липнєве сяєє сонце своїм невблаганним промінням затоплює і руді, напівпорозкидані покрівлі хат, і цей глибокий яр, і вигорілий запоршений вигін, по якому безнадійно блукають худі, довгоногі кури, і сірий осиковий зруб з дірками замість вікон, рештки колишнього панського дому, навкругі зарослий кропивою, бур'яном та полином, і вкритий гусячим пухом, чорний, немов розпечений став з лямівкою з напівзисохлої грязі та збитою набік греблею, біля якої, на дрібно потоптаній, попелястій землі, вівці, ледве дихаючи і чхаючи від спеки, сумно товпляться одна до однієї та з сумовитим терпінням нахиляють голови якомога нижче, начебто вичікуючи, коли минеться, нарешті, ця нестерпна спека. Стомленими кроками наближався я, нарешті, до житла Миколи Івановича, викликаючи, як водиться, в дітвори здивування, що доходило до напружено-безглузкого споглядання, в собак обурення, що виявлялося гавкотом, таким хрипким та злісним, що, здавалось, у них відривалося все нутро, і вони самі потім кашляли та задихались,— коли раптом на порозі шинку з'явився чоловік високого зрос-

ту, без шапки, у фризівій¹ шинелі, низько підперезаний голубим поясом. З вигляду він здавався дворакком; густе сиве волосся в безладді здіймалося над сухим та зморщеним його обличчям. Він кликав когось, поквапливо орудуючи руками, що очевидно розмахувались набагато далі, ніж він сам хотів. Помітно було, що він уже встиг випити.

— Іди, іди-бо — забелькотів він, з зусиллям підіймаючи густі брови:— іди, Моргач, іди! який-бо ти, братіку, повзеш, їй-богу. Це не добре, братіку. Тут чекають тебе, а ти от повзеш... Іди.

— Ну, іду, іду,— почувся деренчливий голос, і з-за хати з правого боку з'явився чоловік низенький, товстий і кривий. На ньому була досить чепурна суконна чуйка, вдягнута на один рукав; висока, гостроверха шапка, прямо насунута на брови, надавала його круглому пухлому обличчю виразу лукавого й насмішкуватого. Його маленькі жовті очі: так і бігали, з тонких уст не сходила стримана, напружена усмішка, а ніс, гострий та довгий, нахабно висувався вперед, як руль.— Іду, любий мій,— провадив він, кульгаючи в напрямку до шинку:— чого ти мене кличеш?.. Хто мене чекає?

— Чого я тебе кличу?— відповів з докором чоловік у фризівій шинелі.— Який-бо ти, Моргач, чудний, братіку: тебе кличуть до шинку, а ти ще питаєш: чого? А чекають тебе все люди добрі: Турок-Яшка, та Дикий Пан, та рядчик² з Жиздри³. Яшка ж з рядчиком у заклад пішли: восьмуху чива поставили—хто кого переможе, краще заспіває, тобто... розумієш?

— Яшка співати буде?— із жвавістю проговорив чоловік, прозваний Моргачем.— І ти не брешеш, Обалдуй?

— Я не брешу,— з гідністю відповів Обалдуй,— а ти брешеш. Виходить, буде співати, коли в заклад пішов, божа козявка ти така, крутій ти отакій, Моргач!

— Ну, ходімо, простота,— відповів Моргач.

— Ну, поцілуй же мене, принаймні, серце ти мсе,— зашепотів Обалдуй, широко розкривши обійми.

— Ач, Езоп розніжений,— презирливо відповів Моргач, відштовхуючи його ліктем, і обидва, нагнувшись, увійшли в низенькі двері.

¹ Фризівій — з грубої вовняної матерії.

² Рядчик — дрібний підрядчик.

³ Жиздра — повітове місто колишньої Калузької губернії.

Розмова, що я почув, дуже зворушила мою цікавість. Уже не раз доходили до мене чутки про Яшку-Турка, як про найкращого співця в околиці, і враз мені грапнилася нагода почути його в змаганні з іншим митцем. Я прискорив ходу і увійшов до шинку.

Мабуть, небагато хто з моїх читачів мав нагоду відвідувати сільські шинки; але наш брат, мисливець, куди не заходить! Вспрядження їх надзвичайно просте. Вони складаються звичайно з темних сіней і білої кімнати, поділеної надвое переділкою, за яку ніхто з відвідувачів не має права заходити. У цій переділці, над широким дубовим столом, прорібно великий подовжній проріз. На цьому столі, чи прилавку, продається горілка. Запечатані пляшки різної величини рядком стоять на полицях, прямо проти прорізу. У передній частині хати, приліпеній для відвідувачів, стоять лави, дві-три порожні бочки, у кутку стіл. Сільські шинки здебільшого досить темні, і майже ніколи не побачите ви на їх древ'яних стінах будь-яких яскраво розмальованих лубочних картин, без яких хата рідко обходиться.

Коли я увійшов до Притинного шинку, в ньому вже зібралося досить численне товариство.

За прилавком, як звичайно, майже на всю широчінь прорізу, стояв Микола Ізанович, у рябій ситцевій сорочці, і, з лінивою усмішкою на пухлих щоках, наливав своєю повною і білою руксю дві склянки горілки приятелям, що увійшли, — Моргачеві та Обалдуєві, а за ним у кутку, біля вікна, видно було його гострооку жінку. Посередині кімнати стояв Яшка-Турок, худий і стрункий чоловік років двадцяти трьох, одягнутий у довгополий нанковий каптан голубого кольору. Він мав вигляд бравого фабричного хлопця, і, здавалося, не міг похвалитися добрим здоров'ям. Його запалі щоки, великі, неспокійні сірі очі, прямий ніс з тонкими, рухливими ніздрями, білий спадикий лоб із закинутими назад світло-русявими кучерями, великі, але гарні, виразні губи — усе його обличчя виявляло людину вразливу й пристрасну. Він був у великому хвилюванні: моргав очима, нерівно дихав, руки його тремтіли, наче в пропасниці. — та в нього й справді була пропасниця, та тривожна, раптова пропасниця, що так відома всім людям, які промовляють або співають перед зборами. Біля нього стояв чоловік років під сорок, широкоплечий, вилицюватий, з низьким лобом, вузькими татарськи-

ми очима, коротким і плоским носом, чотирикутним підборіддям і чорним, блискучим волоссям, жорстким, як щетина. Вираз його смаглявого з свинцевим вилицем сбличчя, особливо його блідих губ, можна було б назвати майже лютим, якби воно не було таке спокійно-задумливе. Він майже не перушився і тільки поволі позирив навкруги, як бик з-під ярма. Одягнутий він був у якийсь приношений сюртук з мідними гладенькими гудзиками; стара чорна шовкова хустка обкутувала його величезну шию. Звали його Диким Паном. Прямо насупроти його, на лаві під образами, сидів суперник Яшки — рядчик із Жиздри: то був невисокого зросту, дебелий чоловік років тридцяти, рябий та кучерявий, з тупим кирпатим носом, живими карими очима й рідкою бородою. Він жваво поглядав навкруги, підсунувши під себе руки, байдужо похитував і постукував ногами, взутими у чепурні чоботи з лямівкою. На ньому був новий, тонкий сіряк із сірого сукна з плиссвим коміром, від якого різко відрізнявся край червоної сорочки, щільно застебнутої навколо горла. У прохилежному кутку, праворуч від дверей, сидів за столом якийсь мужичок у сіруватій виношеній свиті з величезною діркою на плечі. Сонячне світло ляглося рідким жовтавим потоком крізь запорошені шибки двох невеликих вікон, і, здавалось, не могло подолати звичайної темряви кімнати: усі речі були освітлені скупно, немов плямами. Зате в ній було майже прохлодно, і почуття задухи і спеки, немов тягар, спало мені з плечей, тільки-но я переступив поріг.

Мій прихід — я це міг помітити — спочатку трохи збен-тежив гостей Миколи Івановича; але, побачивши, що він уклонився мені, як знайсмії людині, вони заспокоїлись і вже більше не звертали на мене уваги. Я замовив собі пива й сів у куточок, біля мужичка в подертій свиті.

— Ну, що ж! — заволав раптом Обалдуй, випивши одним духом склянку горілки й супроводячи свій вигук тими дивними помахами рук, без яких він, здається, не вимовляв жодного слова. — Чого ще дождитись? Починати, тс й починати. Га? Яша?..

— Починати, починати, — схвально підхопив Микола Іванович.

— Почнемо, мабуть, — байдужо і з самовпевненою усмішечкою промовив рядчик: — я готовий.

— І я готовий, — з хвилюванням вимовив Яків.

— Ну, починайте, хлоп'ята, починайте,—пропишав Моргач. Але, незважаючи на одностайно виявлене бажання, ніхто не починав; рядчик навіть не підвівся з лави,—усі немов чекали чогось.

— Псчинай!— похмуро і гостро промовив Дикий Пан.

Яків здригнувся. Рядчик устав, осунув пояс і відкашлявся.

— А кому починати?—спитав він голосом, що трохи змінився, у Дикого Пана, який все стояв нерухомо посередині кімнати, широко розставивши товсті ноги і майже по лікоть засунувши могутні руки в кишені шароварів.

— Тсбі, тобі, рядчик,—забелькотав Обалдуй:— тобі, братіку.

Дикий Пан подивився на нього спідлоба. Обалдуй ледве чутно писнув, зніяковів, глянув кудись у стелю, ворухнув плечима й замовк.

— Жеребок кинути,—з зупинкою вимовив Дикий Пан:— та восьмуху на прилавок.

Микола Іванович нагнувся, дістав, крекчучи, з долу восьмуху й поставив її на стіл.

Дикий Пан глянув на Якова й промовив: «Ну!»

Яків запорпався в себе в кишенях, здсбув гріш і позначив його зубом. Рядчик вийняв з-під поли каптана нову шкіряну калитку, не хапаючись розплутав зав'язку і, висипавши чимало дрібних на руку, вибрав новенький гріш. Обалдуй підставив свій заношений картуз, з обламаним і відсталим козирком; Яків кинув у нього свій гріш, рядчик свій.

— Тобі вибирати,— промовив Дикий Пан, звернувшись до Моргача.

Моргач самовдовслено посміхнувся, взяв картуз в обидві руки й почав його струшувати.

Вмить запанувала глибока тиша: гроші ледве чути дзенькали, вдаряючись один об одного. Я уважно подивився навкруги: усі обличчя виявляли напружене очікування; сам Дикий Пан примружився; мій сусід, мужичок у порваній світці, і той навіть з цікавістю витяг шию. Моргач засунув руку в картуз і витяг рядчиків гріш: усі зітхнули. Яків почервонів, а рядчик провів рукою по волоссі.

— Адже я казав, що тобі,—скрикнув Обалдуй:— я ж казав.

— Ну, ну, не «циркай»!¹— презирливо зауважив Дикий Пан.— Починай,— казав далі він, хитнувши головою на рядчика.

— Якої ж мені пісні співати?— спитав рядчик, починаючи хвилюватись.

— Яксі хочеш,— відповів Моргач.— Яка на думку спаде, тієї й співай.

— Авжеж, якої хочеш,— додав Микола Іванович, повагом згортаючи руки на грудях.— Про це тобі вказівки немає. Співай, якої хочеш; та тільки співай добре; а ми вже потім вирішимо по совісті.

— Певна річ, по совісті,— підхопив Обалдуй і полизав край порожньої склянки.

— Дайте, братця, відкашляться трохи,— заговорив рядчик, перебираючи пальцями вповожд коміра каптана.

— Ну, ну, не отягайся,— починай!— вирішив Дикий Пан і понурився.

Рядчик подумав трохи, струснув головою и виступив наперед. Яків уп'явся в нього очима...

Але перше, ніж я візьмуся описувати саме змагання, вважаю не зайвим сказати кілька слів про кожну з дієвих осіб мого оповідання. Життя декого з них було вже мені відоме, коли я зустрівся з ними в Притинному шиночку; про інших я зібрав відомості потім.

Почнімо з Обалдуя. Справжнє ім'я цієї людини було Євграф Іванов; але ніхто в цілій околиці не звав його інакше, як Обалдуем, і він сам величав себе тим самим прізвиськом: так добре воно до нього пристало. І справді, воно якнайкраще пасувало до його невиразних, завжди стурбованих рис. Це був запиллий, нежонатий дворовий чоловік, якого власні пани давним-давно зреклися, і він, не маючи ніякої посади, не одержуючи ні шага платні, знаходив, прсте, спосіб щодня погуляти чужим коштом. У нього була сила знайомих, що поїли його герілкою і чаєм, самі не знаючи навіть, бо він не тільки не був у товаристві втішний, але навіть навпаки, набридав усім своєю безглуздою балаканиною, нестерпною причіпливістю, гарячковими рухами та безперестанним, неприродним реготом. Він не вмів ні співати, ні танцювати, зроду не сказав не тільки розумного, навіть

¹ „Циркають“ яструби, коли вони чо-гось злякаються. (Прим. автора)

путнього слова: усе «лотошив» та брехав, що попало — просто Обалдуї! І тимчасом жодна пиятика на сорок верст навкруги не обходила без того, щоб його довготелеса по-стать не крутилася теж тут між гостями,— так уже до нього звикли й терпіли його присутність, як немінуче зло. Щоправда, поведилися з ним презирливо, але приборкувати його дурні пориви вмів один тільки Дикий Пан.

Моргач нітрохи не був схожий на Обалдуя. До нього теж пасувала назва Моргача, хоч він очима не моргав більше від інших людей; відоме діле: російський народ на прізвиська митець. Незважаючи на моє старання довідатись докладніше про минуле цієї людини, в житті його залишилися для мене — і, напевне, для багатьох інших — темні плями, місця, як висловлюються книжники, вкриті глибокою темрявою невідомості. Я довідався тільки, що він колись був кучером у старій бездітній пані, утік з дорученою йому тройкою коней, пропадав цілий рік, і, мабуть, пересвідчившись на ділі в неვიгодах та злигоднях мандрівного життя, вернувся сам, але вже кривий, кинувся в ноги своїй господині і, протягом кількох років, зразковою поведінкою спокутувавши свою провину, потроху запобіг у неї ласки, заслужив нарешті повної довіри, вийшов у прикажчики, а по смерті пані, невідомо яким способом, був відпущений на волю, приписався в мішани, почав наймати у сусідів баштани, розжився й живе тепер не журячись. Це людина досвідчена, при своєму розумі, не зла і не добра, а більше розважлива; він був у бувальцях, знає людей і вміє ними користуватися. Він обережний і разом з тим промітний, як лис; балакучий, як стара баба, і ніколи не проговорюється, а всякого іншого примусить висловитись, а втім, не вдає з себе простачка, як це роблять інші хитруни, такі, як він, та йому і важко було б прикидатись: я ніколи не бачив проникливіших та розумніших очей, як його малесенькі, лукаві «гляділки»¹. Вони ніколи не дивляться прямо — усе видивляються та підглядають. Моргач іноді цілими тижнями обмірковує яку-небудь, здавалося б, просту справу, а то раптом зважиться на нерозважнорозумне діло, здається, тут він і в'язи скрутить... дивишся, усе вдалося, усе як змащене покотилося. Він щасливий і вірить у своє щастя, вірить примітам. Він взагалі

¹ Орловці називають очі «глядітками», так само як рот «їдалом». (Прим. автора).

дуже забобонний. Його не люблять, бо йому самому ні до кого діла нема, але поважають. Уся його сім'я складається з одного спночка, за якого він ладен душу віддати і який, вихований таким батьком, напевне, далеко піде. «А Морганця у батька вдалося», уже й тепер кажуть про нього надівголосоно старики, сидючи на призьбах та міркуючи між собою літніми вечорами; і всі розуміють, що це означає, і нікого не додають ані слова.

Про Якова-Турка і рядчика нема чого довго говорити. Яків, прозваний Турком, бо й справді походив від полоненої гуркені, був з душі митець у повному розумінні цього слова, а із звання — черпальник на паперовій фабриці в купця; щождо рядчика, доля якого, признаюсь, залишилася мені невідомою, то він видався мені промітним та метким міським міщанином. Але про Дикого Пана варто поговорити трохи докладніше.

Перше враження, яке справляв на вас вигляд цієї людини, було почуття якоїсь грубої, важкої, але невідпорної сили. Збудований він був незграбно, «збитий», як кажуть у нас, але від нього так і віяло незламним здоров'ям, і — дивна річ — його ведмедювата постать не була позбавлена якоїсь своерідної грації, що походила, можливо, від цілком спокійної певності власної могутності. Важко було вирішити з першого разу, до якого стану належав цей Геркулес; він не схожий був ні на дворового, ні на міщанина, ні на зубожілого піддячого¹ у відставці, ні на дрібномаєткового дворянина — собачника та задерика, що розорився; він був уже справді сам по собі. Ніхто не знав, звідки він з'явився до нас у повіт; розповідали, ніби походив він з одноподворців і був начебто десь перше на службі, але нічого певного про це не знали; та й від кого було довідуватися, — не від нього ж самого: не було людини мовчазнішої та похмурнішої. Ніхто також не міг достеменно сказати, з чого він живе; він ніяким ремеслом не займався, ні до кого не їздив, не знався майже ні з ким, а гроші в нього водилися; що правда, невеликі, але водилися. Поводився він не те, щоб скромно, — в ньому взагалі не було нічого скромного, але тихо; він жив, немов нікого навколо себе не помічав і зовсім нікого не потребував. Дикий Пан (так його прозвали, справжнє ж його ім'я було Перевлесов) користувався вели-

¹ Піддячий — старовинна назва дрібного судового чиновника.

чезним впливом по всій околиці; його слухали зразу і з охотою, хоч він не тільки не мав ніякого права наказувати будь-кому, але й сам не виявляв найменшої претензії на по-слух від людей, з якими випадково стикався. Він говорив — йсму скорялися; сила завжди своє візьме. Він майже не пив горілки, не знався з жінками і пристрасно любив спів. У цій людині було багате загадкового; здавалося, якісь величезні сили похмуро ховалися в ньому, начебто знаючи, що раз піднявшись, що вирвавшись раз на волю, вони повинні зруйнувати й себе і все, до чого торкнуться; і я жорстоко помиляюсь, якщо в житті цієї людини не трапилося вже такого вибуху, якщо він, навчений досвідом і ледве врятувавшись від погібелі, невблаганно не держить тепер самого себе в шорах. Особливо вражала мене в ньому суміш якоїсь вродженої, природної лютості і такого самого вродженого благородства,— суміш, якої я не зустрічав ні в кому іншому.

Отже, рядчик виступив наперед, заплуюши до полівини очі й заспівав найвищим фальцетом¹. Голос у нього був досить приемний і солодкий, хоч трохи хрипкий; він грався та виляв тим голосом як дзигною, безперестанку заллювався і переливався згори вниз і безперестанку повертався до верхніх нот, і витримував та витягував їх з особливим старанням, замовкав, і потім раптово підхоплював той самий спів з якоюсь молодецькою, заносистою хвацькістю. Його переходи були часом досить сміливі, часом досить кумедні: знавцеві вони багато б дали задоволення; німець дійшов би від них до обурення. Це був російський *tenore di grazia*, *tenor léger*². Співав він веселої пісні, до танцю, слова якої, скільки я міг збагнути крізь безконечні прикраси, додавані приголосні та вигуки, були такі:

Розорю я, молода-молоденька,
Землицю легенько:
Я носію, молода-молоденька,
Квіти червоненькі.

Він співав; усі слухали його з великою увагою. Він видимо почував, що має справу з людьми знаючими, і тому, як то кажуть, просто з шкіри пнувся. Справді, в наших краях знаються на співі, і недарма село Сергіївське, на ве-

¹ Фальцет — дуже високий, тонкий чоловічий голос, що нагадує жіночий.

² Іраціозний, легкий тенор (високий чоловічий голос).

ликому орловському шляху, славиться на всю Росію свсім особливо приемним та доладним співом. Довго рядчик співав, не викликаючи особливо великого співчуття в своїх слухачів: йому бракувало підтримки хору; нарешті, при одному особливо влучному переході, що примусив посміхнутися самого Дикого Пана, Обалдуй не витримав і скрикнув від задоволення. Усі стрепенулися, Обалдуй з Моргачем почали півголосом підспівувати, підтягати, покрикувати: «Добре!.. Забирай, шельмо!.. Забирай, витягай, аспиде! Витягай ще! Шквар іще, собака ти такий, пес!.. Погуби, іроде, твою душу!» тощо. Микола Іванович з-за прилавка схвально захитав головою направо й наліво. Обалдуй, нарешті, затупав, задриботів ногами й засмикав плечком,— а в Якєва очі так і розгорілися, немов жарини, і він увесь тремтів, немов лист, та безладно посміхався. Тільки Дикий Пан не змінився на обличчі і, як і перше, не ворухився з місця; але погляд його, спрямований на рядчика, трохи полагіднішав, хоч вираз губ залишився презирливим. Підбадьорений ознаками загального задоволення, рядчик зсвсім захихрився та вже такі почав виробляти викрутаси, так зацокотів та затарабанив язиком, так несамовито заграв горлом, що коли, нарешті, втсмлений, блідий та облитий гарячим потом, він пустив, перекинувшись назад усім тілом; останній завмираючий вигук — загальний, одностайний крик відповів йому несамовитим вибухом. Обалдуй кинувся йому на шию і почав душити його довгими, кістлявими руками; на маслому обличчі в Микєли Івановича виступив рум'янець,— і він немов помолодшав; Яків, як божевільний, закричав: «Молодець! молодець!» — навіть мій сусід, мужик у порваній світлі, не втерпів та, ударивши кулаком по столу, вигукнув: «А-га! добре, чорт забери — добре!» і з рішучістю плюнув набік.

— Ну, брат, потішив! — кричав Обалдуй, не випускаючи знеможеного рядчика з своїх обіймів, — потішив, нема що сказати! Виграв, брат, виграв! Поздоровляю — восьмуха твоя!.. Ящї до тебе далеко... Вже я тобі кажу: далеко... А ти мені вір! (І він знову притулив рядчика до своїх грудей).

— Та пусти ж його; пусти, невідчепа... — з досадою заговорив Моргач: — дай йому сісти на лавку, ач, він утомився... От, який ти дурилс, братіку, їй-богу, дурило! Чого причепився, як той реп'ях?

— Ну, що ж, хай сідає, а я за його здсров'я вип'ю,—

відповів Обалдуй, і підійшов до прилавку.— На твоїй кошт, брат,— додав він, звертаючись до рядчика.

Той кивнув головою, сів на лавку, дістав із шапки рушника й почав утирати лице; а Обалдуй з квапливою пожадливістю випив склянку і, за звичкою гірких п'яниць, крикаючи, прибрав сумовито-заклопотаного вигляду.

— Добре співаєш, брат, добре,— ласкаво зауважив Микола Іванович.— А тепер за тобою черга, Яша: дивись, не злякайся. Побачим, хто кого, псбачим... А добре співає рядчик, їй-богу, добре.

— Дуж-же добре,— зауважила Миколи Івановича жінка і з усмішкою подивилась на Якова.

— Добре-га!— сказав за нею півголосом мій сусід.

— А, заворотень-полеха!¹— заволав раптом Обалдуй і, підійшовши до мужичка з діркою на плечі, поставив проти нього палець, застрибав і зайшовся деренчливим реготом.— Полеха! Полеха! Га, баде паняй², заворотень! Чого завітав, заворотню?— кричав він крізь сміх.

Бідолашний мужик знітився і вже зібрався був устати та піти швидше геть, коли раптом залунав мідний голос Дикого Пана.

— Та що ж це за нестерпна тварина така?— промовив він, скрикнувши зубами.

— Я нічого,— забурмотів Обалдуй:— Я нічого... я так...

— Ну, добре, то мовчи ж!— відповів Дикий Пан.— Якове, починай!

Яків узявся рукою за горло.

— Що, брат, тее... щось... Гм... Не знаю, справді, щось тее...

— Ну, годі, не лякайся. Соромся!.. Чого крутишся?.. Співай, як бог тобі велить.

І Дикий Пан пснурився, чекаючи.

Яків помовчав, глянув навкруги і закрився рукою. Усі так і вп'ядлися в нього очима,— особливо рядчик, у якого на обличчі, крізь звичайну самовпевненість та тріумф успі-

¹ Полехами називаються жителі південного Полісся, довгої лісної смуги, що починається на межі Болховського і Жидрицького повітів. Вони відрізняються багатьма особливостями в поведінці, звичаях та мові. Заворотнями ж їх звуть за підозрілу та тугу вдачу. (Прим. автора).

² Полехи додають мало не до кожного слова вигук: „га“ та „баде“ „Паняй“ замість „ногайяй“. (Прим. автора).

ку, проступив мимовільний, легкий неспокій. Він притулився до стіни і знову поклав під себе обидві руки, але вже не гоїдав ногами. Коли ж, нарешті, Яків відтулив своє обличчя,— воно було бліде, як у мерця; очі ледве блимали крізь спущені віі. Він глибоко зітхнув і заспівав... Перший звук його голосу був слабкий і нерівний і, здавалось, не виходив із його грудей, а прилинув звідкілясь здалеку, немов залетів випадково до кімнати. Чудно вплинув цей тремтливий, дзвінкий звук на всіх нас; ми поглянули один на одного, а жінка Миколи Івановича так і випросталася. За цим першим звуком пронісся другий, що був твердіший і протяжніший, але все ще, видимо, тремтячий, як струна, коли раптом продзвенівши під дужим пальцем, вона коливається останнім коливанням, що хутко завмирає, за другим — третій, і, потроху гарячішаючи та ширшаючи, полилася тужлива пісня. «Не одна у полі доріженька пролягала», — співав він, і всім нам солодко ставало й мсторошно. Я, признаюся, рідко чував подібний голос: він був трохи розбитий і дзвенів, як надтріснутий; він навіть спочатку віддавав чимсь болісним; але в ньому була й непідроблена глибока пристрасть, і молодість, і сила, і солодоці, і якась захоплююче-байдужа, сумна скорбота. Російська, правдива, гаряча душа звучала й дихала в ньому, і так і хапала вас за серце, хапала прямо за його російські струни. Спів зростав, розливався. Якова, видимо, опанувало захоплення: він уже не боявся, він віддавався весь своєму щастю; голос його не тріпотів більше — він дрижав, але тим ледве помітним внутрішнім дрожем пристрасті, який стрілою вганяється в душу слухача, і безперестанку дужчав, твердішав і ширився. Пам'ятаю, я бачив одного разу, увечері, під час відпливу, на плоскому піщаному березі моря, що грізно й тяжко шуміло в далечині, велику білу чайку: вона сиділа нерухомо, підставивши шовковисті груди червсному сьййву зорі, і тільки інколи псволі розпрямляла свої довгі крила назустріч знайомому морю, назустріч низькому, багрянному сонцю: я згадав про неї, слухаючи Якова. Він співав, зовсім забувши і свого суперника, і всіх нас, але видимо підійманий, як бадьорий плавець хвилями, нашим мовчазним, пристрастним співчуттям. Він співав, і від кожного звуку його голосу віяло чимсь рідним та неоглядншироким, немсв знайомий степ розгортався перед вами,

ідучи в безмежну далечинь. У мене, я почував, закипали на серці й підіймалися до очей сльози; глухі, стримані ридання раптом вразили мене... я озирнувся,— жінка шинкаря плакала, припавши грудьми до вікна. Яків кинув на неї бистрий погляд і залився ще дзвінкіше, ще солодше, ніж перше, Микола Іванович понурився, Моргач одвернувся; Обалдуй, увесь розніжений, стояв, по-дурному роззявивши рота; сірий мужичок тихенько схлипував у куточку, з гірким шепотінням похитуючи головою; і по залізному обличчю Дикого Пана, з-під брів, що зовсім насунулися, поволі прокотилася важка сльоза; рядчик підніс стулений кулак до лоба і не ворухився... Не знаю, чим би розв'язалася загальна знемога, коли б Яків раптом не скінчив на високому, надзвичайно тонкому звукові— немов голос у нього обірвався. Ніхто не крикнув, навіть не ворухнувся; усі начебто чекали, чи не буде він щє співати; але він розплющив очі, немов здивований нашим мовчанням, запитливим поглядом обвів усіх навкруги і побачив, що перемога була його...

— Яша,— промовив Дикий Пан, поклав йому руку на плече і — замовк.

Ми всі стояли, наче заціпенілі. Рядчик тихо встав і підійшов до Якова.— «Ти... твоя... ти виграв», промовив він нарешті через силу і кинувся геть з кімнати...

Його швидкий рішучий рух начебто порушив зачаровання: усі раптом заговорили шумливо, радісно. Обалдуй підстрибнув угору, забелькотів, замахав руками, як вітряк крилами; Моргач, кульгаючи, підійшов до Якова і почав з ним цілуватись; Микола Іванович підвіся й урочисто оголссив, що додає від себе ще восьмуху пива; Дикий Пан посміювався якимсь добрим сміхом, що його я ніяк не сподівався зустріти на його обличчі; сірий мужичок раз у раз повторював у свсему куточку, втираючи обома руками очі, щоки, ніс і бороду: «а добре, їй-богу, добре, ну, от будь я собачий син, добре!» а жінка Миколи Івановича, уся розчервонівшись, хутко встала й вийшла. Яків втішався своєю перемогою, як дитина; усе його обличчя перетворилося; ссобливо його очі так і засяяли щастям. Його потягли до прилавка; він підкликав до неї сірого мужичка, що розплакався, послав шинкаревого синочка по рядчика, якого, однак, той не знайшов, і почався бенкет. «Ти ще нам заспіваєш, ти до вечора нам співатимеш»,—повторював Обалдуй, високо підносячи руки.

Я ще раз глянув на Якова і вийшов. Я не хотів залишитись— я боявся зіпсувати своє враження. Але спека була нестерпна, як і перше. Вона начебто висіла над самісінькою землею густим важким шаром; на темносиньому небі, здавалося, круtilись якісь дрібні, ясні вогники крізь найтонший, майже чорний порох. Усе мовчало; було щось безнадійне, пригнічене в цьому глибокому мовчанні знесиленої природи. Я добрався до сінника і ліг на шойно скошену, але вже майже висхлу траву. Довго я не міг задрімати; довго бринів мені у вухах непереможний голос Якова... нарешті, спека й утома взяли, однак, своє, і я заснув мертвим сном. Коли я прокинувся,— все вже потемніло навкруги; порозкидана трава дуже пахла і трохи відвологла; крізь тонкі жердини напіврозкритої покрівлі ледве блимали бліді зірочки. Я вийшов. Зсря вже давно погасла, і ледве білів на небосхилі її останній слід; але в недавно розпеченому повітрі крізь нічну свіжість почувалася ще теплота, і груди все ще прагнули холодного подуву. Вітру не було, не було і хмар; небо стояло навкруги все чисте й прозоро-темне, ніхто блимаючи незчисленими, але ледве видними зорями. По селу мигтіли вогники; з недалекого, ясно освітленого шинку линув безладний, невиразний гомін, серед якого, мені здавалось, я пізнавав голос Якова. Гучний сміх, часом, здіймався звідти вибухом. Я підійшов до віконця і притулюючись обличчям до шибки. Я побачив невеселу, хоч строкату й живу картину: усе було п'яне,— усе, починаючи від Якова. З великими грудьми сидів він на лавці і, приспівуючи хрипким голосом якусь вуличну пісню до танцю, ліннво перебирав та смикав струни гітари. Мокре волосся клоччям висіло над його страшно зблідлим обличчям. Посередині шинку Обалдуй, зовсім «розгвинчений» і без каптана, витанцьовував вприскоки перед мужичком у сіруватій свиті; мужичок, у свою чергу, ледве тупотів та човгав ослабленими ногами і, безглуздо посміхаючись крізь скуйовджену бороду, інсді помахував однією рукою, наче хотів сказати: «Будь що будь!» Нічого не могло бути смішнішого від його обличчя; хоч як він підіймав угсру свої брови, обважнілі повіки не хотіли підвестися і так і лежали на ледве помітних, посоловілих, але солоденьких очицях. Він був у тому милому стані сстаточно підпилої людини, коли всякий прохожий, глянувши йому в обличчя, неодмінно скаже:

«Гарний, брат, гарний!» Моргач, увесь червоний, наче рак і широко роздувши ніздрі, в'їдливе підсміювався в кутку: лише Микола Іванович, як і личить справжньому шинкареві, зберігав свою незмінну байдужість. У кімнату набралось багато нових осіб, але Дикого Пана я в ній не бачив.

Я одвернувся й швидкими кроками почав спускатися з пагорба, на якому лежить Колотівка. Коло підніжжя цього пагорба стелеться широка рівнина; затоплена імлистими хвилями вечірнього туману, вона здавалася ще необмеженою і начебто зливалася з потемнілим небом. Я сховався широко ступаючи дорогою вздовж яру, коли раптом десь далеко в рівнині прслунав дзвінкий голос хлопчика: «Антропка! Антропка-а-а!..» кричав він з упертим і сльозливим розпачем, довго, довго витягаючи останній склад. Він замовкав на якусь мить і знову брався кричати. Голос його дзвінко лунав у непорушному, чуйно-дрімотному повітрі. Тридцять разів принаймні прокричав він ім'я Антропки, ксли раптом, з протилежного кінця галявини, немов з другого світу, прилинула ледве чутна відповідь:

— Чого-о-о-о-о-о?

Голос хлопчика ту ж мить з радісною злосливістю закричав:

— Іди сюди, чорте лісви-и-ий!

— Навіщо-о-о-о?— відповів той через довгий час.

— А на те, що тебе татко вибити хоче-е-е,— поквалливо прокричав перший голос.

Другий голос більше не відгукнувся, і хлопчик знову взявся волати до Антропки. Вигуки його, щоразу рідші та слабкіші, долинали ще до мого слуху, коли вже стало зовсім темно, і я обходив край лісу, що оточує моє сільце і лежить за чотири версти від Колотівки.

«Антропка-а-а!» усе ще вчувалося в повітрі, сновненому тінями ночі.

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КАРАТАЄВ

Років з п'ять тому, восени, на шляху з Москви до Тули довелось мені просидіти мало не цілий день у поштовому дсмі через відсутність коней. Я вертався з полювання і мав необережність відрядити свою тройку вперед. Доглядач, людина вже стара, похмура, з волоссям, що нависло над самим носом, з маленькими заспанними очима, на всі мої скарги й просьби відпсвідав уривчастим бурчанням, сердито стукав дверима, начебто сам проклинав свою посаду— і, виходячи на ганок, лаяв візників, які повільно брели по грязі з пудовими дугами на руках, або сиділи на лавці, позіхаючи та почухуючись, і не звертали особливої уваги на гнівні вигуки свого начальника. Я разів зо три вже починав пити чай, кілька разів марно намагався заснути, прочитав усі написи на вікнах і на стінах: нудьга мене мучила страшенна. З холодним і безнадійним розпачем дивився я на підняті голублі свого тарантаса, коли враз дзвінок задрзвенів, і невеликий візок, запряжений тройкою змучених коней, зупинився перед ганком. Приїжджий зіскочив з візка і з криком «швидше коней!» увійшов до кімнати. Поки він, із звичайним, чудним здивуванням, вислухував відповідь доглядача, що коней, мовляв, немає, я встиг, з усією жадібною цікавістю людини, що нудьгує, окинути оком з ніг до голови мого нового товариша. На вигляд йому було років під тридцять. Віспа залишила незгладні сліди на його обличчі, сухому й жовтавому, з неприємним мідним відливком; синясто-чорне, довге волосся лежало ззаду кільцями на комірі, спереду закручувалось у молодецькі виски; невеликі опухлі очиці дивились— та й годі; на верхній губі стирчало кілька волосинск. Одягнутий він був як шибай-голова-поміщик, відвідувач кінських ярмарків, у строкатий,

досить заяложений архалук¹, полинялий шовковий галстук лілового кольєру, жилет з мідними гудзиками й сірі панталони з величезними розтрубами, з-під яких ледве виглядали кінчики нечищених чобіт. Від нього дуже тхнуло тютюном і горілкою; на червоних і товстих його пальцях, майже закритих рукавами архалука, видно було срібні й тутьські персні. Такі постаті зустрічаються на Русі не дюжинами, а сотнями; знайомство з ними, треба правду сказати,—не дає ніякої приємності, але, незважаючи на упередження, з яким я дивився на приїжджого, я не міг не помітити бай-дуже-доброго й пристрасного виразу його обличчя.

— От і вони чекають тут більш як годину,— промовив доглядач, показуючи на мене.

Більш як годину! Лиходій кепкував з мене.

— Та їм, може, не так треба,— відповів приїжджий.

— Вже цього ми не можемо знати,— похмуро сказав доглядач.

— То невже не можна ніяк? Нема коней зовсім?

— Не можна. Жодного коня нема.

— Ну, то звеліть же мені самсвар наставити. Почекаємо, робити нічого.

Приїжджий сів на лавку, кинув картуза на стіл і провів рукою по волоссю.

— А ви вже пили чай?— спитав він мене.

— Пив.

— А ще раз заради компанії не бажаєте?

Я згодився. Товстий рудий самовар учетверте з'явився на столі. Я добув пляшку рому. Я не помилився, вважаючи мого розмовника за дрібномаєтного дворянина. Звали його Петром Петровичем Каратаєвим.

Ми розговорилися. Не минуло й півгодини від його приїзду, як уже він з найдобродушнішою одвертістю розповідав мені своє життя.

— Тепер я їду в Москву,— казав він мені, допиваючи четверту склянку:— в селі мені вже тепер нема чого робити.

— Чому ж нема чого?

— Та так-таки нема чого. Господарство розладналося, мужиків розорив-таки, признаюсь, настали роки погані,

¹ Архалук—шось на зразок напівкаптана на гапличках.

неврожаї, усяке, знаєте, нещастя... Так, а втім,— додав він журно глянувши набік:— який я господар!

— Чому ж?

— Та ні,— перебив він мене:— чи такі бувають господарі! От бачите,— провадив він далі, скрутивши голову набік та ретельно посмоктуючи люльку — ви, так, дивлячись на мене, можете подумати, що я й теє... я ж бо, мушу вам признатись, виховання одержав посередне; достатків не було. Ви мені пробачте, я людина одверта, та й нарешті...

Він не довів своєї мови до кінця і махнув рукою. Я почав запевняти, що він помиляється, що я дуже радий нашій зустрічі тощо, а потім зауважив, що для управління маєтком, здається, не треба надто великої освіти.

— Згоден,— відповів він:— я з вами згоден. Та все ж потрібна така, особлива схильність. Інший мужика дере, як липку, і нічого! а я... Дозвольте спитати, ви самі з Пітера чи з Москви?

— Я з Петербурга.

Він пустив ніздрями довгий струмінь диму.

— А я в Москву їду служити.

— Куди ж ви маєте намір вступити?

— А не знаю; як там доведеться. Признаюсь вам, боюсь я служби: так і дивись, під відповідальність потрапиш. Жив усе в селі; звик, знаєте... та вже робити нічого... злидні! Ох, уже ці мені злидні!

— Зате ви будете жити в столиці.

— В столиці... ну, я не знаю, що там у столиці доброго. Побачимо, може, вонс й добре... А вже краще села, здається, і бути нічого не може.

— Та хіба вам уже неможливо більше жити в селі?

Він зітхнув.

— Неможливо. Воно вже тепер майже й не моє.

— А що?

— Та там добрий чоловік — сусід завівся... вексель...

Бідний Петро Петрович провів рукою по лиці, подумав і труснув головою.

— Ну, що вже!.. Та, признатися,— додав він, помовчавши трохи:— мені нема на кого й парікати,— сам винен. Любив покуражитися!.. Люблю, чорт забери, покуражитися!

— Ви весело жили в селі?— спитав я його.

— У мене, пане,— відповів він, зупиняючись і дивлячись мені просто у вічі:— було дванадцять смичків гінчаків¹, і таких гінчаків, яких, скажу вам, небагато. (Він це останнє слово вимовив співуче). Зайця просто тобі замортають, а вже на красного звіра²— змії, просто аспиди. І хортами похвалитись я міг. А тепер діло минуле, брехати нема на що. Полював я і з рушницею. Була в мене собака Контесска; стійка надзвичайна, верхнім чуттям усе брала. Бувало піду до болота, скажу: шарш!³ як шукати почне, так хоч з дюжиною собак пройди,— шкода, нічого не знайдеш! а як стане — просто рада вмерти на місці!.. і в кімнаті така чемна. Даси їй хліб з лівої руки та скажеш: еврей їв,— адже не візьме, а даси з правої та скажеш: панночка їла,— зараз візьме і з'їсть. Було в мене й щеня від неї, чудесне щеня, і в Москву везти хотів, та приятель випросив разом з рушницею; каже: в Москві тобі, брат, буде не до того; там уже піде зовсім, брат, інше. Я й віддав йому щеня: та вже й рушницю; вже вон усе там, знаєте, залишилось.

— Та ви й у Москві могли б полювати.

— Ні вже, навіщо? не зумів удержатися, то й терпи тепер. А от краще дозвольте спитати, що життя в Москві— дсрого?

— Ні, не дуже.

— Не дуже?.. А скажіть, будь ласка, адже цигани в Москві живуть?

— Які цигани?

— А от, що по ярмарках їздять?

— Так, у Москві...

— Ну, це добре. Люблю циган, чорт забери, люблю...

І очі Петра Петровича блиснули мелодеською веселістю. Але раптом він завертівся на лавці, потім замислився, понурих голову й протяг до мене порожню склянку.

— А дайте-но мені вашого рсму,— промовив він.

— Та чай увесь випито.

— Нічого, так, без чаю... Ех!

Каратаев поклав голову на руки і сперся руками на стіл. Я мовчки дивився на нього й чекав уже тих чулих вигуків,

¹ Смичок гінчаків—пара гінчих собак.

² Красивий звір— ведмідь, вовк, лисиця, рись.

³ Шарш! (замість „шерш“) -- шукай!

може, навіть тих сліз, на які такий щедрий підпилий чоловік, але коли він підвів голову, мене, признаюсь, вразив глибокс-сумний вираз його обличчя.

— Що з вами?

— Нічого... давнє згадав. Такий анекдот... розказав би вам, та мені совісно вас турбувати...

— Даруйте!

— Ех,— провадив він далі, зітхаючи:— бувають випадки... хоч би, наприклад, зо мною. От, коли хочете, я вам розкажу. А втім, не знаю...

— Рсказуйте, любий Петре Петровичу.

— Хай так, хоча воно тее... От бачите,— почав він:— але я, справді, не знаю...

— Ну, що там, любий Петре Петровичу.

— Ну, хай уже. Так от що мені, так би мовити, трапилось. Жив я в селі... Раптом сподобалась мені дівчина, ах, та яка ж дівчина була... красуня, розумна, а вже добра яка! Звали її Мотрона. А дівка вона була проста, себто, розумієте, кріпачка, просто холопка. Та не моя дівка, а чужа,— от у чому біда. Ну, от я її полюбив,— такий, справді, анекдот— ну, і вона. От і почала Мотрона мене просити: викупи її, мовляв, від пані, та і я сам уже про це подумував... А пані в неї була багата, старушенція страшна; жила від мене верст за п'ятнадцять. Ну, от, одного, як то кажуть, гарного дня, я й звелів запрягти собі в дрожки трое коней,— в глоблях ходив у мене іноходець, азіятець, надзвичайний, зате і звався Лампурдос,— одягся як краще та й поїхав до Мотрониної пані. Приїжджаю: дім великий, з флігелями, з садом... При повороті Мотрона мене дожидалася, хстіла була заговорити зо мною, та тільки руку поцілувала і відійшла набік. От, увіходжу я в передпокій, питаюся: дома?.. А мені висский такий лакей каже: як про вас доповісти скажете? Я кажу: скажи, братіку, мовляв, поміщик Каратаєв приїхав про діло переговорити. Лакей пішов; я чекаю собі і думаю: що то буде? Мабуть, загне, bestія, ніну страшенну, дарма, що багата. Карбованців п'ятсот, мабуть, заправить. От, нарешті, вернувся лакей, каже: будь ласка. Я увіходжу за ним у вітальню. Сидить на кріслах маленька, жовтенька бабусенька й счима моргає.—«Чого вам треба?»— Я спершу, знаєте, вважав за потрібне об'явити, що, мовляв, радий познайомитися.—«Ви помиляєтесь, я не тугешня хазяйка, я її

родичка... Чого вам треба?»—Я сказав їй тут-таки, що мені саме з хазяйкою й треба перебалакати.—«Марія Іллінішна не приймає сьогодні: вона нездужає... Чого вам треба?» Робити нема чого, подумав я сам собі, з'ясую їй мою справу. Стара мене вислухала.—«Мотрона? яка Мотрона?»—Мотрона Федорова, Куликова дочка.—«Федора Кулика дочка... та як ви її знаєте?»—Випадковим манером.—«А відомо їй про ваш намір?»—Відомс.—Стара помовчала.—«Та я її, негідну»... Я, признаюсь, здивувався.—За що це, змилюйтесь... Я за неї готовий внести суму, яку тільки буде ваша ласка призначити.—Стара карга так і зашипіла.—«От надумали чим здивувати: потрібні нам дуже ваші грші!.. а от я її вже, от я її... Дурощі оті я з неї виб'ю».—Розкашлялася стара від злості.—«Не добре їй у нас, чи що?.. Ах, вона чортиця, прости господи, мій гріх!» Я, признаюсь, спалахнув.—За що це ви загрожуєте бідній дівці? Чим вона, тобто, винна?»—Стара перехрестилася.—«Ах, ти, мій господи, Ісусе Христе! Та хіба до моїх холопів не моя й воля?»—Та вона ж бо не ваша.—«Ну, вже про те Марія Іллінішна знає, не ваше, батечку, діло; а от я вже Мотрснці тій покажу, чия вона холопка»—Я, признаюсь, мало не кинувся на прокляту стару, та згадав про Мотрону, і руки впали. Налякався так, що й сказати не можна; почав упрохувати стару: візьміть, мовляв, що хочете.—«Та нащо вона вам?»—Сподобалася, матінко; зважте на моє становище... Дозвольте поцілувати у вас ручку.—І таки поцілував у шельми руку! «Ну»,—прошамотіла відьма:—«я скажу Марії Іллінішні; як вона звелить; а ви заїздить днів через два».—Я поїхав додому дуже занепокоений. Псчїнавав я догадуватися, що діло негаразд повів, даремно дав своє уподобання помітити, та оглядівся вже я пізно. Днів через два подався я до пані. Провели мене до кабінету. Квітів сила, вбрано пишно, сама сидить у таких дивовижних кріслах і голову назад закинула на подушку; і родичка попередня тут сидить, та ще якась панночка білява, у зеленому платті, криворота, компаньйонка, мабуть. Стара загугнявила: «Прошу сідати». Я сів. Почала мене рзспитувати, скільки мені років, та де я служив, та чи маю намір що робити, і так усе згорда, поважно. Я відповів докладно. Стара взяла з стола хустку, помахала, псмахала на себе... «Мені», каже, «доповідала Катерина Карпівна про ваш намір, доповідала», каже, «але я собі», каже, «поклала за правило: людей у послуги не від-

пускати. Воно й непристойно та й не личить у порядному домі: це не порядок. Я вже й наказала», каже. «вам уже більше турбуватись», каже, «нема чого».— Яка турбота, даруйте... А може вам Мотрона Федорова потрібна?— «Ні», каже, «не потрібна».— Тс чому ж ви мені її віддати не хочете?— «Тому, що мені не хочеться: не хочеться та й годі. Я вже», каже, «наказала: вона в степове село посилається». Мене мов громом ударило. Стара сказала два слова по-французькому зеленій панночці: та вийшла. «Я», каже, «жінка правил суворих, та й здоров'я моє слабке: турботи зносити не можу. Ви ще мслодий чоловік; а я вже стара жінка і маю право давати вам поради. Чи не краще вам пристроїтись, одружитися, пошукати путяшої партії, багаті наречені трапляються рідко, але дівчину бідну, зате доброї моральності, знайти можна». Я, знаєте, дивлюся на стару і нічого не тямлю, що вона там таке меле; чую, що товче про одруження, а в мене степове село усе у вухах дзвенить.. Одружитися!.. який чорт...

Тут оповідач раптом зупинився й подивився на мене.

— Адже ви не жонаті?

— Ні..

— Ну, звичайно, діло відоме. Я не втерпів:— Та змилуйтесь, матінко, що тс ви за нісенітницю плещете? Яке тут одруження? Я просто хочу довідатись від вас, чи продаєте ви вашу дівку Мотрону, чи ні?— Стара захохла.— «Ах, він мене збентежив! Ах, звелить йому йти геть!.. Ах!..» Родичка до неї підскочила й рсзкричалась на мене. А стара все стогне: «Чим це я заслужила?.. Виходить, я вже в своєму домі не господиня? ах, ах!» Я схопив капелюха та, як божевільний, вибіг геть.

— Може,— продовжував опсвідач,— ви осудите мене за тс, що я так сильно прив'язався до дівчини з низького стану: я й не маю наміру себе, тобто, виправдувати... так вже воно сталось!.. Повірите, ні вдень, ні вночі спокою мені не було... Мучуся! за що, думав я, занапастив нещасну дівку! Тільки бувало згадаю, що вона в зипуні гусей ганяє та в занедбанні, з панського наказу, перебуває, та староста, мужик у дьогтярних чоботях, її лайма лає—холодний піт так з мене й закапає. Ну, не втерпів, рсзвідався, в яке село її заслали, сів верхи і поїхав туди.. Другого дня перед вечором тільки

приїхав. Як видно, від мене такого пасажу¹ не сподівались і ніякого про мене наказу не дали... Я прямо до старости, нібито сусід; увиходжу в двір, дивлюсь: Мотрона сидить на ганочку й рукою підперлась. Вона було скрикнула, та я на неї посварився і показав на задвір'я, в поле. Увійшов до хати, з старостою побалакав, набрехав йому чертову копицю, вибрав хвилинку і вийшов до Мотрони. Вона, бідненька, так мені на шиї й повисла. Зблідла, схудла, моя голубонька. Я, знаєте, кажу їй: нічого, Мотроно, нічого, не плач,— а в самого сльози так і біжать, так і біжать... Ну, одначе, нарешті, мені соромно стало; кажу їй:— Мотроно, сльозами лихові не зарадиш, а ссь що: треба чинити, як то кажуть, рішуче, треба тобі тікати зо мною; ось як треба чинити.— Мотрона так і обмерла... «Як можна! та я пропаду, та вони мене зайдять зовсім!»— Дурна ти, хто тебе знайде?—«Знайдуть, неодмінно знайдуть. Спасибі вам, Петре Петрович,— довіку не забуду вашої ласки, але вже ви мене тепер облиште; вже, видно, така моя доля».— Ех, Мотроно, Мотроно, а я тебе вважав за дівку з карахтером.— І справді, карахтеру в неї було багатс... душа була, золота душа! Чого ж тобі тут залишатися? все одно, гірше не буде. Ну, от, кажи: старостиних кулаків скуштувала, га?— Мотрона так і спалахнула, і губи в неї затремтіли.—«Та через мене сім'ї моєї життя не буде».— Ну її, твою сім'ю... Зашлють її, чи що?—«Зашлють; брата напевно зашлють».— А батька?—«Ну, батька не зашлють; він у нас один тільки добрий кравець і є».— Ну, от бачиш; а брат твій від того не прспаде.— Чи повірите, насилу умовив її, надумала ще казати про те, що, мовляв, ви за це відповідати будете... Та вже це, кажу я, не твоє діло... Проте я таки її вивіз... не цього разу, а другого: уночі, возом приїхав — і вивіз.

— Вивезли?

— Вивіз... Ну, от, вона й оселилася в мене. Домок у мене був невеликий, прислуги мало. Люди мої, не криючись скажу, мене поважали; не виказали б ні за що в світі. Почав я жити — не журитися. Мотроночка відпочила, виходилася, ст я до неї й прив'язався... Та яка дівка була! Звідки що бралось? і співати таки вона вміла, і на гітару грати... Сусідам я її не показував, чого доброго, розплещуть! А був у мене приятель, друг щирий, Горностаєв Пантелей — ви не

¹ Пасаж — в даному разі: несподіванка.

зволили знати? Той ксло неї просто душею упадав; як у пані, руки в неї цілував, їй-богу. І скажу вам, Горностаев не те, що я: людина він освічена, всього Пушкіна прочитав; почне бувало з Мотроною та зо мною розмовляти, то ми й вуха наставимо. Писати її навчив, такий дивак! А вже як я одягав її—просто, краще від губернаторші; пошив їй шубку з малинового бархату з хутрянсю торочкою... А як же ця шубка на ній сиділа! Шубку ту московська мадам шила на нсвий манер, з перехватом. І вже яка чудна ця Мотрона була! Бувало замислиться та й сидить годинами, на підлогу дивиться, бровою не ворухне: і я теж сиджу, та на неї дивлюся, та надивитися не можу, немов ніколи не бачив... Вона посміхнеться, а в мене серце так і здригнеться, немов хто полоскоче. А то раптом почне сміятись, жартувати, танцювати; обійме мене палко, так міцно, що голова обертом піде. З ранку до вечора бувало тільки й думаю: чим би мені її потішити. І чи вірите, адже тільки на те їй дарунки давав, щоб подивитися, як вона, серце моє, зрадіє, вся почервоніє з радощів, як почне мій дарунок примірювати, як до мене в новому підійде і поцілує. Невідомо, яким чином батько її Кулик пронюхав справу; прийшов старий подивитися на нас, та як заплаче... Та ж з радощів заплакав, а ви що подумали? Ми Кулика обдарували. Вона йсму, голу-бонька, сама під кінець асигнацію в п'ять карбованців винесла—а він їй як бухне в ноги—такий чудний! Отаким чином ми місяців з п'ять прожили; а я б не від того, щоб і весь вік з нею так прожити, та вже доля моя така безта-ланна!

Петро Петрович зупинився.

— Що ж таке сталося?—спитав я в нього з співчуттям.

Він махнув рукою.

— Усе до дідька пішло. Я ж її й погубив. Мотроночка в мене страх любила кататися на санках, і сама бувало править; надіне свою шубку, вишивані рукавиці торжківські¹ та тільки погукує. Каталися ми завжди увечері, щоб, знаєте, кого-небудь не зустріти. От якогось разу випав день такий, знаєте, чудовий, морозно, ясно, вітру нема... ми й поїхали... Мотрона взяла віжки. От я й дивлюся, куди це вона їде? Невже в Кукуївку, у село своєї пані? Справді, в

¹ Торжківські—від слова „Торжок“— назва повітового міста в колишній Тверській губернії.

Кукуївку. Я їй і кажу: божевільна, куди ти їдеш? Вона зирнула на мене через плече та посміхнулася. Дай, мовляв, похвастатись. А!— подумав я:— що буде, те й буде... Повз панський дім промчати ж бо добре? адже добре— скажіть самі? От ми й їдсмо. Іноходець мій так і пливе, підпяржні зовсім, скажу вам, завихрились,— от уже й Кукуївську церкву видно; зирк, повзе дорогою старий зелений візок і лакей на зап'ятках стирчить... Пані, пані їде! Я був злякався,— а Мотрона як ударить віжками по конях, та як помчить просто на візок! Кучер, той, розумієте, бачить: летить назустріч— Алхімерес якийсь,— хотів, знаєте, збочити, та круто взяв, та в кучугуру візка й перекинув. Шибка розбилася— пані кричить: ай, ай, ай! ай, ай, ай! компаньйонка пищить: держи, держи! а ми давай боже ноги, далі. Мчимо ми, а я й думаю: лихо буде, даремно я їй дозволив їхати в Кукуївку. Що ж би ви думали? адже впізнала пані Мотрону, і мене впізнала, стара, та скаргу на мене й подала: мовляв, моя дівка, що втекла, у дворянина Каратаєва проживає; та разом і подяку, як годиться, виявила. Дивлюсь, їде до мене ісправник, а ісправник той був мені чоловік знайомий, Степан Сергійович Кузовкін, хороша людина, себто по суті, людина не хороша... От, приїздить і каже: так і так, Петре Петровичу,— як же ви це так?.. Відповідальність велика і закони щодя цього певні. Я йому кажу: ну, про це ми, певна річ, з вам поговоримо, а от, чи не хочете закусити з дороги? Закусити він згодився, але каже: правосуддя вимагає, Петре Петровичу, самі поміркуйте.— Вонс, звичайно, правосуддя, кажу я: воно, звичайно... а от я чув, у вас коник є вороненький, то чи не хочете помінятися на мого Лампурдеса?.. А дівки Мотрони Федорової в мене немає.— Ну, каже він: Петре Петровичу, дівка ота у вас, ми ж не в Швейцарії живемо... а на Лампурдоса помінятися конячкою можна; можна, нехай уже, і так його узяти.— Проте цього разу я його сяк-так відпровадив. Але стара пані заворушилася ще гірше; десь-так тисяч, каже, не пожалюю. Бачите, їй, дивлячись на мене, спало в голову одружити мене з своєю зеленою компаньйонкою,— це я потім довідався: от через те вона так і розізлилася. Чого тільки ці пані не вигадують!.. З пудьги, мабуть, Погано мені прийшлося: і грошей я не жалів, і Мотрону ховав,— ні! Зашарпали мене, ~~я~~ мов зайця на ловах... У борги заліз, здоров'я позбувся... От ле-

жу одного разу вночі в себе на ліжку і думаю: господи боже мій, за що терплю? Що ж мені робити, коли я її розлюбити не можу?.. Ну, не можу, та й годі!—гульк до мене в кімнату Мотрона. Я на цей час сховав її був у себе на хуторі, версти за дві від свого дсму. Я злякався.—Що? чи й там тебе відкопали?—«Ні, Петре Петровичу», каже вона, «ніхто мене не турбує в Бубнові, та чи довго це триватиме? Серце моє», каже, «крається, Петре Петровичу: вас мені жаль, мого голубчика; повік не забуду ласки вашої, Петре Петровичу, а тепер прийшла з вами попрощатися».—Що ти, що ти, божевільна?.. Як попрощатися? як попрощатися?—«А так... піду та себе й викажу».—Та я тебе, божевільну, на грищі замкну... Чи ти занастити мене надумала? заморити мене хочеш, чи що?—Мовчить собі дівка та дивиться на долівку.—Ну, та кажи-бо, кажи.—«Не хочу вам більше клопоту; завдавати, Петре Петровичу».—Ну, от, говори з нею.—Та чи ти знаєш, дурна, ти знаєш, боже... божевільна...

І Петро Петрович гірко заридав.

— Та що ж ви думаєте?—казав він далі, ударивши кулаком по столу і намагаючись насупити брови, тимчасом як сльози ще бігли по його розпалених щоках:—адже виказала себе дівка,—пішла та й виказала себе...

— Коні готові!—урочисто оголосив доглядач, увіходячи в кімнату.

Ми обидва встали.

— Що ж сталося з Мотроною?—спитав я.

Каратаєв махнув рукою.

Через рік після моєї зустрічі з Каратаєвим трапилось мені заїхати в Москву. Якось раз перед обідом зайшов я до кофейні, що за Охотним рядом¹—оригінальної московської кофейні. У більярдній, крізь хвилі диму, мигтіли розчервонілі обличчя, вуса, зуби, старомодні венгерки й новітні святославки. Худі дідки у скромних сюртуках читали російські газети. Прислуга жваво бігала з піднесами, м'яко ступаючи по зелених килимах. Купці з болісним напруженням пили чай. Раптом із більярдної вийшов чоловік, трохи розкуйсвджений і не твердий на ногах. Він заклав руки в кишені, похнюпив голову і безтямно подивився навкруги.

¹ Охотний ряд—назва вулиці в Москві.

— Чи ти ба! Петро Петрович!.. Як живеться?

Петро Петрович трохи не кинувся мені на шию й потяг мене, злегка похитуючись, у маленьку окрему кімнату.

— Ось тут,— казав він, дбайливо садовлячи мене в крісло:— тут вам буде добре. Слуга, пива! ні, тсбто, шампанського! Ну, признаюсь, не сподівався, не сподівався... Чи давно? чи надовго? От, дав бог, як то кажуть, тее...

— Так, пам'ятаєте...

— Як не пам'ятати, як не пам'ятати,— поквапливо перебив він мене:— діло минуле... діло минуле...

— Ну, що ви тут проробляєте, любий Петре Петровичу?

— Живу, як зволите бачити. Тут життя добре, народ тут щирий. Тут я заспокоївся.

І він зітхнув і звів очі до неба.

— Служите?

— Ні, ще не служу, а думаю незабаром вступити. Та що служба?.. Люди — ось головне. З якими я тут людьми познайомився!..

Хлопчик увійшов з пляшкою шампанського на чорному підносі.

— Ось і це хороша людина.. Правда, Васю, ти хороша людина? За твоє здоров'я!

Хлопчик постояв, чемно труснув голівкою, усміхнувся й вийшов.

— Так, хороші тут люди,— казав далі Петро Петрович:— з почуттям, з душею.... Хочете, я вас познайомлю? Такі гарні хлопці... Вони всі вам будуть раді. Я скажу... Бобров помер, от горе.

— Який Бобров?

— Сергій Бобров. Гарний був чоловік: прихистив був мене, невігласа, степовика. І Горностаєв Пантелей помер. Усі повмирали, всі!

— Ви весь час у Москві прожили? Не їздили в село?

— В село... мое село продали.

— Продали?

— Зукціона... От, даремно ви не купили!

— З чого ж ви жити будете, Петре Петровичу?

— А не вмру з голоду, бог дасть! Грошей не буде, друзі будуть. Та що гроші?— тлін. Золото — тлін!

Він зажмурився, пошукав рукою в кишені й підніс мені на долоні два злотих і гривеник.

— Що це? Адже тлін! (І гроші полетіли на долівку). А ви краще скажіть мені, чи ви читали Полежаєва?

— Читав.

— Бачили Мочалова¹ в Гамлеті²?

— Ні, не бачив.

— Не бачили, не бачили... (І обличчя в Каратаєва зблідло, очі збентежено забігали; він сдвернувся: легкі судороги перебігали по його губах). Ах, Мочалов, Мочалов! «Скінчить життя — заснути»,— промовив він глухим голосом.

Більш нічого! й знати, що цей сон
Кінчає муки, тисячі тортур,
Що доля нам несе. Кінця такого
Жадати мусим. Вмерти—це заснути...

— Заснути, заснути!— прсбурмотів він кілька разів.

— Скажіть, будь ласка,— почав був я; але він продовжував із запалом:

Хто б вік тернів і глузування й муки,
Безсилля прав, тиранів гніт тяжкий,
Образи владних, зражене кохання,
Ганебних душ зневагу до заслуги.
Коли б один лише удар кинджала
Міг спокій дати нам?... О, пом'яни
Мої гріхи в твоїй святій молитві!

І він схилив голову на стіл. Він почав заїкуватись і зап'ятуватись.

— «І через місяць!»— промовив він з новою силою:

Один короткий, бистроплинний місяць!
І черевиків навіть не стоптала,
В яких ішла, в сльозах, мов Ніубея,
За бідним прахом мого батька!
О, небо! Звір, без розуму, без слова,
Журився б довше...

Він підніс чарку з шампанським до губ, але не випив вина і почав далі:

¹ Мочалов П. С. (1800—1848) — відомий російський актор, що уславився виконанням головних ролей у трагедіях Шекспіра («Гамлет», «Отелло», «Король Лір»).

² «Гамлет» — одна з найкращих п'єс славетного англійського драматурга Шекспіра. Далі Каратаєв пригадає кілька уривків з монологу Гамлета.

Через ту Гекубу!¹
Що він Гекубі, чи вона йому.
Що плаче він по ній?
А я.. гнєбний, слабкодухий раб, —
Я боягуз!.. І хто мене лядом
Назвав би, хто сказав би: брешеш?
А я стерплю образу... Так!
Я голуб мужністю: в мені немає жовчі
І не їрка мені образа...

Каратаєв упустив чарку і вхопив себе за голову. Мені здалося, що я його зрозумів.

— Ну, та що,— промовив він, нарешті:— хто старе споминає, тому щастя немає.. Хіба не правда? (І він засміявся). За ваше здоров'я!

— Ви залишитесь у Москві?

— Помру в Москві!

— Каратаєв!— почулося в сусідній кімнаті.— Каратаєв, де ти? Іди сюди, любий чо-о-іче!

— Мене кличуть,— промовив він, важко підводячись з місця,— прощайте; зайдіть до мене, якщо можете, я живу в***.

Але другого ж дня, через непередбачені обставини, я повинен був виїхати з Москви і не бачився більше з Петром Петровичем Каратаєвим.

¹ Гекуба — в старогрецьких переказах дружина троянського царя Пріама.

О ПОВІДАННЯХ
І НОВИСТАХ

ТРИ ПОРТРЕТИ

«Сусідство» становить одну з найважливіших неприємностей сільського життя. Я знав одного вологодського поміщика, який, при всякій нагоді, повторяв такі слова: «Слава богу, у мене нема сусідів»—і, признаюся, не міг не заздрити цьому щасливому смертному. Мое сільце лежить в одній з найвелелюдніших губерній Росії. Я оточений великою силою сусідоньків, починаючи з благонамірених і поважних поміщиків, одягнених у простері фраки і ще просторіші жилети,— і кінчаючи запеклими гультьями, що ходять у венгерках з довгими рукавами і так званим «фімським» вузлом на спині. Серед усіх цих дворян випадково знайшов я, проте, одного дуже милого чоловіку: він перше служив у війську, потім вийшов у відставку і оселився довіку на селі. Він розказував, що служив два роки в П-му полку; але я зовсім не розумію, як ця людина могла виконувати який-небудь обов'язок, не то що протягом двох років, а бодай протягом двох днів. Він був народжений «для життя мирного, для тиші сільської», тобто для лінивого, безтурботного животіння, яке, зауважу в дужках, має свої великі і невичерпні принади. Він мав дуже порядний достаток: не дбаючи занадто про господарство, проживав близько десяти тисяч карбованців на рік, дістав собі прекрасного кухаря (мій приятель любив добре попоїсти); також випишував собі з Москви найсвіжі французькі книжки й журнали. По-російському він читав тільки донесення свого управителя, і то з великими труднощами. Він з ранку (коли не виїжджав на псування) до обіду і при обіді не скидав халата; перебирав які-небудь художні малюнки, або йшов на стайню, чи до молотильного сараю і пересміювався з жінками, які при ньому вимахували ціпами,

як говориться, спроквола. По обіді мій друг одягався перед дзеркалом дуже старанно і їхав до якого-небудь сусіда, обдарованого двома або трьома гарненькими дочками; безтурботно і миролюбно залицявся до одної з них, бавився з ними у піжмурки, вертався додому досить пізно і одразу засипав богатирським сном. Він нудьгувати не міг, бо ніколи не сидів зовсім без ніякого діла; а на вибір занять не був вибагливий і, як дитина, тишився найменшою дрібницею. З другого боку — оссбливого прив'язання до життя він не почував і бувало коли доводилося *перебігати* вовка або лиса, — пускав свого коня щсдуху по таких ярах, що я досі збагнути не можу, як він собі сто разів не скрутив в'язів. Він належав до числа тих людей, про яких ми мимоволі думаємо, що вони самі собі не знають ціни, що за їх зверхньою байдужістю криються сильні й великі пристрасті; але він засміявся б вам просто в лице, коли б міг догадатися, що ви такої думки про нього; та й, признатися, я сам гадаю, що коли й було в мого приятеля замолоду яке-небудь, бодай невиразне, але сильне поривання до того, що дуже мило називають «чимсь вищим», то це поривання давням-давно в ньому угамувалося і *зацитькалось*. Він був досить говстий і тишився чудовим здоров'ям. За наших часів не можна не любити людей, що мало дбають про самих себе, бо їх надзвичайно небагато... а мій приятель мало чи не забув про свою особу. А втім, я, здається, вже занадто багато говорю про нього, — і моя балаканина тим більше не до речі, що не він є предметом мого оповідання. Його звали Петром Федоровичем Лучиновим.

Одного осіннього дня з'їхалося нас чоловіка з п'ять завзятих мисливців у Петра Федоровича. Цілий ранок ми пробули в полі, зацькували двох вовків і силу зайців і вернулися додому в тому чарівно-приємному настрої, який знаходить на кожну порядну людину після вдалого полювання. Смеркалося. Вітер розгулявся у темних полях і шумливо колихав оголені верхівки берез та лип навксло дому Лучинова. Ми приїхали, позлізали з коней... На ганку я став і оглянувся: по сірому небу тяжко повзли довгі хмари; темнобурий чагарник крутився на вітрі і жалібно шумів; жовта трава безсило й сумно пригиналася до землі; зграї дроздів перелітали по рябинах, обсипаних яскраво-пунцовими кетягами; в тонких і ламких гілках берез, висвистуючи, стрибали сніщі; на селі хрипко гавкали собаки. Мені стало

сумно... зате я з справжньою відрадою увійшов до їдальні. Віконниці були зачинені; на круглому стелі, вкритому білою як сніг скатеркою, серед кришталевих графіннів, наповнених червоним вином, горіло вісім свічок у срібних свічниках; в каміні весело палав вогонь — і старий, дуже приємний на вигляд дворецький, з величезною лисною, одягнений по-англійському, стояв у шанобливій непорушності перед другим столом, на якому вже красувалася велика супова чаша, оповита легкою, пахучою парою. У сінях ми пройшли повз іншу поважну людину, заклопотану заморожуванням шампанського — «за суворими правилами мистецтва». — Обід був, як годиться в таких випадках, надзвичайно приємний; ми реготали, розказували про події, що сталися на полюванні, і з захопленням згадували про дві знамениті «погонки». Поповівши досить добре, розложилися ми в широких кріслах коло каміна; на столі з'явився великий срібний келих, і через яку мить швидко полум'я запаленого рому оповістило нас, що хазяїн має приємний намір «створити жжонку». Петро Федорович був людина не позбавлена смаку; він, приміром, знав, що ніщо не впливає так убійчо на фантазію, як рівне, холодне й педантичне світло ламп — тому звелів лишити в кімнаті тільки дві свічки. Чудні півтіні трепетали по стінах, утворені химерною грою вогню в каміні і полум'ям жжонки... тиха, надзвичайно приємна відрада замінила в наших серцях грохи буйну веселість, що панувала при обіді.

Розмови мають свою долю — як книги (за латинським прислів'ям), як усе на світі. Наша розмова того вечора була якась особливо різноманітна і жвава. Від окремих випадків відіймалася вона до досить важливих загальних питань, легко і непримушено верталася до щоденностей життя. Побалакавши чимало, ми раптом усі замовкли. В цей час, кажуть, пролітає гихий ангел.

Не знаю, чого мої товариші затихли, але я замовк через те, що мої очі зупинилися раптом на трьох запорошених портретах у чорних дерев'яних рамах. Фарби стерлися і донеде полушилися, але обличчя можна було ще розізнати. На середньому портреті намальована була жінка молодого віку в білій сукні з мереживними лямівками, у високій зачісці восьмидесятих років. Праворуч від неї, на зовсім чорному тлі виднілося кругле і товсте обличчя доброго російського сміщика років двадцяти п'яти, з низьким і широким

лобом, тупим носом і простодушною усмішкою. Французька напудрена зачіска вельми не пасувала до виразу його слов'янського обличчя. Живописець намалював його в каптані червоного кольору з великими стразовими гудзиками; в руці держав він якусь небувалу квітку. На третьому портреті, писаному іншою, вправнішою рукою, був намальований чолсвік років тридцяти, в зеленому мундирі катерининських часів, з червоними відлогами, у білому камзолі, в тонкому батистовому галстуку. Одною рукою спирався він на палицю з золотою головкою, другу заклав за камзол. Його смугле худорляве обличчя дихало зухвалою гордовитістю. Тонкі довгі брови майже зросталися над чорними, як смола очима, на блідих, ледве помітних губах грала недобра усмішка.

— Чого це ви задивилися на ці обличчя?— спитав мене Петро Федорович,

— Так!— відповів я, подивившись на нього.

— Хочете вислухати ціле оповідання про ці три особи?

— Зробіть ласку,— відповіли ми в один голос.

Петро Федорович встав, узяв свічку, підніс її до портретів і голосом людини, що показує диких звірів, «панове!» проголосив він: «ця дама— годованка мого рідного прадідуся, Ольга Іванівна N N, прозвана Лучиновою; померла років сорок тому, дівчиною. Цей пан» — показуючи на портрет чоловіка в мундирі— «гвардії сержант, Василь Іванович Лучинов теж, що помер з волі божої тисяча сімсот дев'яностого року, а цей пан, якому я не маю честі бути родичем,— якийсь Павло Афанасійович Рогачов; він ніде, скільки я знаю, не служив. Будьте ласкаві звернути увагу на дірку, що на грудях у нього, на самому місці серця. Ця дірка, як ви бачите, правильна, тригранна, мабуть, не могла з'явитися випадково.»— Тепер,— прсвадив він своїм звичайним голосом:— будьте ласкаві сісти, озбройтеся терпінням і слухайте.

— Панове!— почав він:— я походжу від досить старовинного рсду. Я своїм походженням не пишаюся, бо мої предки були всі страшенні мотяги. А втім, цей докір не стосується мого прадіда, Івана Андрійовича Лучинова,— навпаки: він мав славу людини надзвичайно ошадливої і навіть скупой—принаймні в останні роки свого життя. Він провів свою молодість у Петербурзі і був свідком царювання Єлиса-

вети. У Петербурзі він одружився і мав од своєї жінки, а моєї прабабусі, четверо дітей — трьох синів, Василя, Івана та Павла (мого рідного діда), і одну дочку Наталію. Крім того, Іван Андрійович прийняв до своєї сім'ї дочку одного далекого родича, круглу безіменну сироту, Ольгу Іванівну, про яку я вже вам казав. Піддани мого дідуся, мабуть, знали про його існування, бо висилали йому (коли не траплялося особливого нещастя) дуже невеличкий оброк — але ніколи в очі його не бачили. Сільце Лучинівка, не сподобившись бачити свого пана, процвітало, — коли враз, одного чудового ранку, важка колимага в'їхала в село і зупинилася перед хатою старости. Мужики, стурбовані такою небувалою подією, збіглися й побачили свого пана, пані і всіх їх дітей, крім старшого Василя, що лишився в Петербурзі. З того пам'ятного дня і до самої своєї смерті Іван Андрійович не виїздив з Лучинівки. Він збудував собі дім, той самий, в якому я тепер маю приємність розмовляти з вами; збудував також церкву і псчав жити поміщиком. Іван Андрійович був людина величезного зросту, худий, мовчазний і вельми повільний в усіх своїх рухах; ніколи не ходив у халаті, і ніхто, крім його камердинера, не бачив його не напудреним. Іван Андрійович звичайно ходив, заклавши руки за спину, поволі повертаючи голову на кожному кроці. Щодня гуляв він по довгій липовій алеї, яку сам власноручно насадив — і перед смертю мав приємність користуватися тінню цих лип. Іван Андрійович був надзвичайно скупий на слова; доказом його мовчазливості може бути та надзвичайна обставина, що він протягом двадцяти років не сказав жодного слова своїй дружині Анні Павлівні. Взагалі, його ставлення до Анни Павлівни було дуже чудне. Вона порядкувала всім хатнім господарством, при обіді сиділа завжди коло свого чоловіка — він нещадно покарав би того, хто насмівився б сказати їй одне зневажливе слово, — а тимчасом сам з нею ніколи не говорив, не доторкався до її руки. Анна Павлівна була боязка, бліда, затуркана жінка; щодня мслилася в церкві на колінах і ніколи не усміхалася. Подейкували, що вони перше, тобто до приїзду в село, жили у великій злагоді; говорили також, що Анна Павлівна порушила всі подружні обов'язки, що чоловік довідався про її провини... Як би там не було, але Іван Андрійович, навіть помираючи, не примирився з нею. Під час останньої його недуги, вона не відходила від нього: але він,

здавалося, її не помічав. Одної ночі Анна Павлівна сиділа в спальні Івана Андрійовича: його мучило безсоння — лампада горіла перед образом; слуга мого дідуся, Юдіч, про якого я вам згодом скажу два слова, вийшов. Анна Павлівна встала, перейшла через кімнату і, ридаючи, кинулася на коліна перед ліжком чоловіка, хотіла щось сказати — простягла руки... Іван Андрійович подивився на неї — і німчим голосом, але твердо закричав: «служник!» Слуга увійшов, Анна Павлівна поспішно встала і, хитаючись, вернулася на своє місце.

Діти Івана Андрійовича надзвичайно його боялися. Вони вирости на селі і були свідками того, як чудно поведився Іван Андрійович з своєю дружиною. Вони всі палко любили Анну Павлівну, але не сміли виявити свою любов. Вона сама неначе їх цуралася... Ви пам'ятаєте, панове, мого діда: він до самої смерті завжди ходив навшпиньки і говорив пошепки... що то звичка! Мій дід і брат його, Іван Іванович, були люди прості, добрі, сумирні і сумні; моя grand'tante¹ Наталія вийшла, як ви знаєте, заміж за грубого й дурного чоловіка і до смерті любила його безмовною, улесливою, овечою любов'ю — але не такий був брат їх Василь. Я вам, здається, казав, що Іван Андрійович лишив його в Петербурзі. Йому було тоді років дванадцять. Батько доручив його опікуванню одного далекого родича, людини вже немолодої, нежонатого, страшного вольтер'янця.

Василь виріс, став на службу. Він був невеликий на зріст, але добре збудований і надзвичайно вдатний: прекрасно говорив французькою мовою і славився своїм умінням битися на шпагах. Його мали за одного з блискучих юнаків початку царювання Катерини. Батько мені часто говорив, що він знав не одну бабусю, яка без сердечного зворушення згадати не могла про Василя Івановича Лучинова. Уявіть собі чоловіка, обдарованого незвичайною силою волі, пристрасного і розважливого, терплячого і сміливого, потайного надзвичайно і — як казали всі його сучасники — чарівно, призабливо милого. В ньому не було ні совісті, ні добрості, ні чесності, хоча ніхто не міг назвати його зовсім злою людиною. Він був самолюбний — але умів даїти своє самолюбство і палко любив незалежність. Коли бувало Василь Іванович, усміхаючись, ласкаво примружить чорні очі, коли захоче очарувати когонебудь, кажуть, неможливо було йому опиратися — і навіть

¹ Grand'tante — двоюрідна бабушка.

люди, упевнені в тьму, що душа його суха й холодна, не раз піддавалися чарівній силі його впливу. Він старанно служив самому собі і інших примушував працювати на свою ж користь і завжди в усьому мав успіх, бо ніколи не губився, не гидував лестошами, як засобом досягти своєї мети. і умів бути облесливим.

Років через десять після того як Іван Андрійович оселився в селі, приїхав він на чотири місяці в Лучинівку блискучим гвардійським офіцером, і за цей час встиг закрутити голову навіть понурому старикові, батькові своєму. Чудно! Іван Андрійович з насолодою слухав оповідання свого сина про деякі його *перемоги*. Брати його німіли перед ним і дивувалися з нього, як істоти вищої. Та й сама Анна Павлівна, мабуть, полюбила його більше ніж усіх інших дітей, так широко їй відданих.

Василь Іванович приїхав у село, по-перше, для того, щоб побачитися з родичами; але, по-друге, і для того, щоб дістати якомога більше грошей від батька. Він жив пишно і гостинно в Петербурзі і заробив силу боргів. Нелегко йому було перемогти скупість батька, і хоча Іван Андрійович дав йому в один його приїзд, мабуть, далеко більше грошей, ніж усім іншим своїм синам протягом двадцяти років, що вони прожили в батьківському домі, але Василь тримався відомого російського правила: «як брати, то брати!» У Івана Андрійовича був слуга, на прізвище Юдіч, такий самий високій, худий і мовчазний, як його пан. Кажуть, цей Юдіч був почасти причиною чудного поведження Івана Андрійовича з Анною Павлівною: кажуть, він викрив заборонений зв'язок своєї прабабусі з одним із найкращих приятелів його прадіда. Напевне, Юдіч глибоко покаявся у своїй недоречній послuzі, бо трудно уявити собі добрішу людину. Пам'ять його досі свято шанують усі мої дворові люди. Юдіч мав необмежену довіру свого прадіда. Тоді поміщики мали гроші, але не віддавали їх на зберігання в ощадні установи, а самі ховали їх у скринях, від підлогами і т. д. Іван Андрійович держав усі свої гроші у великій кованій скрині, що стояла в нього під узголів'ям. Ключ від цієї скрині був відданий Юдічу. Щовечора, лягаючи спати, Іван Андрійович при собі наказував відчиняти цю скриню, постукував палицею по черзі по всіх туго напханих мішках, а щосуботи сам з Юдічем розв'язував мішки й старанно перелічував гроші. Василь довідався про всі ці штуки

і в ньому спалахнуло бажання потурбувати заповітну скриню. Протягом п'яти-шести днів він *уласкавив* Юдіча, тобто довів бідного старого до того, що той за молодим паном — як говоритися — дух ронив. Підготовивши його належним способом, Василь прикинувся заклопотаним і похмурим, довго не хотів відповідати на розпитування Юдіча і нарешті сказав йому, що він програвся і ще заподіє собі смерть — якщо не доставе де-небудь грошей. Юдіч заривав, кинувся перед ним на коліна, пресив згадати бога, не губити себе. Василь, не мовлячи й слова, зачинився в своїй кімнаті. Через кілька часу почув він, що хтось обережно до нього стукає; він одчинив двері й побачив на порозі Юдіча, блідого, тремтячого, з ключем в руці. Василь одразу все зрозумів. Спочатку він довго відмовлявся. Юдіч, плачучи, повторяв: «Будь ласка, пане! візьміть». Василь, нарешті, погсдився. Було це в понеділок. Василеві спало на думку замінити вийняті гроші битими черепками. Він розраховував на те, що Іван Андрійович, постукуючи по мішках палицею, не зверне великої уваги на ледве помітну неподібність звуку — а до суботи він надіявся дістати і покласти назад гроші в скриню. Надумано — зроблено. Батькс, справді нічого не помітив. Але до суботи Василь грошей не дістав: він надіявся на взяті гроші обіграти одного багатого сусіда — та, замість того, сам усе преграв. Тимчасом настала субота; дійшла черга і до мішків, напханих черепками. Уявіть собі, панове, здивування Івана Андрійовича!

— Це що значить? — заgrimів він.

Юдіч мовчав.

— Ти вкрав ці гроші?

— Ні.

— То хто-небудь ключ у тебе брав?

— Я нікому не віддавав ключа.

— Нікому? А коли нікому — то ти злодій. Признавайся!

— Я не злєдій, Іване Андрійовичу.

— Звідки ж узялися ці черепки, чорт забери! То ти так мене дуриш? Востаннє кажу тобі — признавайся!

Юдіч понурих голову і склав руки за спиною.

— Гей, люди! — кричав Іван Андрійович несамовито. — Палиць!

— Як? мене... карати? — прошепотів Юдіч.

— От тобі на! та чим же ти крадий за інших? Ти злодій! Ну, Юдіч! не сподівався я од тебе такого шахрайства!

— Я посивів на вашій службі, Іване Андрійовичу,— промовив з зусиллям Юдіч.

— А мені яке діло до твого сивого волосся! Бодай тебе чорт узяв з твсею службою!

Люди увійшли.

— Візьміть-но його, та гарненько!

У Івана Андрійовича поблідли й затрусилися губи. Він ходив по кімнаті, як дикий звір у тісній клітці.

Люди не сміли виконати його наказу.

— Чого ж ви стоїте, хамські діти? Чи то мені самому за нього братися, або що?

Юдіч пішов був до дверей...

— Стійте,— закричав Іван Андрійович.— Юдіч, встань мені кажу тобі, прошу тебе, Юдіч, признайся.

— Не можу!— простогнав Юдіч.

— То беріть же його, старого підлипайла,— заgrimів шалений старик.— На смерть його! Я відповідаю!— заgrimів несамовитий старик.

Катування почалося...

Двері раптом одчинилися і увійшов Василь. Він був, мабуть, ще блідший за батька, руки його тремтіли, верхня губа піднялася і оголила ряд білих і рівних зубів.

— Я винен,— сказав він глухим, але твердим голосом.— Я взяв ці гроші.

Люди зупинилися.

— Ти! як? ти, Васька? без згоди Юдіча?

— Ні!— сказав Юдіч:— за моєю згодою. Я сам віддав ключ Василю Івановичу. Паночку, Василю Івановичу! навіть ви турбувалися?

— То от хтє злодій!— закричав Іван Андрійович.— Спасибі, Василю, спасибі! А тебе, Юдіч, я все-таки не помилюк. Чому ти мені зараз у всьому не признався? Гей, ви! чого ж ви стали? чи вже й ви моєї влади не визнаєте? А з тобою я справлюся, голубчику!— додав він, звертаючись до Василя.

Люди знов були взялись до Юдіча.

— Не займайте його!— прошепотів Василь крізь зуби. Слуги його не послухалися.— Назад!— закричав він і кинувся на них... Вони відсахнулися.

— А! бунтувати!— простогнав Іван Андрійович і, піднявши палицю, пішов на сина.

Василь відскочив, схопився за ручку шпаги і вийняв її до половини. Всі затремтіли. Анна Павлівна, почувши гомін, злякана, бліда, показалася в дверях.

Страшно змінилося обличчя Івана Андрійовича. Він захитався, впустив палицю і тяжко опустився на крісло, затуливши обличчя обома руками. Ніхто не ворушився, всі стояли як укопані, не виключаючи й Василя. Конвульсійно стискав він сталюну ручку шпаги, очі його блищали похмурим, злобним блиском...

— Ідть усі... усі геть,— промовив тихим голосом Іван Андрійович, не відводячи рук від обличчя.

Вся юрба вийшла. Василь зупинився на порозі, потім раптом струснув головою, обняв Юдіча, поцілував руку матері... і через дві години його вже не було в селі. Він виїхав у Петербург.

Увечері того самого дня Юдіч сидів на ганку дворової хати. Люди обступили його, співчували йому і гірко докоряли панові.

— Годі, діти, — сказав він їм нарешті: — годі... чого ви його гудите? він і сам либонь, батечко наш, своїй сміливості не радий...

Внаслідок цієї події Василь уже більше не бачився з своїм батьком. Іван Андрійович помер без нього, і помер, мабуть, з такою тугою на серці, якої не дай боже зазнавати будь-кому з нас. Василь Іванович, тимчасом, виїжджав, веселився по-своєму і сипав грішми. Як він добував ці гроші, не можу напевно сказати. Дістав він собі слугу француза, спритного і премітного хлопця, якогось Бурсьє. Цей француз пристрасно до нього прив'язався і помагав йому в усіх його численних витівках. Я не збираюся розповідати вам докладно про все, що витворяв мій grand oncle¹; він відзначався такою безмежною сміливістю, такими зміїними хитрощами, таким незбагненно холодним серцем, таким промітним і тонким розумом, що, признаюсь, я розумію необмежену владу цієї розпусної людини над найблагороднішими душами...

Незабаром після смерті батька Василь Іванович, незважаючи на свою спритність, був викликаний на дуель одним ображеним чоловіком. Він бився, тяжко поранив свого суперника і мусив виїхати з столиці: йому наказали безвільно жити в своєму маєтку. Василеві Івановичу було трид-

¹ Двоюрідний дід.

цять рсків. Ви легко можете собі уявити, панове, з якими почуваннями цей чоловік, що звик до столичного, блискучого життя, їхав на батьківщину. Кажуть, він на дорозі часто виходив з брички, кидався лицем у сніг і плакав. Ніхто в Лучнівці не пізнавав колишнього веселого, привітного Василя Івановича. Він ні з ким не говорив, з ранку до вечора їздив на полювання, з счевидною неохотою зносив несміливі пестоці своєї матері і без жалю глузував з братів, з їх жінок (вони вже обидва встигли поженитися)...

Я вам досі, здається, нічого не сказав про Ольгу Іванівну. Немовлятком привезли її в Лучнівку; вона трохи не вмерла на дорозі. Ольга Іванівна була вихована, як говориться, в пошані до бога і до батьків... Треба признатися, що Іван Андрійович і Анна Павлівна — обоє поводилися з нею як з дочкою. Але в ній таїлася мала іскра того вогню, який так яскраво палав у душі Василя Івановича. Тимчасом, як справжні діти Івана Андрійовича не сміли й думати про причини чудної безмовної незгоди між їх батьками,— Ольгу з дитячих років тривожило й мучило становище Анни Павлівни. Подібно до Василя вона любила незалежність; всякі утиски її бурювали. Вона всіма силами душі прив'язалася до своєї благодійниці; старшого Лучинова вона ненавиділа і не раз, сидючи за столом, зводила на нього такі похмури погляди, що навіть слугі, який подавав страви, рибилось моторошно. Іван Андрійович не помічав усіх тих поглядів, бо взагалі не звертав ніякої уваги на свою сім'ю.

Спочатку Анна Павлівна намагалася викоренити в ній цю зненависть — але деякі сміливі запитання Ольги примусили її замовкнути зовсім. Діти Івана Андрійовича дуже любили Ольгу, і стара її любила теж, хоч досить холодно любсв'ю.

Довголітнє горе придушило в цій бідній жінці всяку веселість, всяке сильне почуття; нічого так не доводить чарівної люб'язності Василя, як те, що він навіть матір свою примусив палко полюбити себе. Вияви дитячої ніжності не були в душі того часу, а тому не дивно, що Ольга не сміла виявити свою відданість, хоч завжди з особливою пошаною цілувала руку Анни Павлівни увечері, прощаючись з нею. Читати й писати вона ледве вміла. Через двадцять років російські дівчата почали почитувати такі

романи, як Пригоди маркіза Глаголя,— Фанфан і Лоло-та,— Олексій, або Хатинка в лісі;— почали вчитися на клавікордах і співати пісень на зразок такої, колись дуже відомої:

„Мужчини на світі
Як мухи до нас липнуть“—і т. ін.

але в семидесятих роках (Ольга Іванівна народилася 1757 року) наші сільські красуні не мали уявлення про всі ці удесконалення. Трудно нам тепер собі уявити російську панночку того віку; правда, ми можемо, по наших бабусах, міркувати про міру освіченості дворянок катерининських часів; але як скажете відрізнити те, що поволі до них прищепилося протягом їх довгого життя,— від того, чим вони були замолоду?

Ольга Іванівна трохи гворила французькою мовою — але з сильною російською вимовою; за її часів емігрантів ще зовсім не було. Одне слово, при всіх своїх добрих властивостях, вона все ж була порядною *дикункою* — і, мабуть, у простоті серця свого, власними руками не раз карала яку-небудь нещасливу поксівку...

За кілька часу по приїзді Василя Івановича, Ольгу Іванівну посватали за сусіда — Павла Афанасійовича Рогачова, дуже добру й чесну людину. Природа забула наділити його жовчю. Власні люди не слухали його, забиралися іноді всі, від першого до останнього, і залишали бідного Рогачова без обіду... але ніщо не могло порушити спокій його душі. Він з дитячих років відзначався тим, що був товстий і незграбний, ніде не служив, любив ходити до церкви й співати на криласі. Подивіться, панове, на це добре, кругле обличчя; пригляньтесь до цієї тихсі, ясної усмішки... правда, вам самим стає відрадно? Батько його рідко коли наїжджав у Лучинівку і святами привозив з собою Павлуся, якого маленькі Лучински всіляко мучили. Павлусь виріс, почав сам їздити до Івана Андрійовича, закохався в Ольгу Іванівну і запропонував їй руку й серце — не особисто їй, а її благодійникам. Благодійники погодилися. Ім і на думку не спало спитати Ольгу Іванівну: чи подобається їй Рогачов? Тсді, як казала бабуся, — «таких розкошів не водилося». А втім, Ольга незабаром звикла до свого жениха: не можна було не прив'язатися до цього лагідного, вибачливого створіння. Виховання Рогачов не

здобув ніякого; по-французькому вмів тільки сказати «бон-жур» — і потай вважав навіть це слово за непристойне. Та ще й якийсь жартун навчив його такої, нібито французької, пісні: «Соню, Соню! Ке-вуле-ву-де-муа — я вас кохаю — ме-же-не-пе-па»... Цієї пісеньки він завжди співав півголосом, коли був у настрої. Батько його теж був людина добра невимовно; вечно ходив у довгесму нанковому сюртуку, і що йому не казали — на все з усмішкою притакував. Від часу заручин Павла Афанасійовича обидва Рогачови — батько й син — клспоталися страшенно; переробляли свій дім, прибудовували всякі «галдареї», приязно розмовляли з робітниками, частували їх горілкою. До зими не встигли кінчити всіх будинків — відклали весілля до літа; влітку помер Іван Андрійович — відклали весілля до майбутньої весни; взимку приїхав Василь Іванович. Йому відрекомендували Рогачова; він прийняв його непривітно й недбало і пізніше так залякав його своїм гордовитим поведженням, що бідний Рогачов тремтів, як лист, при самій його появі, мовчав і силувано усміхався. Василь одного разу мало не замучив його цілком — запропонувавши йому парі, що він, Рогачов, не може перестати усміхатися. Бідний Павло Афанасійович трохи не заплакав, так зняковів, але — справді! — усмішка, дурна, напружена усмішка не хотіла зійти з його спітнілого обличчя! А Василь поволі бавився кінчиками своєї шийнсі хустки і поглядав на нього занадто вже зневажливо. Батько Павла Афанасійовича дізнався також про прибуття Василя і через кілька днів — для «більшої ваги» — подався в Лучинівку з наміром: «привітати милого гостя з прибуттям до рідних палестін». Афанасій Лукич славився на весь окіл своїм красномовством — тобто умінням не запинаячись виголосити досить довгу і мудре складену промову, з легкою домішкою книжних словець. Та ба! Цього разу він не підтримав своєї слави: зняковів далеко більше від сина свого, Павла Афанасійовича; пробурмотів щось дуже невизразне, і хоч зрсду не пив горілки, але тут, «для контенансу», випивши чарочку (він застав Василя за сніданком) — хотів був, принаймні, крєкнути з певною самостійністю і не видав ані найменшого звуку. Ідучи додому, Павло Афанасійович шепнув своєму батькєві: «Що, батєчку?» Афанасій Лукич з досадою відповів йому, так само пошепки: «І не говори!»

Рогачови почали рідше їздити в Лучинівку. А втім, Ва-

силь застрахав не тільки їх; у братах своїх,— в їх жінках, навіть у самій Анні Павлівні будив він доскнуту, мимовільну ніяковість... вони почали всіляко уникати його; Василь не міг цього не помітити, але, як видно, не збирався змінити своє поведіння з ними, коли раптом на початку весни він став знов такою ж чемною, милою людиною, якою його перше знали...

Першим проявом цієї раптові зміни був несподіваний приїзд Василя до Рогачових. Афанасій Лукич, особливо, добре-таки перелякався, побачивши коляску Лучинова, але переляк його зник дуже хутко. Ніколи Василь не був чемніший і веселіший. Він взяв молодого Рогачова під руку, пішов з ним оглядати будівлі, розмовляв з теслярами, давав їм поради, робив сам наруби сокирою, звелів собі показати заводських коней Афанасія Лукича, сам ганяв їх на корді— і взагалі своєю привітною чемністю довів добрих степняків до того, ще вони обидва не раз його обняли. Дома Василь теж за кілька днів по-давньому закрутив усім голови: придумав усякі смішні гри, дістав музикантів, накликав сусідів і сусідок, розказував старим бабусям дуже весело й смішно міські плітки, злегка залицявся до молодих, вигадував небувалі розваги, фейерверки і т. д., словом оживив усе і всіх. Сумний, похмурий дід Лучинових обернувся раптом на якесь гсмінке, блискуче, зачароване житло, про яке почали говорити всі в околиці. Ця раптова зміна здивувала багатьох, всіх звеселила; почали ходити всякі поголоски; обізнані люди говорили, що Василя Івановича до того часу крушила якась таємна турбота, що в нього з'явилася змога вернутися в столицю... але до справжньої причини переродження Василя Івановича не дсбрався ніхто.

Ольга Іванівна, панове, була дуже непогана з себе. А втім, її краса полягала більше в незвичайній ніжності і свіжості тіла, в спокійній принадності рухів, ніж у бездоганній правильності обрисів. Природа сбдарувала її певною самобутністю; її виховання— всна виросла сиротою— розвинуло в ній обережність і твердість. Ольга не належала до числа тихих і млявих панночок; але одне тільки почуття в ній вистигло зовсім: ненависть до благодійника. А втім, і інші, більш жіночі пристрасті могли спалахнути в душі Ольги Іванівни з незвичайною, хворобливою силою... але в ній не було ні того гордого холоду, ні тої стиснутої

кріпоти душі, ні тієї самолюбної зосередженості, без яких всяка пристрасть зникає дуже швидко. Перші пориви таких напівдіяльних, напівпасивних душ бувають інколи надзвичайно бурхливі; але вони зраджують самі себе дуже хутко, особливо коли діло дійде до безжального застосування заведених правил; вони бояться послідовності... І тимчасом, панове, признаюся вам одверто: на мене жінки такого роду справляють величезне враження... (На цім слові оповідач випив склянку води.— Дурниці, дурниці!— подумав я, дивлячись на його кругле підборіддя:— на тебе, любий друже, ніщо в світі не справляє «величезного враження»...)

Петро Федорович провадив:— Панове, я вірю в кров, у породу. В Ользі Іванівні було більше крєві, ніж, наприклад, у нареченій її сестрі— Наталії. В чому ж виявлялася ця «кров», спитаєте ви мене?— та в усьому: в обрисах рук, уст, у звукові голосу, в погляді, в ході, в зачісці, у складках сукні, нарешті. У всіх цих дрібницях крилося щось особливе, хоч я довінин признаюся, що та... як би висловитися?.. та distinction¹, яка дісталася Ользі Іванівні, не привернула б уваги Василя, коли б він зустрівся з нею в Петербурзі. Але в селі, в глушині, вона не тільки збудила його увагу— але навіть і взагалі була єдиною причиною тієї зміни, про яку я говорив попереду.

Поміркуйте самі: Василь Іванович любив брати насолоду з життя; він не міг не нудьгувати в селі: брати його були добрі хлопці, але дуже обмежені люди: він нічого не мав з ними спільного; сестра його Наталія протягом трьох років прижила з своїм чоловіком четверо дітей; між нею і Василем була ціла безодня. Анна Павлівна ходила до церкви, молилася, постилася і готувалася до смерті. Лишалася тільки Ольга, свіжа, боязка, миленька дівчинка... Василь її спочатку не помітив... та й хто звертає увагу на вихованку, на сироту, на годованку?.. Одного разу, на самому початку весни, ішов він по садку і паличкою збивав головки цикорій, цих дурненьких жовтих квіточок, які так рясно перші з'являються на ледве зеленіючих луках. Він гуляв по саду, перед домом, підвів голєву— і побачив Ольгу Іванівну. Вона сиділа боком край вікна і задумано гладила смугасте кошеня, що муркаючи і мружачись, угніздилося на її колінах і з великим

¹ Вишуканість у поводженні.

задоволенням підставляло свій носик весняному,— уже досить яскравому сонцю. На Ользі Іванівні була біла ранішня сукня з короткими рукавами; її голі, блідорожеві, не зовсім розвинені плечі й руки пашіли свіжістю, і здоров'ям; невеликий чепчик обережно стискав її густі, м'які шовковисті кучері; обличчя злегка палало: вона недавно прокинулася. Її тонка й гнучка шия так мило подавалася вперед; так чарівно недбалс, так соромливо відпочивав її незатягнений стан, що Василь Іванович (великий знавець!) мимоволі зупинився і задивився. Йому раптом спало на думку, що не слід залишати Ольгу Іванівну в її первісному невіданні, що з неї може згодом вийти дуже мила і дуже люб'язна жінка. Він підкрався до вікна, став навшпиньки і безмовно поцілував білу і гладку руку Ольги Іванівни, трохи нижче ліктя. Ольга скрикнула й схопилася з місця, кошеня задерло хвіст і скочило в сад, Василь Іванович з усмішкою утримав її за руку... Ольга почервоніла вся до вух; він почав жартувати з її переляку... кликав її гуляти з собою; але раптом Ольга Іванівна помітила недбалість свого вбрання — і «швидше за швидку лань» вибігла в другу кімнату.

Того самого дня Василь поїхав до Рогачових. Він раптом повеселішав і прояснів духом. Василь не полюбив Ольгу, ні! — словом «любов» жартувати не треба... Він знайшов собі заняття, поставив перед собою завдання і радів радістю діяльної людини. Він і не згадав про те, що вона — вихованка його матері, наречена іншого; він ні на мить не дурив себе; він дуже добре знав, що їй не бути його дружиною... Може, його виправдувала пристрасть — правда, не благородна, не висока, але все-таки досить сильна і болісна пристрасть. Певна річ, він закохався не як дитина; він не поринав у безпредметний захват; він дуже знав, чого він хотів і до чого він поривався.

Василь Іванович цілком був здібний в найменший час привчити до себе іншу, навіть упереджену або боязку людину. Ольга незабаром перестала його сахатися. Василь Іванович увів її в новий світ. Він виписав для неї клавіксерди, давав їй лекції музики (він сам порядно грав на флейті), читав їй книжки, довго розмовляв з нею... Голова закрутилася у бідної степнячки. Василь зовсім підкорив її. Він умів говорити з нею про те, що доти їй було чужим, і говорити мовою їй зрозумілою. Ольга потроху звикала висловлювати перед ним свої почуття; він допомагав їй, підказу-

вав їй слова, яких вона не знаходила, не залякував її, то стримував, то захоплював її пориваннями.. Василь взявся за її виховання не з безкорисливого бажання збудити й розвинути її здібності: він, просто, хотів її трохи до себе наблизити і знав, до того ж, що недосвідчену, несміливу, але самолюбну дівчину легше привабити розумом, ніж серцем. Якби Ольга була навіть створінням незвичайним, Василь ніяк не міг би цього помітити, бо він поводився з нею, як з дитиною; але ви вже знаєте, панове, що Ольга нічим особливим не відзначалася. Василь старався, по змозі, впливати на її уяву, і часто ввечері вона йшла від нього з таким вихром нових образів, слів і думок у голові, що не могла заснути до зорі і, тоскно зітхаючи, безперестанку прикладала гарячі щокни до холодних подушок, або вставала, підходила до вікна і лякливо й жадібно дивилася в темну далечінь. Василь заповняв кожну мить її життя: ні про кого іншого вона думати не могла. Рогачова вона незабаром перестала навіть помічати. Василь, як людина спритна й хитра, в його присутності не говорив з Ольгою; але або смішив його самого до сліз, або вигадував яку-небудь галасливу гру, прогулянку верхи, катання вночі по річці з факелами й музикою — одне слово, не давав опам'ятатися Павлові Афанасійовичу. Проте, незважаючи на всю хитрість Василя Івановича, Рогачов невиразно відчув, що він, наречений і майбутній чоловік Ольги, начебто став для неї чужою людиною... але внаслідок безмежної своєї доброти боявся засмутити її докором, хоч справді любив її і дорожив її прихильністю. На самоті з нею він не знав, що загворити, й тільки старався всіляко прислужуватися. Минуло два місяці. В Ользі зникла, нарешті, всяка самостійність, всяка воля; плохий і мовчазний Рогачов не міг бути їй опорою; вона навіть не хотіла опиратися чарам і з завмираючим серцем безоглядно віддалася Василеві...

Ольга Іванівна, напевне, зазнала тоді радощів кохання, але ненадовго. Хоч Василь — не маючи іншої роботи — не тільки не покинув її, але навіть прив'язався до неї і дбайливо її лелівав, та сама Ольга до такої міри розгубилася, що навіть в коханні не знаходила щастя, і все ж не могла відірватися від Василя. Вона почала всього боятися, не сміла думати; не розмовляла ні про що; перестала читати, туга її гризла. Іноді щастило Василеві захопити її і приму-

сити забути всіх і все; але другого ж дня він знаходив її бліду, безмовну, з психололими руками, з безглуздою усмішкою на губах... Настав досить трудний час для Василя; але ніякі труднощі залякати його не могли. Він увесь зсередився, як досвідчений грач. Він нітрохи не міг покладатися на Ольгу Іванівну: вона безперестанку себе зраджувала, блідлила, червоніла й плакала... її нова роль була їй над силу. Василь працював за двох; в його буйній і галасливій веселості тільки досвідчений спостерігач міг би помітити гарячкову напруженість; він бавився братами, сестрами, Рогаčovими, сусідами, сусідками — як пішаками: завжди був на осторозі, не витрачав жодного погляду, жодного руху, хоча здавався найбезтурботнішою людиною; щоранку ставав до бою і щовечора святкував перемогу. Він нітрохи не тяготився такою страшною діяльністю; спав чотири години на добу, їв дуже мало і був здоровий, свіжий і веселий. Тимчасом день весілля наближався; Василь встиг перекопати самого Павла Афанасійовича в тему, що треба його відкласти; потім послав його в Москву по покупки, а сам листувався з петербурзькими приятелями. Він клопотався не так з жалю до Ольги Іванівни, як з охоти і любові до клопоту й тривесг... До того ж — Ольга Іванівна почала йому надокучати, і він уже не раз, після несамовитого вибуху пристрасті, поглядав на неї, як бувало на Рогачова. Лучинов завжди залишався загадкою для всіх; в самій холодності його неблаганної душі ви почували чудне, майже південне полум'я, і в найшаленішому розпалі пристрасті від цієї людини віяло холодом. При інших він, як і перше, підтримував Ольгу Іванівну, але на самоті він бавився нею, як кіт мишею, або лякав її софізмами, або тяжко і отруйно нудьгував, або, нарешті, знов кидався їй у ноги, поривав її, як вихор трісочку... і не прикидався тоді закоханим... але справді сам завмирав...

Одного разу досить пізно увечері Василь сидів сам один у себе в кімнаті і уважно перечитував останні листи, які одержав з Петербурга — коли раптом двері тихенько зарипіли і увійшла Палажка, покоївка Ольги Іванівни.

— Чого тобі треба? — спитав її Василь досить суворо.

— Панночка просить вас до себе.

— Тепер не могу. Иди... Ну, чого ж ти стоїш? — провадив він, побачивши, що Палажка не виходила.

— Панночка звеліли сказати, що дуже, мовляв, треба.

— Та що там таке?

— Пан самі побачать...

Василь устав, з досадою кинув листи в шухляду і пішов до Ольги Іванівни. Вона сиділа сама, в кутку,— бліда й нерухома.

— Чогс ви бажали?— спитав він її не зовсім привітно.

Ольга подивилася на нього і, здригаючись, закрила очі.

— Що вам? що тобі, Ольго?

Він узяв її за руку... Рука Ольги Іванівни була холодна, як лід... Вона хотіла заговорити... і голос її завмер. Бідна жінка не мала ніякого сумніву щодо свого становища.

Василь трохи збентежився. Кімната Ольги Іванівни була за кілька кроків від спальні Анни Павлівни. Василь обережно сів коло Ольги, цілував і грів її руки, пошепки її умовляв. Вона слухала його і мовчки злегка здригалася. У дверях стояла Палажка і тихенько втирала сльози. В сусідній кімнаті тяжко й мірно стукав маятник і чути було подих сонного. Заціпеніння Ольги Іванівни перейшло, нарешті, в сльози й глухі ридання. Сльози — мов гроза: після них людина завжди тихшає. Коли Ольга Іванівна заспокоїлась трохи і лише зрідка судорожно схлипувала як дитина, Василь став перед нею на коліна й пестошам, ніжними сбіцянками заспокоїв її зовсім, дав їй напитися, приспав її і пішов. Цілу ніч він не роздягався, написав два-три листи, спалив два-три папери, дістав золотий медальйон з портретом жінки чорнобрової і чорноокої, з обличчям похитливим і сміливим, довго розглядав її риси і в роздумі ходив по кімнаті. Другого ранку, за чаєм, він з надзвичайним незадоволенням побачив почервснілі розпухлі очі і бліде, стурбоване обличчя бідної Ольги. Після сніданку запропонував він їй прогулятися з ним по садку. Ольга пішла за Василем, як слухняна овечка. Коли ж, години через дві, вона вернулася з саду, на ній образю людського не було; вона сказала Анні Павлівні, що нездужає, і лягла в постіль. Під час прогулянки Василь, з належним каяттям, об'явив їй, що він таємно повінчаний — він був такий самий холостяк, як я. Ольга Іванівна не зомліла — зомлівають тільки на сцені; але раптом скам'яніла, хоч сама не тільки не сподівалась вийти за Василя Івановича, але навіть якось бсялася про це думати. Василь почав їй доводити необхідність розлуки з ним і шлюбу з Рогачовим. Ольга Іванівна дивилася на нього з німим жахом. Василь говорив холодно, діловито,

резонно; винуватив себе, каювся — але кінчив усі свої міркування такими словами: «минулого не вернеш; треба діяти». Ольга розгубилася зовсім; їй було страшно, соромно; безнадійний, тяжкий розпач опанував її; вона хотіла смерті — і з тугою дожидала вирішення Василя.

— Треба у всьому признатися матінці,— сказав він їй нарешті.

Ольга змертвіла; ноги в неї підітнулися.

— Не бійся, не бійся,— повторяв Василь:— здайся на мене, я тебе не пскину... я все владнаю... надійся на мене.

Бідна жінка подивилася на нього з любов'ю... так, з любов'ю і глибокою, хоч уже безнадійною відданістю.

— Я все, все уладнаю,— сказав їй на прощання Василь... — і востанне поцілував її похололі руки.

Другого ранку Ольга Іванівна щойно встала з постелі — двері її одчинились... і Анна Павлівна з'явилася на порозі. Її підтримував Василь. Мовчки добралася вона до крісла і сіла мовчки. Василь став коло неї. Він здавався спокійним; брови його зсунулися і губи злегка розкрилися. Анна Павлівна, бліда, обурена, розгнівана, збиралася говорити, але голос зраджував її. Ольга Іванівна з жахом обвела поглядом свою благодійницю, свого полюбовника; страшно замерло в ній серце... вона з криком упала серед кімнати на коліна і затулила собі обличчя руками... «Значить правда... правда?» прошепотіла Анна Павлівна і нахилилася до неї... «Відповідайте ж!» продсвжувала вона, жорстоко схопивши Ольгу за руку.

— Матінко!— розітнувся мідний голос Василя.— Ви обіцяли мені не ображати її.

— Я хочу... признавайся ж... признавайся... правда? правда?

— Матінко... згадайте...— промовив поволі Василь.

Це одно слово дуже вразило Анну Павлівну. Вона прихилилася до спинки крісла і заридала.

Ольга Іванівна тихенько підвела голову й хотіла була кинутися в ноги старій, але Василь утримав її, підвів і посадив на друге крісло. Анна Павлівна все плакала і шепотіла незв'язні слова...

— Послухайте, матінко,— заговорив Василь:— не засмуруйте себе! ще можна лихсві зарадити... Якщо Рогачов...

Ольга Іванівна здригнулася і випросталась.

— Якщо Рогачов,— провадив Василь, значно глянувши

на Ольгу Іванівну:— думає собі, що можна безкарно знеславити чесну сім'ю..

Ользі Іванівні стало страшно.

— У моїм домі,— престоғнала Анна Павлівна.

— Заспокойтесь, матінко. Він скористався її недосвідченістю, її молодістю, він.. ви щось хочете сказати?— додав він, побачивши, що Ольга поривається до нього...

Ольга Іванівна упала в крісло.

— Я зараз їду до Рогачова. Я примушу його женитися сьогодні ж таки. Будьте певні, я не дозволю йому глузувати з нас...

— Але... Василю Івановичу... ви...— пршепотіла Ольга.

Він довго й холодно подивився на неї. Вона замовкла знов.

— Матінко, дайте мені слово не турбувати її до мого приїзду. Подивіться— всна ледве жива. Та й вам треба відпочити. Надійтесь на мене: я відповідаю за все; в кожному разі, підждіть мого повернення. Повторяю вам— не засмучуйте ні її, ні себе— і здайтесь на мене.

Він наблизився до дверей і зупинився.

— Матінко,— сказав він:— ходімо зо мною, лишть її саму, прошу вас.

Анна Павлівна встала, підійшла до ікони, поклала земний поклін і поволі пішла за сином. Ольга Іванівна мовчки і не порушно провела її счима. Василь швидко вернувся, схопив її за руку, шепнув їй на вухо: «надійтеся на мене і не викрийте нас»,— і зараз вийшов...— «Бурсьє»,— закричав він, сходячи хутко вниз по сходах.— «Бурсьє!..»

Через чверть години він уже сидів у колясці з своїм слугою.

Того дня старого Рогачова не було дома. Він поїхав у повітове місто набирати мухояру на каптани своїй челяді. Павло Афанасійович сидів у себе в кабінеті і роздивлявся колекцію полинялих метеликів. Підвівши брови й витягши губи, він обережно перевертав шпилькою крихкі крильця «нічного сфінкса», коли раптом відчув у себе на плечі невелику, але важку руку. Він оглянувся— перед ним стояв Василь.

— Здрастуйте, Василю Івановичу,— промовив він не без деякого здивування.

Василь подивився на нього і сів перед ним на стілець.

Павло Афанасійович усміхнувся був... та глянув на Василя, опутився, розкрив рота і склав руки.

— А скажись-но, Павле Афанасійовичу,— заговорив раптом Василь:— чи скоро ви збираєтеся справити весіллячко?

— Я?.. скоро... звичайно... я, з свого боку... а втім, як ви і ваша сестричка... я, з свого боку, готовий хоч завтра.

— Прекрасно, прекрасно. Ви людина дуже нетерпляча, Павле Афанасійовичу.

— Як це?

— Слухайте,— додав Василь Іванович, встаючи:— я все знаю; ви мене розумієте, і я вам наказую негайно, завтра-таки одружитися з Ольгою.

— Дозвольте, дозвольте,— відказав Рогачов, не встаючи з місця:— ви мені наказуєте? Я сам просив руки Ольги Іванівни, і мені нема чого наказувати.. признаюсь, Василю Івановичу, я вас щось не розумію.

— Не розумієш?

— Ні, справді, не розумію.

— Даєш ти мені слово одружитися з нею завтра?

— Та змилуйтесь, Василю Івановичу... чи не ви самі не раз відкладали наше весілля? Без вас воно давно вже відбулося б. І тепер я і не думаю відмовлятися. Що ж значать ваші погрози, ваші наполегливі вимоги?— Павло Афанасійович утер піт з лиця.

— Даєш ти мені слово? говори: так чи ні?— повторив поволі Василь.

— Будь ласка... даю, але...

— Добре. Пам'ятай же... А вона у всьому призналася.

— Хто признався?

— Ольга Іванівна.

— Та в чому призналася?

— Та чого ви передо мною прикидаєтеся, Павле Афанасійовичу? Адже я вам не чужий.

— В чому я прикидаюся? я вас не розумію, ніяк не розумію. В чому могла Ольга Іванівна признатися?

— В чому? Ви мені набридли! Звісно, в чому.

— Побий мене бог..

— Ні, я тебе вб'ю, коли ти з нею не одружишся... розумієш?

— Як!..— Павло Афанасійович скочив і став перед Василем.— Ольга Іванівна... ви кажете...

— Хитрий, братіку, ти, хитрий, признаюсь,— Василь з усмішкою поплескав його по плечу:— дарма, що на вигляд сумирний...

— Боже мій, боже!.. Ви мене з розуму зводите... Що ви хочете сказати, скажіть, бога ради!

Василь нагнувся до нього й шепнув йому щось на вухо.

Рогачов скрикнув:— Як?.. я?

Василь тупнув ногою.

— Ольга Іванівна? Ольга?

— Так... ваша наречена...

— Моя наречена... Василю Івановичу... вона... вона... та я ж її і знати не хочу,— закричав Павло Афанасійович.— Та бог з нею! за кого ви мене маєте? Обманути мене, мене обманути... Ольго Іванівно, не гріх вам, не совісно вам... (Сльози бризнули в нього з очей).— Спасибі вам, Василю Івановичу, спасибі... А я її й знати тепер не хочу! не хочу! не хочу! і не кажіть... Ах, батечку мій!— ст до чого я дожився! Добре ж, добре!

— Годі вам жартувати,— сказав спокійно Василь Іванович.— Пам'ятайте, ви мені дали слово: завтра весілля.

— Ні, цього не буде! Гсді, Василю Івановичу, знов-таки скажу вам— за кого ви мене маєте? забагато честі: красно дякую. Вибачте.

— Як хочете!— відказав Василь.— Діставайте шпагу.

— Як шпагу... навіщо шпагу?

— Навіщо? А ось навіщо.

Василь вийняв свою французьку тонку, гнучку шпагу і злегка зігнув її до підлоги.

— Ви хочете... зо мною... битися?

— Еге ж.

— Але, Василю Івановичу, змилюйтеся, зрзсумійте мое становище! Як же я можу, поміркуйте самі, після того; що ви мені сказали... я чесна людина, Василю Івановичу, я дворянин.

— Ви дворянин, ви чесна людина,— то, будь ласка, бийтеся зо мною.

— Василю Івановичу!

— Ви, здається, боїтеся, пане Рогачов?

— Я зовсім не боюся, Василю Івановичу. Ви думали залякати мене, Василю Івановичу. От, мовляв, я його полякаю, він настрашиться, він на все одразу й погодиться... Ні, Василю Івановичу, я такий самий дворянин, як і ви, хоча

виховання столичного не здобув, справді, і залякати вам мене не вдасться, вибачте.

— Дуже добре,— відказав Василь:— де ж ваша шпага?

— Єрошка!— закричав Павло Афанасійович.

Увійшов слуга.

— Дістань мені шпагу— там, ти знаєш, на горіщі... швидше...

Єрошка вийшов. Павло Афанасійович раптом надзвичайно зблід, швидко скинув шлагфрок, надягнув каптан рудого кольору з стразовими великими гудзиками... намотав на шию галстук... Василь дивився на нього і перебирав пальцями правої руки.

— Та що ж? битися нам, Павле Афанасійовичу?

— Битися, то битися,— відказав Рогачев і покvapно застебнув камзол.

— Ей, Павле Афанасійовичу, послухайся моєї ради: женися... що тобі... А я, повір мені...

— Ні, Василю Івановичу,— перебив його Рогачов.— Ви мене, я знаю, або вб'єте; або покалічите: але честі своєї я губити не маю наміру: вмирати, то вмирати.

Єрошка увійшов і трепетно подав Рогачову стареньку шпагу в шкіряних, потрісканих піхвах. За тих часів всі дворяни носили шпаги при пудрі; але степові поміщики пудрувалися разів зо два на рік. Єрошка відійшов до дверей і заплавав. Павло Афанасійович виштовхав його геть з кімнати.

— Одначе, Василю Івановичу,— зауважив він трохи збентежено:— я не можу зараз з вами битися: дозвольте відкласти нашу дуель до завтра: батечка нема дома; та й справи мсі, про всяк випадок, не завадить упорядкувати.

— Ви, я бачу, знов починаєте боятися, ласкавий пане.

— Ні, ні, Василю Івановичу; але поміркуйте самі...

— Слухайте,— закричав Лучинов:— ви мене починаєте доводити до гніву... Або дайте мені слово зараз женитися, або бийтесь... або я вас приб'ю палицею, як боягуза, розумієте?

— Ходімо в сад,— відпсвів крізь зуби Рогачов.

Але раптом двері одчинилися, і стара няня Єфимівна, вся розтріпана, вдерлася в кімнату, упала перед Рогачовим на коліна, схопила його за ноги...

— Батечку ти мій!— заводала вона:— дитинко ти моя... що ти таке задумав? не занаста нас бідолашних, батечку! Адже він тебе уб'є, голубчику ти мій! Та звели нам тільки,

звели, ми його, шибеника такого, шапками закидаємо... Павле Афанасійовичу, дитинко ти моя, бійся бога!

У дверях показався багато блідих і стурбованих облич... показалася навіть руда борода старости...

— Пусті мене, Єфимівна, пусти!— пробурмотів Рогачов.

— Не пушту, рідненький, не пушту. Що тобі таке, батечку, що тобі? Та що скаже Афанасій Лукич? Та він нас усіх з білого світу зжене... А ви чого стоїте? Візьміть-но непрсшего гостя попід ручки та випровадьте його геть з дому, щоб і духу його не було.

— Рогачов!— грізно скрикнув Василь Іванович.

— Ти збожеволіла, Єфимівна, ти мене ганьбиш, змилиуйся...— проговорив Павло Афанасійович.— Іди, іди собі з богом, і ви забирайтеся геть, чуєте?..

Василь Іванович швидко підійшов до одчиненого вікна, дістав невеликий срібний свіщик—злегка свиснув...

Бурсьє озвався неподалік. Лучинов зараз же звернувся до Павла Афанасійовича.

— Чим же ця комедія закінчиться?

— Васню Івановичу, я приїду до вас завтра— що мені робити з цією божевільною бабою...

— Е! та я бачу, з вами нема чого дсвго розмовляти,— сказав Василь і підняв швидко палицю...

Павло Афанасійович рвонувся, відштовхнув Єфимівну, схопив шпагу й кинувся через другі двері в сад.

Василь кинувся услід за ним. Вони вбігли обидва в дерев'яну альтанку, мудро розмальовану на китайський кшталт, зачинилися і вихопили шпаги. Рогачов колісь вчився фехтування; але тепер ледве зміг почати як слід. Леза схрестилися. Василь видимо бавився шпагою Рогачова. Павло Афанасійович задихався, бліднув і збентежено дивився в обличчя Лучинову. Тимчасом у саду розлягалися, крики: юрба народу бігла до альтанки. Раптом Рогачов почув страшний старечий зойк... він пізнав голос батька.

Афанасій Лукич, без шапки, з розкошланим волоссям, біг попереду всіх, розпачливо махаючи руками...

Сильним і несподіваним поворотом леза вибив Василь шпагу з руки Павла Афанасійовича.

— Женися, брат,— сказав він йому:— годі тобі блазнювати!

— Не женюсь,— прошепотів Рогачов, заплющив очі і весь затрусився.

Афанасій Лукич почав ламатися в двері альтанки.

— Не хочеш?— закричав Василь:

Рогачов похитав заперечливо головою.

— Ну, то чорт же з тобою!

Бідний Павло Афанасійович упав мертвий: шпага Лучинова ввіткнулася йому в серце... Двері затріщали, старий Рогачов вдерся в альтанку, але Василь уже встиг вискочити у вікно...

Через дві години увійшов він у кімнату Ольги Іванівни... Вона з жахом кинулася йому назустріч... Він мовчки покловився їй, вийняв шпагу і проколов, на місці серця — портрет Павла Афанасійовича. Ольга скрикнула й упала на підлогу непритомна... Василь пішов до Анни Павлівни. Він застав її в божниці.— «Матінко»,— сказав він:— «я помстився».— Бідна стара здригнулася і продовжувала молитися.

Через тиждень Василь поїхав до Петербурга,— і через два роки вернувся на село, розбитий паралічем, без мови. Він уже не застав серед живих ні Анни Павлівни, ні Ольги— і помер незабаром сам на руках у Юдіча, який годував його, як дитину, і один умів розуміти його незв'язний лепет.

1846 р.

М У М У

На одній з далеких вулиць Москви, в сірому будинку з білими колонами, антресолю і покривленим балконом жила колись пані, вдова, оточена численною двірнею. Сини її служили в Петербурзі, дочки повиходили заміж; вона виїжджала рідко і в самоті доживала останні роки своєї скупії і пудної старості. День її, нерадінний і сльотавий, давно минав; але й вечір її був чорніший від ночі.

Із числа всієї її челяді найприкметнішою людиною був двірник Гарасим, чоловік дванадцяти вершків зросту, багачеської будови і глухонімий з народження. Пані взяла його з села, де він жив один, у невеликій хатинці, окремо від братів, і де його вважали мало не за найсправнішого тяглогового мужика. Обдарований надзвичайною силою, він працював за чотирьох — робота горіла в його руках, і весело було дивитися на нього, коли він або орав і, налягаючи величезними долонями на соху, здавалося, сам-один, без допомоги конячини, розтинав пругкі груди землі, або на Петра і Павла так усе валив косою, що хоч би молодий березовий лісок стинати з коріння геть, або моторно й беззастанно молотив триаршинним ціпом, і як важель спускалися й підіймалися довгасті і тверді м'язи його плечей. Постійне мовчання надавало урочистій поважності його невтомній роботі. Славний він був мужик, і коли б не його нещастя, кожна дівчина охоче пішла б за нього заміж... Аж ось Гарасима привезли в Москву, купили йому чоботи, пошили каптан на літо, на зиму кожух, дали в руку мітлу й лопату і настановили його двірником.

Дуже не сподобалося йому спочатку його нове життя. З дитинства звик він до польових робіт, до сільського побуту. Відчужений нещастям своїм від людського товариства, він виріс німий і могучий, як дерево росте на плідючій

землі.. Переселений до міста, він не розумів, що з ним таке діється,— нудьгував і чудувався, як чудується молодий здоровий бик, якого шойно взяли з поля, де соковита трава росла йому по живіт, — взяли, поставили на вагон залізничний — і от, огортаючи його сите тіло то димом з іскрами, то хвилястою парою, мчать його тепер, мчать з гуркотом і брязкотом, а куди мчать — бог відає! Робота Гарасима на новій його службі здавалася йому жартом після тяжкої селянської праці; за півгодини все в нього було готове, і він знов то зупинявся посеред двору і дивився, роззявивши рота, на всіх перехожих, неначе бажаючи домогтися від них розв'язання загадкового свого становища, то раптом ішов куди-небудь в куточок і, далеко відкинувши мітлу й лопату, кидався на землю лицем і цілими годинами лежав на грудях неперушно, як пійманий звір. Але до всього зникає людина, і Гарасим зник, нарешті, до міського життя. Діла в нього було небагато; весь обов'язок його полягав у тому, щоб чисто утримувати двір, два рази на день привезти бочку з водою, носити й наколоти дров для кухні й дому, та чужих не пускати і ночами вартувати. І треба сказати, широ виконував він свої обов'язки: на подвір'ї в нього ніколи ні трісок не валялося, ні сміття; чи застрягне в негоду де-небудь з бочкою віддана під його опіку розбита шкапа-водовозка, він тільки двигне плечем — і не тільки воза, а й коняку зіпхне з місця; чи візьметься він дрова колоти, сокира так і дзвенить у нього, як скло, і летять на всі боки тріски й поліна; а щодо чужих, то після того як він одного разу вночі, піймавши двох злодіїв, стукнув їх лобом об лоб, та так стукнув, що хоч у поліцію їх потім не веди, всі в околиці дуже стали поважати його; навіть денні перехожі, зовсім уже не шахраї, а просто незнайомі люди, побачивши грізного двірника, відмахувалися й кричали на нього, начебто він міг чути їх крики. З усією іншою челяддю Гарасим був у взаєминах не те щоб приятельських, — вони його побоювалися, — а близьких; він мав їх за своїх. Вони вмili з ним порозумітися знаками, і він їх розумів, точно виконував всі накази, але права свої теж знав, і вже ніхто не смів сідати на його місце в застіллю. Взагалі Гарасим був вдачі суворой й серйозной, любив у всьому лад; навіть півні при ньому не сміли битися — а то біда! побачить, зараз схопить за ноги, покрутить разів з десять у повітрі колесом і кине в різні боки. На подвір'ї у пані водилися також гуси; але гуска, як відомо, птиця велична й розсудлива; Гарасим поважав їх, ходив за ними і годував їх; він сам скидався на статечного

гусака. Йому приділили над кухнею комірчину; він упорядив її собі сам, по своїй уподобі, спорудив у ній ліжко з дубових дощок на чотирьох колодах — справді богатирське ліжко; сто днів можна покласти на нього — не погнулося б; під ліжком була міцна скриня; в куточку стояв столик, такої ж міцної будови, а коло столика — стілець на трьох ніжках, та такий міцний і приземкуватий, що сам Гарасим бувало підійме його, упустиць і усміхнеться. Комірчина запиралася на замок, що нагадував своїм виглядом калач, тільки чорний; ключ від цього замка Гарасим завжди тримав при собі на пояску. Він не любив, щоб до нього ходили.

Так минув рік, по закінченні якого з Гарасимом сталася невелика пригода.

Стара пані, в якій він жив за двірника, у всьому додержувалася старовинних звичаїв і прислугу держала численну: в домі в неї були не тільки пралі, швачки, столяри, кравці й кравчихи, був навіть один лимар, його ж вважали й ветеринарним лікарем і лікарем для людей, був домашній лікар для пані, був, нарешті, один черевичник, на ім'я Капітон Климов, г'яниця гіркий. Климов вважав себе за людину скривджену і нещасливу, людину освічену і столичну, якій не в Москві б жити, без діла, в якому-небудь глухому закутку, і коли пив, як він сам висловлювався, відбиваючи слово від слова й стукаючи себе в груди, то пив саме з горня. От зайшла одного разу про нього мова у пані з її головним ключником, Гаврилом, людиною, якій, судячи тільки по її жовтих оченятах і качиному носі, сама доля, здавалося, визначила бути начальством. Пані скаржилася на зіпсованість Капітона, якого папередодні тільки що відшукала десь на вулиці.

— А що, Гаврило, — заговорила раптом вона, — чи не женити нам його, як ти думаєш? Може, він стане статечнішим.

— Чому ж не женити! можна, — відповів Гаврило: — і дуже навіть буде добре.

— Так; тільки хто ж за нього піде?

— Певна річ. А втім, на те ваша воля. Все ж він, сказати, на що-небудь може бути потрібний; з десятка його не викинеш.

— Здається, його Тетяна подобається?

Гаврило хотів був щось відповісти, та стулив губи.

— Так!.. хай посватає Тетяну, — вирішила пані, з насолодою понюхуючи табаку: — чуєш?

— Чую, — промовив Гаврило і вийшов.

Вернувшись у свою кімнату (вона була у флігелі й була

майже вся захарашена кованими скринями), Гаврило спочатку вислав геть свою жінку, а потім сів коло вікна й задумався. Несподіваний наказ пані його, видимо, спантеличив. Нарешті; він встав і звелів покликати Капітона. Капітон прийшов... Але перше, ніж ми перекажемо читачам їх розмову, не зайвим буде розказати в кількох словах, хто була ця Тетяна, з якою доводилося Капітонові одружитися, і чому наказ пані збентежив дворецького.

Тетяна, що виконувала, як ми сказали вище, роботу пралі (проте їй, як справній і вченій пралі, доручали тільки тонку білизну), була жінка років двадцяти восьми, маленька, худа, білява з родимками на лівій щоці. Родимки на лівій щоці на Русі вважають за погану ознаку — передвістку нещасливого життя... Тетяна не могла похвалитися своєю долею. З першої молодості її держали в чорному тілі: працювала вона за двох, а ласки ніякої ніколи не бачила; одягали її погано; утримання вона одержувала дуже маленьке; родини в неї все одно що не було: один якийсь старий ключник, залишений за непридатністю в селі, доводився їй дядьком, та інші дядьки в неї мужиками були, — ото й усе. Колись її вважали красунею, але краса з неї дуже швидко зійшла. Вдачі вона була вельми сумирної або краще сказати, заляканої; сама до себе вона була цілком байдужа, інших — боялася смертельно; думала тільки про те, як би роботу вчасно кінчити, ні з ким не говорила і тремтіла при самому імені пані, хоч та її майже в очі не знала. Коли Гарасима привезли з села, вона мало не завмерла з жаху, побачивши його величезну постать, всіляко старалася не зустрічатися з ним, навіть мружилася бувало, коли їй траплялося пробігати повз нього, поспішаючи з дому в пральню. Гарасим спочатку не звертав на неї великої уваги, потім став посміюватися, коли вона йому зустрічалася, потім і задивлятися на неї почав, нарешті, і зовсім очей з неї не зводив. Сподобалась вона йому: чи то лагідним виразом обличчя, чи несміливістю рухів — бог його знає! От одного разу пробиралася вона по подвір'ю, обережно піднімаючи на розчепіrenих пальцях накрохмалену кофту пані... хтось раптом сильно схопив її за лікоть; вона обернулася та так і скрикнула: за нею стояв Гарасим. Безглуздо сміючись і ласкаво мукаючи, протягав він їй пряникового півника, з сухозліткою на хвості й крилах. Вона хотіла була відмовитися, але він силоміць упхнув їй пряника в руку, похитав головою, пішов геть і, обернувшись, ще раз промукав їй щось дуже приязне. З того дня він уже не давав їй спокою: куди бувало вона піде, він

уже там, іде їй назустріч, усміхається, мукає, махає руками, стрічку раптом витягне з-за пазухи і встромить їй, мітлюю перед нею стежку промете. Бідна дівка просто не знала, як їй поводитись і що робити. Незабаром усі в домі дізналися про витівки німого двірника; глузування, примовки, ущипливі словечка посипалися на Тетяну. Проте з Гарасима глузувати не всі наважувалися: він жартів не любив; та і їй при ньому давали спокій. Рада не рада, а попала дівка під його захист. Як усі глухонімі, він був дуже кмітливий і дуже добре розумів, коли з нього або з неї сміялися. Одного разу, при обіді, кастелянша, начальниця Тетяни, почала її, як говориться, шпигати і до того її довела, що та, бідна, не знала куди очі подіти і трохи не плакала з досади. Гарасим раптом підвівся, простягнув свою величезну ручиську, наклав її на голову кастелянші і з такою понурою лютістю подивився їй в обличчя, що та так і пригнулася до самого стола. Всі змовкли. Гарасим знов узявся за ложку і знов почав сьорбати щі. «Ач, глухий чорт, дідько!» пробурмотіли всі півголосом, а кастелянша встала та й пішла в дівочу. А то, іншого разу, помітивши, що Капітон, той самий Капітон, про якого тільки що була мова, якось надто приязно розбалакався з Тетяною, Гарасим підкликав його до себе пальцем, відвів у каретний сарай та ухопивши за кінець дишло, що стояло в кутку, легко, але красномовно насварився ним на нього. Відтоді вже ніхто не заговорював з Тетяною. І все те миналося йому безкарно. Правда, кастелянша, тільки прибігла в дівочу, зараз зомліла і, взагалі, так хитро поводитися, що того ж самого дня пані дізналася про грубий вчинок Гарасима; але химерна стара тільки засміялася кілька разів, тяжко образивши тим кастеляншу, примусила її повторити, як, мовляв, він пригнув тебе своєю важкою ручкою, і другого дня вислала Гарасимові карбованця. Вона його жалувала, як вірного й сильного сторожа. Гарасим таки дуже її побоювався, та проте надіявся на її ласку і збирався вже йти до неї з просьбою, чи не дозволить вона йому оженитися з Тетяною. Він тільки ждав нового каптана, що обіцяв йому дворецький, щоб у пристойному вигляді стати перед пані, коли раптом цій самій пані спало на думку віддати Тетяну за Капітона.

Читач тепер легко сам зрозуміє, чому дворецький Гаврило так збентежився після розмови з панею. «Пані,— думав він, сидючи край вікна,— звичайно любить Гарасима (Гаврило добре це знав, і тому він сам йому потурав), все ж він істота безсловесна; не доповісти ж пані, що от Гарасим, мовляв, до

Тетяни залицяється. Та й, нарешті, воно й справедливо, який він чоловік? А з другого боку, досить цьому, господи прости, лісовикові довідатися, що Тетяну віддають за Капітона, адже ж він усе в хаті переламає, далєбі. Адже з ним не розмовишся; адже ж його, чорта того, погрішив я грішний, кияким способом не вгамуєш... Справді...»

Поява Капітона перервала нитку Гаврилових думок. Легковажний швець увійшов, закинув руки назад і, непримушено прихилившись до виступу стіни коло дверей, поставив праву ніжку навхрест перед лівою і струснув головою. От, мовляв, я. Чого ви хотіли?

Гаврило подивився на Капітона і взявся стукати пальцями по лутці вікна. Капітон тільки примружив трохи свої олов'яні очка, але не спустив їх, навіть усміхнувся злегка і погладив рукою своє біляве волосся, що так і стовбурчилося на всі боки. Ну, так я, мовляв, я. Чого дивишся?

— Гарний,—проговорив Гаврило і помовчав.—Гарний, що й казати!

Капітон тільки плечками здвигнув. «А ти хіба краший?» подумав він про себе.

— Ну, подивися на себе, ну, подивися, — провадив з докором Гаврило:— ну, на кого ти схожий?

Капітон обвів спокійним поглядом свій затяганий і обірваний сюртук, свої залатані штани, з особливою увагою подивився на свої діряві чоботи, надто на той, на носок якого так елегантно спиралася його права ніжка, і знов пильно дивився на дворецького.

— А що?

— Що? — повторив Гаврило. — Що? Ще ти кажеш: що? На чорта ти схожий, погрішив я грішний, от на кого ти схожий.

Капітон швидко закліпав очима.

«Лайтесь, мовляв, лайтесь, Гаврило Андрійовичу», подумав він знов про себе.

— Адже ж, ти знов п'яний був,—почав Гаврило:— адже знов? Га? ну, відповідай же.

— Через слабість здоров'я міцних напоїв заживав дійсно,—відказав Капітон.

— Через слабість здоров'я!.. Мало тебе карають,—от що. А в Пітері ще був у науці... Багато ти там навчився. Тільки хліб дурно їси.

— В цьому разі, Гаврило Андрійовичу, один мені суддя: сам господь бог, і більше ніхто. Той один знає, яка я людина

на цім світі є і чи справді дурно хліб їм. А коли міркувати щодо пияцтва, то в цьому разі винен не я, а більше один товариш; сам він мене зманив, та й сполітикував, пішов тобто, а я...

— А ти лишився, гусак, на вулиці. Ах, ти, шибайголова! Ну, та річ не в тім,—провадив дворецький,—а от що. Пані...— тут він помовчав,—пані бажають, щоб ти оженився. Чуєш? Вони гадають, що ти статечнішим будеш, оженившись. Розумієш?

— Чому не розуміти?

— Ну, так. По-моєму, краще б тебе гаразд до рук прибрати. Ну, та це вже їх діло. Що ж? ти згоден?

Капітон усміхнувся.

— Одруження — річ добра для людини, Гаврило Андрійовичу: і я, з свого боку, з великою моєю охотою і приємністю.

— Ну, так — відказав Гаврило і подумав:— що й казати, акуратно говорить людина. Тільки он що,— провадив він угорос: — дівчину тобі підшукали не до ладу.

— А яку, дозвольте поцікавитися...

— Тетяну.

— Тетяну?..

І Капітон витріщив очі і відділився від стіни.

— Ну чого ж ти сполохнувся?.. Хіба вона тобі не до вподоби?

— Де там не до вподоби, Гаврило Андрійовичу!— дівка вона нічого, працювита, спокійна дівка... Але ж ви самі знаєте, Гаврило Андрійовичу, адже ж той-бо, лісовик, мара ота степова, адже він до неї...

— Знаю, брат, усе знаю, — з досадою перепинив його дворецький:— але ж...

— Та змилуйтеся, Гаврило Андрійовичу! Адже він мене вб'є, їй-богу, вб'є, як муху яку-небудь розплющить, адже в нього рука, ви ж подивіться, будь ласка, що в нього за рука; адже у нього, просто, Мініна і Пожарського рука. Адже він, глухий, б'є і не чує, як б'є! Наче уві сні кулачиськами махає. І вгамувати його немає ніякої можливості; чому? бо, ви самі знаєте, Гаврило Андрійовичу, він глухий, ще й до того дурний, як пень. Адже це якийсь звір, ідол, Гаврило Андрійовичу,— гірше ідола... осика якась: за що ж я тепер від нього терпіти мушу? певна річ, мені вже тепер про все байдуже: обтерпівся, обвик до лиха, обсмальцювався, як коломенський горщик,— проте ж я таки людина, а не який-небудь, справді, нікчемний горщик.

— Знаю, знаю, не розписуй...

— Господи боже мій!— з запалом провадив швець:— коли ж кінець? коли, господи! Горобаха я, горобаха безпритульна! Доля ж моя, доля ж моя, як подумаєш! В молодих літах був я битий через німця хазяїна, в найкращий сустан життя мого битий від свого ж брата, нарешті, в дійшлому віці, от чого дослужився...

— Ех ти, личана душа, — промовив Гаврило. — Чого розводишся, справді!

— Як чого, Гаврило Андрійовичу! Не биття я боюся, Гаврило Андрійовичу. Нехай мене пан скарає в хаті та дасть мені при людях привітання, і все я в числі людей, а тут он від кого доводиться...

— Ну, забирайся геть, — нетерпляче перебив його Гаврило. Климов відвернувся і поплентався геть.

— А коли б його не було, — крикнув йому услід дворецький, — ти сам згоден?

— Погоджуюся, — відказав Капітон і вийшов.

Красномовство не покидало його навіть у крайніх випадках.

Дворецький кілька разів пройшовся по кімнаті.

— Ну, покличте тепер Тетяну, — промовив він нарешті.

За кілька хвилин Тетяна увійшла ледве чути й зупинилася біля порога.

— Що скажете, Гаврило Андрійовичу? — промовила вона тихим голосом.

Дворецький пильно поглянув на неї.

— Ну, — промовив він: — Танюшо, хочеш заміж іти? пані тобі жениха знайшла.

— Слухаю, Гаврило Андрійовичу. А кого вони мені за жениха призначають? — додала вона нерішуче.

— Капітона, шевця.

— Слухаю.

— Він легковажна людина, — це правда. Але пані в цьому разі на тебе надіється.

— Слухаю.

— Одна біда... адже ця глуха тетеря, Гараська, адже він до тебе залицяється. І чим ти цього ведмеда до себе причарувала? Та ж він уб'є тебе, чого доброго, ведмідь отой.

— Уб'є, Гаврило Андрійовичу, небезпременно уб'є.

— Уб'є... Ну, це ми побачимо. Як то ти кажеш: уб'є. Хіба він має право тебе вбити, поміркуй сама.

— А не знаю, Гаврило Андрійовичу, чи має, чи ні.

— От яка! адже ти йому отак нічого не обіщала...

— Що, прошу?

Дворецький помовчав і подумав:

— Безпорадна ти душа! Ну, добре,— додав він:— ми ще поговоримо з тобою, а тепер іди, Танюшо; я бачу, ти справді смиренниця.

Тетяна повернулася, сперлася легенько об одвірок і вийшла.

«А, може, пані завтра й забуде про цей шлюб,— подумав дворецький:— чого я розтурбувався? Бешкетника того ми скрутимо; коли що до чого, в поліцію знати дамо...»— Усти-но Федорівно!— крикнув він голосно до своєї жінки:— на-ставте-но самоварчик, моя шановна.

Тетяна майже цілий той день не виходила з пральні. Спочатку вона поплакала, потім витерла сльози і, як перше, взялася до роботи. Капітон до пізньої ночі просидів у шинку з якимсь приятелем похмурого вигляду і докладно йому розказував, як він у Пітері проживав у одного пана, що всім би був добрий, та до порядків був уважливий і до того ж одною помилкою трошечки прогрішився: у хміль дуже вкидався, а щодо жіночої статі, то просто у всі прикмети входив... Похмурий товариш тільки йому притакував; та коли Капітон заявив, нарешті, що він, з однієї причини, мусить завтра-таки смерть собі заподіяти, похмурий товариш зауважив, що пора спати. І вони розійшлися грубо і мовчки.

Тимчасом сподіванки дворецького не справдилися. Пані так зацікавила думка про Капітонове одруження, що вона навіть уночі тільки про це розмовляла з одною із своїх компаньйон-ок, яка проживала у неї в домі виключно на випадок безсоння і, як нічний візник, спала вдень. Коли Гаврило увійшов до неї після чаю із звідомленням, першим її запитанням було: а як наше весілля, іде? Він, певна річ, відказав, що йде якнай-краще і що Капітон сьогодні ж до неї прийде з поклоном. Пані чогось нездужала; вона недовго займалася справами. Дворецький вернувся до себе в кімнату і скликав нараду. Справа таки потребувала окремого обміркування. Тетяна не суперечила, звичайно, але Капітон об'явив усім, що в нього одна голова, а не дві і не три.. Гарасим суворо й швидко на всіх поглядав, не відходив від дверей дівочої і, здавалося, догадувався, що починається щось для нього недобре. Ті, що зібралися (серед них був старий буфетник, на прізвище дядько Хвіст, до якого всі з пошаною зверталися по пораду, хоча тільки й чули від нього, що: он воно як, так! так,

так, так),— почали з того, що про всяк випадок, для безпечності, зачинили Капітона в комірчину з водоочисною машиною і почали думати сильну думу. Звичайно, легко було вдатися до сили; але боронь-боже! Зчиниться галас, пані стурбується—біда! Що діяти? Думали, думали і видумали нарешті. Не раз помічали, що Гарасим дуже не любив п'яниць... Сидячи за ворітьми, він щоразу бувало з обуренням відвертався, коли повз нього непевною ходою і з козирком картуза на вухові проходив хто-небудь, що хильнув через край. Вирішили навчити Тетяну, щоб вона прикинулася п'яною і пройшла, похитуючись і погойдуючись, коло Гарасима. Бідна дівка довго не давала згоди, але її умовили; до того ж вона сама бачила, що інакше вона не здихається свого поклонника. Вона пішла. Капітона випустили з комірчини: діло, все ж таки, близько його обходило. Гарасим сидів на стовпчику коло воріт і тикав лопатою в землю... З усіх кутків, з-під штор за вікнами дивилися на нього...

Хитрощі вдалися якнайкраще. Побачивши Тетяну, він спочатку, своїм звичаєм, з ласкавим муканням закивав головою; потім придивився, впустив лопату, схопився, підійшов до неї, наблизив своє обличчя до самого її обличчя... Вона від страху ще більше захиталася і заплющила очі... Він схопив її за руку, почав через увесь двір і, увійшовши з нею до кімнати, де засідала нарада, пхнув її просто до Капітона. Тетяна так і завмерла... Гарасим постояв, подивився на неї, махнув рукою, усміхнувся і пішов, тяжко ступаючи, в свою комірчину. Цілу добу не виходив він звідти. Форейтор Антипка розказував потім, що він крізь щілинку бачив, ніби Гарасим, сидячи на ліжку і приклавши до щоки руку, тихо, мірно і лише зрідка мукаючи — співав, тобто похитувався, заплющував очі і трусив головою, як візники або бурлаки, коли вони затягають своїх журних пісень. Антипці стало моторошно, і він відійшов від щілини. А коли другого дня Гарасим вийшов з комірчини, в ньому великої переміни не можна було спостерегти. Він тільки став ніби похмурніший, і на Тетяну і на Капітона не звертав ні найменшої уваги. Того ж вечора вони обое з гусьми під пахвою пішли до пані і через тиждень поженилися. В самий день весілля Гарасим не змінив своєї поведінки ні в чому; тільки з річки він приїхав без води: він якось на дорозі розбив бочку; а на ніч у стайні він так завзято чистив і тер свою коняку, що та хиталася як билинка на вітрі, і перевалювалася з ноги на ногу під його залізними кулаками.

Все це діялося весною. Минув ще рік, протягом якого Ка-

їтон остаточно слився і, як людина, зовсім ні до чого не придатна, був висланий з валкою в далеке село, разом з своєю жінкою. В день від'їзду він спочатку дуже храбрився і запевняв, що куди б його не послали, хоч туди, де баби сорочки леруть та праники на небо кладуть, він однаково не пропаде,— але потім засмутився, почав скаржитися, що його везуть до неосвічених людей, і так ослаб, нарешті, що навіть власної шапки на себе надягнути не міг; якась добра душа насунула її йому на лоб, поправила козирок і зверху її приплескала. А коли все було готове і мужики вже держали віжки в руках і ждали тільки слова: «з богом!», Гарасим вийшов із своєї комірчини, наблизився до Тетяни і подарував їй на спогад червону бавовняну хустку, яку купив для неї ж з рік тому. Тетяна, що з великим спокоєм терпіла до тієї хвилини всі тяжкі пригоди свого життя, тут не витерпіла, заплакала і, сідаючи на воза, по-християнському тричі поцілувалася з Гарасимом. Він хотів провести її до застави і пішов спочатку поряд з її возом, та раптом зупинився на Кримському Броду, махнув рукою і подався вздовж річки.

Діялося це над вечір. Він ішов поволі і дивився на воду. Раптом йому здалося, ніби щось борсається у твані коло самого берега. Він нахилився і побачив невеличке щеня, біле з чорними плямами, яке, незважаючи на всі намагання, ніяк не могло вилізти з води, борсалось, зривалось і тремтіло всім своїм мокреньким і худеньким тілом. Гарасим подивився на нещасне собаченя, підхопив його однією рукою, запхав його собі за пазуху і пустився, широко ступаючи, додому. Він увійшов у свою комірчину, поклав врятоване щеня на ліжку, прикрив його своїм тяжким сіряком, побіг спочатку на стайню по солому, потім до кухні і приніс чашечку молока. Обережно відкинувши сіряк і розстеливши солому, поставив він молоко на ліжку. Бідному собаченяті було всього тижнів зо три, очі в нього прорізулися недавно; одне око навіть здавалося трошки більшим за друге; воно ще не вміло пити з чашки і тільки тремтіло й мружилось. Гарасим взяв його легенько двома пальцями за голову і нахилив його мордочку до молока. Собачка раптом почала пити жадібно, пирхаючи, трусячись і захлинаючись. Гарасим дивився, дивився, та як засміється раптом... Цілу ніч він морочився з нею, укладав її, обтирав і заснув, нарешті, сам коло неї якимсь радісним і тихим сном.

Жодна мати так не доглядає своєї дитини, як доглядав Гарасим своєї годованки. (Собака була сучкою). Попервах вона була дуже немічна, недолуга і негарна, але поволі ви-

правилась і вирівнялась, а місяців через вісім, завдяки невсипущому піклуванню свого рятівника, перетворилася в дуже гарну собачку іспанської породи, з довгими вухами, пухнатию хвостом трубою й великими виразистими очима. Вона палко прив'язалася до Гарасима і не відставала від нього ні на крок, весь час ходила за ним, виляючи хвостиком. Він і кличку їй дав—німі знають, що мукання їх повертає до себе увагу інших, — він назвав її Муму. Всі люди в домі її полюбили і кликали Мумунею. Вона була надзвичайно розумна, до всіх лащилася, але любила тільки Гарасима. Гарасим сам любив її без пам'яті.. і йому було неприємно, коли інші її гладили: чи то він боявся за неї, чи ревнував до неї — бог відає! Вона його будила ранками, сіпаючи його за полу, приводила до нього за повід стару водовозку, з якою жила у великій приязні, з поважним обличчям йшла разом з ним на річку, стерегла його мітел і лопат, нікого не підпускала до його комірчини. Він навмисне для неї прорізав отвір у своїх дверях, і вона неначе почувала, що тільки в Гарасимовій комірчині вона була повна хазяйка, і тому, увійшовши до неї, зараз з задоволеним виглядом вискакувала на ліжко. Вночі вона не спала зовсім, але не гавкала без розбору, як інша дурна дворняжка, що, сидючи на задніх лапках і підвівши морду й зажмуривши очі, гавкає просто з пудьги, так, на зорі, і звичайно три рази підряд — ні! тонкий голос Муму ніколи не розтинався дурно: або чужий близько підходив до огорожі, або де-небудь знімався підозрілий шум чи шелест... Словом, вона стерегла чудово. Правда, був ще крім неї на дворі старий пес, жовтий на колір, з бурими плямами, на ім'я Вовчок, але того ніколи, навіть уночі, не спускали з цепу, та й він сам зовсім не потребував волі — такий був дряхлий; — лежав собі, скрутившись у своїй халабуді, і лише зрідка пускав хрипкий, майже нечутний гавкіт, який одразу ж і уривав, ніби сам почувавши цілковиту його непотрібність. До панського дому Муму не ходила і, коли Гарасим носив у покої дрова, завжди лишалася позаду і нетерпляче його дожидала коло ганку, нашорошивши вуха і повертаючи голову то праворуч, то раптом ліворуч, на найменший стукіт за дверима.

Так минув ще рік. Гарасим все працював за двірника і дуже був задоволений своєю долею, коли раптом сталася одна несподівана подія... а саме: одного чудового літнього дня пані з своїми нахлібницями походжала по вітальні. Вона була весела, сміялася й жартувала; нахлібниці сміялися і жартували теж, але великої втіхи вони не відчували: в домі не дуже

любили, коли на пані находила весела година, бо, по-перше, вона тоді вимагала від усіх негайного і повного співчуття і гнівалася, якщо в кого-небудь обличчя не світилося задоволенням, а по-друге, ці напади у неї тривали недовго і звичайно кінчалися похмурим і кислим настроєм. Того дня вона якось щасливо встала; на картах їй випало чотири валети: здійснення бажань (вона завжди гадала ранками)—і чай їй здався незвичайно смачним, за що покоївка дістала на словах похвали і грішми гривеника. З солодкою усмішкою на зморщених губах гуляла пані по вітальні і підійшла до вікна. Перед вікном був палісадник, і на самій середній клумбі, під кущем троянди, лежала Муму і старанно гризла кістку. Пані побачила її.

— Боже мій!—скрикнула вона раптом:—що це за собака?

Нахлібниця, до якої звернулася пані, заметалася, бідненька, з тим тоскним неспокоєм, який звичайно огортає підвладну людину, коли вона ще не знає гаразд, як їй зрозуміти вигук начальника.

— Н... н... е знаю,—пробубоніла вона:—здається, німого...

— Боже мій!—перепинила її пані:—та це ж милесенька собачка! звеліть її привести. Давно вона в нього? Як же це я її не бачила досі?.. Звеліть її привести.

Нахлібниця ту ж мить пурхнула в прихожу.

— Хлопче, хлопче!—закричала вона,—приведіть швидше Муму! Вона в палісаднику.

— А, її Муму кличуть,—промовила пані:—дуже гарне ім'я.

— Ах, дуже!—відказала нахлібниця.—Швидше, Степане!

Степан, дужий хлопець, що служив за лакея, кинувся стрімголов у палісадник і хотів був схопити Муму, але та спритно вивернулася з-під його пальців і, задерши хвоста, чкурнула щодуху до Гарасима, який тоді біля кухні вибивав і витрушував бочку, перевертаючи її в руках, як дитячий барабан. Степан побіг за нею вслід, почав ловити її коло самих ніг її хазяїна; але моторна собачка не давалася чужому в руки, стрибала і видиралася. Гарасим дивився з усмішкою на всю ту метушню; парешті, Степан з досадою підвівся і поспішно розтлумачив йому на мигах, що пані, мовляв, звеліла привести твою собаку до себе. Гарасим трохи здивувався, проте підкликав Муму, підняв її з землі і передав Степанові. Степан приніс її у вітальню і поставив на паркет. Пані почала

її ласкавим голосом підкликати до себе. Муму, що зроду ще не була в таких пишних покоях, дуже злякалася і кинулася була до дверей, але прислужливий Степан відштовхнув її, вона затремтіла і притулилася до стіни.

— Муму, Муму, підійди ж бо до мене, підійди до пані,— говорила пані:— підійди, дуренька... не бійся...

— Підійди, підійди, Муму, до пані,— повторяла нахлібниці:— підійди.

Але Муму тоскно оглядалася кругом і не рушала з місця.

— Принесіть їй чого-небудь поїсти,— сказала пані.— Яка вона дурна! до пані не йде. Чого боїться?

— Вони не звикли ще,— вимовила боязким і солодким голосом одна нахлібниця,

Степан приніс блюдечко з молоком, поставив перед Муму, але Муму навіть і не понюхала молока і весь час дрижала та все озиралася.

— Ах, яка ж ти!— промовила пані, підходячи до неї, нахилилася і хотіла погладити її, але Муму судорожно повернула голову і вискалила зуби. Пані проворно відсмикнула руку...

На мить настала мовчанка. Муму стиха заскавуліла, ніби жаліючись і просячи вибачення... Пані відійшла й нахмурилась. Несподіваний рух собаки її злякав.

— Ах!— закричали разом усі нахлібниці:— чи не вкусила вона вас, часом, боронь боже! (Муму в житті своїм ніколи нікого не вкусила):— ах, ах!

— Однесіть її геть,— промовила зміненным голосом стара.— Погана собака! яка вона лиха!

І, поволі повернувшись, подалася вона в свій кабінет. Нахлібниці боязо переглянулися і пішли були за нею, але вона стала, непривітно подивилася на них, промовила: «Навіщо це? адже я вас не кличу», і пішла.

Нахлібниці з усієї сили замахали руками на Степана, той підхопив Муму і викинув її швиденько за двері просто до ніг Гарасимові — а через півгодини в домі вже панувала глибока тиша, і стара пані сиділа на своєму дивані темніша від громової хмарні.

Які дурниці, подумаєш, можуть інколи засмутити людину!

До самого вечора пані була невесела, ні з ким не розмовляла, не грала в карти і ніч погано перебула. Вигадала, що одекolon її подали не той, який звичайно подавали, що подушка в неї пахне милом, і примусила кастеляншу всю білизну перешофати,— одне слово, хвилювалася і «гарячилася»

дуже. Другого ранку звеліла покликати Гаврила на годину раніше, ніж звичайно.

— Скажи, будь ласка,— почала вона, як тільки той, не без певного внутрішнього трепету, переступив поріг її кабінету:— що це за собака у нас на дворі цілу ніч гавкала? мені спати не дала!

— Собака... яка... може, німого собака,— вимовив він не зовсім твердим голосом.

— Не знаю, чи німого, чи кого іншого, тільки спати мені не дала. Та я й дивуюся, навіщо така сила собак? Бажаю знати! Адже ж є у нас надвірна собака?

— А як же, є. Вовчок.

— Ну, то чого ж, навіщо нам ще собака? Тільки безладдя заводити. Старшого нема в господі — он що. І навіщо німому собака? Хто йому дозволив собак у мене на дворі держати? Учора я підійшла до вікна, а вона у палісаднику лежить, якусь гидоту притягла, гризе,— а в мене там троянди посаджені...

Пані помовчала.

— Щоб її сьогодні ж тут не було... чуєш?

— Слухаю.

— Сьогодні-таки. А тепер іди. На звідомлення я тебе потім покличу.

Гаврило вийшов.

Проходячи через вітальню, дворецький для порядку переставив дзвіночок з одного стола на другий, нищечком висякав у залі свій качиний ніс і вийшов у прихожу. В прихожій на ящику спав Степан, в позі убитого вояки на батальній картині, конвульсійно витягши оголені ноги з-під сюртука, що був йому замість ковдри. Дворецький розторгав його і півголосом віддав йому якийсь наказ, на який Степан відповів напівпозианням, напівреготом. Дворецький вийшов, а Степан схопився, натяг на себе каптан і чоботи, вийшов і став коло ганку. Не минуло й п'яти хвилин, як з'явився Гарасим з величезною в'язкою дров за спиною, в супроводі нерозлучної Муму. (Пані свою спальню і кабінет наказувала опалювати навіть улітку). Гарасим став боком перед дверима, штовхнув їх плечем і увалнився в хату з своєю ношею, а Муму, як звичайно, лишилась його дождитися. Тоді Степан, вибравши зручну хвилинку, раптом кинувся на неї, як шуліка на курча, придушив її грудьми до землі, узяв на оберемок, і, не надівши навіть картуза, вибіг з нею надвір, сів на першого візника, який йому трапився, і

помчав в Охотний Ряд. Там він хутко знайшов покупця, якому віддав її за півкарбованця, з умовою, щоб він принаймні тиждень продержав її на припоні, і зараз вернувся; але, не дождаючи до дому, зліз з візника і, обійшовши двір кругом з затильного завулку, через огорожу перескочив у двір; хвірткою він побоявся йти, щоб часом не зустріти Гарасима.

А втім, він турбувався марно. Гарасима вже не було у дворі. Вийшовши з дому, він зараз кинувся шукати Муму; він ще не пам'ятав, щоб вона коли-небудь не дочекалася його вороття, почав скрізь бігати, шукати її, кликати по-своєму... метнувся в свою комірчину, на сінник, вихопився на вулицю,— туди-сюди.. Пропала! Він звернувся до людей, з повними розпачу знаками питав про неї, показуючи на піваршина від землі, малював її руками... Деякі справді не знали куди поділася Муму, і тільки головами хитали, інші знали і сміялися йому на відповідь, а дворецький приборав надзвичайно величного вигляду і почав кричати на фурманів. Тоді Гарасим побіг з двору геть.

Уже смеркалося, коли він вернувся. По його стомленому вигляду, по непевній ході, по запорошеній одежі його можна було гадати, що він встиг оббігати пів-Москви. Він став проти панських вікон, обвів поглядом ганок, на якому збилося чоловік сім двораків, відвернувся і промукав ще раз: «Муму!» Муму не озвалася. Він пішов геть. Всі подивилися йому вслід, але ніхто не усміхнувся, не сказав і слова... а цікавий форейтор Антипка розказував другого ранку в кухні, що нібито німий цілу ніч охкав.

Цілий наступний день Гарасим не показувався і замість нього по воду повинен був поїхати фурман Потап, чим фурман Потап дуже був незадоволений. Пані спитала Гаврила, чи виконано її наказ. Гаврило відповів, що виконано. Другого дня Гарасим вийшов із своєї комірчини і взявся до роботи. На обід він прийшов, поїв і пішов знов, нікому не уклонившись. Його обличчя, і без того безживне, як у всіх глухонімих, тепер неначе скам'яніло. По обіді він знов ходив кудись, але не надовго, вернувся і зараз подався спати на сінник. Настала ніч, місячна, ясна. Тяжко зітхаючи і безперестанку повертаючись, лежав Гарасим, і раптом відчув, ніби його смикають за полу; він увесь затремтів, проте не підвів голови, навіть зажмурився, але ось запах його сіпнули, ще дужче; він схопився... перед ним, з клаптем мотузки на шні, вертілася Муму. Протяжний крик радощів вихопився з його безмовних грудей; він схопив Муму, стиснув її в своїх обіймах; вона в одну мить оближала

йому ніс, очі, вуси і бороду... Він постояв, подумав, обережно зліз з сіниці, озирнувся і, переконавшись, що ніхто його не побачить, щасливо пробрався в свою комірчину. Гарасим уже перше догадався, що собака пропала не сама, що її, мабуть, одвели з наказу пані; люди йому пояснили знаками, як його Муму на неї оскирилася, і він вирішив ужити своїх заходів. Спочатку він нагодував Муму хлібцем, попестив її, поклав спати, потім почав міркувати, та цілу ніч і міркував, як би краще її сховати. Нарешті він придумав на цілий день замикати її в комірчині і лише зрідка до неї навідуватися, а вночі виводити. Отвір у дверях він щільно заткнув старим своїм сіряком, і тільки світало, вже був на дворі, ніби нічого не сталося, зберігаючи навіть (невинні хитрощі) сумовитість на обличчі. Бідному глухому й на думку не могло спасти, що Муму себе скавулінням своїм зрадить: справді, всі незабаром довідалися, що собака німого вернула, і сидить у нього замкнена, але, з жалю до нього і до неї, а почасти, може, і з жаху перед ним, не давали йому зрозуміти, що вивідали його таємницю. Тільки дворецький почував потилицю та махнув рукою. «Ну, мовляв, бог з ним! Може, до пані не дійде!» Зате ніколи так німий не старався, як того дня: вичистив і вистругав увесь двір, виполов всі травинки до одної, власноручно повисмикував усі кілочки в огорожі палісадника, щоб переконатися, чи досить вони міцні, і сам їх потім позабивав;—одне слово, морочився і клопотався так, що аж пані звернула увагу на його дбайливість. Протягом дня Гарасим зо два рази нишком заходив до своєї полонянки; коли ж настала ніч, він ліг спати разом з нею в комірчині, а не на сіниці, і аж о другій годині вийшов погуляти з нею на вільному повітрі. Походивши з нею досить довго по двору, він уже збирався вернутися, коли раптом за огорожею, з боку завулка, почувся шелест. Муму нашорошила вуха, загарчала, підійшла до огорожі, понюхала і зайшла голосним і пронизливим гавканням. Якийсь п'яний чоловік здумав там угніздитися на ніч. В цей саме час пані щойно засипала після довгого «нервового хвилювання»: ці хвилювання в неї завжди траплялися після занадто ситої вечері. Несподіваний гавкіт її збудив; серце в неї забилося і завмерло. «Дівки, дівки!—простогнала вона.— Дівки!» Перелякані дівки вскочили до неї в спальню. «Ох, ох, помираю!» промовила вона, тоскно розводячи руками. «Знов, знов ця собака!.. Ох, пошліть по лікаря. Вони мене звести з світу хочуть... Собака, знов собака! Ох!» і вона закинула голову назад, що мало означати

непритомність. Кинулися по лікаря, тобто по домашнього лікаря Харитона. Цей лікар, якого все вміння полягало в тому, що він ходив у чоботях з м'якими підошвами, умів делікатно братися за пульс, спав чотирнадцять годин на добу, а решту часу зітхав та безнастанно частував пані лавровишневыми краплями,—цей лікар зараз прибіг, покурив паленим пір'ям і, коли пані розплющила очі, негайно підніс їй на срібному підносику чарку з заповітними краплями. Пані вжила їх, але зараз слізливим голосом почала знов скаржитися на собаку, на Гаврила, на свою долю, на те, що їй, бідну стару жінку, всі покинули, що ніхто її не жаліє, що всі бажають її смерті. Тимчасом нещаслива Муму все гавкала, а Гарасим даремно старався відкликати її від огорожі. «От... от... знов..» пробелькотіла пані і знов закотила очі під лоб. Лікар шеннув дівці, та кинулася в прихожу, розторгала Степана, той побіг будити Гаврила, Гаврило, зопалу, звелів побудити всіх.

Гарасим обернувся, побачив огні й тіні, що замигтіли у вікнах, і, почувши серцем біду, схопив Муму під пахву, вбіг у комірчину і замкнувся. За кілька хвилин п'ять чоловік ломилися в його двері, але, почувши опір засува, зупинилися. Гаврило прибіг у страшенному поспіху, наказав їм усім лишатися тут до ранку й чатувати, а сам потім метнувся в дівочу і через старшу компаньйонку Любов Любимівну, з якою разом крав чай, цукор та інші бакалії, звелів доповісти пані, що собака, на лихо, знов звідкись прибігла, але що завтра вже вона не буде жити, і щоб пані була ласкава не гніватися і заспокоїтись. Пані, мабуть, не так то швидко заспокоїлася б, та лікар, спохвату, замість дванадцяти крапель, налив аж сорок; сила лавровишневого напою і вплинула—через чверть години пані вже спочивала міцно й спокійно; а Гарасим лежав, увесь блідий, на своєму ліжку і сильно стискав пащу Муму.

Другого ранку пані прокинулася досить пізно. Гаврило чекав її збудження для того, щоб дати наказ до рішучого натиску на Гарасимове схвище, а сам готувався витримати велику грозу. Але грози не сталося. Лежачи в ліжку, пані звеліла покликати до себе старшу нахлібницю.

— Любов Любимівна,— почала вона тихим і немічним голосом; вона інколи любила прикинутися затурканою і сиротливою страдницею; нема чого їй говорити, що всім людям в домі робилося тоді дуже ніяково:—Любов Любимівна, ви бачите, яке моє становище; ідіть, серце, до Гаврила Андрійовича, поговоріть з ним: невже для нього яке-небудь собаче-

дя дорожче, ніж спокій, навіть життя його пані? Я б не хотіла цьому вірити,— додала вона, з виразом глибокого почуття:— ідіть, серце моє, будьте такі ласкаві, ідіть до Гаврила Андрійовича.

Любов Любимівна пішла в Гаврилову кімнату. Невідомо, про що відбувалася в них розмова, але через деякий час ціла юрба людей сунула через двір до комірчини Гарасима: попереду виступав Гаврило, притримуючи рукою картуз, хоч вітру не було; коло нього йшли лакеї та кухарі: з вікна дивився дядько Хвіст і наказував, тобто тільки так руками розводив; позад усіх стрибали і викривлялися хлопчак, з яких половина набігла чужих. На вузьких сходах, що вели до комірчини, сидів один вартівник; коло дверей стояли два інших з палицями. Почали виходити по сходах, зайняли їх на всю довжину. Гаврило підійшов до дверей, стукнув в них кулаком, крикнув:

— Відчини.

Почувся здушений гавкіт; але відповіді не було.

— Кажуть, відчини!— повторив він.

— Але ж, Гаврило Андрійовичу,— зауважив знизу Степан:— адже він глухий— не чує.

Всі засміялися.

— Що ж робити?— відказав зверху Гаврило.

— А в нього там діра в дверях,— відповів Степан:— то ви палицею поворушіть.

Гаврило нагнувся.

— Він її сіряком якимсь заткав, діру оту.

— А ви сіряк пропхайте всередину.

Тоді знов зачувся глухий гавкіт.

— Ач, ач, сама себе виявляє,— зауважили в юрбі і знов засміялися.

Гаврило почухав у себе за вухом,

— Ні, брат,— провадив він нарешті,— сіряк ти пропхай сам, коли хочеш.

— А що ж, будь ласка!

І Степан видерся нагору, взяв палицю, просунув усередину сіряк і почав калатати в отворі палицею, примовляючи: «виходь, виходь!» Він ще махав палицею, коли раптом двері комірчини швидко одчинилися,— вся челядь ту ж мить котком скотилася з сходів. Гаврило исперед усіх. Дядько Хвіст зачинив вікно.

— Ну, ну, ну, ну,— кричав Гаврило з двору:— гляди, мені, гляди...

Гарасим нерухомо став на порозі. Юрба зібралася під содами. Гарасим дивився на всіх оцих людців у німецьких каптанах зверху, злегка вперши руки в боки; у своїй червсній селянській сорочці він здавався якимсь велетнем проти них. Гаврило зробив крок вперед.

— Гляди, брат,— промовив він:— у мене не пустуй.

І він почав йому пояснювати на мигах, що пані, мовляв, зажадала, щоб ти неодмінно віддав свою собаку: давай, мовляв, її зараз, а то лихо тобі буде.

Гарасим подивився на нього, показав на собаку, зробив знак рукою коло своєї шиї, ніби затягаючи петлю, і з виразом запитання глянув на ключника.

— Так, так!— відказав той, киваючи головою:— так, неодмінно.

Гарасим опустил очі, потім раптом струснувся, знов показав на Муму, яка весь час стояла коло нього, невинно помахуючи хвостом і цікаво наставивши вуха, повторив знак задущення над своєю шиєю і значущо ударив себе в груди, ніби заявляючи, що він сам береться знищити Муму.

— Та ти обманеш,— замахав йому у відповідь Гаврило.

Гарасим подивився на нього, зневажливо усміхнувся, знов ударив себе в груди і зачинив двері.

Всі мовчки переглянулись.

— Що ж це таке значить?— почав Гаврило.— Він зачинився?

— Облиште його, Гаврило Андрійовичу,— промовив Степан:— він зробить, коли обіцяв. Він такий... Вже коли він що обіцяє, то це напевно. Він на це не те, що наш брат. Що правда, то правда. Еге ж.

— Еге ж,— повторили всі і кивнули головами.— Це так. Еге ж.

Дядько Хвіст одчинив вікно і теж сказав: «еге ж».

— Ну, хай, подивимось,— відказав Гаврило:— а варті все ж не знімати. Гей ти, Єрошка!— додав він, звертаючись до якогось блідого чоловіка, у жовтому панковому казакіні, якого вважали за садівника:— Що тобі робити? Візьми палицю та сиди тут, і коли що, зараз до мене біжи!

Єрошка взяв палицю і сів на останню приступку сходів. Юрба розійшлася, крім небагатьох цікавих і хлопчаків, а

Гаврило вернувся додому і через Любов Любимівну звелів доповісти пані, що все зроблено, а сам, про всяк випадок послав форейтора до хожалого¹. Пані зав'язала у носовій хустці вузлик, налила на нього одеколону, понюхала, потерла собі скроні, напилася чаю і, будши ще під впливом лавровишневих крапель, заснула знову.

Через годину після всієї цієї тривоги двері комірчини одчинилися і показався Гарасим. На ньому був святковий каптан; він вів Муму на мотузочку. Єрошка посторонився і дав йому пройти. Гарасим попрямував до воріт. Хлопчак і всі, хто був у дворі, провели його очима, мовчки. Він навіть не обернувся, шанку надів аж на вулиці. Гаврило послав услід за ним того ж Єрошку за наглядача. Єрошка побачив здаля, що він зайшов у трактир разом з собакою, і почав дожидати його виходу.

У трактирі знали Гарасима і розуміли його знаки. Він попросив собі щі з м'ясом і сів, спершись руками на стіл. Муму стояла коло його стільця, спокійно поглядаючи на нього своїми розумними очками. Шерсть на ній так і вилискувала: видно було, що її недавно вичесали. Принесли Гарасимові щі. Він накришив туди хліба, дрібно посік м'ясо і поставив тарілку на підлогу. Муму почала їсти з звичайною своєю делікатністю, ледве доторкаючись мордочкою до страви. Гарасим довго дивився на неї; дві тяжкі сльози викстилися раптом з його очей: одна впала на крутий лобик собачки, друга — в щі. Він затулив обличчя своєю рукою, Муму з'їла півтарілки і відійшла, облизуючись. Гарасим встав, заплатив за щі і пішов геть; слуга провів його зачудованим поглядом. Єрошка, побачивши Гарасима, заскочив за ріг і, пропустивши його повз себе, знов подався услід за ним.

Гарасим ішов не кваплячись і не спускав Муму з мотузочка. Дійшовши до рогу вулиці, він зупинився, ніби роздумуючи, і раптом швидкою ходою подався просто до Кримського Броду. На дорозі він зайшов у двір будинку, до якого прибудовували флігель, і виніс звідти дві цеглини під пахвою. Від Кримського Броду він повернув по берегу, дійшов до одного місця, де стояло два човники з веслами, прив'язаними до кілочків (він нагледів їх ще раніше), і вскочив в один з них разом з Муму. Якийсь кривий дідок вийшов з-за куреня,

¹ Хожалый - поліцейський.

поставленого в кутку города, і закричав на нього. Але Гарасим тільки закивав головою і так сильно почав гребти, хоч і проти течії, що в одну мить умчав сажнів на сто. Старий постояв, постояв, почухав собі спину спочатку лівою, потім правою рукою і вернувся, кульгаючи, в курінь.

А Гарасим увесь час гріб та гріб. От уже Москва лишилася позаду. От уже потяглися по берегах луки, городи, поля, гаї, показалися хати. Повіяло селом. Він кинув весла, припав головою до Муму, що сиділа перед ним на сухій переречці — дно було залите водою — і зостався нерухомим, схрестивши могутні руки у неї на спині, тимчасом як човен хвилею помаленьку несло назад до міста. Нарешті, Гарасим випростався, поспішно, з якоюсь болісною лютістю на обличчі, обкутав мотузкою взяті в дворі цеглини, приробив зашморг, надів його на шию Муму, підняв її над річкою, востаннє подивився на неї... Вона довірливо і без страху поглядала на нього і злегка махала хвостиком. Він відвернувся, зажмурився і розвів руки... Гарасим нічого не чув, ні швидкого скавуління падаючої Муму, ні важкого сплеску води; для нього найгомінкіший день був безмовний і безгомінний, як жодна найтихша ніч не безгомінна для нас, і коли він знов розкрив очі, по-давньому бігли по річці, ніби ганяючись одна за одною, маленькі хвилі, по-давньому плескали й стукали вони в боки човна, і тільки далеко позаду до берега розбігалися якісь широкі кола.

Ерошка, тільки-но Гарасим зник у нього з очей, вернувся додому і розказав усе, що бачив.

— А так, — зауважив Степан: — він її втопить. Про те можна не турбуватися. Коли він що обіцяв...

Протягом дня ніхто не бачив Гарасима. Він дома не обідав. Настав вечір; зібралися на вечерю всі, крім нього.

— Який чудний той Гарасим! — пропищала товста праля: — чи можна отак через собаку баритися!.. Справді!

— Та Гарасим був тут, — скрикнув раптом Степан, загрибаючи собі ложкою каші.

— Як? Коли?

— Та от години зо дві тому. Як же. Я з ним у воротях зустрівся, він уже знов звідси йшов, з двору виходив. Я хотів його спитати про собаку та він, видно, не в настрої був. Ну, і штовхнув мене; мабуть, він так тільки відхилити мене хотів: мовляв, не чіпляйся, — та такого незвичайного стусана мені в станову жилу дав, що ей-ой-ой! — І Степан, мимоволі

усміхаючись, зіщулювся і потер собі потилицю.— Так,— додав він:— рука у нього, благодатна рука, що й казати.

Всі посміялися з Степана і, після вечері, розійшлися спати.

А тимчасом, в ту саму пору, по Т...у шосе, завзято й безупинно йшов якийсь велетень, з мішком за плечима і з довгою палицею в руках. Це був Гарасим. Він поспішав, не оглядаючись, поспішав додому, до себе, в село, на батьківщину. Втспивши бідну Муму, він прибіг у свою комірчину, швидко спакував деякі речі в стару попону, зв'язав її вузлом, узяв собі на плечі, та й подався. Дорогу він добре запам'ятав ще тоді, коли його везли в Москву; село, з якого пані його взяла, лежало всього за двадцять п'ять верст від шосе. Він ішов по ньому з якоюсь незламною відвагою, з одчайдушною і zarazом радісною рішучістю. Він ішов; широко розкрилися його груди; очі жадібно і просто дивилися вперед. Він поспішав, неначе стара мати ждала його на батьківщині, неначе вона кликала його до себе після довгого мандрування на чужій сторні, серед чужих людей... Тільки що наступивши, літня ніч була тиха й тепла; з одного боку, там де сонце зайшло, край неба ще білів і злегка рум'янів останнім відблиском зниклого дня,— з другого боку вже здіймалася синя, сива сутінь. Ніч ішла звідти. Перепелиці сотнями гриміли кругом, навперейми перекликалися деркачі... Гарасим не міг їх чути, не міг він чути також чутного нічного шушукання дерев, повз які його несли дужі його ноги; але він відчував знайомі пахощі достигаючого жита, якими так і віяло з темних полів, відчував, як вітер, що летів йому назустріч,— вітер з рідного краю—ласкаво вдаряв у його обличчя, бавився його волоссям і бородою; бачив перед собою білу дорогу,—дорогу додому, рівну, як стріла; бачив у небі незліченні зорі, що освітили його шлях, і, як лев, виступав сильно й бадьоро, і коли сонце, що зійшло, тільки-но своїм вогко-червоним промінням освітило молодця, який тільки що розходився, між Москвою і ним лягло вже тридцять п'ять верст...

Через два дні він був уже дома, у своїй хатинці, на велике здивування солдатки, яку туди поселили. Помолившись перед образами, зараз же подався він до старости. Староста спечатку здивувався; але косовиця шойно починалася; Гарасимові, як чудовому робітникові, одразу дали косу в руки,— і пішов косити він по-давньому, косити так, що мужиків аж розбирало, дивлячись, як він вимахує та загібає.

А в Москві, на другий день після втечі Гарасима, почали його шукати. Пішли в його комірчину, оглянули її, сказали Гаврилові. Той прийшов, подивився, здвигнув плечима і вирішив, що німий або втік, або втопився разом з своєю дурною собакою. Дали знати поліції, доповіли пані. Пані розгнівалася, розплакалася, звеліла знайти його, хоч би там не знати що, запевняла, що вона ніколи не наказувала знищити собаку, і, нарешті, таку зробила нагінку Гаврилові, що той цілий день тільки похитував головою та примовляв: «Ну!», поки дядько Хвіст його не вгамував, сказавши йому: «Ну-у!» Нарешті, прийшла звістка з села, що туди прибув Гарасим. Пані трохи заспокоїлася; спочатку наказала була негайно викликати його назад в Москву, але потім об'явила, що такої невдячної людини їй зовсім не треба. А втім, вона незабаром сама після того померла; а спадкоємцям її було не до Гарасима: вони і решту материних людей розпустили на оброк.

І живе досі Гарасим бурлакою у своїй самотній хаті; здоровий і дужий, як перше, і працює за чотириох, як перше, і, як перше, поважний і статечний. Але сусіди спостерегли, що відколи він повернувся з Москви, відтоді зовсім перестав водитися з жінками, навіть не дивиться на них і жодного собаки в себе не держить.— «А втім,— кажуть мужики,— його щастя, що йому не треба баб; а собака—нащо йому собака! До нього в двір злодія арканом не затягнеш!» Така ходить поголоска про богатирську силу німого.

А С Я

I

Мені було тоді років двадцять п'ять,— почав Н. Н.:— діла давно минулих днів, як бачите. Я тільки що вирвався на волю і поїхав за кордон, не для того, щоб «закінчити моє виховання», як говорилося тоді, а просто мені захотілося подивитись на світ божий. Я був здоровий, молодий, веселий, гроші у мене не переводилися, турботи ще не встигли завестися— я жив безжурно, робив, що хтів, процвітав, одне слово. Мені тоді й на думку не спадало, що людина не рослина, і процвітати їй довго не можна. Молодість їсть пряники позолочені, та й думає, що це й є хліб насущний: а прийде час, і хлібця напросишся. Але говорити про це нема чого.

Я мандрував без всякої мети, без плану; зупинявся скрізь, де мені подобалось, і вирушав негайно далі, тільки-но з'являвся бажання бачити нових людей— саме людей. Мене цікавили виключно самі люди; я ненавидів цікаві пам'ятники, визначні зібрання, навіть бачити лон-лакея не міг я без почуття туги й злости; я мало не збожеволів у дрезденському «Грюне-Гевелбе». Природа впливала на мене надзвичайно, але я не любив так званих її красот, незвичайних гір, скель, водоспадів; я не любив, щоб вона нав'язувалася мені, щоб вона мені заважала. Зате обличчя, живі, людські обличчя— мова людей, їх рухи, сміх— ось без чого я обійтися не міг. Серед натовпу мені було завжди особливо легко й відрадно; мені було весело йти, куди йшли інші, кричати, коли інші кричали, і в той же час я любив дивитися, як ці інші кричать. Мені було втішно спостерігати людей... та я навіть не спостерігав їх— я

їх розглядав з якоюсь радісною і ненаситною цікавістю. Але я знов збиваюся на інше.

Отже, років з двадцять тому, я проживав у німецькому невеличкому місті З., на лівому березі Рейну. Я шукав самотності: мене тільки що вразила в серце одна молода ждova, з якою я познайомився на водах. Вона була дуже гарна з себе і розумна, кокетувала з усіма — і зі мною грішним, — спершу навіть заохочувала мене — а потім жорстоко мене вразила, пожертвувавши мною заради одного червонощогого баварського лейтенанта. Одверто сказати, рана мого серця не дуже була глибска; але я вважав, що повинен віддатися на деякий час смуткові й самотності — чим молодість не тішиться! — і оселився в З.

Містечко це мені сподобалося тим, що лежало біля підніжжя двох високих горбів, сподобалося своїми старезними мурами й баштами, віковими липами, стрімким мостом над світлою річкою, що вливалася в Рейн — а головне, своїм добрим вином. По його вузьких вулицях гуляли ввечері, зараз по заході сонця (діло було в червні), гарненькі біляві німкенечки, і, зустрівшись з іноземцем, вимовляли приємним голоском «Guten Abend»¹ — а деякі з них залишалися навіть тоді, коли місяць підіймався з-за гострих покрівель стареньких домів і дрібне каміння бруківки виразно малювалося в його неспрушеному промінні. Я любив блукати тоді містом: місяць, здавалося, цильно дивився на нього з чистого неба; і місто почувало цей погляд і стяло сторожко й мирно, все облите світлом, цим спокійним і разом тихо душою хвилюючим світлом. Півень на високій готичній дзвіниці блищав блідим золотом; таким же золотом струмував, переливаючись, чорний глянець річки; тоненькі свічки (німець ошадливий!) скромно світилися у вузьких вікнах під грифельними покрівлями; виноградні лози таємничо вистромляли свої закручені вусики з-за кам'яних мурів; щось перебігало в затінку коло старовинного колодязя на трикутному майдані, несподівано розтинався сонливий свист нічного сторожа, добродушний пес гарчав півголосом, а повітря так і лашилося до обличчя, і липи пахли так солодко, що груди, мимсхїть, чимраз глибше й глибше дихали, і слово «Гретхен» — чи то поклик, чи то запитання — так і просилося на уста.

¹ Добри вечір.

Містечко З. лежить за дві версти від Рейну. Я часто ходив дивитися на величну ріку і, не без певного напруження мріючи про зрадливу вдову, просиджував цілими годинами на кам'яній лаві, під самотнім величезним ясенем. Маленька статуя Мадонни з майже дитячим обличчям і червоним серцем на грудях, протятим мечами, сумно виглядала з-поміж його гілля. На протилежному березі розташувалось містечко Л., трошки більше від того, в якому я оселився. Одного разу увечері сидів я на своїй улюбленій лаві і дивився то на річку, то на небо, то на виноградники. Переді мною білоголові хлопчики дряпалися по боках човна, витягненого на берег і перекинутого засмоленням черевом догори. Кораблики тихо бігли під злегка надутими парусами; зеленасті хвилі пропливали мимо, ледве спускаючи й гомонячи.

Раптом долинули до мене звуки музики: я прислухався. У місті Л. грали вальс; контрабас гув уривчасто; скрипка невиразно заллилася, флейта свистала бадьоро.

— Що це?—спитав я у старого чоловіка в плисовому жилеті, синіх панчохах і черевиках з пряжками, шс підійшов до мене.

— Це,—відповів він мені, спочатку пересунувши мундштук своєї люльки з одного кутка губ у другий:—студенти приїхали з Б. на коммерш.

«А подивлюсь-не я на цей коммерш,—подумав я:—до речі ж, я в Л. не бував». Я знайшов перевізника й подався на другий бік.

II

Може, не всякий знає, що таке коммерш. Це особливий урочистий бенкет, на який сходяться студенти одної землі або братства (Landsmannschaft). Майже всі учасники коммершу одягаються в здавна встановлений костюм німецьких студентів: венгерки, великі чоботи і маленькі шапочки з околичками певних кольорів. Збираються студенти звичайно перед обідом під головуванням сеніора, тсбто старшини, і бенкетують до ранку, п'ють, співають пісень, Landesvater, Gaudamus¹, курять, лають філістерів; інколи вони наймають оркестр.

¹ Гаудеамус—студентська пісня.

Такий самий коммерш відбувався в м. Л. перед великим готелем під вивіскою Сонця; в саду, ще виходив на вулицю. Над самим готелем і над садом маяли прапори; студенти сиділи за столом під обстриженими липками; величезний бульдог лежав під одним із столів; осторонь, в альтанці з плюща, містилися музиканти і старанно грали, раз у раз підживляючись пивом. На вулиці, перед низькою огорожею саду, зібралось багатенько народу: добрі громадяни міста Л. не хотіли пропустити нагоди полупати очима на заїжджих гостей. Я теж вмішався у натовп глядачів. Мені було весело дивитися на обличчя студентів; їх обійми, вигуки, невинне кокетування молодості, палкі погляди, сміх без причини — найкращий сміх на світі, — все це радісне кипіння життя юного, свіжого, цей порив вперед — куди б не було, аби вперед, — це добродушне привілля мене зворушувало й розпалювало. Чи не піти й собі до них? — питає я себе...

— Асю, досить з тебе? — раптом промовив за мною чоловічий голос по-російському.

— Подождімо ще, — відповів другий, жіночий голос тією ж мовою.

Я швидко обернувся... Погляд мій упав на гарного юнака в кашкеті і широкій куртці; він держав попід руку дівчину, невисоку на зріст, в солом'яному капелюшку, що закривав усю верхню частину її обличчя.

— Ви росіяни? — зірвалося у мене мимохіль з язика.

Юнак усміхнувся й промовив:

— Так, росіяни.

— Я ніяк не сподівався... в такому глухому місці, — почав був я.

— І ми не сподівалися, — перебив він мене: — що ж? тим краще. Дозвольте відрекомендуватися: мене звуть Гагіним, а ось це моя... — він запнувся на мить: — моя сестра. А ваше ім'я, дозвольте довідатись?

Я назвав себе, і ми розговорилися. Я дізнався, що Гагін, подорожуючи, так само як і я, для своєї приемності, тиждень тому заїхав у містечко Л., та й застряг у ньому. Правду сказати, я неохоче знайомився з росіянами за кордоном. Я їх пізнавав ще здаля по їх ході, кроєві одежі, а головне, по виразу їх обличчя. Самозадоволений і зневажливий, часто владний, він раптом змінювався виразом обережності й несміливості... Людина раптом нашо-

рошувалася вся, око неспокійно бігало... «Батечку мій! чи не збрехав я, чи не сміються часом з мене?» здавалося, говорив цей прискорений погляд... Минала мить,— і знов відновлювалася величність фізіономії, зрідка чергуючись з тупим зачудованням. Так, я уникав росіян, але Гагін мені сподобався одразу. Є на світі такі щасливі обличчя: дивиться на них кожному любо, наче вони гріють вас або гладять. У Гагіна було саме таке обличчя, миле, ласкаве, з великими, лагідними очима і м'яким кучерявим волоссям. Говорив він так, що, навіть не бачачи його обличчя, ви, тільки по звуку його голосу, відчували, що він усміхається.

Дівчина, яку він назвав своєю сестрою, з першого погляду здалася мені дуже гарненькою. Було щось своє, особливе, в її смуглявому круглому обличчі, з невеликим тонким носом, майже дитячими щічками і чорними, ясними очима. Вона була граціозно збудована, але начебто не зовсім ще розвинена. Вона нітрохи не була схожа на свого брата.

— Хочете ви зайти до нас?— сказав мені Гагін:— здається, доволі ми надивилися на німців. Наші, правда, вікна повибивали б і поламали стільці, але ці вже занадто скромні. Як ти думаєш, Асю, піти нам додому?

Дівчина на знак згоди хитнула головою.

— Ми живемо за містом,— провадив далі Гагін:— у винограднику, в самотньому будиночку, високо. У нас славно, от псбачите, Хазяйка обіцяла приготувати нам кислого молока. А тепер незабаром смеркнеться, і вам краще буде переїжджати Рейн при місяці.

Ми вирушили. Через низькі ворота міста (старовинний мур з брукового каменю оточував його з усіх боків, навіть бійниці не всі ще сбвалилися) ми вийшли в поле і, пройшовши зо сто кроків уздовж кам'яного муру, зупинилися перед вузьенькою хвірткою. Гагін одчинив її і повів нас угору стрімкою стежкою. З обох боків, на уступах, ріс виноград; сонце тільки що зайшло, і червонясте тонке світло лежало на зелених лозах, на високих тичинках, на сухій землі, густо засіяній великим і дрібним плитняком, і на білій стіні невеликого будиночка, з навскісними чорними поперечками і чотирма світлими віконцями, що стояв на самому верху гори, по якій ми сходили.

— От і наше житло!— вигукнув Гагін, тільки-но ми

почали наближатися до будиночка: — а от і хазяйка несе молоко. Guten Abend, Madame! Ми зараз будемо їсти; але перше, — додав він:—огляньтесь: який краєвид?

Краєвид був, справді, чудовий. Рейн лежав перед нами, весь срібний, між зеленими берегами; в одному місці він горів багряним золотом заходу. Притулившись до берега, містечко показувало усі свої будинки й вулиці; широко розбігалися горби й поля. Внизу було гарно, але нагорі ще краще: мене особливо вразила чистота й глибина неба, сяюча прозорість повітря. Свіже й легке, воно тихо коливалося й перекочувалося хвилями, неначе і йому було привільніше на височині...

— Чудову ви вибрали квартиру, — промовив я.

— Це Ася її знайшла, — відповів Гагін: — ну-бо, Асю, — провадив він: — розпоряджайся. Звели все сюди подати. Ми будемо вечеряти надворі. Тут музика чутніша. Чи помітили ви, — додав він, звернувшись до мене: — зблизька інший вальс нічого не варт, — банальні, грубі звуки — а здаля, чудо! так і будить у вас всі романтичні струни.

Ася (власне, ім'я її було Анна, але Гагін називав її Асею, і ви вже дозвольте мені її так називати) — Ася подалась у дім і незабаром вернулася разом з хазяйкою. Вони вдвох несли великий піднос з глечиком молока, тарілками, ложками, цукром, ягодами, хлібом. Ми посідали й почали вечеряти. Ася скинула капелюшок; її чорне волосся, острижене й зачесане, як у хлопчика, падало великими кучериками на шию й вуха. Спочатку вона соромилася мене, але Гагін сказав їй:

— Асю, годі шукатися! Він не кусається.

Вона усміхнулась і, трохи згодом, уже сама заговорювала зо мною. Я ніколи не бачив рухливішого створіння. Жодної хвилини вона не сиділа тихо; вставала, бігла в дім і прибігала знов, наспівувала півголосом, часто сміялась і дуже чудним способом: здавалося, вона сміялась не з того що чула, а з усяких думок, що спадали їй у голову. Її великі очі дивилися просто, ясно, сміливо, але інколи повіки її злегка мружилися, і тоді погляд її раптом ставав глибоким і ніжним.

Ми пробалакали години зо дві. День давно погас, і вечір, спочатку весь огнистий, потім ясний і червоний, потім блідий і невиразний, тихо танув і переливався в ніч, а роз-

мова наша все тривала, мирна й лагідна, як повітря навколо нас. Гагін звелів принести пляшку рейнвейну; ми її випили, не поспішаючи. Музика, як і перше, долітала до нас; звуки її здавалися солодшими й ніжнішими; вогні засвічувалися в місті й над річкою. Ася раптом похилила голову, аж кучері їй на очі впали, замовкла й зітхнула; а потім сказала нам, що хоче спати, і пішла в дім; проте я бачив, як вона, не світючи свічки, довго стояла за неодчиненим вікном. Нарешті, місяць зійшов і заграв по Рейну; все освітілося, потемнішало, змінилося, навіть вино у наших гранчастих склянках заблищало таємничим блиском. Вітер упав; неначе крила склав і завмер; нічним запашним теплом віянуло від землі.

— Пора!— скрикнув я:— а то, чого доброго, перевізника не знайдеш.

— Пора,— повторив Гагін.

Ми пішли вниз стежкою. Каміння раптом посипалося за нами: то Ася нас доганяла.

— Ти хіба не спиш?— спитав її брат, але вона, не відповівши йому й слова, пробігла далі. Останні пласки, засвічені студентами в саду коло готелю, вмираючи, освітлювали знизу листя дерев, що надавало їм святкового й фантастичного вигляду. Ми знайшли Асю коло берега: вона розмовляла з перевізником. Я плигнув у човен і попрощався з новими моїми друзями. Гагін обіцяв навідати мене другого дня; я стиснув його руку і простяг свою до Асі; але вона тільки подивилася на мене і похитала головою. Човен відчалив і помчав по бистрій ріці. Перевізник, бадьорий дід, з напруженням занурював весла в темну воду.

— Ви в місячний стовп в'їхали, ви його розбили,— закричала до мене Ася.

Я опустив очі; кругом човна, чорніючи, колихалися хвилі.

— Прощайте!— почувся знов її голос.

— До завтра,— промовив за нею Гагін.

Човен причалив. Я вийшов і оглянувся. Нікого вже не було видно на протилежному березі. Місячний стовп знов тягнувся золотим мостом через усю річку. Немов на прощання долинули звуки старовинного ланнерівського вальса. Гагін казав правду: я відчув, що всі струни серця мого затремтіли у відповідь на ті пестливі мотиви. Я подався додому через потемнілі поля, поволі вдихаючи запашне повітря, і прийшов у свою кімнатку весь розніжений солодкою

млюстю безпредметних і нескінченних сподівань. Я почував себе щасливим... Але чому я був щасливий? Я нічого не бажав, я ні про що не думав... Я був щасливий.

Мало не сміючись від надміру приємних і веселих почувань, я пірнув у постіль і вже заплющив був очі, коли раптом мені спало на думку, що протягом вечора я ні разу не згадав про свою жорстоку красуню... «Що ж це значить?»—спитав я самого себе:— хіба я не закоханий?» Але, поставивши собі це запитання, я, здається, негайно заснув, як дитина в колисці.

III

Другого ранку (я вже прокинувся, але ще не вставав) почувся стукіт палиці у мене під вікном, і голос, у якому я вмить пізнав голос Гагіна, заспівав:

Заснув ти? Я грою
Тебе розбуджу...

Я поспішив відчинити йому двері.

— Здрастуйте, — сказав Гагін, заходячи: — я вас 'раненько потурбував, але подивіться, який ранок. Свіжість, роса, жайворонки співають...

Зі своїм кучерявим блискучим волоссям, відкритою шиєю й рожевими щоками він сам був свіжий, як ранок.

Я одягнувся; ми вийшли в садочок, сіли на лавочку, звеліли подати собі кофе і почали розмовляти. Гагін розповів мені свої плани на майбутнє: будши людиною заможною і ні від кого не залежачи, він хотів присвятити себе живопису і тільки жалкував про те, що пізно прийшов до розуму і багато часу змарнував даремно; я теж згадав про свої наміри та, до речі, звірив йому таємницю свого нещасного кохання. Він вислухав мене ласкаво, але, скільки я в ньому не збудив, великого співчуття до своєї пристрасті я в ньому не збудив. Зітхнувши вслід за мною кілька разів, з чемністю, Гагін запропонував мені піти до нього подивитися на його етюди. Я одразу погодився.

Ми не застали Асі. Вона, як сказала нам хазяйка, пішла на «руїну». Версти за дві від міста Л. були рештки феодального замку. Гагін розкрив мені усі свої картони.

В його етюдах було багато життя і правди, щось вільне й широкі; але жоден з них не був закінчений, і малюнок здався мені недбалим і неправильним. Я одверто висловив йому свою думку.

— Так, так,— підхопив він, зітхнувши:— ваша правда; все це дуже погане й незріле, що робити! Не вчився я як слід та її проклята слов'янська розбещеність дається взнаки. Поки мрієш про роботу, так і ширяєш орлом: землю, здається, зсунув би з місця— а у виконанні одразу ослабнеш і стомлюєшся.

Я почав був підбадьорювати його, але він махнув рукою і, зібравши картони в оберемок, кинув їх на диван.

— Коли вистачить терпіння, з мене вийде що-небудь,— промовив він крізь зуби:— не вистачить, залишуся недоуком з дворян. Ходімо краще Асю шукати.

Ми пішли.

IV

Дорога до руїни звивалася по схилу вузької, лісистій долини; на дні її біг ручай і шумливо стрибав через каміння, ніби поспішаючи зіллятися з великою рікою, що спокійно блищала за темною гранню стрімко розсічених гірських гребнів. Гагін звернув мою увагу на деякі щасливо освітлені місця; в словах його почувався коли не живописець, то вже напевне художник. Незабаром показалася руїна. На самій верховині голої скелі височіла чотирикутна башта, вся чорна, ще міцна, але неначе розрубана поздовжньою розколиною. Порослі мохом мури прилягали до башти; де-не-де тулився плющ; покривлені деревця звішувалися з сивих бійниць і обвалених склепінь. Кам'яниста стежка вела до цілих ще воріт. Ми вже підходили до них, коли раптом попереду нас майнула жіноча постать, швидко перебігла по купі уламків і примістилася на виступі муру, просте над проваллям!

— А це ж Ася!— скрикнув Гагін:— ото божевільна!

Ми увійшли у ворота і опинилися на невеликому дворі, до половини зарослому дикими яблунями й кропивою. На виступі сиділа, справді, Ася. Вона повернулася до нас обличчям і засміялась, але не рушила з місця. Гагін по-

сварився на неї пальцем, а я голосно псчав докоряти їй за необережність.

— Годі, — сказав мені пошепки Гагін: — не дратуйте її; ви її не знаєте: вона, чого доброго, ще на башту видряпається. А от ви краще подивуйтеся на кмітливість тутешніх жителів.

Я оглянувся. В куточку, примостившись у малесенькому дерев'яному балаганчику, старенька жінка плела панчохи і скося поглядала на нас крізь скуляри. Вона продавала туристам пиво, пряники й зельтерську воду. Ми розмістились на лавочці й почали пити з тяжких олов'яних кухлів досить холодне пиво. Ася все спділа нерухомо, підігнувши під себе ноги і закутавши голову серпанковим шарфом; струнка пстать її виразно й гарно малювалася проти ясного неба; але я з неприязним почуттям поглядав на неї. Ще напередодні спостеріг я в ній щось напружене, не зовсім природне... «Вона хоче здивувати нас», думав я: «навіщо це? Що за дитяча витівка?»— Ніби вгадавши мої думки, вона раптом кинула на мене швидкий і гострий погляд, засміялася знов, двома стрибками зіскочила з муру і, підійшовши до старенької, попросила в неї склянку води.

— Ти думаєш, я хочу пити?— промовила вона, звернувшись до брата:— ні; тут є квіти на стінах, які неодмінно полити треба.

Гагін нічого не відповів їй; а вона, з склянкою в руці, почала дряпатися по руїнах, зрідка зупиняючись, нахилиючись і з кумедною величністю ронячи кілька крапель води, що яскраво блищали під сонцем. Її рухи були дуже милі, але мене, як і перше, брала досада на неї, хоч я мимоволі милувався її легкістю й спритністю. На одному небезпечному місці вона навмісне скрикнула і потім зареготала. Мені стало ще досадніше.

— Та вона, як коза, лазить,— пробурмотіла собі під ніс старенька, покинувши на мить свою панчохи.

Нарешті, Ася спорожнила всю свою склянку і, пустотливо похитуючись, вернулася до нас. Чудна усмішка злегка сіпала її брови, ніздрі й губи; напівзухвало, напіввесело мружилися темні очі.

«Ви вважаєте, що моя поведінка непристойна,— здавалося, говорило її обличчя:— байдуже: я знаю, ви мнсю милуетесь».

— Майстерно, Асю, майстерно,— промовив Гагін півголосом.

Вона раптом ніби засоремилася, опустила свої довгі вії й скромно сіла коло нас, як винна. Я тут уперше гарненько розглянув її обличчя, наймімлівіше обличчя, яке я будь-коли бачив. Через якусь мить воно вже все поблідло і набрало зосередженого, майже сумного виразу; навіть риси її мені здалися більшими, суворішими, простішими. Вона вся затихла. Ми обійшли руїну кругом (Ася йшла за нами слідом) і помилювалися краєвидами. Тимчасом обідня година наближалася. Розплачуючись з старенькою, Гагін попросив ще кухоль пива і, обернувшись до мене, вигукнув з лукавою мнюю:

— За здоров'я дами вашого серця!

— А хіба в нього,— хіба у вас є така дама?— спитала раптем Ася.

— Та в кого ж її нема?— відказав Гагін.

Ася задумалася на мить; її обличчя знов змінилося, знов з'явилася на ньому задирлива, майже зухвала усмішка.

Вертаючись додому, вона ще більше реготала й пустувала. Вона зламала довгу гілку, поклала її собі на плече, як рушницю, зав'язала собі голову шарфом. Пам'ятаю, ми зустріли численну сім'ю білявих і надутих англійців: всі вони, немов по команді, з холодним подивом провели Асю своїми скляними очима, а вона, ніби їм на злість, голосно заспівала. Вернувшись додому, вона зараз пішла до себе в кімнату і вийшла аж перед самим обідом, одягнена в кращу свою сукню, старанно зачесана, перетягнена і в рукавичках. За столом вона поводитися дуже поважно, майже манірно, ледве куштувала страви і пила воду з чарки. Їй явно хотілося розіграти переді мною нову роль,— роль пристойної й добре вихованої панночки. Гагін не заважав їй; помітно було, що він звик потурати їй у всьому. Він тільки часом добродушно поглядав на мене і злегка здвигав плечем, ніби бажаючи сказати: «Вона дитина: будьте вибачливі». Тільки-но закінчився обід, Ася встала, зробила нам кніксен і, надіваючи капелюшок, спитала Гагіна: чи можна її піти до фрау Луїзе?

— Чи давно ти почала питати дозволу!— відповів він з свесею незмінною, цього разу трохи зніяковілою, усмішкою:— хіба тобі нудно з нами?

— Ні, але я вчора ще обіцяла фрау Луїзе побувати в

неї; до того ж, я думала, вам буде краще вдвох, пан Н. (вона вказала на мене) що-небудь ще тобі розкаже.

Вона пішла.

— Фрау Луїзе, — сказав Гагін, намагаючись уникати мого погляду: — вдова колишнього тутешнього бургомистра, добра, а втім, пуста бабуся. Вона дуже полюбила Асю. Ася страх любить знайомитися з людьми кола нижчого; я памітив, причиною цьому завжди бувають гордості. Вона у мене добре-таки розпещена, як бачите, — додав він, помовчавши трохи: — та ще скажете робити. Карати я нікого не вмю, а її й поготів. Я повинен вибачливо ставитися до неї.

Я промовчав. Гагін перемінив розмову. Чим більше я пізнавав його, тим сильніше я до нього прив'язувався. Я скоро його зрозумів. Це була широ російська душа, правдива, чесна, проста, але, на жаль, трохи млява, без пориву і внутрішнього жару. Молодість у нього не кипіла джерелом; вона світилася тихим світлом. Він був дуже мійлий і розумний, але я не міг собі уявити, що з ним станеться, коли він змужніє. Бути художником... Без гіркої, постійної праці не буває художників..., а працювати, думав я, дивлячись на його лагідні риси, слухаючи його неквапливу мову, — ні! працювати ти не будеш, стиснутись ти не зумієш. Але, не полюбити його не було можливості: серце так і горнулося до нього. Години чотири перебули ми вдвох, то сидячи на дивані, то поволі походжаючи перед домом, і за тих чотири години заприятелювали остаточно.

Сонце зайшло, і мені вже час був іти додому. Ася все ще не верталась.

— Отака вона у мене свавільниця! — промовив Гагін. — Хочете, я піду провждати вас? Ми по дорозі заглянемо до фрау Луїзе; я питаю, чи там вона? Це недалеко.

Ми зішли в місто і, звернувши у вузький, кривий завулочок, зупинилися перед будинком на два вікна завширшки і заввишки на чотири поверхи. Другий поверх виступав на вулицю більше від першого, третій і четвертий ще більше від другого; весь дім, своєю старою різьбою, двома товстими стовпами внизу, гострою черепичною покрівлею і протягненим у формі дзюба коловоротом на горищі, здавався величезним, згорбленим птахом.

— Асю! — крикнув Гагін: — ти тут?

Освітлене вікно на третьому поверсі стукнуло й відчинилося.

лося, і ми побачили темну голівку Асі. З-поза неї виглядало беззубе й підсліпувате обличчя старої німкені.

— Я тут,— проговорила Ася, кокетливо спершись ліктями на підвіконня:— мені тут добре. На тобі, візьми,— дала вона, кидаючи Гагін у гілку герані:— уяви, що я дама твого серця.

Фрау Луїзе засміялась.

— Ні, іде додому,— відказав Гагін:— він хоче з тобою попрощатися.

— Справді?— промовила Ася:— в такому разі, дай йому мою гілку, а я зараз вернусь.

Вона зачинила вікно і, здається, поцілувала фрау Луїзе. Гагін подав мені мовчки гілку. Я мовчки поклав її в кишеню, дійшов до перевозу і перебрався на другий бік.

Пам'ятаю, я йшов додому, ні про що не роздумуючи, але з чудним тягарем на серці, коли раптом мене вразив сильний, знайомий, але в Німеччині незвичайний запах. Я зупинився й побачив коло дороги невелику грядку конопель. Її степовий запах вмить нагадав мені вітчизну і збудив в душі жагучу тугу по ній. Мені захотілося дихати російським повітрям, ходити по російській землі. «Що я тут роблю, навіщо тиняюся я в чужій стороні, між чужими?» вигукнув я і мертвенний тягар, який я відчував на серці, перейшов раптом у гірке й палюче хвилювання. Я прийшов додому зовсім в іншому настрої, ніж напередодні. Я почував себе майже розгніваним і довго не міг заспокоїтися. Незрозуміла мені самому досада мене розбирала. Нарешті, я сів і, згадавши про свою зрадливу вдову (офіційним спогадом про цю даму кінчався кожний мій день), дістав одну з її записок. Але я навіть не розгорнув її; думки мої ту ж мить пішли в іншому напрямку. Я почав думати... думати про Асю. Мені здалося, що Гагін, протягом розмови, натякнув мені на якісь утруднення, що перешкоджають йому повернутися в Росію... «Та чи справді вона сестра йому?» вимовив я голосно.

Я роздягся, ліг і старався заснути; але через годину я знов сидів на постелі, спершись ліктем на подушку, і знов думав про цю «химерну дівчинку з силуваним сміхом»... «У неї постать маленької рафаелівської Галатеї у Фарнезіні»,— шептав я:— «так, і вона йому не сестра...»

А записка вдови спокійнісінько лежала на підлозі, біляючи в промінні місяця.

Наступного ранку я знову пішов в Л. Я запевняв себе, що мені хочеться побачитися з Гагіним, але потай мене кортіло подивитися, що буде робити. Ася, чи так само вона буде «химерувати», як напередодні. Я застав обох у вітальні, і дивна річ!— може, тому, що я вночі і вранці багато думав про Росію — Ася здалася мені зовсім російською дівчиною, та простою дівчиною, мало не поксіркою. На ній було стареньке платтячко, волосся вона зачесала за вуха й сиділа непорушно коло вікна, та шила в п'яльцях, скромно, тихе, наче вона вік свій нічого іншого не робила. Вона майже нічого не говорила, спокійно поглядала на свою роботу, і риси її набрали такого незначного, буденного виразу, що мені мимохіть пригадалися наші доморослі Каті й Маші. Для довершення псдібності, вона почала співати півголосом «Магушку голубушку». Я дивився на її жовтаве, погасле личко, згадував про вчорашні мрії, і жаль мені було чогось. Погода була чудова, Гагін об'явив нам, що піде сьогодні малювати етюд з натури; я спитав його, чи дозволить він мені проводити його, чи не заважатиму я йому?

— Навпаки,— відказав він:— ви мені можете добру псраду дати.

Він надів круглий капелюх *à la Van Dyck*¹, блузу, взяв картон під нахву і подався; я поплентався вслід за ним. Ася лишилася дома. Гагін, ідучи, попросив її подбати про те, щоб суп був не надто рідкий; Ася обіцяла побувати на кухні. Гагін дсбрався до знайомої мені вже долини, присів на камінь і почав змальовувати старий дупластий дуб з розлогим віттям. Я ліг на траву і дістав книжку; але я й двох сторінок не прочитав, а він тільки папір перемазав: ми більше міркували і, скільки я можу судити, досить розумно й тонко міркували про те, як саме треба працювати, чого слід уникати, чого держатися і яке, власне, значення художника за наших часів. Гагін, нарешті, вирішив, що він «сьогодні не в настрої», ліг поруч мене, і тоді вже вільно потекли молоді наші розмови, ті палкі, то задумливі, то захопливі, але майже завжди неясні розмови, якими так охоче розливається росіянин. Набалакавшись досхочу і сповнившись почуттям задоволення, немов ми щось зробили, досягли чо-

¹ Як на портретах Ван-Дейка.

гось, вернулись ми додому. Я найшов Асю такою самою, якою я її залишив; хоч як я старався стежити за нею — ні сліду кокетування, ні ознаки навмисно прибраної ролі я в ній не помітив; цього разу не було можливості закшнути її неприродність.

— А-га!— говорив Гагін:— піст і каяття на себе наклала.

Над вечір вона кілька разів не удавано позіхнула й рано пішла до себе. Я сам незабаром попрощався з Гагіним і, вернувшись додому, не мріяв уже ні про що: цей день минув у тверезих відчуттях. Пам'ятаю, одначе, лягаючи спати, я мимоволі промовив уголос:

— Що за хамелеон ця дівчина!— і, подумавши трохи, додав:— а все ж вона йому не сестра.

VI

Минуло два тижні. Я щодня навідував Гагіних. Ася немов уникала мене, але вже не дозволяла собі нічого з тих пустощів, які так здивували мене в перші два дні нашого знайомства. Вона здавалася потай засмученою або збентеженою; вона й сміялася менше. Я з цікавістю стежив за нею.

Вона досить добре говорила по-французьки й по-німецьки; але по всьому було помітно, що вона з дитинства не була в жіночих руках і виховання одержала чудне, незвичайне, що не мало нічого спільного з вихованням самого Гагіна. Від нього, незважаючи на його капелюх à la VanDyck і блузу, так і тхнуло лагідним, напіврознпещеним, великоруським дворянином, а вона не була схожа на панночку; у всіх її рухах було щось неспокійне: ця дичка недавно була прищеплена, це вино ще шумувало. З природи соромлива й боязка, вона досадувала на свою несміливість і, з досади, силувала себе бути розв'язною й сміливою, що в неї не завжди виходило. Я кілька разів заговорював з нею про її життя в Росії, про її минуле: вона неохоче відповідала на мої розпитування; проте я дізнався, що до від'їзду за кордон вона довго жила в селі. Я застав її раз за книжкою, одну. Спершись головою на обидві руки і запустивши пальці глибоко в волосся, вона поїдала очима рядки.

— Bravo!— сказав я, підійшовши до неї:— які ви старанні.

Вона підвела голову, поважно й суворо подивилася на мене.

— Ви думаєте, я тільки сміятися вмію,— промовила вона й хотіла піти...

Я глянув на заголовок книжки: то був якийсь французький роман.

— Одначе я вашого вибору похвалити не можу,— зауважив я.

— Що ж читати!— вигукнула вона і, кинувши книжку на стіл, додала:— то краще піду пустувати,— і побігла в сад.

Того ж дня, увечері, я читав Гагіну «Германа і Доротею». Ася спочатку тільки сновигала мимо нас, потім раптом зупинилася, наставила вухо, тихенько сіла коло мене і прослухала читання до кінця. Наступного дня я знов не пізнав її, поки не догадався, що їй раптом спало в голову: бути домовитою й статечною, як Доротея. Одне слово, вона здавалася мені напівзагадковою істотою. Самолюбна до крайньої міри, вона вабила мене, навіть коли я гнівався на неї. В одному тільки я все більше й більше переконувався, а саме в тому, що вона не сестра Гагіна. Він поводився з нею не по-братерському: занадто ласкаво, занадто вибачливо і разом трохи вимушено.

Чудний випадок, здавалося, підтвердив мої підозріння.

Одного разу увечері, підходячи до виноградника, де жили Гагіни, я знайшов хвіртку зачиненою. Недовго думавши, дістався я до одного обваленого місця в мурі, яке я помітив вже раніше, і перескочив через нього. Недалеко від того місця, осторонь від доріжки, була невеличка альтанка з акацій; я порівнявся з нею і вже пройшов був мимо... раптом мене вразив голос Асі, що палко й крізь сльози вимовляла такі слова:

— Ні, я нікого не хочу любити, крім тебе, ні, ні, одного тебе я хочу любити — і назавжди.

— Годі, Асю, заспокойся,— говорив Гагін:— ти знаєш, я тобі вірю.

Голоси їх звучали в альтанці. Я побачив їх обох крізь негусту сітку гілля. Вони мене не помітили.

— Тебе, тільки тебе,— повторила вона, кинулася йому на шию і з судорожними риданнями почала цілувати його і пригортатися до його грудей.

— Годі, годі,— повторював він, злегка проводячи рукою по її волоссі.

Кілька хвилин стояв я неперушно... Раптом я стрепенувся.— Підійти до них?.. Ні за що!— блиснуло у мене в голові. Швидкою ходою вернувся я до муру, перескочив через нього на дорогу і мало не бігцем пустився додому. Я усміхався, потирав руки, дивувався з випадку, що несподівано підтвердив мої здогади (я ні на одну мить не сумнівався в їх справедливості), а тимчасом на серці в мене було дуже гірко. Одначе, думав я, уміють же вони прикидатися! Але навіщо? Що за охота мене морочити? Не сподівався я цього від чього... І що це за ніжна розмова?

VII

Я спав погано і другого ранку встав рано, прив'язав похідну торбиночку за спину, і, сказавши своїй хазяйці, щоб вона не сподівалася мене до ночі, подався пішки в гори, проти течії ріки, на якій лежить містечко З. Ці гори, відрогі хребта, що звється Собакою спиною (Hundsrück), дуже цікаві з геологічного погляду; особливо прикметні вони правильністю і чистотою базальтових шарів; але мені було не до геологічних спостережень. Я не усвідомлював, що в мені діялося; одне почуття було мені ясне: небажання бачитися з Гагіними. Я запевняв себе, що єдиною причиною моєї раптової неприхильності до них була досада на їх лукавство. Хто їх примушував вдавати себе за родичів? А втім, я старався про них не думати; блукав, не поспішаючи, по горах і долинах, засиджувався у сільських харчевнях, мирно розмовляючи з хазяями й гістьми, або лягав на плоский, зігрітий камінь і дивився, як пливли хмари,— погода була чудова. Так перебув я три дні, і не без приємності,— хоча серце у мене шеміло часами. Настрій моїх думок приходився якраз під лад спокійній природі того краю.

Я віддав себе всього тихій грі випадковості, набігаючим враженням: повагом змінюючись, перебігали вони по душі і залишили в ній, нарешті, одне загальне почуття, в якому злилося все, що я бачив, відчув, чув за ці три дні— все: тонкий запах смоли по лісах, крик і стукіт дятлів, безугавне дзюрчання світлих струмочків з строкатими форелями на піщаному дні, не надто сміливі обриси гір, похмурі скелі, чистенькі села з поважними старими церквами і деревами, лелеки на луках, затишні млини з колесами, що швидко

вертілись, привітні обличчя селян, їх сині камзоли і сірі панчохи, рипучі, повільні вози, запряжені ситими кінями, а інколи коровами, молоді довговолосі мандрівники по чистих дорогах, обсаджених яблунями та грушами...

Навіть і тепер мені приємно згадати мої тогочасні враження. Привіт тобі, скромний куточку німецької землі, з твоїм немудрим достатком, з помітними скрізь слідами стараних рук, терплячої, хоча й повільної роботи... Привіт тобі й мир!

Я прийшов додому перед самим кінцем третього дня. Я забув сказати, що з досади на Гагіних я намагався воскресити в собі образ жорстокосердої вдови,— але мої намагання були марні. Пам'ятаю, коли я почав мріяти про неї, я побачив перед собою селянську дівчинку років п'яти, з круглим личком, з невинно вираченими оченятами. Вона так по-дитячому простодушно дивилася на мене... Мені стало соромно її чистого погляду, я не хотів неправди в її присутності і ту ж мить остаточно й назавжди попрощався з своїм колишнім коханням.

Дома я знайшов записку від Гагіна. Він дивувався з несподіваності мого вирішення, докоряв мені, чому я не взяв його з собою, і просив прийти до них, тільки-но я вернуся. Я незадоволено прочитав цю записку, але другого ж дня подався в Л.

VIII

Гагін зустрів мене приязно, засипав мене ласкавими докорами; але Ася, наче навмисне, тільки побачила мене, зареготалася без будь-якої причини і, за своєю звичкою, зараз вибігла. Гагін зніяковів, муркнув їй услід, що вона божевільна, попросив мене вибачити їй. Признаюся, мене взяла велика досада на Асю; вже й без того мені було не по собі, а тут знов цей неприродний сміх, ці чудні гримаси. Проте я вдав, ніби нічого не помітив, і розповів Гагіну подробиці моєї невеликої мандрівки. Він розказав мені, що робив, поки мене не було. Але розмова наша не йшла; Ася входила в кімнатку й вибігала знов; я сповістив, нарешті, що в мене є негайна робота і що мені час вернутися додому. Гагін спочатку мене затримував, потім, подивившись на мене пильно, зохотівся проваджати мене. У прихожій Ася раптом підій-

шла до мене і простягла мені руку, я злегка потиснув її пальці і ледве вклонився їй. Ми разом з Гагіним переправилися через Рейн і, проходячи мимо улюбленого мого ясена з статуєю Мадонни, сіли на лаву, щоб помилуватися краєвидом. Дуже цікава розмова сталася тут між нами.

Спочатку ми перекинулися небагатьма словами, потім замовкли, дивлячись на світлу ріку.

— Скажіть,— почав раптом Гагін, з своєю звичайною усмішкою:— якої ви думки про Асю? Правда, вона повинна здаватися вам трохи чудною?

— Так,— відповів я не без деякого здивування. Я не сподівався, що він заговорить про неї.

— Її треба добре взнати, щоб про неї судити,— промовив він:— у неї серце дуже добре, але голова шалена. Трудно з нею ладити. А втім, її не можна винуватити, і якби ви знали її історію...

— Її історію?— перебив я...— хіба вона не ваша...

Гагін глянув на мене.

— Чи не думаєте ви часом, що вона не сестра мені?.. Ні,— казав він далі, не звертаючи уваги на моє зніяковіння:— вона справді мені сестра, вона дочка мого батька. Вислухайте мене. Я почуваю до вас довіру і розкажу вам усе.

— Батько мій був людина дуже добра, розумна, освічена— і нещаслива. Доля повелася з ним не гірше, ніж з багатьма іншими; але він і першого удару її не зніс. Він одружився рано, з любові; дружина його, моя мати, померла дуже скоро; я залишився після неї шестимісячною дитиною. Батько повів мене в село і аж дванадцять років не виїжджав нікуди. Він сам займався моїм вихованням і ніколи б зо мною не розлучився, якби брат його, мій рідний дядько, не заїхав до нас на село. Дядько цей жив завжди в Петербурзі і займав досить поважну посаду. Він умовив батька віддати мене йому на руки, бо батько ні за що не хотів покинути село. Дядько переконав його, що хлопчикові моїх років недобре жити в цілковитій самоті, що з таким завжди сумним і мовчазним учителем, яким був мій батько, я неодмінно відстану від своїх ровесників та й сама вдача моя легко може зіпсуватися. Батько довго опирався умовлянням свого брата, проте дав, нарешті, згоду. Я плакав, розлучаючись з батьком; я любив його, хоч ніколи не бачив усмішки на обличчі його... але, потрапивши в Петербург, скоро забув наше темне й невеселе гніздо. Я вступив у юнкерську школу,

а з школи перейшов до гвардійського полку. Щороку приїздив я в село на кілька тижнів і рік від року знаходив мого батька чимраз сумнішим і сумнішим, в себе заглибленим, задумливим до полохливості. Він щодня ходив до церкви й майже розучився говорити. В одно з моїх завітань (мені вже було понад двадцять років), я вперше побачив у нашому домі худеньку, чорнооку дівчинку років десяти — Асю. Батько сказав, що вона сирота, і що він взяв її годувати — він саме так висловився. Я не звернув особливої уваги на неї; вона була дика, моторна і мовчазна, як звірятко, і тільки-но я входив в улюблену кімнату мого батька, величезну й похмуру кімнату, де померла моя мати і де навіть удень світили свічки, вона зараз ховалася за вольтерівське крісло його або за шафу з книжками. Трапилось так, що протягом трьох-чотирьох наступних років службові обов'язки перешкодили мені побувати на селі. Я діставав від батька щомісячно короткого листа; про Асю він писав рідко, і то мимохідь. Йому було вже понад п'ятдесят років, але він здавався ще молодою людиною. Уявіть же мій жах: раптом я, що нічого не підозрівав, дістаю від прикажчика листа, в якому він сповіщає мене про смертельну хворобу мого батька і благає приїхати якомога швидше, коли я хочу попрощатися з ним. Я помчав стрімголов і застав батька ще живого, але вже на сконанні. Він зрадив мені надзвичайно, обняв мене своїми охудлими руками, довго дивився мені в очі якимось чи то допитливим, чи то благаючим поглядом і, взявши з мене слово, що я виконаю його останню просьбу, звелів своєму старому камердинерові привести Асю. Старий привів її: вона ледве держалася на ногах і тремтіла всім тілом.

— От, — сказав мені через силу батько: — заповідаю тобі мою дочку, твою сестру. Ти про все довідаєшся від Якова, — додав він, показавши на камердинера.

Ася заридала і впала обличчям на ліжку... Через півгодини мій батько помер.

Ось про що я дізнався. Ася була дочка мого батька і колишньої покоївки моєї матері, Тетяни. Добре пам'ятаю я цю Тетяну, пам'ятаю її високу, струнку постать, її благообразне, суворе, розумне обличчя з великими темними очима. Вона мала славу дівчини гордовитої й неприступної. Скільки я міг зрозуміти з шанобливих недомовок Якова, батько мій зійшовся з нею через кілька років після смерті матері. Тетяна вже не

жила тоді в панському дворі, а в хаті у заміжньої сестри своєї, скотарки. Батько мій дуже донеї прив'язався і після мого від'їзду з села хотів навіть одружитися з нею, та вона сама не хотіла бути його дружиною, незважаючи на його просьби.

— Покійниця Тетяна Власівна,— так доповідав мені Яків, стоячи коло дверей з закинутими назад руками:—у всьому були розсудливі й не захотіли татуса вашого скривдити. Яка, мовляв, я вам дружина? яка я пані? так вони говорити зволили, при мені говорили. Тетяна навіть не хотіла перебратися до нас у господу і далі жила у своєї сестри, разом з Асею. В дитинстві я бачив Тетяну тільки святами, в церкві. Пов'язана темною хусткою, з жовтою шаллю на плечах, вона ставала в юрбі, коло вікна,— її суворий профіль чітко позначався проти прозорого скла,— і смиренно й поважно молилась, кланяючись низько, по-старовинному. Коли дядько забрав мене, Асі було всього два роки, а на дев'ятому році вона втратила матір.

Коли Тетяна померла, батько зараз взяв Асю до себе в дім. Він і перше виявляв бажання мати її при собі, але Тетяна йому і в цьому відмовила. Уявіть же собі, що повинно було статися в Асі, коли її взяли до пана. Вона досі не може забути тої хвилини, коли їй уперше надягли шовкову сукню й поцілували в неї ручку. Мати, поки була жива, держала її дуже суворо; у батька вона мала повну волю. Він був її учителем; крім нього, вона нікого не бачила. Він не пестив її, тобто не няньчився з нею; але він любив її жагуче і ніколи нічого їй не боронив: він в душі вважав, що винен перед нею. Ася скоро зрозуміла, що вона головна особа в домі, вона знала, що пан — її батько; але вона так само скоро зрозуміла своє фальшиве становище; самолюбство розвинулося в ній сильно, недовірливість теж; погані звички вкорінилися, простота зникла. Вона хотіла (вона сама мені раз призналася в тому) примусити *цільний світ* забути її походження; вона й соромилася своєї матері, і соромилася свого сорому, і пишалася нею. Ви бачите, що вона багато знала і знає, чого не повинно б знати в її літа... Та хіба вона винна? Молоді сили починали буюти в ній, кров кипіла, а поблизу жодної руки, яка б її напутила. Повна незалежність в усьому! та хіба легко її знести? Вона хотіла бути не гіршою від інших панночок; вона кинулася на книжки. Що тут могло вийти доброго? Неправильно почате життя складалося неправильно, але серце в ній не зіпсувалося, розум уцілів.

І от я, двадцятилітній юнак, опинився з тринадцятилітньою

дівчинкою на руках! В перші дні після смерті батька на один звук мого голосу її била пропасниця, пестоші мої наганяли на неї тугу, і тільки потроху, спроквола, звикла вона до мене. Правда, потім, коли вона переконалася, що я справді визнаю її за сестру і полюбив її як сестру, вона палко до мене прив'язалася: у неї жодне почуття не буває наполовину.

Я привіз її в Петербург. Хоч як мені тяжко було з нею розлучитися, — жити з нею разом я ніяк не міг; я віддав її в один з найкращих пансіонів. Ася зрозуміла, що наша розлука неминуча; але почала з того, що занедужала і мало не вмерла. Потім вона призвичаїлась і пробула в пансіоні чотири роки; але, всупереч моїм сподіванкам, лишилася майже такою самою, якою була перше. Начальниця пансіону часто скаржилася мені на неї: «І покарати її не можна,— сказала вона мені:— і на ласку вона не піддається». Ася була надзвичайно тямуща, вчилася прекрасно, краще за всіх; але ніяк не хотіла підійти під загальний рівень, була вперта, дивилася вовком... Я не міг занадто винувати її: в її становищі їй треба було або прислужуватися, або цуратися всіх. З усіх своїх товаришок вона заприятелювала тільки з одною, негарною, затурканою й бідною дівчиною. Інші панночки, з якими вона виховувалася, здебільшого із значних родів, не любили її, кепкували з неї і діймали як тільки могли; Ася перед ними анітрохи не поступалася. Одного разу, на лекції закону божого, викладач заговорив про пороки. «Підлешування і боягузтво — найгірші пороки», — голосно промовила Ася. Одне слово, вона йшла далі своєю дорогою; тільки манери її покращали; хоча і в цьому вона, здається, небагато досягла.

Нарешті, їй минуло сімнадцять років; залишатися їй далі в пансіоні було неможливо. Я був у досить прикрому становищі. Раптом мені спала щаслива думка: вийти у відставку, поїхати за кордон на рік або на два і взяти Асю з собою. Як задумано, так і зроблено, і от ми з нею на берегах Рейну, де я стараюся малювати, а вона... пустує й дивачить по-давньому. Але тепер я сподіваюсь, що ви не будете судити її надто суворо; а вона, хоч і вдає, що їй все байдуже,—думку кожного шанує, а вашу особливо.

І Гагін знов усміхнувся своєю тихою усмішкою. Я міцно стиснув йому руку.

— Все так, — заговорив знов Гагін: — але з нею мені біда. Вона справжній порох. Досі їй ніхто не подобався, але біда, якщо вона кого покохає! Я інколи не знаю, що з нею робити.

Цими днями вона щось здумала: почала раптом запевняти мене, що я до неї збайдужів, і що вона тільки мене любить і довіку буде тільки мене любити... І при цьому так розплакалася...

— Так он що... — промовив був я і прикусив язик.

— А скажіть-но мені, — спитав я Гагіна: — діло між нами пішло на одвертість, — невже, справді, їй досі ніхто не подобався? в Петербурзі бачила ж вона молодих людей?

— Ото ж вони їй і не подобалися зовсім. Ні, Асі потрібний герой, незвичайна людина — або мальовничий пастух десь у гірській ущелині. А втім, я забалакався з вами, затримав вас, — додав він, встаючи.

— Послухайте, — почав я: — ходімо до вас, мені додому не хочеться.

— А робота ваша?

Я нічого не відповів; Гагін добродушно усміхнувся, і ми вернулися в Л. Побачивши знайомий виноградник і білий будиночок наверху гори, я відчув якусь солодкість — саме солодкість в серці: неначе мені тихцем меду туди налили. Мені стало легко після оповідання Гагіна.

ІХ

Ася зустріла нас на самому порозі дому; я знов сподівався сміху; але вона вийшла до нас вся бліда, мовчазна, з опущеними очима.

— Ось він знов, — заговорив Гагін: — і, зауваж, сам захотів вернутися.

Ася запитливо подивилася на мене. Я, в свою чергу, простяг їй руку і цього разу міцно стиснув її холодні пальчики. Мені стало дуже жаль її; тепер я багато зрозумів у ній, що перше збивало мене з пантелику: її внутрішній неспокій, невміння поводитися, бажання похизуватися — все мені стало зрозуміле. Я заглянув у цю душу: таємний гніт давив її безнастанно, тривожно плуталося їй билосся недосвідчене самолюбство, але все ество її жадало правди. Я зрозумів, чому ця чудна дівчинка мене вабила; не самою тільки напівдикою красою, розлитою по всім її тонким тілі, вабила вона мене: її душа мені подобалась.

Гагін почав порпатися в своїх малюнках; я попросив Асю погуляти зо мною по винограднику. Вона одразу погодилася,

з веселою і майже покірною готовістю. Ми зійшли до половини гори і сіли на широку плиту.

— І вам не нудно було без нас? — почала Ася.

— А вам без мене було нудно? — спитав я.

Ася глянула на мене збоку.

— Так, — відповіла вона. — Добре в горах? — одразу повела вона далі: — вони високі? Вищі від хмар? Розкажіть мені, що ви бачили. Ви розказували братові, але я нічого не чула.

— Вільно ж вам було виходити, — зауважив я.

— Я виходила, бо... Я тепер от не піду, — додала вона з довірливою ласкою в голосі: — ви сьогодні були сердиті.

— Я?

— Ви.

— Чого ж, даруйте...

— Не знаю, але ви були сердиті й пішли сердиті. Мені було дуже прикро, що ви так пішли, і я така рада, що ви повернулися.

— І я радий, що повернувся, — промовив я.

Ася повела плечима, як це часто роблять діти, коли їм добре.

— О, я вмю відгадувати! — провадила вона: — бувало я тільки по тому, як тато кашляв у другій кімнаті, пізнавала, чи задоволений він з мене, чи ні.

До того дня Ася ні разу не говорила мені про свого батька. Мене це вразило.

— Ви любили вашого батька? — промовив я, і раптом, на велику досаду собі, відчув, що червонію.

Вона нічого не відповідала й почервоніла теж. Ми обое замовкли. Вдалині по Рейну біг і димів пароплав. Ми почали дивитися на нього.

— Чого ж ви не розказуєте? — прошепотіла Ася.

— Чому ви сьогодні розсміялися, як тільки побачили мене? — спитав я.

— Сама не знаю. Інколи мені хочеться плакати, а я сміюся. Ви не повинні судити мене... по тому, що я роблю. Ах, до речі, що це за казка про Лорелею! Адже це її скелю видно звідси? Кажуть, вона перше всіх топила, а як покохала, сама кинулась у воду. Мені подобається ця казка. Фрау Луїзе мені всякі казки розповідає. У фрау Луїзе є чорний кіт з жовтими очима...

Ася підвела голову і струснула кучерями.

— Ах, мені добре,— промовила вона.

В цю мить долинули до нас уривчасті, одноманітні звуки. Сотні голосів одночасно і з мірними зупинками повторяли молитовний спів: юрба богомольців тяглася вниз по дорозі з хрестами й корогами...

— От би піти з ними,— сказала Ася, дослухаючись до вибухів голосів, що поволі затихали.

— Хіба ви такі побожні?

— Піти куди-небудь далеко, на молитву, на тяжкий подвиг,— провадила вона.— А то дні йдуть, життя спливе, а що ми зробили?

— Ви честолюбні,— зауважив я:— ви хочете прожити не дарма, слід по собі лишити...

— А хіба це неможливо?

«Неможливо»,— мало не повторив я... Але я глянув в її ясні очі і тільки промовив:

— Спробуйте.

— Скажіть,— заговорила Ася після недовгої мовчанки, під час неї якісь тіні перебігли в неї по обличчю, яке вже встигло збліднути,— вам дуже подобалася та дама... Ви пам'ятаєте, брат пив за її здоров'я в руїні, на другий день нашого знайомства?

Я засміявся.

— Ваш брат жартував; мені жодна дама не подобалася; принаймні тепер жодна не подобається.

— А що вам подобається в жінках? — спитала Ася, закинувши голову з невинною цікавістю.

— Яке чудне запитання!— вигукнув я.

Ася трохи зніяковіла.

— Я не повинна була ставити вам таке запитання, правда ж? Пробачте мені, я звикла говорити все, що мені в голову приходить. Тим-то я й боюся говорити.

— Говоріть, бога ради, не бійтесь,— підхопив я: — я такій радий, що, ви, нарешті, перестаєте мене цуратися.

Ася опустила очі й засміялася тихим і легким сміхом; я не знав у неї такого сміху.

— Ну, розкажіть ж,— провадила далі вона, розгладжуючи поли своєї сукні і вкладаючи їх собі на ноги, неначе вона всідалася надовго,— розкажіть або прочитайте що-небудь, як, пам'ятаєте, ви нам читали з «Онегіна».

Вона раптом задумалася...

Де вітей тінь і хрест стоїть,
Там матінка моя лежить!

промовила вона півголосом.

— У Пушкіна не так,— зауважив я.

— А я хотіла б бути Татьяною,— провадила вона так само задумано.— Розповідайте,— підхопила вона жваво.

Але мені було не до оповідань. Я дивився на неї, всю обмиту ясним сонячним променем, всю заспокоєну й лагідну. Все радісно сяяло довкола нас, внизу, над нами — небо, земля і води; навіть повітря, здавалося, було насичене блиском.

— Подивіться, як гарно!— сказав я, мимоволі знизивши голос.

— Так, гарно!— так само тихо відповіла вона, не дивлячись на мене.— Коли б ми з вами були птахи — як би ми знялися вгору, як би полинули... Так і потонули б у цій синяві... Але ми не птахи...

— А крила можуть у нас вирости,— відказав я.

— А то ж як?

— Поживіть — дізнаєтесь. Є почуття, які підіймають нас від землі. Не турбуйтеся, у вас будуть крила.

— А у вас були?

— Як вам сказати... здається, досі я ще не літав.

Ася знов задумалася. Я злегка нахилився до неї.

— Умієте ви вальсувати?— спитала вона раптом.

— Умію,— відповів я, трохи спантеличений.

— То ходімо, ходімо... Я попрошу брата заграти нам вальс... Ми уявимо, що ми літаємо, що в нас виростили крила.

Вона побігла до дому. Я побіг услід за нею — і через кілька хвилин ми кружляли в тісній кімнаті, під солодкі звуки Ланнера. Ася вальсувала прекрасно, з захопленням. Щось лагідне, жіноче проступило раптом крізь її по-дівочому сувору постать. Довго потім рука моя відчувала дотик її ніжного стану, довго вчувався мені її прискорений, близький подих, довго ввижалися мені темні, непорушні, майже заплющені очі на блідому, але пожвавленому обличчі, різко обвіяному куцерами.

X

Весь цей день минув якнайкраще. Ми веселилися, як діти. Ася була дуже мила й проста. Гагін радів, дивлячись на неї. Я пішов пізно. В'їхавши на середину Рейну, я попросив пере-

візника пустити човен за водою. Старий підняв весла — і велична ріка понесла нас. Дивлячись кругом, слухаючи, згадуючи, я раптом відчув таємний неспокій на серці... звів очі до неба — але й у небі не було спокою: рясно засипане зорями, воно все ворушилося, рухалося, здригалося; я нахилився до річки... але й там, і в цій темній, холодній глибині, теж коливалися, тремтіли зорі; тривожне пожвавлення мені вбачалося скрізь — і тривога зростала в мені самому. Я сперся ліктями на край човна... Шепіт вітру в моїх вухах, тихе дзюрчання води за кормою мене дратували, і свіжий подих хвилі не прохолоджував мене; соловей заспівав на березі і заразив мене солодкою отрутою своїх звуків. Сльози закипали в мене на очах, але то не були сльози безпредметного захвату. Щоб я почував, було не те невизначне, ще недавно зазнане відчуття всеосяжних бажань, коли душа ширшає, звучить, коли їй здається, що вона розуміє і все любить... Ні! в мені зайнялася жаждою щастя. Я ще не смів назвати його на ім'я — але щастя, щастя до пересичення, — от чого хотів я, от за чим томився... А човен усе нісся, і старий перевізник сидів і дрімав, нахилившись над веслами.

XI

Ідучи наступного дня до Гагіних, я не питав себе, чи законний я в Асю; але я багато думав про неї; її доля мене цікавила, я радів з нашого несподіваного зближення. Я почував, що тільки від вчорашнього дня я пізнав її; доти вона цуралася мене. І от, коли вона розкрилася, нарешті, передо мною, яким чарівним світлом освітився її образ, який він був новий для мене, які таємні чари соромливо в ньому проступали...

Бадьоро йшов я знайомою дорогою, безнастанно поглядаючи на будиночок, що білів здала; я не тільки про майбутнє — я про завтрашній день не думав; мені було дуже добре.

Ася почервоніла, коли я увійшов до кімнати; я помітив, що вона знов причепурилась, але вираз її обличчя не пасував до її вбрання; він був сумний. А я прийшов такий веселий! Мені здалося навіть, що вона своїм звичаєм зібралася була тікати, але перемогла себе — і лишилася, Гагін був у тому особливо-му стані художницького запалу й лютості, який, як напад, раптом опановує дилетантів, коли вони уявляють, що їм

пошастило, як вони висловлюються, «піймати природу за хвіст». Він стояв, весь розкуйовджений і вимазаний фарбами, перед натягненим полотном і, широко вимахуючи по ньому пензлем, майже люто кивнув мені головою, відсунувся, примружив очі і знов накинувся на свою картину. Я не хотів заважати йому і сів коло Асі. Повагом звернулися до мене її темні очі.

— Ви сьогодні не така, як учора,— зауважив я після марних намагань викликати усмішку на її устах.

— Ні, не така,— відказала вона неквапливим і глухим голосом.— Але це пусте. Я недобре спала, цілу ніч думала.

— Про що?

— Ах, я багато про що думала. Це в мене звичка з дитинства: ще з того часу, коли я жила з матінкою...

Вона через силу вимовила це слово і потім ще раз повторила.

— Коли я жила з матінкою... я думала, чому це ніхто не може знати, що з ним буде; а іноді й бачиш біду — та врятуватися не можна; і чому ніколи не можна сказати усїєї правди? Потім я думала, що я нічого не знаю, що мені треба вчитися. Мене перевиховати треба, я дуже погано вихована. Я не вмю грати на фортепіано, не вмю малювати, я навіть шию погано. У мене немає ніяких здібностей, зо мною, мабуть, дуже нудно.

— Ви несправедливі до себе,— відказав я.— Ви багато читали, ви освічені, і з вашим розумом...

— А я розумна?— спитала вона з такою наївною цікавістю, що я мимоволі засміявся, але вона навіть не всміхнулася.— Брате, я розумна?— спитала вона Гагіна.

Він нічого не відповів їй і продовжував працювати, безперестанку міняючи пензлі і високо підіймаючи руку.

— Я сама не знаю іноді, що в мене в голові,— провадила Ася з тим самим задуманим виглядом.— Я іноді самої себе боюся, їй-богу. Ах, я хотіла б... Чи правда, що жінкам не слід читати багато?

— Багато не треба, але...

— Скажіть мені, що я повинна читати? Скажіть, що я повинна робити? Я все буду робити, що ви мені скажете,— додала вона, з невинною довірливістю звернувшись до мене.

Я не відразу знайшов, що сказати їй.

— Адже вам не буде нудно зо мною?

— Даруйте,— почав я.

— Ну, спасибі!— відказала Ася:— а я думала, що вам нудно буде.

І її маленька гаряча ручка міцно стиснула мою.

— Н.!— скрикнув в цю мить Гагін,— чи не темне це тло?
Я підійшов до нього. Ася встала і вийшла.

XII

Вона повернулася через годину, зупинилася в дверях і підкликала мене рукою.

— Послухайте,— сказала вона:— коли б я вмерла, вам було б жаль мене?

— Що у вас за думки сьогодні!— скрикнув я.

— Я уявляю, що я незабаром помру; мені іноді здається, що все навколо мене зо мною прощається. Померти краще, ніж жити так... Ах! не дивіться так на мене; я, справді, не прикидаюсь. А то я вас знов боюся буду.

— Хіба ви мене боялися?

— Якщо я така чудна, я, справді, не винна,— відказала вона.— Бачите, я вже й сміятися не можу...

Вона лишилася сумною й заклопотаною до самого вечора. Щось діялося в ній, чого я не розумів. Її погляд часто зупинявся на мені; серце моє тихо стискалося під цим загадковим поглядом. Вона здавалася спокійною — а мені, дивлячись на неї, весь час хотілося сказати їй, щоб вона не хвилювалась. Я милувався нею, я знаходив зворушливу красу в її зблідлих рисах, в її нерішучих, уповільнених рухах,— а їй чомусь уявлялось, що я не в настрої.

— Послухайте,— сказала вона мені незадовго до прощання:— мене мучить думка, що ви мене вважаєте за легковажну... Ви відтепер завжди вірте тому, що я вам говорити буду, тільки й ви будьте зо мною одверті; а я вам завжди буду говорити правду, даю вам слово честі...

Це «слово честі» знов примусило мене засміятися.

— Ах, не смійтеся,— промовила вона жваво:— а то я вам скажу сьогодні те, що ви мені сказали вчора: «навіщо ви смієтесь?»— і, помовчавши трохи, вона додала:— Пам'ятаєте, ви вчора говорили про крила?.. Крила в мене вирости — та летіти нікуди.

— Даруйте,— промовив я:— перед вами всі шляхи відкриті..

Ася подивилась мені просто й пильно в очі.

— Ви сьогодні поганої думки про мене, — сказала вона, нахмуривши брови.

— Я? Поганої думки? Про вас!..

— Чого це ви наче в воду опущені, — перебив мене Гагін: — хочете, я, як учора, заграю вам вальс?

— Ні, ні, — відказала Ася і стиснула руки: — сьогодні нізашо!

— Я тебе не силую, заспокойся...

— Нізашо, — повторила вона, бліднучи.

«Невже вона мене кохає?» думав я, підходячи до Рейна, що швидко котив темні хвили.

XIII

«Невже вона мене кохає?» питав я себе другого дня, щойно прокинувшись. Я не хотів заглядати в самого себе. Я почував, що її образ, образ «дівчини з силуваним сміхом»; втиснувся мені в душу і що я його не скоро позбудуся. Я пішов в Л, і лишився там на цілий день; але Асю бачив тільки мигцем. Вона нездужала: її голова боліла. Вона зійшла вниз, на хвилинку, з пов'язаним лобом, бліда, худенька, з майже заплещеними очима; немічно усміхнулась, сказала: — Це мине, це пусте; все мине, правда? — і вийшла. Мені стало нудно і якось сумно-пусто; проте я довго не хотів іти додому і вернувся пізно, не побачивши її більше.

Наступний ранок минув у якомусь півсні свідомості. Я хотів узятися до роботи — не міг; хотів нічого не робити і не думати... і це не вийшло. Я блукав по місту; вертався додому, виходив знову.

— Чи не ви пан Н.? — почувся раптом за мною дитячий голос. Я оглянувся; переді мною стояв хлопчик. — Це вам від фрейлейн Annette, — додав він, подаючи мені записку.

Я розгорнув її — і пізнав неправильний і швидкий почерк Асі. — «Мені неодмінно треба вас бачити, — писала мені вона: — приходьте сьогодні о четвертій годині до кам'яної каплиці на дорозі біля руїни. Я зробила сьогодні велику необережність... Прийдіть, бога ради, ви про все довідаєтеся... Скажіть посланому: так».

— Буде відповідь? — спитав мене хлопчик.

— Скажи, що: так, — відповів я. Хлопчик побіг.

Я прийшов до себе в кімнату, сів і задумався. Серце в мені дуже билосся. Кілька разів перечитав я Асину записку. Я подивився на годинник: і дванадцятої ще не було.

Двері одчинилися — увійшов Гагін.

Обличчя його було похмуре. Він схопив мене за руку і міцно стиснув її. Він, здавалося, був дуже схвилюваний.

— Що з вами?— спитав я.

Гагін узяв стілець і сів проти мене.—Чотири дні тому, позавчора,— почав він з силуваною усмішкою і затинаючись:— я здивував вас своїм оповіданням; сьогодні здивую ще більше. З іншим я, напевно, не зважився б... так просто... Але ви благородна людина, ви мені друг, правда? Слухайте, моя сестра, Ася, в вас закохана.

Я весь здригнувся й підвівся.

— Ваша сестра, кажете ви...

— Так, так,— перебив мене Гагін.— Я вам кажу, вона божевільна і мене з ума зведе. Але, на щастя, вона не вміє говорити неправди— і довіряє мені. Ах, що за душа в цієї дівчинки... але вона себе занепасть, неодмінно.

— Та ви помиляєтесь,— почав я.

— Ні, не помиляюся. Вчора, ви знаєте, вона майже цілий день пролежала, нічого не їла, а втім, не скаржилася... Вона ніколи не скаржиться. Я не турбувався, хоча над вечір у неї зробився невеликий жар. Сьогодні, о другій годині ночі, мене збудила наша хазяйка: ідїть, каже, до вашої сестри: їй чомусь недобре. Я побіг до Асі і знайшов її нероздягнену, у пропастиці, в сльозах; голова в неї палала, зуби цокотіли. «Що з тобою?— спитав я:— ти нездужаєш?»— Вона кинулась мені на шию й почала благати мене, щоб виїхав я з нею звідси якомога швидше, коли я хочу, щоб вона лишилася жива... Я нічого не розумію, намагаюся її заспокоїти... Вона починає ще дужче ридати... і раптом, крізь ті ридання, почув я... Ну, словом, я почув, що вона вас кохає. Запевняю вас, ми з вами, розсудливі люди, і увити собі не можемо, як вона глибоко відчуває і з якою неймовірною силою виявляються в ній ці почуття; це знаходить на неї так само несподівано і так само непереборно, як гроза.— Ви дуже мила людина,— провадив Гагін:—але чого вона вас так покохала—цього я, признаюся, не розумію. Вона каже, що прив'язалася до вас з першого погляду. Тому вона й плакала кілька днів тому, коли запев-

няла мене, що, крім мене, нікого любити не хоче. Вона уявляє, що ви її зневажаєте, що ви, мабуть, знаєте, хто вона; вона питала мене, чи не розказав я вам її історію — я, певна річ, сказав, що ні, але чутливість її — просто страшна. Вона бажає одного: виїхати, виїхати зараз. Я просидів з нею до ранку; вона взяла з мене слово, що нас завтра-таки тут не буде — і аж тоді вона заснула. Я подумав, подумав, і зважився — поговорити з вами. По-моєму, Ася добре каже: найкраще — виїхати нам обом звідси. І я сьогодні ж одвіз би її, коли б не спала мені на розум думка, яка мене зупинила. Може... хто знає? — вам сестра моя подобається? Коли так, з якої речі я буду її відвозити? — От я й зважився, відкинувши геть усякий сором... До того ж, я сам дещо помітив.. Я зважився.. довідатися від вас... — Бідний Гагін зняковів. — Вибачте мені, будь ласка, — додав він: — я не звик до таких прикрих пригод.

Я взяв його за руку.

— Ви хочете знати, — промовив я твердим голосом: — чи подобається мені ваша сестра? — Так, вона мені подобається...

Гагін глянув на мене. — Але, — промовив він, затинаючись: — адже ви не одружитесь з нею?

— Як ви хочете, щоб я відповів на таке запитання? Поміркуйте самі, чи можу я тепер..

— Знаю, знаю, — перебив мене Гагін, — я не маю ніякого права вимагати від вас відповіді, і запитання моє, — верх непристойності.. Але що скажете робити? З вогнем жартувати не можна. Ви не знаєте Асі; вона може занедужати, утекти, побачення вам признати... Інша уміла б усе потаїти і виждати — але не вона. З нею це вперше, — от що зле! Коли б ви бачили, як вона сьогодні ридала в моїх ногах, ви б зрозуміли мої побоювання.

Я задумався. Слова Гагіна: «побачення вам признати» кольнули мене в серце. Мені здалося ганебним не відповідати одвертістю на його чесну одвертість.

— Так, — сказав я, нарешті: — ви правду кажете. Годину тому я дістав від вашої сестри записку. Ось вона.

Гагін взяв записку, швидко перебіг її і впустив руки на коліна. Вираз здивування на його обличчі був дуже смішний, але мені було не до сміху

— Ви, повторюю, благородна людина, — промовив він: — але що ж тепер робити? Як? вона сама хоче виїхати, і пише

до вас, і дорікає собі за необережність... і коли це вона встигла написати? Чого ж вона хоче від вас?

Я заспокоїв його, і ми почали розмовляти спокійно, в міру можливості, про те, що нам слід було розпочати.

Ось на чому ми стали, нарешті: щоб запобігти лихові, я повинен був іти на побачення і чесно порозумітися з Асею; Гагін зобов'язався сидіти дома і знаку не подати, що він знає про її записку; а ввечері ми поклали зійтися знов.

— Я твердо надіюся на вас, — сказав Гагін і стиснув мені руку: — пожалійте і її, й мене. А виїжджаємо ми, все ж таки, завтра, — додав він, встаючи: — бо ж ви з Асею не одружитесь.

— Дайте мені строк до вечора, — відказав я.

— Будь ласка, але ви не одружитесь.

Він пішов, а я кинувся на диван і закрив очі. Голова мені наморочилася: надто багато вражень в неї налінуло одразу. Досада мене брала на одвертість Гагіна; досада брала на Асю, її кохання мене і тишило і бентежило. Я не міг зрозуміти, що примусило її все розповісти братові, неминучість швидкого, майже моментального вирішення мучила мене...

«Одружитися з сімнадцятилітньою дівчинкою, з її вдачею, як це можна!» сказав я, встаючи.

XV

В умовлену годину переправився я через Рейн, і перший, хто зустрів мене на протилежному березі, був той самий хлопчик, що приходив до мене вранці. Він, як видно, чекав на мене.

— Від фрейлейн Annette, — сказав він пошепки і подав мені другу записку.

Ася повідомляла мене про зміну місця нашого побачення. Я повинен був прийти через півтори години не до каплиці, а в дім фрау Луїзе, постукатися вниз і увійти на третій поверх.

— Знов: так? — спитав мене хлопчик.

— Так, — повторив я; і пішов берегом Рейну. Повернутися додому було ніколи, я не хотів блукати по вулицях. За міським муром був маленький сад з покрівлею для кеглів і столами для любителів пива. Я увійшов туди. Кілька уже літніх пімців грали в кеглі; з гуркотом котилися дерев'яні кулі, зрідка чути було схвальні вигуки. Гарненька служниця з заплака-

ними очима принесла мені кухоль пива; я глянув в її обличчя. Вона швидко відвернулася і відійшла геть.

— Так, так, — промовив товстий і червоновидий громадянин, що сидів поблизу: — Ганхен наша сьогодні дуже засмучена: — жених її пішов у солдати. — Я подивився на неї: вона притислася в куточок і підперла рукою щоку; сльози капали одна по одній по її пальцях. Хтось попросив пива; вона принесла йому кухоль і знов вернулася на своє місце. Її горе вплинуло на мене; я почав думати про майбутнє побачення, але мої думки були заклопотані, невеселі думки. Не з легким серцем ішов я на це побачення; не віддаватися розкошам взаємного кохання мав я; я мав дотримати даного слова, виконати трудний обов'язок. «З нею жартувати не можна» — ці слова Гагіна, як стріли, вп'ялися мені в душу. А ще запозавчора в цьому човні, що його несли хвилі, чи не томився я від жадоби щастя? Воно стало можливе — і я вагався, я відхилив, я мусив відхилити його геть... Його несподіваність мене бентежила. Сама Ася, з її вогненною головою, з її минулим, з її вихованням, це привабливе, але чудне створіння — признаєся, вона мене лякала. Довго боролися в мені почуття. Призначена година наближалася. «Я не могу з нею одружитися», вирішив я нарешті: — «вона не дізнається, що і я поковав її».

Я встав, — і, поклавши талер в руки бідної Ганхен (вона навіть не подякувала мені), попрямував до дому фрау Луїзе. Вечірні тіні вже розливались в повітрі, і вузька смуга неба над темною вулицею червоніла відблиском зорі. Я стиха стукнув у двері; вони ту ж мить одчинилися. Я переступив поріг і опинився в цілковитій темряві.

— Сюди, — почувся голос старої жінки: — Вас ждуть.

Я ступив разів зо два навпомацки, чиясь кошава рука взяла мою руку.

— Це ви, фрау Луїзе? — спитав я.

— Я, — відповів мені той самий голос: — я, мій прекрасний юначе. — Стара повела мене знов угору, стрімкими сходами, і зупинилася на площадці третього поверху. При слабкому світлі, що падало з малесенького віконця, я побачив зморшквате обличчя вдови бургомистра. Солодкаво-лукава усмішка розтягала її запалі губи, мружила тьмяні очиді. Вона показала мені на маленькі двері. Судорожним рухом руки відчинив я їх і зачинив за собою.

У невеличкій кімнатці, куди я увійшов, було досить темно, і я не одразу побачив Асю. Закутана в довгу шаль, вона сиділа на стільці, біля вікна, відвернувши і майже сховавши голову, як наполохана пташка. Вона дихала швидко і вся тремтіла. Мені стало невимовно жаль її. Я підійшов до неї. Вона ще більше одвернула голову...

— Анно Миколаївно, — сказав я.

Вона раптом вся випросталась, хотіла глянути на мене — і не могла. Я схопив її руку, вона була холодна і лежала як мертва на моїй долоні.

— Я бажала... — почала Ася, намагаючись усміхнутися, але її бліді губи не слухали її, — я хотіла... Ні, не можу, — промовила вона і змовкла. Справді, голос її переривався на кожному слові.

Я сів біля неї.

— Анно Миколаївно, — повторив я, і теж не міг нічого додати.

Настала мовчанка. Я все держав її руку і дивився на неї. Вона, як перше, все кулилася, дихала через силу і тихенько покусувала нижню губу, щоб не заплакати, щоб утримати сльози, які набігали їй на очі. Я дивився на неї: було щось зворушливо-безпомічне в її боязкій непорушності: неначе вона з утоми ледве дісталася до стільця та так і впала на нього. Серце в мені розтало.

— Асю, — сказав я ледве чутно...

Вона поволі звела на мене свої очі... О, погляд жінки, що покохала, — хто тебе опише? Вони благали, ці очі, вони довірялись, питали, віддавалися... Я не міг опиратися їх чарам. Тонкий вогонь перебіг по мені палючими голками; я нахилився і припав до її руки...

Почувся трепетний звук, схожий на уривчасте зітхання, і я відчув на моєму волоссі доторкання кволої руки, що тремтіла як лист. Я підвів голову і побачив її обличчя. Як воно раптом змінилось! Вираз страху зник з нього, погляд одійшов кудись далеко і вавив мене за собою, уста злегка розкрилися, лоб зблід, як мармур, і кучері відсунулися назад — неначе вітер їх одкинув. Я забув усе, я притягнув її до себе — покірно скорилася її рука, все її тіло потяглося вслід за рукою, шаль покотилася з пліч і голова її тихо лягла на мої груди, лягла під мої запалені уста...

— Ваша... — прошепотіла вона ледве чутно.

Уже руки мої обвивалися круг її стану... Але раптом спогад про Гагіна, як блискавка, мене освітив.—Що ми робимо!— скрикнув я і конвульсійно відсунувся назад.— Ваш брат... адже він все знає.. Він знає, що я бачуся з вами.

Ася опустилася на стілець.

— Так,— провадив я далі, встаючи й відходячи в другий куток кімнати. — Ваш брат все знає... Я повинен був йому все сказати...

— Повинні?— промовила вона невиразно. Вона, як видно, не могла ще опам'ятатися і погано мене розуміла.

— Так, так, — повторив я з якоюсь жорстокістю: — і в цьому тільки ви винні, тільки ви. Навіщо ви самі виявили вашу таємницю? Хто примушував вас усе розповісти вашому братові? Він сьогодні був сам у мене і переказав мені вашу розмову з ним. — Я старався не дивитися на Асю і ходив великими кроками по кімнаті. — Тепер все пропало, все, все.

Ася підвелася була з стільця.

— Лишіться, — скрикнув я: — лишіться, прошу вас. Ви маєте діло з чесною людиною — так, з чесною людиною. Але, бога ради, що схвилювало вас? Хіба ви помітили в мені якусь зміну? А я не міг таїтися перед вашим братом, коли він прийшов сьогодні до мене.

«Що я таке кажу?» думав я собі, і думка, що я неморальний дурисвіт, що Гагін знає про наше побачення, що все сплотовлено, виявлено,— так і дзвеніла у мене в голові.

— Я не кликала брата, — почувся зляканий шепіт Асі: — він прийшов сам.

— Подивіться ж, що ви наробили, — провадив я. — Тепер ви хочете виїхати...

— Так, я повинна виїхати, — так само тихо промовила вона:— я й попросила вас сюди для того тільки, щоб попрощатися з вами.

— І ви думаете,— відказав я: — мені буде легко з вами розлучитися?

— Але навіщо ж ви сказали братові? — зачудовано повторила Ася.

— Я вам кажу — я не міг зробити інакше. Якби ви самі не викрили себе...

— Я зачинилася в своїй кімнаті, — відказала вона просто душно: — я не знала, що в моєї хазяйки був другий ключ.

Це певинне вибачення в її устах, в таку хвилину — мене

тоді мало не розсердило... а тепер я без зворушення не можу його згадати. Бідна, чесна, щира дитина!

— І от, тепер усьому край! — почав я знов. — Усьому. Тепер нам треба розлучитися. — Я крадькома глянув на Асю... обличчя її швидко червоніло. Йй, я це почував, і соромно робилося, і страшно. Я сам ходив і говорив як у пропасниці. — Ви не дали розвинутися почуттю, яке починало вистигати, ви самі розірвали наш зв'язок, ви не мали до мене довіри, сумнівалися в мені...

Поки я говорив, Ася чимраз більше й більше нахилилася вперед — і раптом упала на коліна, зронила голову на руки й заридала. Я підбіг до неї, пробував підняти її, але вона мені не давалася. Я не зношу жіночих сліз: коли бачу їх, я розгублююсь вмиль.

— Анно Миколаївно, Асю,— повторював я:— будь ласка, благаю вас, бога ради, перестаньте... — Я знову взяв її за руку...

Але, на величезний мій подив, вона раптом схопилася, швидко, як блискавка, кинулася до дверей і зникла...

Коли через кілька хвилин фрау Луїзе увійшла до кімнати — я все ще стояв на самій середині її, таки справді наче громом вражений. Я не розумів, як могло це побачення так швидко, так безглуздо скінчитися — скінчитися, коли я й сотої частини не сказав того, що хотів, що мусив сказати, коли я ще сам не знав, чим воно могло кінчитися...

— Фрейлейн пішла?— спитала мене фрау Луїзе, підвівши свої жовті брови до самої накладки.

Я подивився на неї як дурень — і вийшов.

XVII

Я вибрався з міста й подався просто в поле. Досада, досада люта мене гризла... Я засипав себе докорами. Як я міг не зрозуміти причини, що примусила Асю перемінити місце нашого побачення, як не оцінив, чого їй варто було прийти до цієї старої, як я не втримав її! На самоті з нею, в тій глухій, ледве освітленій кімнаті, у мене вистачило сили, вистачило одваги— відштовхнути її від себе, навіть докоряти їй... А тепер її образ мене переслідував, я просив у неї пробачення; спогади про це бліде обличчя, про ці вогкі й боязкі очі, про розвите волосся

на нахиленій шиї, про легкий дотик її голови до моїх грудей — пскли мене: «Ваша»... чувся мені її шепіт. «Я зробив по совісті», запевняв я себе. Неправда! Хіба я справді хотів такого кінця? Хіба я можу з нею розлучитися? Хіба я можу позбутися її? «Божевільний! Божевільний!» повторював я люто...

Тимчасом ніч надходила. Широкими кроками попрямував я до дому, де жила Ася.

XVIII

Гагін вийшов мені назустріч.

— Бачили ви сестру?— закричав він мені ще здаля.

— Хіба її нема дома? — спитав я.

— Нема.

— Вона не поверталася?

— Ні. Я винен, — казав далі Гагін: — не міг утерпіти: всупереч нашій умові ходив до каплиці; там її не було; отже, вона не приходила?

— Вона не була коло каплиці.

— І ви її не бачили?

Я мусив признатися, що я її бачив.

— Де?

— У фрау Луїзе!— Я розлучився з нею годину тому, — додав я:— я був певен, що вона додому повернулася.

— Підождемо.— сказав Гагін.

Ми увійшли в дім і сіли один коло одного. Ми мовчали. Нам дуже ніяково було обом. Ми безперестанку оглядалися, подивлялися на двері, прислухалися. Нарешті, Гагін встав.

— Це вже не знати що!— вигукнув він:— у мене серце не на місці. Вона мене з світу зведе, їй-богу: ходімо шукати її.

Ми вийшли. Надворі вже зовсім стемніло.

— Про що ж ви з нею говорили? — спитав мене Гагін, насуваючи капелюх на очі.

— Я бачився з нею всього хвилини з п'ять, — відповів я:— я говорив з нею, як було умовлено.

— Знаєте що?— відказав він: — краще нам розійтися; так ми швидше на неї натрапити можемо. В кожному разі, приходьте сюди через годину.

Я проворно зішов з виноградника і кинувся в місто. Швидко обійшов я всі вулиці, заглянув скрізь, навіть у вікна фрау Луїзе, вернувся до Рейну і побіг берегом... Зрідка зустрічалися мені жіночі фігури; але Асі ніде не було видно. Уже не досада мене гризла,— таємний страх мучив мене, і не тільки страх я почував... ні, я почував каяття, жаль найпекучіший, любов,— так! найніжнішу любов. Я ламав руки, я кликав Асію посеред нічної темряви, що насувалася, спочатку півголосно, потім чимраз голосніше й голосніше; я повторяв сто разів, що я її люблю, я клявся ніколи з нею не розлучатися; я оддав би все на світі, щоб знов держати її холодну руку, знов чути її тихий голос, знов бачити її перед собою... Вона була така близька, вона прийшла до мене з цілковитою рішучістю, у цілковитій невинності серця й почуттів, вона принесла мені свою незайману молодість... і я не пригорнув її до своїх грудей, я позбавив себе щастя побачити, як її миле обличчя розцвіло б радістю і тишею захвату... Ця думка доводила мене до божевілля.

«Куди могла вона піти, що вона собі зробила?» скрикував я в тузі безсило розпачу... Щось біле майнуло раптом на самому березі річки. Я знав те місце: там, над могилою людини, що втопилася років з сімдесят тому, стояв до половини зрослий у землю кам'яний хрест з старовинним написом. Серце в мені завмерло... Я підбіг до хреста: біла постать зникла. Я крикнув: «Асію!» Дикий голос злякав мене самого — але ніхто не озвався...

Я вирішив піти дізнатися, чи не знайшов її Гагін.

XX

Швидко вибираючись угору по стежці виноградника, я побачив світло в кімнаті Асі... Це мене трохи заспокоїло.

Я підійшов до дому; двері внизу були зачинені; я постукав. Неосвітлене віконце на першому поверсі обережно одчинилося, і показала голова Гагіна.

— Знайшли?— спитав я його.

— Вона вернулася,— відповів він мені пошепки:— вона в своїй кімнаті і роздягається. Все гаразд.

— Слава богу! — вигукнув я з невимовним поривом

радості:— слава богу! тепер усе чудово. Але ви знаєте, ми певинні ще переговорити.

— Іншим часом,— відказав він, тихо потягнувши до себе раму:— іншим часом, а тепер прощайте.

— До завтра,— промовив я:— завтра все буде вирішене.

— Прощайте,— повторив Гагін. Вікно зачинилося.

Я мало не постукав був у вікно. Я хотів тоді ж сказати Гагіну, що я прошу руки його сестри. Але таке сватання в таку пору... «До завтра,— подумав я:— завтра я буду щасливий»...

Завтра я буду щасливий! Щастя не має завтрашнього дня; воно не має і вчорашнього; воно же пам'ятає минулого, не думає про майбутнє; у нього є теперішнє,— і то не день— а мить.

Я не пам'ятаю, як дійшов я до З. Не ноги мене несли, не човен мене віз: мене підіймали якісь широкі, дужі крила. Я пройшов повз кущ, де співав соловей; я зупинився і довго слухав: мені здалося, він співав про мое кохання і мое щастя.

XXI

Коли, другого дня ранком, я став підходити до знайомого будиночка, мене зразила одна обставина: всі вікна в ньому були відчинені, і двері теж були відчинені, якісь папірці валялися перед порогом; служниця з мітлою показала за дверима.

Я наблизився до неї...

— Виїхали!— буркнула вона, перше ніж я встиг спитати її: чи дома Гагін?

— Виїхали?..— повторив я...— Як виїхали? Куди?

— Виїхали сьогодні вранці, о шостій годині, і не сказали куди. Чекайте, адже ви, здається, пан Н.?

— Я— Н.

— Вам є лист у хазяйки.— Служниця пішла нагору і повернулася з листом.— Ось, будь ласка.

— Та не може бути... Як же це так?..— почав був я. Служниця тупо подивилася на мене і заходилася замітати.

Я розгорнув листа. До мене писав Гагін; від Асі не було й рядка. Він почав з того, що просив не гніватися на нього за несподіваний від'їзд; він був певний, що, добре обміржувавши, я схвалю його вирішення. Він не знаходив іншого виходу

з становища, яке могло стати тяжким і небезпечним.— «Вчора ввечері, — писав він:— поки ми обидва мовчки дожидали Асю, я переконався остаточно, що розлука конче потрібна. Є забобони, які я поважаю; я розумію, що вам не можна одружитися з Асею. Вона мені все сказала; для її спокою я повинен був здатися на її повторені, невідступні просьби». В кінці листа він висловлював жаль з приводу того, що наше знайомство так швидко припинилося, бажав мені щастя, приязно стискав мені руку і благав мене не старатися їх розшукувати.

«Які забобони?— вигукнув я, начебто він міг мене чути:— що за дурниці! Хто дав право украсти її в мене»... Я схопив себе за голову...

Служниця почала голосно кликати хазяйку: її переляк примусив мене опам'ятатися. Одна думка в мені зайнялася: знайти їх, знайти, хоч би там що. Прийняти цей удар, примиритися з таким кінцем було неможливо. Я дізнався у хазяйки, що вони о шостій годині ранку сіли на пароплав і попливли вниз по Рейну. Я подався в контору: там мені сказали, що вони взяли білети до Кельна. Я пішов додому, щоб зараз спакуватися і попливти услід за ними. Мені довелося йти повз дім фрау Луїзе... Раптом я чую: мене кличе хтось. Я підвів голову і побачив у вікні тієї самої кімнати, де я напередодні бачився з Асею, вдову бургомістра. Вона усміхалася своєю огидною усмішкою і кликала мене. Я одвернувся і пройшов був повз неї; але вона мені крикнула вслід, що в неї є щось для мене. Ці слова мене зупинили, і я увійшов у її дім. Як переказати мої почуття, коли я побачив знов цю кімнатку...

— Власне,— почала стара, показуючи мені маленьку записку:— я повинна була б дати вам це тільки в тому разі, якби ви зайшли до мене самі, але ви такий прекрасний юнак. Візьміть.

Я взяв записку.

На малесенькому клаптику паперу стояли такі слова, покvapливо накреслені олівцем:

«Прощайте, ми не побачимося більше. Не з гордості я виїжджаю — ні, мені не можна інакше. Вчора, коли я плакала перед вами, якби ви мені сказали одне слово, одне тільки слово, я б лишилася. Ви його не сказали. Видно, так краще... Прощайте назавжди!»

Одне слово... О, я божевільний! Це слово... я з слізьми повторював його напередодні, я кидав його на вітер, я повторював його серед пустих полів... але я не сказав його їй, я не

сказав їй, що я люблю її... Та я й не міг вимовити тоді це слово. Коли я зустрівся з нею в тій фатальній кімнаті, в мені ще не було виразної свідомості мого кохання; вона не прокинулась навіть тоді, коли я сидів з братом Асі у безглуздому і вижкому мовчанні... вона спалахнула з невагомною силою аж через кілька хвилин, коли, переляканий можливістю нещастя, я почав шукати і кликати її... але вже тоді було пізно. «Та це неможливо!» скажуть мені; не знаю, чи можливо це,— знаю, що це правда. Ася б не поїхала, якби в ній була хоч тинь кокетства, і якби її становище не було фальшиве. Вона не могла знести того, що всяка інша знесла б: я цього не зрозумів. Недобрий мій геній зупинив визнання на устах моїх при останньому побаченні з Гагієм перед потемнілим вікном, і остання нитка, за яку я ще міг ухопитися,— випорснула з рук моїх.

Того ж дня повернувся я з спакованим чемоданом до міста Л. і поплив у Кельн. Пам'ятаю, пароплав уже відчаливав, і я в думці прощався з цими вулицями, з усіма цими місцями, що їх я вже ніколи не повинен був забути,— я побачив Ганхен. Вона сиділа коло берега, на лаві. Обличчя її було бліде, але не сумне; молодий, гарний хлопець стояв поруч неї і, сміючись, розказував їй щось; а на другому боці Рейну маленька моя Мадонна так само сумно, як завжди, виглядала з темної зелені старого ясена.

. XXII

У Кельні я напав на слід Гагіних; я дізнався, що вони поїхали в Лондон, я пустився вслід за ними; але в Лондоні всі мої розшуки були марні. Я довго не хотів угамуватися; довго упирався, але я мусив відмовитися, нарешті, від надії наздогнати їх.

І я не побачив їх більше — я не побачив Асі. Глухі чутки доходили до мене про нього, але вона назавжди для мене зникла. Я навіть не знаю, чи жива вона. Одного разу, через кілька років після того, я мигцем побачив за кордоном у вагоні залізничі жінку, обличчя якої яскраво нагадало мені незабутні риси... але я, мабуть, був обдурений випадковою схожістю. Ася лишилася в моїй пам'яті тою самою дівчинкою, якою я знав її в найкращий час мого життя, якою я її бачив востаннє, схиленою на спинку низького дерев'яного стільця.

А втім, я повинен признатися, що я не дуже довго сумував за нею: і я навіть гадаю, що доля добре розпорядилася, не з'єднавши мене з Асею; я втішав себе думкою, що я, напевне, не був би щасливий з такою дружиною. Я був тоді молодий — і майбутнє, це коротке, швидке майбутнє, здавалося мені нескінченним. Хіба не може повторитися те, що було, думав я, і ще ліпше, ще прекрасніше?.. Я знав інших жінок. — але почуття, яке збудила в мені Ася, те жагуче, ніжне, глибоке почуття, уже не повторилося. Ні! жодні очі не заступили мені тих, колись з коханням звернених на мене очей, ні на чие серце, пригорнене до моїх грудей, не відповідало мое серце таким радісним і солодким завмиранням! Засуджений на самотність безродного бурлаки, доживаю я нудні роки; але я зберігаю, як святощі, її записочки і висухлу квітку герані, ту саму квітку, яку вона мені колись кинула з вікна. Вона досі ще злегка пахне, а рука, що дала мені її, та рука, яку мені тільки раз довелося притулити до уст моїх, може, давно вже тліє в могилі... І я сам — що сталося зо мною? Що лишилося від мене, від тих блаженних і тривожних днів, від тих крилатих надій і поривань? Так легкий випар нікчемної травки переживає всі радощі і всі болі людини — переживає саму людину.

ВЕСНЯНІ ВОДИ

Веселі літа,
Щасливі сні,—
Як вода весняна
Промчала вони!

З старовинного романсу.

...Годині о другій ночі він вернувся до свого кабінету. Він вислав слугу, що засвітив свічки — і, кинувшись у крісло коло каміна, затулив обличчя обома руками.

Ніколи ще він не почував такої втоми — тілесної і душевної. Цілий вечір він перебував з приємними дамами, з освіченими чоловіками; деякі з дам були вродливі, майже всі чоловіки відзначалися розумом і талантами — сам він розмовляв вельми успішно і навіть блискуче... і поруч із тим, ніколи ще те «*taedium vitae*»¹; про яке говорили вже римляни, та «огида до життя» — з такою непереборною силою не налягала на нього, не душила його. Коли б він був трохи молодший — він заплакав би з туги, з нудьги, з роздратування: гіркота їдка й пекуча, як гіркота полину, сповняла всю його душу. Щось невідчепно-осоружне, огидно-тяжке з усіх боків обступило його, як осіння, темна ніч; — і він не знав, як позбутися цієї темряви, цієї гіркоти. На сон не було чого надіятися: він знав, що він не засне.

Він почав роздумувати... поволі, мляво і злобно.

Він роздумував про марність, непотрібність, про пошлу фальш всього людського. Дитинство, молодість, мужність поволі проходили перед його мисленим зором — (йому самому недавно минув 52-й рік) — і жодна пора життя не знаходила пощади перед ним. Скрізь те саме переливання з пустого в

¹ Пересичення життям.

порожнє, те саме товчіння води в ступі, та сама, напівсумлінна, напівсвідома самоомана,— хай дитина бавиться чим хоче, аби не плакала,— а тоді раптом, справді наче сніг на голову, налетить старість — і разом з нею той страх перед смертю, страх, що беззастанно зростає, що все роз'їдає й точить... та й бух у безодню! Добре ще, коли так розгорнеться життя. А то, чого доброго, перед кінцем підуть, як іржа по залізу, немощі, страждання... Не бурхливими хвилями вкритим, як описують поети, уявлялося йому життєве море; ні; він уявляв собі це море незбурено-рівним, непорушним і прозорим аж до темного дна; сам він сидить у маленькому, хисткому човні— а там, на цьому темному, мулистому дні, ніби величезні риби, ледве видно потворні страховища: всі життєві недуги, хвороби, горе, безумство, бідність, сліпоту. Він дивиться: і ось одно страховище вирізняється з мороку, підіймається вище й вище, стає чимраз виразнішим, чимраз огидно-виразнішим... Ще хвилина — і перевернеться підпертий ним човен! Але от воно знов неначе тьмяніє, воно віддаляється, спускається на дно — і лежить воно там, ледве-ледве ворушачи плесом... Але день визначений прийде — і переверне воно човна.

Він струснув головою, схопився з крісла, зо два рази пройшовся по кімнаті, сів до письмового стола і, висуваючи одну шухляду по другій, почав порпатися у своїх паперах, у давніх, здебільшого жіночих, листах. Він сам не знав, навіщо він це робив, він нічого не шукав — він просто хотів яким-небудь зовнішнім заняттям позбутися думок, що його мучили. Розгорнувши навімання декілька листів — (в одному з них була засохла квітка, перев'язана полинялою стрічкою)— він тільки плечима здвигнув, і, глянувши на камін, відкинув їх набік, напезне, збираючись спалити весь цей непотрібний мотлох. Поквапливо засовуючи руки то в одну, то в другу шухляду, він раптом широко розплющив очі і, поволі витягнувши велику восьмикутну коробку старовинної роботи, поволі підняв її кришку. В коробці, під подвійним шаром пожовклої бавовни, був маленький гранатовий хрестик.

Кілька хвилин здивовано розглядав він цей хрестик,— і раптом стиха скрикнув... Чи то жаль, чи то радощі позначилися на його обличчі. Такий вираз буває в людини, коли їй доводиться зненацька зустрітися з іншою людиною, яку вона давно втратила з очей, яку пізно любила колись і яка несподівано виникає тепер перед її поглядом, вся та сама — й уся змінена роками.

Він встав — і, вернувшись до каміна, сів знов у крісло — і знов затулив руками лице... «Чому сьогодні? саме сьогодні?», думалося йому, — і згадав він багато з давно минулого.

Ось що згадав він...

Але треба спершу сказати його ім'я й прізвище. Його звали Саніном, Дмитром Пазловичем.

Ось що він згадав:

I

Діло було влітку 1840 року. Саніну минув 22-й рік, і він перебував у Франкфурті, повертаючись з Італії до Росії. Чоловік він був з невеликим достатком, але незалежний, майже безсімейний. У нього, після смерті далекого родича, збралося кілька тисяч карбованців — і він зважився прожити їх за кордоном, перед вступом на службу, перед остаточним накладенням на себе того казенного хомута, без якого забезпечене існування стало для нього неможливим. Санін точно виконав свій намір, і так добре розпорядився, що в день прибуття до Франкфурта в нього лишилося саме стільки грошей, скільки треба було, щоб дістатися до Петербурга. 1840 року залізниць існувало дуже мало; панове туристи їздили в диліжансах. Санін узяв місце в «бейвагені», але диліжанс відходив аж об одинадцятій годині вечора. Часу залишалось багато. На щастя, погода була чудова — і Санін, пообідавши у славнозвісному тодішньому готелі «Білого Лебедя», подався блукати по місту. Зайшов подивитися Даннекерову Аріадну, яка йому сподобалася не дуже, побував у будинку Гете, з творів якого він, щоправда, прочитав тільки «Вертера» — та й то у французькому перекладі; погуляв по березі Майну, понудьгував, як слід порядному мандрівникові; нарешті, о шостій годині вечора, стомлений, з запорошеними ногами, опинився на одній із зовсім незначних вулиць Франкфурта. Цієї вулиці він довго потім забути не міг. На одному з нечисленних її будинків він побачив вивіску: «Італійська кондиторська Джіованні Розеллі» оповіщала про себе прохожих. Санін зайшов у неї, щоб випити склянку лимонаду, але в першій кімнаті, де, за скромним прилавком, на полицях фарбованої шафи, нагадуючи аптеку, стояло кілька пляшок з золотими ярликами і стільки ж скляних слоїків з сухарями, шоколадками й цукерками — в цій кімнаті не було ні душі; тільки сірий кіт мружився й муркав, перебираючи лапками на високому плетеному стільці коло

вікна,— і яскраво багровіючи у скісному промені вечірнього сонця, великий клубок червоної шерсті лежав на підлозі, біля перекинутого кошика з різьбленого дерева. Невиразний гомін чувся в сусідній кімнаті. Санін постояв, і, давши дзвіночкові на дверях продзвеніти до кінця, промовив голосніше: «Нікого тут нема?» Ту ж мить двері сусідньої кімнати одчинились — і Саніну мимоволі довелось здивуватися.

II

До кондиторської з розсипаними по оголених плечах темними кучерями, з простягненими вперед оголеними руками, поривчасто вбігла дівчина років дев'ятнадцяти і, побачивши Саніна, ту ж мить кинулася до нього, схопила його за руку й потягла за собою, примовляючи задиханим голосом: «Швидше, швидше, сюди, рятуйте!» Не з небажання коритися, а просто з надмірного здивування, Санін не одразу пішов за дівчиною — і наче вперся на місці: він у житті не бачив такої красуні. Вона обернулася до нього — і з таким одчаєм у голосі, у погляді, в русі стисненої руки, судорожно піднесеної до блідої щоки, вимовила: «Та йдіть же, ідіть!» — що він ту ж мить кинувся за нею в одчинені двері.

В кімнаті, куди він вбіг услід за дівчиною, на старомодному дивані з кінського волосся, лежав, весь білий—білий з жовтуватими відтінками, як віск або як старовинний мармур,— хлопчик років чотирнадцяти, надзвичайно схожий на дівчину, очевидно, її брат. Очі його були заплюшені, тільч від чорного, густого волосся падала плямою на немов скам'яніле чоло, на нерухомі тонкі брови; з-під посніжених губ виднілися стиснені зуби. Здавалося, він не дихав;— одна рука спустилася на підлогу, другу він закинув за голову. Хлопчик був одагнений і застебнутий; тісний галстук стискав його шию.

Дівчина зойкнувши, кинулась до нього. «Він помер, він помер!— скрикнула вона:— щойно він тут сидів, говорив зо мною — і раптом упав і зробився нерухомий.. Боже мій! Невже ж не можна допомогти? І мами нема! Панталесоне, Панталесоне, де ж лікар?— додала вона раптом італійською мовою: — Ти ходив по лікаря?»

— Синьйора, я не ходив, я послав Луїзу, — почувся хрипкий голос за дверима — і до кімнати, кульгаючи на кривих ніжках, увійшов маленький дідок у бузковому

фраку з чорними гудзиками, високим білим галстуком, у нанкових коротких панталонах і синіх шерстяних панчохах. Його малесеньке личко зовсім зникало під цілою скиртою сивого, залізного кольору волосся. З усіх боків стрімко підносячись угору і падаючи назад розкошланими косицями, вони надавали постаті дідка схожості з чубатою куркою—схожості, яка тим більше вражала, що під їх темносірою масою тільки й можна було розгледіти загострений ніс та круглі жовті очі.

— Луїза швидше збігає, а я не можу бігати,— провадив дідок по-італійському, по черзі підіймаючи плоскі, подагричні ноги, взуті у високі черевики з бантиками:— а я ось води приніс.

Своїми сухими, корявими пальцями він стискав довгу шийку пляшки.

— Але ж Еміль тимчасом помре!— вигукнула дівчина й простягла руки до Саніна.— О, мій пане, о, mein Herr!— Невже ви не можете допомогти?

— Треба йому кров пустити— це удар,— зауважив дідок, що мав ім'я Панталеоне.

Хоч Санін нічогосінько не тямив у медицині, проте одне він знав напевно: з чотирнадцятилітніми хлопчиками ударів не буває.

— Це непритомність, а не удар,— промовив він, звернувшись до Панталеоне.— Є у вас шітки?

Дідок підвів своє личко.— Що?

— Шітки, шітки,— повторив Санін по-німецькому і по-французькому.— Шітки,— додав він показуючи руками, що чистить собі одержу.

Дідок, нарешті, його зрозумів.

— А, шітки! Spazzette! щоб не було шіток!

— Давайте їх сюди; ми скинемо з нього сюртук— і почнем розтирати його.

— Добре... Venone! А воду на голову не треба вилляти?

— Ні... потім; ідіть тепер швидше по шітки.

Панталеоне поставив пляшку на підлогу, вибіг і ту ж мить вернувся з двома шітками, одною головною і одною одержною. Кучерявий пудель супроводив його і, шосили крутячи хвостом, з цікавістю оглядав старого, дівчину і навіть Саніна— ніби бажаючи знати, що означала вся ця тривога?

Санін проворно скинув сюртук з хлопчика, що лежав на дивані, розстебнув комір, закачав рукава його сорочки—і озброївшись щіткою, почав з усіе сили терти йому груди й руки. Панталеоне так само запопадливо тер другою—головною щіткою—по його чоботях і панталонах. Дівчина кинулася на коліна коло дивана і, охопивши обома руками голову, не кліпаючи жодною повікою, так і вп'ялася в обличчя своєму братові.

Санін тер,—а сам скоса поглядав на неї. Боже мій! яка ж це була красуня!

III

Ніс був у неї трохи великий, але гарного, орлиного складу, верхню губу ледве-ледве відтіняв пушок; зате колір обличчя, рівний і матовий, зовсім як слонова кість або молочний янтар; хвилястий полиск волосся, як у Аллорієвої Юдіфі в Палаццо-Пітті—і особливо очі, темносірі, з чорною обвідкою довкола зіниць, чудові, тріумфуючі очі,—навіть тепер—коли переляк і горе тьмарили їх блиск... Саніну мимоволі згадався чудовий край, звідки він вертався... Та він і в Італії не зустрічав нічого подібного! Дівчина дихала рідко й нерівно; здавалося, вона щоразу ждала, чи не почне брат її дихати?

Санін далі розтирав його; але він дивився не тільки на дівчину. Оригінальна постать Панталеоне теж привертала його увагу. Старий зовсім ослаб і задихався; при кожному ударі щіткою підстрибував і верескливо кречав, а величезні патли волосся, змочені потом, тяжко гойдалися з боку на бік, немов коріння великої рослини, підмите водою.

— Скиньте принаймні з нього чоботи, — хотів сказати йому Санін...

Пудель, мабуть, схвилюваний незвичайністю всього, що діялося, раптом припав на передні лапи—і заходився гавкати.

— Tartaglia — canaglia¹, — засипів на нього старий...

Але в цю мить обличчя дівчини змінилося. Її брови підвелися, очі ще побільшали і засяяли радістю...

¹ Тарталья—капалья!

Санін оглянувся... На обличчі юнака виступив рум'янець; повіки ворухнулися... ніздрі здригнулися. Він потягнув повітря крізь стиснені ще зуби, зітхнув...

— Еміль? — крикнула дівчина. — Еміліо міо!

Поволі розкрилися великі чорні очі. Вони дивилися ще тупо, але вже усміхалися — кволо; така ж кволо усмішка спустилася на бліді губи. Потім він ворухнув повислою рукою — і з розмаху поклав її собі на груди.

— Еміліо! — повторила дівчина й підвелася. Вираз її обличчя був такий сильний і яскравий, що здавалося, ось зараз або сльози у неї бризнуть, або вихопиться регіт.

— Еміль! Що таке? Еміль! — почулося за дверима — і в кімнату проворною ходою увійшла охайно одягнена дама з сріблястосивим волоссям і смуглявим обличчям. Чоловік літнього віку виступав за нею слідом; голова служниці майнула в нього за плечима.

Дівчина побігла до них назустріч.

— Він врятований, мамо, він живий! — вигукнула вона, сурожно обіймаючи даму, що ввійшла.

— Та що таке? — повторила вона. — Я вертаюсь... і раптом зустрічаю пана лікаря і Луїзу.

Дівчина почала розказувати, що сталося, а лікар підійшов до хворого, який усе більше й більше приходив до пам'яті — і все усміхався: він немов починав соромитися, що наробив такої тривоги.

— Ви, я бачу, його розтирали щітками, — звернувся лікар до Саніна і Панталеоне: — і чудово зробили... Дуже гарна думка... а от ми тепер подивимося, які ще засоби...

Він помацав у юнака пульс. — Гм! Покажіть-но язик!

Дама турботливо нахилилася до нього. Він ще одвертіше усміхнувся, звів на неї очі — і почервонів...

Саніну спало на думку, що він стає зайвим; він вийшов у кондиторську. Та не встиг він ще взятися за ручку надвірних дверей, як дівчина знов з'явилася перед ним і зупинила його.

— Ви йдете, — почала вона, ласкаво заглядаючи йому в обличчя: — я вас не затримую, але ви повинні неодмінно прийти до нас сьогодні ввечері: ми вам такі вдячні — ви, може, врятували брата — ми хочемо дякувати вам — мама хоче. Ви повинні сказати нам — хто ви, ви повинні порадіти разом з нами...

— Але я їду сьогодні в Берлін, — заікнувся був Санін.

— Ви ще встигнете, — жваво відказала дівчина. — Прий-

дїть до нас через годину на чашку шоколаду. Ви обіцяєте? А мені треба знов до нього! Ви прийдете?

Що мав робити Санін?

— Прийду,— відказав він.

Красуня швидко стиснула йому руку, випурхнула геть — і він опинився на вулиці.

IV

Коли Санін, години через півтори, вернувся в кондиторську Розеллі, його там прийняли як рідного. Еміліо сидів на тому самому дивані, на якому його розтирала; лікар призначив йому ліки й рекомендував «велику обережність у сприйманні відчуттів»,— бо суб'єкт темпераменту нервового і з нахилом до хвороб серця. Він і перше іноді неспритомнів; але ніколи припадок не бував такий довгочасний і сильний. А втім, лікар сказав, що небезпека зовсім минула. Еміль одягнений був, як годиться тому, хто видужує, у просторий шлафрок; мати намотала йому блакитну шерстяну косинку кругом шиї; але вигляд він мав веселий, майже святковий; та і все навколо мало святковий вигляд. Перед диваном, на круглому столі, вкритому чистою скатертиною, височів повний запашного шоколаду, обставлений чашками, графинами з сиропом, бісквітами й булками, навіть квітами — величезний порцеляновий кофейник; шість тонких воскових свічок горіло в двох старовинних срібних шандалах; з одного боку дивана вольтерівське крісло розкривало свої м'які обійми — і Саніна посадовили саме в це крісло. Всі мешканці кондиторської, з якими йому прийшлося познайомитись того дня, були присутні, не виключаючи пуделя Тарталья і kota; всі здавалися невимовно щасливими; пудель аж чхав від задоволення; тільки кіт, як і перше, все маніжився і мружився. Саніна примусили розказати, хто він родом, і звідки, і як його звать; коли він сказав, що він росіянин — обидві дами трохи здивувались і навіть ахнули, — і одразу, в один голос, заявили, що він чудово вимовляє по-німецькому; але що коли йому зручніше говорити по-французькому, то він може уживати і цієї мови — бо вони обидві добре її розуміють і говорять нею. Санін негайно скористався з цієї пропозиції. «Санін? Санін!» Дами ніяк не сподівалися, що російське прізвище можна так легко вимовити. Ім'я

його: «Димитрій» теж дуже сподобалося. Старша дама зауважила, що вона замолоду чула прекрасну оперу «Demetrio e Polibio», але що «Dimitri» далеко краще, ніж «Demetrio». Таким чином Санін розмовляв близько години. З свого боку, дами розповіли йому усі подробиці власного життя. Говорила більше мати, дама з сивим волоссям. Санін довідався від неї, що ім'я її — Леонора Розеллі; що вона лишилася вдовою після чоловіка свого, Джіованні Баттіста Розеллі, який двадцять п'ять років тому оселився у Франкфурті як кондитор; що Джіованні Баттіста був родом з Віченци і дуже хороша, хоч трохи запальна й зарозуміла людина, ще й до того республіканець! При цих словах пані Розеллі показала на його портрет, мальований олійними фарбами, що висів над диваном. Мабуть, художник — «теж республіканець!» як, зітхнувши, зауважила пані Розеллі! — не зовсім умів скопіювати подібність, бо на портреті покійний Джіованні Баттіста здавався якимось похмурим і суворим бригаantom — на зразок Рінальдо Рінальдїні! Сама пані Розеллі була родом з «старовинного й прекрасного міста Парми, де знаходиться такий чудовий купол, розмальований безсмертним Корреджіо!» Але віддавна перебуваючи в Німеччині, вона майже зовсім понімечилася. Потім вона додала, сумно похитавши головою, що в неї тільки й лишилося, що ось ця дочка, та цей син (вона показала на них по черзі пальцем); — що дочку зовуть — Джеммою, а сина — Емілієм; що обое вони дуже хороші й слухняні діти — особливо Еміліо... («Я не слухняна?» — втрутилася тут дочка; — «Ох, ти теж республіканка!» — відповіла мати); — що діла, певна річ, ідуть тепер гірше, ніж при чоловікові, який у кондиторській справі був великий майстер... («Un grand'uomo!»¹ з суворим виглядом підхопив Панталеоне); та що, проте, слава богу, жити ще можна!

V

Джемма слухала матір — і то посміювалася, то зітхала, то гладила її по плечу, то сварилася на неї пальцем, то поглядала на Санїна; нарешті, вона встала, обійняла й поцілувала матір у шию, — в «душку», від чого та дуже сміялася й навіть пищала. Панталеоне теж відрекомендували Санїну.

¹ Велика людина.

Виявилося, що він був колись оперним співаком, для баритонових партій, але вже давно облишив свою театральну роботу і був у родині Розеллі чимось середнім між другом дому і слугою. Незважаючи на те, що він дуже довгий час перебував у Німеччині, він німецької мови вивчився погано і тільки вмів лаятися нею, немилосердно калічачи навіть і лайливі слова. «Феррофлукто спіччеб'вббіо!» обзивав він мало не кожного німця. Зате італійську мову вимовляв досконало — бо був родом з Сінігалі, де чується «*lingua toscana in bocca romana!*»¹ Емілію, видимо, ніжився і віддавався приємним відчуттям людини, яка щойно збулася небезпеки або видужує; та й крім того, по всьому можна було помітити, що в сім'ї його пестили. Він соромливо подякував Саніну, а втім, більше налягав на сироп і на цукерки. Санін мусив випити дві великих чашки чудового шоколаду і з'їсти надзвичайну кількість бісквітів: він тільки проковтне один, а Джемма вже подає йому другий — і відмовитися нема можливості! Він незабаром відчув себе як дома: час летів з неймовірною швидкістю. Йому довелося багато розказувати — про Росію взагалі, про російський клімат, про російське громадянство, про російського мужика — і особливо про козаків; про війну дванадцятого року, про Петра Великого, про Кремль і про російські пісні й про дзвони. Обидві дами мали дуже невиразне уявлення про нашу простору й далеку батьківщину; пані Розеллі, або, як її частіше звали, фрау Леноре, навіть здивувала Саніна запитанням: чи існує ще славетний, побудований в минулому столітті, крижаний дім у Петербурзі, про який вона недавно прочитала таку цікаву статтю в одній з книжок її покійного чоловіка: *Bellezze delle arti*?² — А у відповідь на вигук Саніна: «та невже ж ви ходяте, що в Росії ніколи не буває літа?!» фрау Леноре відказала, що вона досі так уявляла Росію: вічний сніг; всі ходять у шубах і всі військові — але гостинність надзвичайна, і всі селяни дуже слухняні! Санін постарався подати їй і її дочці відомості певніші. Коли мова зайшла про російську музику, його зараз же попросили проспівати яку-небудь російську арію і показали на малесеньке фортепіано, з чорними клавішами замість білих і білими замість чорних, що

¹ Тосканська мова в римських устах.

² Прекрасні утвори мистецтва.

стояло в кімнаті. Він послухався без будь-яких церемоній і, акомпануючи собі двома пальцями правої і трьома (великим, середнім і мізинцем) лівої — проспівав тоненьким носовим тенорком, спочатку: «Сарафан», — потім: «По улице мостовой». Дами похвалили його голос і музику, але більше захоплювались м'якістю й милозвучністю російської мови і зажадали перекладу тексту. Санін виконав їх бажання — але тому що слова «Сарафана» і особливо: «По улице мостовой» (*sur une rue ravée une jeune fille allait à l'eau*¹ — він так переказав зміст оригіналу) — не могли створити у його слухачок високої думки про російську поезію, то він спочатку продекламував, потім переклав, потім проспівав Пушкінське: «Я помню чудное мгновенье», покладене на музику Глінкою, мінорні куплети якого він злегка перебрехав. Тут дами впали у захват. — Фрау Леноре навіть відкрила в російській мові дивну подібність до італійської. «Мгновенье» — «o, vicini»,² — «со мной» — «siam poi»³ — і т. ін. Навіть імена: Пушкін (вона вимовляла: Пуссекін) — і Глінка звучали їй чимось рідним. Санін і собі попросив дам що-небудь заспівати: вони теж не маніжились. Фрау Леноре сіла за фортепіано і разом з Джеммою проспівала кілька дуеттно і «сторнелло». У матері був колись гарний контральто; голос дочки був трохи слабкий, але приемний.

VI

Та не голосом Джемми — нею самою милувався Санін. Він сидів трохи позаду й збоку, і думав, що ніяка пальма — навіть у віршах Бенедіктова, тогочасного модного поета — не може рівнятися з красою стрункого її стану. А коли вона, на чулих нотках, зводила вгору очі — йому здавалося, що нема такого неба, щоб воно не розкрилося перед таким поглядом. Навіть старий Панталеоне, який, прихилившись плечем до одвірка і уткнувши підборіддя й рот у просторий галстук, слухав поважно, з виглядом знавця — навіть той милувався обличчям прекрасної дівчини і дивувався з нього —

¹ Брукованою вулицею молода дівчинка йшла по воду.

² Приходь.

³ Це ми.

а, здається, повинен був він до нього звикнути! Скінчивши свої дуеттіно з дочкою, фрау Леноре зауважила, що в Емілію голос чудовий, справжнє срібло — але що він тепер у таких літах, коли голос міняється — (він, справді, говорив якимось чудним басом, що безперестанку ламався) — і що йому через те заборонено співати; а що от Панталеоне міг би, на честь гостя, згадати давнину! Панталеоне одразу прибрав незадоволеного вигляду, насупився, розкудочив волосся й заявив, що він уже давно все це покинув, хоч справді міг замолоду обстояти себе — та й взагалі належав до тої великої епохи, коли існували справжні, класичні співаки — не рівня теперішнім пискунам! і справжня школа співу; що йому, Панталеоне Чіппатола з Варезе, піднесли одного разу в Модені лавровий вінок, і навіть з цього приводу випустили в театрі кілька білих голубів; що, між іншим, один російський князь Тарбуський — «il principe Tarbuski» — з яким він був у великій приязні, завжди за вечерею кликав його в Росію, обіцяв йому гори золота, гори!.. але що він не хотів розлучитися з Італією, з країною Данта — *il paese del Dante!* — Потім, звичайно, сталися... нещасливі події, він сам був необережний... Тут старий перепинив самого себе, зітхнув глибоко два рази, похнюпився — і знов заговорив про класичну епоху співу, про знаменитого тенора Гарсія, до якого почував побожну, безмежну пошану. «От був чоловік!» — вигукнув він. Ніколи великий Гарсія — «il gran Garcia» — не принижувався до того, щоб співати, як теперішні тенорці: — *temporacci* — фальцетом: завжди грудьми, грудьми, *voce di petto, si!*¹ Старий міцно постукав маленьким засохлим кулачком по власному жабо! І який актор! Вулкан, *signori miei*, вулкан, *un Vesuvio!*² Я мав честь і щастя співати разом з ним в опері *dell'illustrissimo maestro*³ Россіні — в *Отелло!* Гарсія був *Отелло* — я був Яго — і коли він вимовляв цю фразу...

Тут Панталеоне став у позитуру і заспівав тремтячим і хрипким, але досі ще патетичним голосом:

L'i... ra daver... so never... so il fato
lo più no... no... non temeró!⁴

¹ Грудний голос, авжеж.

² Панове мої, Везувій.

³ Славетний маестро.

⁴ Гніву долі я не повинен боятися.

— «Театр тремтів, signori miei! Але й я не відставав; і я теж за ним:

L'i... ra daver... so daver... so il fato

Temèr piu non dovró!

— «І раптом він — як блискавка, як тигр. Mogro!.. ma vendicato...

— «Або от ще, коли він співав... коли він співав цю славетну арію з «*Matrimonio segreto*»¹ *Pria che spunti..*. Тут він, *il gran Garcia*, після слів: *I cavalli di galoppo* — робив на словах: *Senza posa cacciera* — послухайте, як це чудово, *com'è stupendo!* Тут він робив...» Старий почав був якусь незвичайну фіоритуру — і на десятій ноті запнувся, закашлявся і, махнувши рукою, відвернувся й пробурмотів: — «Навіщо ви мене мучите?» Джемма зараз же схопилася з стільця і, голосно плещучи в долоні, з криком: *браво!.. браво!..* підбігла до бідного відставного Яго і обома руками ласкаво поплескала його по плечах. Тільки Еміль без жалю сміявся. *Set age est sans pitié* — цей вік не знає жалощів, — сказав ще Лафонтен.

Санін спробував потішити старого співака і заговорив з ним італійською мовою — (він трохи її набрався під час своєї останньої подорожі) — заговорив про *paese del Dante, dove il si suona*². Ця фраза, разом з «*Lasciate ogni speranza*»³ — становила весь поетичний італійський багаж молодого туриста; але Панталеоне не піддався на його запобігання. Глибше ніж будь-коли устроївши підборіддя в галстук і похмуро витріщаючи очі, він знову став подібний до птаха, та ще й сердитого, — ворона або що, чи шуліки. Тоді Еміль, моментально й легко червоніючи, як це звичайно трапляється з пещеними дітьми, — звернувся до сестри і сказав їй, що коли вона бажає розважити гостя, то нічого вона не може придумати кращого, як прочитати йому одну з комедійок Мальца, — вона їх так добре читає! Джемма засміялася, вдарила брата по руці, вигукнула, що він «завжди таке придумав!» Одначе, зараз же пішла в свою кімнату і, повернувшись звідти з невеликою книжкою в руках, сіла за столом перед лампою, оглянулася, підняла палець — «мовчіть, мовляв!» — суто італійський жест — і почала читати.

¹ „Таємний шлюб“ композитор: Чімарози.

² Країну Данте, де він звучить.

³ „Покиньте надію назавжди“. (З Данте).

Мальц був франкфуртський літератор 30-х років, який у своїх коротеньких і легко накиданих комедійках, писаних місцевою говіркою, виводив, з веселим і жвавим, хоча й не глибоким юмором, місцеві, франкфуртські типи. Виявилось, що Джемма читала справді чудово — зовсім по-акторськи. Вона відтіняла кожну особу і дуже добре витримувала її характер, пускаючи в діло свою міміку, успадковану нею разом з італійською кров'ю; не жаліючи ні свого ніжного голосу, ні свого прекрасного обличчя, вона, коли треба було вдати або стару жінку, що зійшла на дитячий розум, або дурного бургомістра — кривила найсмішніші гримаси, мружила очі, морщила ніс, гаркавила, пищала... Сама, під час читання, вона не сміялася; але коли слухачі (за винятком, щоправда, Панталеоне: він одразу з обуренням вийшов, тільки-но зайшла мова про *quel ferroflucto Tedesco*¹), коли слухачі перепиняли її вибухом одностайного реготу — вона, поклавши книжку на коліна, дзвінко реготала сама, закинувши голову назад — і чорні її кучері стрибали м'якими завиточками по шні й по розколиканих плечах. Регіт припинявся — вона зараз же підіймала книжку і, знов надавши рисам своїм належного складу, серйозно бралася до читання. Санін не міг надивуватися з неї; його особливо вражало те: яким чудом таке ідеально-прекрасне обличчя набирало враз такого комічного, інколи майже тривіального виразу? Не так задовільно читала Джемма ролі молодих дівчат — так званих «*jeunes premières*», особливо любовні сцени не виходили в неї; вона сама це почувала і тому надавала їм легкого відтінку глузливості — немов вона не вірила всім цим захопленим клятвам і високим речам, від яких, щоправда, сам автор утримувався — в міру можливості.

Санін незчужся, як пролетів вечір — і аж тоді згадав про наступну подорож, коли годинник пробив десяту годину. Він схопився з стільця, як ужалений.

— Що з вами? — спитала фрау Леноре.

— Та я мав сьогодні виїхати в Берлін — і вже місце взяв у диліжансі!

— А коли йде диліжанс?

¹ За проклятого німця.

— О пів на одинадцять!

— Ну, то ви вже не встигнете,— зауважила Джемма:— залишайтесь... я ще почитаю.

— Ви всі гроші заплатили чи тільки завдаток дали?— поцікавилася фрау Леноре.

— Всі!— з сумною міною скрикнув Санін.

Джемма подивилася на нього, прижмуривши очі— і засміялася, а мати її висварила.— Юнак даремно гроші витратив, а ти смієшся!

— Нічого,— відповіла Джемма:— він від цього не розохотиться, а ми постараємось його втішити. Хочете лимонаду?

Санін випив склянку лимонаду, Джемма знов узялася за Мальца— і все знов пішло як по маслу.

Годинник пробив дванадцять. Санін почав прощатися.

— Ви тепер кілька днів повинні залишитися у Франкфурті,— сказала йому Джемма:— куди вам поспішати? Веселіше в іншому місті не буде.— Вона помовчала.— Справді, не буде,— додала вона й усміхнулася. Санін нічого не відповів і подумав, що тепер, коли в його гаманці пусто, йому мимоволі доведеться залишитися у Франкфурті, поки прийде відповідь від одного берлінського приятеля, до якого він збирався звернутися по гроші.

— Залишайтесь, залишайтесь,— промовила і фрау Леноре.— Ми познайомимо вас з нареченим Джемми, паном Карлом Клюббером. Він сьогодні не міг прийти, бо він дуже зайнятий у себе в крамниці... ви, напевно, бачили на Цейлі найбільшу крамницю сукна і шовкових матерій? Ну, то він там головний. Але він дуже буде радий вам відрекомендуватися.

Саніна ця звістка — бог знає чому — трохи приголомшила. «Щасливий цей наречений!» промайнула в нього думка. Він подивився на Джемму — і йому здалося, що він помітив глузливий вираз у її очах. Він почав прощатися.

— До завтра? Правда, до завтра?— спитала фрау Леноре.

— До завтра!— промовила Джемма тоном не запитання, а ствердження, начебто інакше й бути не могло.

— До завтра!— озвався Санін.

Еміль, Панталеоне і пудель Тарталья провели його до рогу вулиці. Панталеоне не втерпів, щоб не висловити свого незадоволення з приводу Джемминого читання.

— Як їй не соромно! Викривляється, пищить — una car-

ricatura!¹ Йй би Меропу грати або Клітемнестру — щось велике, трагічне, а вона перекривлює якусь погану німкеню! Отак і я можу... Мерц, керц, смерц,— додав він хрипким голосом, виткнувши обличчя вперед і розчепіривши пальці. Тарталья загавкав на нього, а Еміль зареготався. Старий круто повернув назад.

Санін повернувся в готель «Білого Лебеда»— (він лишив там свої речі в загальній залі)— в досить невиразному настрої. Всі ці німецько-французько-італійські розмови так і бриніли в нього у вухах.

— Наречена!— шепотів він, уже лежачи в постелі, у своєму скромному номері.— Та й красуня ж! Але навіщо я залишився?

Проте другого дня він послав листа до берлінського приятеля.

VIII

Він не встиг ще одягнутися, коли кельнер доповів йому, що прийшло двоє панів. Один з них був Еміль; другий показний і рослий молодий мужчина, з найблагообразнішим обличчям, був герр Карл Клюбер, наречений прекрасної Джемми.

Мабуть, у той час в цілому Франкфурті, в жодній крамниці не існувало такого ввічливого, пристойного, поважного, чемного головного коммі, яким був пан Клюбер. Бездоганність його туалету стояла на одному рівні з достоїнстю його постави, з елегантністю — трохи, щоправда, бундючною і стриманою, на англійський лад (він прожив два роки в Англії)— та проте чарівною елегантністю його манер! З першого погляду ставало видно, що цей вродливий, трохи суворий, прекрасно вихований і чудово вимитий юнак звик скорятися старшим і наказувати підлеглим і що за прилавком своєї крамниці він неминуче мусив викликати пошану навіть у покупців! У надприродній його чемності не могло бути жодного сумніву: варто тільки було глянути на його туго накрохмалені комірці! І голос у нього виявився таким, якого слід було сподіватися: густий і самовпевнено-соковитий, але не занадто гучний, з деякою навіть ласкавістю в тембрі. Таким голосом особливо зручно давати накази під-

¹ Карикатура.

леглим коммі: «покажіть, мовляв, ту штуку пунсового ліонського оксамиту!» — або: «подайте стілець дамі!»

Пан Клюбер почав з того, що відрекомендувався, причому так благородно нахилив стан, так приємно зсунув ноги і так чемно торкнувся каблуком до каблука, що всякий неодмінно мусив відчуті: «у цієї людини і білизна, і душевні якості — першого сорту!» Оздоблення оголеної правої руки — (у лівій, одягненій в шведську рукавичку, він держав до блиску виглянсуваний капелюх, на дні якого лежала друга рукавичка), оздоблення цієї правої руки, яку він скромно, але твердо простягнув Саніну — перевершало все імовірно: кожен ніготь був у своєму роді досконалістю! Потім він повідомив, щонайдобрінішою німецькою мовою, що бажав засвідчити свою пошану і свою вдячність панові іноземцеві, який зробив таку важливу послугу майбутньому його родичеві, братові його нареченої; при тому він повів лівою рукою, що держала капелюх, в напрямку Еміля, який немов засоромився і, відвернувшись до вікна, поклав пальця в рот. Пан Клюбер додав, що вважатиме себе щасливим, якщо й він зможе зробити що-небудь приємне панові іноземцеві. Санін відповів, з деяким зусиллям, теж по-німецькому, що він дуже радий.. що послуга його була малозначна... і попросив своїх гостей сісти. Герр Клюбер подякував — і, вмить розкинувши фалди фрака, сів на стілець, — але сів так легко і держався на ньому так не твердо, що не можна було не зрозуміти: «людина ця сіла з чемності — і зараз знов спурхне!» І справді, він негайно спурхнув і, соромливо переступивши два рази ногами, наче танцюючи, заявив, що, на жаль, не може далі залишитися, бо поспішає в свою крамницю — справи насамперед! — але так як завтра неділя — то він, за згодою фрау Леноре і фрейлейн Джемми, улаштував веселу прогулянку в Соден, на яку честь має запросити пана іноземця — і тішить себе надією, що він не відмовиться прикрасити; її своєю присутністю. Санін не відмовився її прикрасити, і герр Клюбер відрекомендувався вдруге й пішов, приємно миготючи панталонами надзвичайно ніжного горохового кольору і так само приємно порипуючи підшвами новісіньких чобіт.

Еміль, який і далі стояв обличчям до вікна, навіть після запрошення Саніна: «сісти»,— повернувся ліворуч кругом, як тільки майбутній його родич вийшов — і, кривлячись по-дитячому та червоніючи, спитав Саніна, чи може він ще трохи у нього лишитися? «Мені сьогодні далеко краще,— додав він,— але лікар заборонив мені працювати».

— Залишайтеся! Ви мені зовсім не заважаєте,— скрикнув негайно Санін, що, як кожний справжній росіянин, радий був ухопитися за перший-ліпший привід, аби тільки не треба було самому що-небудь робити.

Еміль подякував йому — і за дуже короткий час зовсім освоївся і з ним, і з його квартирою; розглядав його речі, розпитував мало не про кожну з них: де він її купив і яка її цінність? Допоміг йому поголитися, причому зауважив, що він даремно не запускає собі вусів; розповів йому, нарешті, багато подробиць про свою матір, про сестру, про Панталеоне, навіть про пуделя Тарталья, про все їхнє життя-буття. Всяка подоба несміливості зникла в Емілі; він раптом відчув надзвичайний потяг до Саніна — і зовсім не тому, що той напередодні врятував його життя, а тому, що людина він був така симпатична! Він не забарився звірити Саніну усі свої таємниці. З найбільшим запалом наполягав він на тому, що мати його неодмінно хоче зробити з нього купця — а він *знає*, знає напевно, що народився художником, музикантом, співаком; що театр — його справжнє поклонання; що навіть Панталеоне його заохочує, але що пан Клубер підтримує маму, на яку має великий вплив; що й сама думка зробити з нього крамаря шалезить власне панові Клуберу, на погляд якого ніщо в світі не може зрівнятися із званням купця! Продавати сукно й оксамит — і дурити публіку — брати з неї «Narren- oder Russen-Preise» (дурні — або російські ціни) — ось його ідеал!

— Ну, що ж! тепер треба йти до нас! — вигукнув він, тільки-но Санін скінчив свій туалет і написав листа в Берлін.

— Тепер ще рано, — зауважив Санін.

¹ За колишніх часів — та, мабуть, і тепер це не перевелосся — хочи, починаючи з травня місяця, багато росіян з'являлося у Франкфурті — у всіх крамницях ціни зростали і діставали назву: „Russen, або, як це не сумно, — Narren-Preise“. (П р и м. а в т о р а).

— Це нічого не значить,— промовив Еміль, пригортаючись до нього.— Ходімо! Ми звернемо на пошту, а звідти до нас. Джемма вам така рада буде! Ви у нас поснідаєте... Ви можете сказати що-небудь мамі про мене, про мою кар'єру...

— Ну, ходімо,— сказав Санін,— і вони пішли.

Х

Джемма йому, справді, зраділа і фрау Леноре його дуже приязно привітала: видно було, що він напередодні справив на обох враження гарне. Еміль побіг розпорядитися про сніданок, наперед шепнувши Саніну на вухо: «не забудьте!»

— Не забуду, — відповів Санін.

Фрау Леноре трохи нездужала: її мучила мігрень — і вона, напівлежачи в кріслі, старалася не ворушитись. На Джеммі була широка жовта блуза, перетягнена чорним шкіряним поясом; вона теж здавалася стомленою й злегка поблідла; темнуваті круги відтіняли її очі, але блиск їх не поменшав від того, а блідість надавала чогось таємничого й милого класично правильним рисам її обличчя. Саніна того дня особливо вразила витончена краса її рук; коли вона поправляла і підтримувала ними свої темні лискучі кучері — погляд його не міг відірватися від її пальців, гнучких і довгих, відділених один від одного, як у Рафаелевої Форнарїни.

Надворі було дуже жарко; після сніданку Санін хотів був піти, але йому зауважили, що в такий день найкраще не рухатися з місця — і він погодився; він лишився. В задній кімнаті, в якій він сидів з своїми хазяйками, панувала прохолода; вікна виходили в невеличкий садок, зарослий акаціями. Сила бджіл, ос і джмелів дружно й жадібно гули поміж їх густими вітами, осипаними золотими квітками; крізь напівзачинені віконниці і спущені штори пробивався в кімнату цей безугавний звук: він говорив про спеку, розілляту в зовнішньому повітрі — і від того ще солодшою робилася прохолода закритого й затишного житла.

Санін розмовляв багато, по-вчорашньому, але не про Росію й не про російське життя. Бажаючи догодити своєму молодому другові, якого зараз після сніданку послали до пана Клюбера — практикуватися в бухгалтерії — він пере-

вів розмову на вигоди та невигоди мистецтва порівняно з комерцією. Він не здивувався з того, що фрау Леноре обстоювала комерцію — він цього сподівався; але і Джемма поділяла її думку.

— Коли ти художник — і особливо співак, — запевняла вона, роблячи енергійний рух рукою згори донизу: — будь неодмінно на першому місці! Друге вже нікуди не годиться; а хто знає, чи можеш ти досягти першого місця?

Панталеоне, який теж брав участь у розмові — (йому, як давньому слугі й старій людині, дозволялося навіть сидіти на стільці при господарях; італійці взагалі не суворо додержують етикету) — Панталеоне, певна річ, був цілою душею за мистецтво. Правду сказати, докази його були досить слабкі; він більше розводився про те, що треба насамперед мати *d'un certo estro d'ispirazione* — певний порив натхнення! Фрау Леноре зауважила йому, що й він, звичайно, мав це «*estro*» — а тимчасом... — Я мав ворогів, — похмуро зауважив Панталеоне. — Та звідки ж ти знаєш — (італійці, як відомо, легко «тикаються») — що в Емілія ворогів не буде, коли навіть і виявиться в ньому це «*estro*»? — Ну, то робіть з нього крамаря, — з досадою бромовив Панталеоне: — а Джіован'Баттіста так не учинив би, хоч сам був кондитором! — «Джіован'Баттіста, чоловік мій, був людина розважлива — і коли він замолоду захоплювався...» Але вже старий нічого слухати не хотів — і вийшов, ще раз проговоривши з докором: А! Джіован'Баттіста!.. Джемма вигукнула, що коли б Еміль почував себе патріотом і бажав присвятити всі сили свої визволенню Італії — то, звичайно, для такої високої і святої справи можна пожертвувати забезпеченням майбутнім — але не для театру! Тут фрау Леноре захвилювалася і почала благати свою дочку не збивати з пантелику, принаймні, брата — і задовольнитися тим, що вона сама така запекла республіканка! Вимовивши ці слова, фрау Леноре заохкала й почала скаржитися на голову, яка в неї була «готова розскочитися». (Фрау Леноре, з пошани до гостя, говорила з дочкою по-французькому).

Джемма зараз же почала ходити коло неї, тихенько дула їй на лоб, намочивши його спершу одеколоном, тихенько цілувала її щоки, уклала їй голову в подушки, забороняла їй говорити — і знов її цілувала. Потім, звернувшись до Санина, вона почала розказувати йому, напівжартівливим, на-

півзворушеним тоном — яка в неї чудова мати, і яка вона була красуня! «Що я кажу: була! вона й телер — диво. Подивіться, подивіться, які в неї очі!».

Джемма вмить дістала з кишені білу хустку, затулила нею обличчя матері — і поволі спускаючи лямівку згори вниз — відкрила поступово лоб, брови й очі фрау Леноре; підождала й попросила розплющити їх. Та послухалась, Джемма скрикнула від захоплення (очі у фрау Леноре були справді дуже гарні) — і, швидко здерши хустку з нижньої, не такої правильної частини обличчя своєї матері, знову кинулась її цілувати. Фрау Леноре сміялась і злегка відверталася та з удаваним зусиллям відхиляла свою дочку. Та теж удавала, що бореться з матір'ю, і горнулася до неї, але не по-котячому, не на французький лад, а з тою італійською грацією, в якій завжди почувається наявність сили.

Нарешті, фрау Леноре оголосила, що стомилася. Тоді Джемма негайно порадила їй заснути трошки тут-таки, на кріслі, — а ми з паном росіянином — «avec le monsieur russe» — будемо такі тихі, такі тихі... як маленькі миші... «comme des petites souris». Фрау Леноре усміхнулась їй у відповідь, заплющила очі і, позіхавши трохи, задрімала. Джемма проворно сіла на ослінчик коло неї, і вже не ворухнулася більше, тільки зрідка підносила палець однієї руки до губ — другою вона підтримувала подушку за головою матері — і стиха шикала, скося поглядаючи на Саніна, коли той дозволяв собі хоч найменший рух. Кінчилося тим, що й він немов завмер — і сидів непорушно, як зачарований, і всіма силами душі своєї милувався картиною, яку являли йому і ця напівтемна кімната, де яскравими цятками червоніли подекуди вставлені в зелені, старовинні склянки свіжі, пишні троянди — і ця заснула жінка з скромно підібраними руками й добрим стомленим обличчям, зблямсованим сніжною білістю подушки, і ця молода, чуйно насторожена і теж добра, розумна, чиста й невимовно прекрасна істота з такими чорними, глибокими, залитими тінню очима, які все ж світились... Що це? Сон? Казка? І яким чином *він* тут?

XI

Дзвінок бренькнув над надвірними дверима. Молодий селянський хлопець у хутряній шапці й червоному жилеті увійшов з вулиці до кондиторської. З самого ранку жоден поку-

пець не заглядав до неї...— От так-то ми торгуємо!— зауважила, зітхнувши, під час сніданку, фрау Леноре Саніну. Вона ще й досі дрімала; Джемма боялася прийняти руку від подушки й шепнула Саніну: «Ідіть, поторгуйте ви за мене!» Санін зараз же навшпиньки вийшов у кондиторську. Хлопцеві треба було чверть фунта м'ятних цукерок.— Скільки з нього?— пошепки спитав Санін через двері у Джемми.— «Шість крейцерів!»— так само пошепки відповіла вона. Санін відважив чверть фунта, знайшов папірець, зробив з нього ріжок, загорнув цукерки, розсипав їх, загорнув знов, знов розсипав, віддав їх нарешті, одержав гроші...

Хлопець дивився на нього зачудовано, мнучи свою шапку на животі, а в сусідній кімнаті Джемма, зтуливши рот, заходила від сміху. Не встиг цей покупець вийти, як з'явився другий, потім третій... «А видно, рука в мене легка!» подумав Санін. Другий зажадав склянку оршаду, третій — півфунта цукерок. Санін задовольнив їх, завзято стукаючи ложечками, пересуваючи мисочки і хвацько запускаючи пальці в ящики і слоїки. При розрахунку виявилось, що оршад він продешевив, а за цукерки взяв два крейцери зайвих. Джемма не переставала сміятися нишком, та й сам Санін відчував веселість надзвичайну, якийсь особливо щасливий настрій. Здавалося, до біку стояв би він так за прилавком та торгував би цукерками і оршадом, тимчасом як та мила істота дивиться на нього з-за дверей приязно насмішкуватими очима, а літнє сонце, пробиваючись крізь рясне листя ростучих перед вікнами каштанів, наповнює цілу кімнату зеленастим золотом південного проміння, південних тіней, і серце пеститься в солодкій м'ястості лінощів, безтурботності і молодості, молодості першої.

Четвертий відвідувач зажадав чашку кофе; довелося звернутись до Панталеоне (Еміль ще досі не вертався з крамниці вана Клюбера). Санін знов підсів до Джемми. Фрау Леноре і далі дрімала на велике задоволення її дочки.— У мамі під час сну мігрень минає,— зауважила вона. Санін заговорив — певна річ, як перше, пошепки,— про свою «торгівлю»; дуже серйозно питався про ціни всяких «кондиторських» товарів; Джемма так само серйозно називала йому ці ціни і, тимчасом, обоє в душі дружно сміялися, ніби усвідомлюючи, що грають веселу комедію. Раптом, на вулиці, шарманка заграла арію з «Фрейшюца»: «Durch die Felder, durch die Auen»¹... Плаксиві

¹ По полях, по лугах.

звуки занили, тремтячи й посвистуючи, в непорушному повітрі. Джемма здригнулася... «Він розбудить маму!» Санін негайно вискочив на вулицю, ткнув шарманшикові кілька крейцерів у руку — і примусив його замовкнути й піти геть. Коли він вернувся, Джемма подякувала йому, легко кивнувши головою, і, задумано усміхнувшись, сама почала ледве чутно наспівувати гарну веберівську мелодію, якою Макс виявляє всі таємниці першого кохання. Потім вона спитала Саніна, чи знає він «Фрейшюца», чи любить Вебера, і додала, що хоч вона сама й італійка, але *таку* музику любить найбільше в світі. З Вебера розмова перейшла на поезію й романтизм, на Гофмана, якого тоді ще всі читали...

А фрау Леноре все дримала і навіть хропла стиха, та сонячне проміння, що вузькими смужками продиралося крізь віконниці, непомітно, але безперестанно пересувалося й мандрувало по підлозі, по меблях, по сукні Джемми, по листі й пелюстках квітів.

XII

Виявилось, що Джемма не дуже любила Гофмана і що він навіть здався їй... нудним! Фантастично-туманний, північний елемент його оповідань був мало приступний її південній, світлій вдачі. «Це все казки, все не для дітей писане!» запевняла вона, не без зневаги. Відсутність поезії в Гофмана теж не виразно відчувала вона. Але була одна в нього повість, заголовок якої вона, правда, забула і яка їй дуже подобалася; власне кажучи, їй подобався тільки початок цієї повісті: кінець вона або не прочитала, або теж забула. Мова йшла про одного юнака, який десь, мало не в кондиторській, зустрічає дівчину надзвичайної краси, грекиню; її супроводить таємничий і чудний, злий дід. Юнак з першого погляду закохується в дівчину; вона дивиться на нього так жалісно, немов благає його визволити її... Він виходить на мить — і, повернувшись до кондиторської, вже не знаходить ні дівчини, ні старого; кидається її шукати, безперестанно натрапляє на зовсім свіжі їх сліди, ганяється за ними — і ніяким способом, ніде, ніколи не може їх наздогнати. Красуна навік-вічний зникає для нього — і не має він сили забути її благального погляду, і мучить його думка, що, може, все щастя його життя випорнуло з його рук...

Гофман навряд чи таким способом кінчає свою повість; але такою вона склалася, такою залишилася в пам'яті Джемми.

— Мені здається,—промовила вона:— подібні зустрічі й подібні розлуки трапляються на світі частіше, ніж ми думаємо.

Санін промовчав... і, трохи згодом, заговорив... про пана Клюбера. Він вперше спом'янув його; він ні разу не згадав про нього до того моменту.

Джемма промовчала в свою чергу і задумалася, злегка кусаючи ніготь вказівного пальця і дивлячись убік. Потім вона похвалила свого жениха, згадала про влаштовану ним на завтрашній день прогулянку і, швидко глянувши на Саніна, замовчала знов.

Санін не знав, про що почати мову.

Еміль галасливо вбіг і збудив фрау Леноре... Санін зрадів його появі.

Фрау Леноре встала з крісла. З'явився Панталеоне і об'явив, що обід готовий. Друг родини, екс-співак і слуга виконував також обов'язки кухаря.

XIII

Санін зостався й по обіді. Його не відпускали все з тієї ж самої причини жахливої спеки — а коли спека спала, йому запропонували піти в сад, пити кофе в холодку акацій. Санін погодився. Йому було дуже добре. В одноманітно-тихому й рівному плінні життя криються великі чари — і він віддавався їм з насолодою, не жадаючи нічого особливого від нинішнього дня, але й не думаючи про завтрашній, не згадуючи про вчорашній. Чого варта була сама тільки близькість такої дівчини, якою була Джемма? Він незабаром розстанеться з нею і, мабуть, назавжди; але поки один човен, як в Уландовому романсі, несе їх по приборканих хвилях життя — радій, насолоджуйся, мандрівче! І все здавалося приємним і милим щасливому мандрівникові. Фрау Леноре запропонувала йому позмагатися з нею і з Панталеоне в «тресетте», вивчила його цієї нескладної італійської гри в карти — виграла у нього кілька крейцерів — і він був дуже задоволений; Панталеоне, на просьбу Еміля, заставив пуделя Тарталья проробити всі свої штуки — і Тарталья стрибав через палицю, «говорив»,

тобто гавкав, чхав, зачиняв двері носом, притягнув стоптану туфлю свого хазяїна — і нарешті, з старим ківером на голові, удавав маршала Бернадотта, що вислухує жорстокі докори імператора Наполеона за зраду. Наполеона удавав, певна річ, Панталеоне — і удавав дуже подібно: склав хрестом руки на грудях, насунув трирогий капелюх на очі — і говорив грубо й різко, французькою, але, боже! якою французькою мовою! Тарталья сидів перед своїм владарем, весь скорчений, підібгавши хвоста і засоромлено кліпаючи й мружачись під козирком навскіс насуненого ківера; від часу до часу, коли Наполеон підвищував голос, Бернадотт ставав на задні лапи. — «Fuori, traditore!»¹ — закричав нарешті Наполеон, забувши, в надмірному роздратуванні, що йому слід було до краю додержати своєї французької вдачі — і Бернадотт прожогом кинувся під диван, але ту ж мить вискочив звідти з радісним гавканням, неначе даючи тим знати, що вистава скінчилася. Всі глядачі дуже сміялись — і Санін найбільше за всіх.

У Джемми був особливо милий, безупинний, тихий сміх з коротеньким, дуже втішним вищанням... Саніна так і розбирало від того сміху — розцілував би він її за те вищання!

Ніч настала нарешті. Треба ж було й звичайності додержати! Попрошавшись кілька разів з усіма, сказавши всім по кілька разів: до завтра! (з Емілем він навіть поцілувався), Санін пішов додому і поніс з собою образ молодої дівчини, яка то сміялась, то задумувалась, то була спокійна і навіть байдужа — але завжди була приваблива! Її очі, то широко розплющені й ясні, і радісні, як день, то напівзатулені віями і глибокі, і темні, як ніч, так і стояли перед його очима, чудно й солодко проймаючи всі інші образи й уявлення.

Про пана Клюбера, про причини, які примусили його залишитися у Франкфурті — одне слово, про все те, що хвилювало його напередодні — він не подумав ні разу.

XIV

Треба ж, одначе, сказати кілька слів про самого Саніна.

По-перше, він був дуже й дуже непоганий з себе. Ставний, стрункий зріст, приємні, трохи розпливчасті риси, ласкаві голубі оченята, золотисте волосся, біла й рум'яна

¹ Геть, зраднику!

шкіра — а головне: той простосердо-веселий, довірливий, одвертий, попервах трохи дурнуватий вираз, по якому за минулих часів одразу можна було пізнати дітей статечних дворянських родин, «отецьких» синів, хороших паничів, що народилися й вгодувалися в наших привільних напівстепових краях; хода з зупинкою, голос трошки шепелявий, усміх як у дитини, тільки-но глянеш на неї... нарешті, свіжість, здоров'я — і лагідність, лагідність, лагідність, — от вам весь Санін. А по-друге, він і дурний не був, і набрався дечого. Свіжим він лишився, незважаючи на подорож за кордон: тривожні почуття, що охоплювали кращу частину тогочасної молоді, були йому мало відомі.

Останнього часу, в нашій літературі, після марного шукання «нових людей», почали виводити юнаків, що вирішили, хоч би що, бути свіжими... свіжими, як фленсбурзькі устриці, що їх привозять до С.-Петербурга... Санін не був схожий на них. Коли вже порівнювати, то він більше скидався на молоду кучеряву, недавно прищеплену яблуно в наших чорноземних садах, — або, ще краще: випещеного, гладкого, товстоногого, ніжного трилітка колишніх «парських» кінських заводів, якого шойно почали підганяти на корді... Ті, хто стикався з Саніним пізніше, коли життя добре-таки його пошарпало, і молодий, нагуляний жирок давно з нього спав — бачили в ньому вже зовсім іншу людину.

Наступного дня Санін лежав ще в ліжку, а вже Еміль, у святковому вбранні, з паличкою в руці і дуже на помаджений, вдерся до нього в кімнату і сповістив, що герр Клубер зараз прибуде з каретою, що погода обіцяє бути дивною, що в них уже все готове, але що мама не поїде, бо в неї знов розболілася голова. Він почав квапити Саніна, запевняючи його, що не можна гаятися ні хвилинки... І справді: п. Клубер застав Саніна ще за туалетом. Постукався в двері, увійшов, поклонився, зігнув стан, висловив готовість ждати, скільки завгодно — і сів, елегантно спираючись капелюхом на коліно. Благообразний коммі прибрався й надушився напропале: кожний рух його супроводився густим напливом щонайтоншого аромату. Він прибув у просторій відкритій кареті, так званому ландо, запряженому двома дужими й рослими, хоч і негарними кіньми. Через чверть го-

дини Санін, Клубер і Еміль в цій самій кареті урочисто підкотили до ганку кондиторської. Пані Розеллі рішуче відмовилася взяти участь у прогулянці; Джемма хотіла залишитися з матір'ю; але та її, як говориться, прогнала.

— Мені нікого не треба,— запевняла вона:— я буду спати; я б і Панталеоне з вами вирядила— та нікому буде торгувати.

— Можна взяти Тарталью?— спитав Еміль.

— Звичайно, можна.

Тарталья нехайно, з радісними зусиллями, видряпався на козли і сів, облизуючись: видно, діло йому було звичне. Джемма надягла великий есломяний капелюх з коричневими стрічками; капелюх цей спереду пригинався донизу, заслоняючи майже все обличчя від сонця. Ріса тіні уривалася над самими губами: вони червоніли незаймано й ніжно, як пелюстки столистої троянди, і зуби блищали крадькома— теж невнично, як у дітей. Джемма сіла на задньому місці, поруч з Саніним; Клубер і Еміль сіли навпроти. Біда постать фрау Леноре показалася край вікна, Джемма махнула їй хусткою— і коні рушили.

XV

Соден—невеличке місто на півгодинній віддалі від Франкфурта. Воно лежить у гарній місцевості, на відрогах Таунуса, і відоме у нас в Росії своїми водами, нібито корисними для людей з хворими грудьми. Франкфуртці їздять туди більше для розваги, бо Соден має прекрасний парк і всякі «віртшафти»¹, де можна пити пиво й кофе в затінку високих лип і кленів. Дорога від Франкфурта до Содена йде правим берегом Майну і вся обсаджена плодовими деревами. Поки карета поволі котилася чудовим шосе, Санін крадькома стежив за тим, як Джемма поводитися з своїм нареченим: він уперше бачив їх обох разом. Вона держалася спокійно й просто—але трохи стриманіше й серйозніше ніж звичайно; він мав вигляд поблажливого наставника, що дозволив самому собі і своїм підлеглим скромну і ввічливу втіху. Особливого залицяння до Джемми, того, що фран-

¹ Wirtschaft — господарство.

цузи називають «*empressement*»¹, Санін у ньому не помітив. Видно було, що п. Клюбер вважав це діло за скінчене, а тому й не мав причини турбуватися або хвилюватися. Але поблажливість не покидала його ні на одну мить! Навіть під час великої передобідньої прогулянки по лісистих горах і долинах за Соденом, навіть милуючись красою природи, він ставився до неї, до цієї природи, з тою ж поблажливостю, крізь яку зрідка прохоплювалася звичайна начальницька суворість. Так, приміром, він зауважив про один ручай, що він занадто рівно протікає по улоговині, замість того, щоб зробити кілька мальовничих вигинів; не похвалив також поведінки одного птаха — зяблика, що надавав замало різноманітності своєму співу! Джемма не нудьгувала і навіть, здавалося, почувала задоволення; але Джемми такої, якою вона була перше, — Санін в ній не пізнавав: не те, щоб тінь на неї набігла — ніколи її краса не була така, промениста — але душа її поринула в себе, всередину. Розпустивши зонтик і не розстебнувши рукавичок, вона гуляла статечно, не поспішаючи — як гуляють освічені панірки — й говорила мало. Еміль теж počував ніяковість, а Санін і поготів. Його, між іншим, трохи конфузило те, що розмова весь час велася німецькою мовою. Тільки Тарталья не журився! Шалено гавкаючи, ганяв він за дроздами, що попадалися йому, перестрибував ярки, пні, ковбані, кидався з розгону у воду і поквапливо хлебтав її, обтрушувався, вищав — і знову мчав стрілою, закинувши червоний язик аж на плече! Пан Клюбер, з свого боку, зробив усе, що вважав за потрібне, щоб розвеселити компанію; попросив її сісти в холодку під розлогим дубом — і, діставши з бічної кишені невеличку книжечку, під заголовком: «*Knallerbsen—oder du sollst und wirst lachen!*» (Петарди — або ти повинен і будеш сміятися!) заходився читати діймаючі анекдоти, якими ця книжечка була наповнена. Прочитав їх штук з дванадцять; проте веселощів додав мало; тільки Санін, з чемності, скалив зуби, та сам він, п. Клюбер, після кожного анекдоту, коротко, по-діловому — і все-таки поблажливо сміявся. На дванадцятю годину вся компанія вернулася в Соден, в найкращий тамтешній трактир.

Треба було розпорядитися про обід.

¹ Заопадливість, услужність.

Пан Клюбер запропонував був відбути цей обід у закритій з усіх боків альтанці—«in Gartensalon»; але тут Джемма раптом збунтувалася і заявила, що не буде інакше обідати, тільки надворі, в саду, за одним із маленьких столів, поставлених перед трактиром; що їй шадокучило бути весь час з тими самими людьми і що вона хоче бачити інших. За деякими столиками вже сиділи групи новоприбулих гостей.

Поки п. Клюбер, поблажливо скорившись «капризові своєї нареченої», ходив радитися з обер-кельнером, Джемма стояла непорушно, спустивши очі і зціпивши губи; вона відчувала, що Санін невідступно і наче з запитанням дивився на неї—це, здавалося, її гнівило. Нарешті, п. Клюбер вернувся, оповістив, що через півгодини обід буде готовий і запропонував до того часу пограти в кеглі, додавши, що це дуже добре для апетиту, хе-хе-хе! У кеглі він грав майстерно; кидаючи кулю, ставав у напружені молодіцькі пози, чепурно вигравав м'язами, елегантно махав і трусив ногою. В своєму роді він був атлет—і поставу мав чудову! І руки в нього були такі білі й гарні, і витирав він їх таким розкішним, золотисто-строкатим індійським фуляром!

Настав момент обіду—і все товариство сіло до столу.

XVI

Кому не відомо, що таке німецький обід? Водянистий суп з шишкуватими галушками й корицею, варене м'ясо, сухе як корок, з прирослим білим салом, ослизлою картоплею, пухкими буряками і жованим хрінном, поснілий вугор з капорцями і оцтом, печеня з варенням і немінуча «Mehlspeise», щось на зразок пудингу, з кислуватою червоною підливою; зате вино й пиво хоч куди! Точнісінько таким обідом почаствував соденський трактирник своїх гостей. А втім, самий обід мнів щасливо. Особливого пожвавлення, щоправда, непомітно було; воно не з'явилося навіть тоді, коли п. Клюбер проголосив тост за «те, що ми любимо!» (Was wir lieben!) Надто вже все було пристойне й порядне. Після обіду подали кофе, рідке, рудувате, справді німецьке кофе. П-н Клюбер, як щирий кавалер, попросив у Джемми дозволу закурити сигарку... Але тут, раптом, сталося щось не-

передбачене, і таки справді неприємне — і навіть непристойне!

За одним із сусідніх столиків розмістилося кілька офіцерів майнцької залози. По їх поглядах і перешіптуванню можна було легко догадатися, що краса Джемми вразила їх; один з них, який, мабуть, уже встиг побувати у Франкфурті, раз у раз поглядав на неї, як на фігуру, йому добре знайому: він, очевидно, знав, хто вона така. Він раптом підвівся і, з склянкою в руці, — панове офіцери дуже підпили і вся скатерка перед ними була заставлена пляшками, — наблизився до того стола, за яким сиділа Джемма. Це був дуже молодий, білявий юнак, з досить приємними і навіть симпатичними рисами обличчя; але випите ним вино спотворило їх: його щоки сіпалися, запалені очі блукали і набрали виразу зухвалого. Товариші спочатку намагалися втримати його, а потім пустили: будь що будь — що, мовляв, з того вийде?

Злегка похитуючись на ногах, офіцер зупинився перед Джеммою і силувано-крикливим голосом, в якому, всупереч його волі, все-таки виявлялася боротьба з самим собою, промовив: «П'ю за здоров'я найвродливішої кофейниці на цілий Франкфурт, на цілий світ (він одразу «хильнув» склянку) — і в нагороду беру цю квітку, зірвану її божественними пальчиками!». Він узяв зі стола троянду, що лежала перед тарілкою Джемми. Спочатку вона здивувалася, злякалася і зблідла страшно... потім переляк у ній змінився обуренням, вона раптом почервоніла вся, аж до волосся, — і її очі, просто втуплені в напасника, в один і той самий час потемніли і спалахнули, сповнилися мороком, зайнялися вогнем нестримного гніву. Офіцера, мабуть, збентежив цей погляд; він пробурмотів щось невиразне, уклонився — і пішов назад до своїх. Вони зустріли його сміхом і легкими оплесками.

Пан Клюбєр раптом підвівся з стільця і, витягшись на весь свій зріст і надягнувши капелюх, з повагою, але не занадто голосно, вимовив: «Це нечувана річ! Нечуване зухвальство!» («Unerhört! Unerhörte Frechheit!») і ту ж мить, суворим голосом підкликавши до себе кельнера, зажадав негайного розрахунку... більше того: наказав запрягти в карету коні, причому додав, що до них порядним людям їздити не можна, бо вони зазнають образ! При цих словах Джемма, яка все сиділа на своєму місці, не ворушачись, — її груди бурхливо й високо здіймалися — Джемма перевела

очі свої на п. Клюбера... і так само пильно, таким точнісінько поглядом подивилася на нього, як і на офіцера. Еміль просто тремтів з люті.

— Встаньте, мейн фрейлейн,— промовив так само суворо п. Клюбер:— тут вам не годиться залишатись. Ми розташуємося там, у трактирі!

Джемма підвелася мовчки: він підставив їй руку калачиком, вона подала йому свою — і він попрямував до трактира величною ходою, яка, так само як і постава його, набирала тим більше величності й гордовитості, чим далі він відходив від місця, де відбувався обід. Бідний Еміль поплентався услід за ними.

Але поки п. Клюбер розплачувався з кельнером, що йому він, як кару, не дав на чарку жодного крейцера, Санін швидкою ходою підійшов до стола, за яким сиділи офіцери— і, звернувшись до напасника Джемми (він у цей момент давав своїм товаришам по черзі нюхати її троянду)— вимовив виразно, по-французькому: «Те, що ви оце зараз зробили, ласкавий пане, негідне чесноі людини, негідне мундира, в якому ви ходите,— і я прийшов вам сказати, що ви погано вихований нахаба!...» — Юнак схопився на ноги, але другий офіцер, трохи старший, зупинив його рухом руки, примусив сісти— і, повернувшись до Саніна, спитав його теж французькою мовою: «Що, він родич, брат чи наречений тої дівчини?»

— Я їй зовсім чужа людина,— скрикнув Санін:— я росіянин,— але я не можу спокійно бачити таке зухвальство; а втім, ось моя карточка і моя адреса: пан офіцер може відшукати мене.

Сказавши ці слова, Санін кинув на стіл свою візитну карточку і одночасно проворно схопив Джеммину троянду, яку один з офіцерів, що сиділи за столом, упустив собі на тарілку. Юнак знов хотів схопитися з стільця, але товариш знов зупинив його, промовивши: «Донгоф, тихо!» (Dönho!, sei still). Потім сам підвівся — і, приклавши до козирка руку, не без певного відтінку пошани в голосі й манерах, сказав Саніну, що завтра вранці один офіцер їхнього полку буде мати честь з'явитись до нього на квартиру. Санін відповів коротким поклоном — і швидко вернувся до своїх приятелів.

Пан Клюбер удав, що зовсім не помітив ні відсутності Саніна, ні його розмови з панами офіцерами; він підганяв

кучера, що запрягав коні, і дуже гнівався на його повільність. Джемма теж нічого не сказала Саніну, навіть не глянула на нього: по зсунених її бровах, по губах, зблідлих і стиснених, навіть по її непорушності можна було зрозуміти, що в неї недобре на душі. Тільки Еміль явно бажав заговорити з Саніним, бажав розпитати його: він бачив, як Санін підійшов до офіцерів, бачив, як він подав їм щось біле,— клаптик паперу, записку, карточку... Серце билосся в бідного хлопця, шоки палали, він ладен був кинутися на шю Саніну, ладен був заплакати або йти зараз, разом з ним, побити в пень усіх цих огидних офіцерів! Проте він стримався і задовольнився тим, що уважно стежив за кожним рухом свого благородного російського друга.

Кучер, нарешті, запряг коней: все товариство сіло в карету; Еміль услід за Тартальєю, виліз на козли; йому там було вільніше, та й Клюбер, якого він бачити не міг спокійно, не стирчав перед ним.

Цілу дорогу герр Клюбер розбалакував... і розбалакував сам; ніхто не сперечався з ним, та ніхто й не погоджувався з ним. Він особливо наполягав на тому, як даремно не послухалися його, коли він радив обідати в закритій альтанці. Ніяких неприємностей не сталося б! Потім він висловив кілька гострих, навіть ліберальних міркувань про те, як уряд непростимо потурає офіцерам, не пильнує їх дисципліни і недосить шанує цивільний елемент громадянства— (*das bürgerliche Element in der Societät!*)—і як від того згодом виникає незадоволення, від якого вже недалеко до революції, чому сумним прикладом (тут він зітхнув співчутливо, але суворо)— сумним прикладом є Франція! Однак не гайно ж додав, що особисто глибоко шанує владу і ніколи... ніколи!.. революціонером не буде— але не може не висловити свого... осуду, бачачи таку розбещеність! Потім додав ще кілька загальних зауважень про моральність і неморальність, про пристойність і почуття гідності!

Протягом усіх тих розбалакувань Джемма, яка ще під час дообідньої прогулянки не зовсім здавалася задоволеною з п. Клубера— тому вона і держалася трохи осторонь, від Саніна і ніби ніяковіла від його присутності— Джемма явно почала соромитися свого жениха! Під кінець прогулянки вона зовсім страждала, і хоча, як і перед тим, не заговорю-

вала з Саніним, але раптом кинула на нього благальний погляд... Щодо нього, то він почував далеко більше жалю до неї, ніж обурення проти п. Клюбера; він навіть потай, напівсвідомо радів з усього, що сталося протягом того дня, хоча й міг сподіватися виклику на другий ранок.

Тяжка ця *partie de plaisir*¹ кінчилася нарешті. Допмагаючи перед кондиторською Джеммі вийти з карети, Санін, ні слова не мовлячи, поклав їй у руку повернену ним троянду. Вона вся спалахнула, стиснула йому руку і моментально сховала троянду. Він не хотів увійти в дім, хоч вечір щойно починався. Вона сама його не запросила. До того ж, Панталоне, вийшовши на ганок, оповістив, що фрау Леноре спочиває. Емілію несміливо попрощався з Саніним; він немов уникав його: надто вже він йому дивувався. Клубер відвіз Саніна на його квартиру і гоноровито вклонився йому. Добре упорядкованому німцеві, при всій його самовпевненості, було ніяково. Та й усім було ніяково.

А втім, у Саніна це почуття — почуття ніяковості — незабаром розвіялось. Його заступив невиразний, але приємний, навіть захоплений настрій. Він походжав по кімнаті, ні про що не хотів думати, посвистував — і був дуже задоволений собою.

XVII

«Буду чекати пана офіцера для розмови до десятої години ранку», роздумував він другого ранку, зайнятий своїм туалетом, «а тоді нехай він мене шукає!» Але німецькі люди встають рано: дев'ятої години ще не пробило, а вже кельнер доповів Саніну, що п. підпоручик (*der Herr Seconde Lieutenant*) фон-Ріхтер бажає його бачити. Санін проворно накинув сюртук і звелів «просити». П. Ріхтер, всупереч сподіванці Саніна, був зовсім молодою людиною, майже хлопчиком. Він старався надати поваги виразові свого безбородого обличчя—але це в нього не виходило зовсім: він навіть не міг приховати свого збентеження — і, сідаючи на стілець, мало не впав, зачепившись за шаблю. Запинаючись, він заявив Саніну, поганою французькою мовою, що приїхав з доручен-

¹ Прогулянка для розваги.

ням від свого приятеля барона фон-Донгофа; що доручення це полягало в тому, щоб зажадати від п. фон-Занін вибачення за вжиті ним напередодні образливі вислови; і що в разі п. фон-Занін відмовиться—барон фон-Донгоф бажає сатисфакції. Санін відповів, що перепрошувати він не має наміру, а сатисфакцію дати готовий. Тоді п. фон-Ріхтер, так само запиняючись, спитав, з ким, у якій годині і в якому місці доведеться йому провадити потрібні переговори? Санін відповів, що він може прийти до нього години через дві і що до того часу він, Санін, постарається знайти секунданта. («Кого я, в чорта, візьму за секунданта?» думав він собі тимчасом). П. фон-Ріхтер встав і почав прощатися... але на порозі дверей зупинився, ніби відчувши докори сумління,— і, повернувшись до Саніна, промовив, що його приятель, барон фон-Донгоф, не криє від самого себе... певної міри... власної провини у вчорашній події—і тому задовольнився б легким вибаченням—«des exghizes lèchères». На це Санін відповів, що ніякого вибачення, ні тяжкого, ні легкого, він робити не має наміру, бо за винного себе не вважає.—«В такому разі,—відказав п. фон-Ріхтер і почервонів ще більше,—треба буде помінятися приязними пострілами—des coups de bisdolet à l'amiable!»

— Цього я вже зовсім не розумію,— зауважив Санін:— в повітря нам стріляти, чи що?

— О, не те, не так,— забелькотав зовсім зніяковілий підпоручик:— але я гадав, що як діло діється між порядними людьми... Я поговорю з вашим секундантом,—перебив він самого себе—і вийшов.

Санін опустився на стілець, тільки-но той вийшов, і вступився в підлогу.—«Що, мовляв, це таке? Як це раптом так закрутилося життя? Все минуле, все майбутнє раптом стерлося, пропало—і лишилося тільки те, що я у Франкфурті з кимось за щось стріляюся». Згадалася йому одна його божевільна тітка, яка бувало весь час пританцьовувала і виспівувала:

„Підпоручику!
Мій огурчику!
Мій амурчику!
Потанцюй зо мною, голубчику!“

І він зареготався і проспівав, як вона: «Підпоручику! потанцюй зо мною, голубчику!»—Одначе треба діяти, не

марнувати часу.— скрикнув він голосно, схопився і побачив перед собою Панталеоне з записочкою в руці.

— Я кілька разів стукав, але ви не відповідали; я подумав, що вас дома нема,— промовив старий і подав йому записку.— Від синьйорини Джемми.

Санін взяв записку — як говорить, машинально — розпечатав і прочитав її. Джемма писала йому, що вона дуже турбується з приводу відомого йому діла і бажала б побачитися з ним негайно.

— Синьйорина турбується,— почав Панталеоне, якому, очевидно, був відомий зміст записки:— вона звеліла мені подивитися, що ви робите, і привести вас до неї.

Санін глянув на старого італійця — і задумався. Несподівана думка блиснула в його голові. В першу мить вона здалась йому чудною, просто неможливою.

«Одначе... чому ж би ні?» спитав він самого себе.

— Пане Панталеоне! — промовив він голосно.

Старий стрепенувся, увіткнув підборіддя в галстук і втупив очі в Саніна.

— Ви знаєте,— провадив Санін:— що сталося вчора?

Панталеоне пожував губами і струснув своїм величезним чубом.— Знаю.

(Еміль, тільки-но вернувся, розповів йому все).

— А! знаєте! Ну, то от що — зараз від мене вийшов офіцер. Той нахаба викликає мене на поєдинок. Я прийняв його виклик. Але в мене нема секунданта. Хочете *ви* бути моїм секундантом?

Панталеоне здригнувся і так високо підняв брови, що вони сховалися в нього під навислим волоссям.

— Ви неодмінно повинні стрілятися? — проговорив він, нарешті, італійською мовою; до того моменту він розмовляв французькою.

— Нсодмінно. Інакше вчинити — означало б знеславити себе назавжди.

— Гм. Коли я не дам згоди піти до вас секундантом — то ви будете шукати іншого?

— Буду... неодмінно.

Панталеоне понурився. — Але дозвольте вас спитати, синьйор де-Саніні, чи не кине ваш поєдинок негарну тінь на репутацію одної персоні?

— Не думаю; але як би воно не було, — нічого не поробиш.

— Гм — Панталеоне зовсім пірнув у свій галстук. — Ну.

а той феррофлукто Клуберіо,— що ж він?— вигукнув він раптом і підняв обличчя вгору.

— Він? нічого.

— Ке! (Che)!— Панталеоне зневажливо здвигнув плечима.— Я повинен, в кожному разі, дякувати вам,— промовив він, нарешті, непевним голосом:— що ви і в теперішньому моему занепаді вміли пізнати в моєї порядну людину — un galant'uomo! Поводячись таким способом, ви самі показали себе справжнім galant'uomo. Але я мушу обміркувати вашу пропозицію.

— Час не жде, любий пане Чі... чіппа...

— Тόла,— підказав старий.— Я прошу тільки одну годину на роздум. Тут вплутана дочка моїх благодійників... і тому я повинен, я зобов'язаний — подумати!! Через годину... через три чверті години — ви довідаєтесь про мое вирішення.

— Добре; я почекаю.

— А тепер... яку ж дам відповідь снїньорині Джеммі?

Санін взяв аркушик паперу, написав на ньому: «Будьте спокійні, моя люба приятелько, години через три я прийду до вас — і все з'ясується. Сердечно вам дякую за співчуття» — і віддав цей аркушик Панталеоне.

Той дбайливо поклав його в бічну кишеню — і ще раз повторивши: через годину! — попрямував був до дверей; але круто повернув назад, підбіг до Саніна, схопив його руку — і, притиснувши її до свого жабо, підвівши очі до нього, вигукнув: «Благородний юначе! Велике серце! (Nobil giovannotto! Gran cuore!) — дозвольте слабому старикові (a un vecchiotto!) стиснути вашу мужню правицю! (la vostra valorosa destra!). Потім відскочив трохи назад, махнув обома руками — і вийшов.

Санін подивився йому вслід... взяв газету й почав читати. Але очі його даремно бігали по рядках: він не розумів нічого.

XVIII

Через годину кельнер знов зайшов до Саніна і подав йому стару, забруднену візитну картку, на якій були написані такі слова: Панталеоне Чіппатола, з Варезе, придворний

! Неперекладаний італійський вигук, подібний до нашого: Ну!

(Прим. автора).

співак (cantante di camera) його королівської високості герцога Моденського;— а слідом за кельнером з'явився й сам Панталеоне. Він передягнувся з ніг до голови. На ньому був поруділий чорний фрак і білий пікеневий жилет, по якому химерно звивався томпаковий ланцюжок; тяжка сердолікова печатка спускалася низько на вузькі чорні панталони з гульфіком. У правій руці він держав чорний капелюх з заячого пуху, в лівій — дві товсті, замшеві рукавички; галстук він зав'язав ще ширше й вище ніж звичайно — і в накрохмалене жабо увіткнув шпильку з каменем, що називається «котятим оком» (oeil de chat). На вказівному пальці правої руки красувався перстень, що зображував дві складені длані, а між ними палаюче серце. Залежалим духом камфори й мускусу тхнуло від усієї особи старого; заклопотана урочистість його постави вразила б навіть зовсім байдужого глядача! Санін встав йому назустріч.

— Я ваш секундант,— промовив Панталеоне французькою мовою — і нахилився всім корпусом вперед, причому носки поставив нарізно, як це роблять танцюристи.— Я прийшов по інструкції. Ви хочете стрілятися без пошад?

— Навіщо ж без пошад, дорогий мій пане Чіппатола! Я нізащо в світі не відмовлюся від моїх вчорашніх слів — але я не кровопивець!.. Та от заждіть, зараз прийде секундант мого супротивника. Я піду в сусідню кімнату — а ви з ним і умовитесь. Повірте, я повік не забуду вашої послуги і дякую вам від щирого серця.

— Честь насамперед! — відповів Панталеоне і опустився в крісло, не дожидуючи, поки Санін попросить його сісти.— Якщо цей феррофлюкто спічсуббю,— заговорив він, мішаючи французьку мову з італійською:— якщо цей крамар Клуберіо не зрозумів свого безпосереднього обов'язку або злякався,— тим гірше для нього!.. Копійчана душа — та й годі!.. Щождо умов поединку — я ваш секундант, і ваші інтереси для мене святі!! Коли я жив у Падуї, там стояв полк білих драгунів — і я з багатьма офіцерами був дуже близько знайомий! Весь їхній кодекс мені дуже добре знайомий! Ну, і з вашим принціпе Тарбускі я часто розмовляв про ці питання... Той секундант скоро має прийти?

— Я чекаю його шохвилини — та от він сам іде,— додав Санін, глянувши на вулицю.

Панталеоне встав, подивився на годинник, поправив свій

жок і швидко засунув у черевик поворозку, що теліпалася з-під панталон. Молодий підпоручик увійшов, такий самий червоний і зняковілий.

Санін познайомив секунданта. — M-r Richter, souslicutenant — M-r Zippatola, artiste!¹ — Підпоручик злегка здивувався, побачивши старого... О, що б він сказав, коли б хтось шепнув йому в цю мить, що відрекомендований йому «артист» є разом з тим і кухар!.. Але Панталеоне прибрав такого вигляду, начебто брати участь у влаштуванні поєдинків було для нього звичайнісінькою справою; мабуть, йому в даному разі допомагали спогади його театральної кар'єри — і він грав роль секунданта, саме як роль. І він, і підпоручик, обидва помовчали трохи.

— Що ж? Почнемо! — перший промовив Панталеоне, бавлячись сердоліковою печаткою.

— Почнемо, — відповів підпоручик: — але... присутність одного з супротивників...

— Я вас негайно залишу, панове, — сказав Санін, уклонився, вийшов в спальню — і зачинив за собою двері.

Він кинувся на ліжку — і почав думати про Джемму... але розмова секунданта доходила до нього крізь зачинені двері. Вона велася французькою мовою; обидва калічили її немилосердно, кожен по-своєму. Панталеоне знов заговорив про драгунів у Падуї, про принціпе Тарбуска — підпоручик про «exghizes lèchères» і про «goups à l'amiaple». Але старий і слухати не хотів ні про які exghizes! На жах Саніну, він раптом почав розповідати своєму співрозмовникові про одну молоду невинну дівчину, один мізинець якої вартий більше, ніж усі офіцери світу... (oune zeune damigella innoocenta, qu'a ella sola dans souu pèti doa vale piu que toutt le zouffissie del mondo!) і кілька разів з запалом повторив: Це сором! це сором! (E ouna onta, ouna onta!) Поручик спочатку не сперечався з ним, а потім у голосі юнака почувся гнівний дроз, і він зауважив, що прийшов не для того, щоб вислухувати моральні сентенції...

— У ваших літах завжди корисно вислухувати справедливі речі! — скрикнув Панталеоне.

Суперечка між панами секундантами кілька разів набирала бурхливого характеру; вона тяглася більш як годину і

¹ Пан Ріхтер — підпоручик! Пан Чіппатола — артист!

кінчилася, нарешті, такими умовами: «стрілятися баронові фон-Донгофу і панові де-Саніну завтра, о десятій годині ранку, в невеликому лісі коло Ганау, на віддалі двадцяти кроків; кожен має право стріляти два рази по знаку, даному секундантами; пістолети без шнеллера і не нарізні». Пан фон-Ріхтер пішов, а Панталеоне урочисто відчинив двері до спальні і, повідомивши про наслідок наради, знов скрикнув: «Bravo Russo! Bravo giovanotto! Ти будеш переможцем!»

Через кілька хвилин вони обидва пішли в кондиторську Розеллі. Санін наперед узяв з Панталеоне слово держати діло про дуель у найглибшій таємниці. У відповідь старий тільки палець догори підняв і, прищуривши око, прошепотів два рази підряд: Segredezza! (таємничість). Він видимо помолодшав і навіть виступав вільніше. Всі ці незвичайні, хоч і неприємні події яскраво нагадували йому той час, коли він сам і приймав і посилав виклики — щоправда, на сцені. Баритони, як відомо, дуже бундючаться в своїх ролях.

XIX

Еміль вибіг назустріч Саніну — він понад годину чатував на нього і поквалливо шепнув йому на вухо, що мати нічого не знає про вчорашню неприємність і що навіть натякати на неї не слід, а що його знов посилають у крамницю!.. але що він туди не піде, а сховається де-небудь — розповівши все це за кілька секунд, він раптом припав до плеча Саніна, поривчасто поцілував його й кинувся вниз по вулиці. У кондиторській Джемма зустріла Саніна; хотіла щось сказати — і не могла. Її губи злегка тремтіли, а очі мружилися й бігали. Він поспішив заспокоїти її запевненням, що вся справа кінчилася... справжніми дрібницями.

— У вас нікого не було сьогодні? — спитала вона.

— Була у мене одна особа — ми з нею поговорили, — і ми... ми прийшли до найкращого наслідку.

Джемма вернулася за прилавок.

«Не повірила вона мені!» — подумав він... однак пішов до сусідньої кімнати і застав там фрау Леноре.

У неї мігрень пройшла, але вона була в настрої мелан-

¹ Браво, росіянине! Браво, юначе!

холойному. Вона привітно усміхнулася до нього, але одночасно попередила його, що йому буде сьогодні з нею нудно, бо вона неспроможна його розважити. Він сів коло неї й помітив, що її повіки почервоніли і спухли.

— Що з вами, фрау Леноре? Невже ви плакали?

— Тсссс... — прошепотіла вона і показала головою на кімнату, де була її дочка. — Не кажіть цього... голосно.

— Та чого ж ви плакали?

— Ах, мосьє Санін, сама не знаю чого!

— Вас ніхто не засмутив?

— О, ні!. Мені дуже нудно раптом зробилося. Згадала я Джіован'Баттіста... свою молодість... Потім, як це все швидко минулося. Старіюся я, друже мій, — і не можу я ніяк з цим погодитися. Здається, сама я така ж, як і перше... а старість — от вона... от вона! — На очах фрау Леноре показали сльозинки. — Ви, я бачу, дивитеся на мене, та дивуєтесь... Але ви теж постарієтеся, друже мій, і дізнаєтеся, як це гірко!

Санін почав потішати її, згадав про її дітей, в яких воскресала її власна молодість, спробував навіть покепкувати з неї, запевняючи, що вона набивається на компліменти... але вона, не жартуючи, попросила його «перестати», і він тут уперше міг переконатися, що такий смуток, смуток усвідомленої старості, нічим розрадити й розвіяти не можна; треба подождати, поки він мине сам собою. Він запропонував їй зіграти з ним у тресетте — і нічого кращого він не міг придумати. Вона одразу погодилася і наче повеселішала.

Санін грав з нею до обіду і після обіду. Панталеоне також взяв участь у грі. Ніколи його чуб не падав так низько на лоб, ніколи підборіддя не ховалося так глибоко в галстук! Кожен рух його дихав такою зосередженою поважністю, що, дивлячись на нього, мимоволі виникала думка: яку це таємницю так твердо ховає ця людина?

Але — *segredezza! segredezza!*

Він, протягом всього того дня, всяким способом старався виказувати найглибшу пошану до Саніна; за столом, урочисто й рішуче, минаючи дам, подавав страви йому першому; від час гри в карти поступався йому прикупом, не смів його ремізити; заявляв, ні з того ні з сього, що росіяни — найвеликодушніший, найхоробріший і найрішучіший народ у світі!

«Ах, ти, старий лицедію!» думав собі Санін.

І не стільки дивувався він з несподіваного настрою пані Розеллі, скільки з того, як її дочка з ним поводитися. Вона не те, що уникала його... навпаки, вона раз у раз сідала на невеликий від нього віддалі, прислухалася до його мови, дивилася на нього; але вона ніяк не хотіла вступати з ним у розмову, і тільки-но він заговорював з нею — тихенько підводилася з місця і поволі виходила на якусь мить. Потім вона з'являлася знову, і знов сідала де-небудь у куточку — і сиділа непорушно, неначе роздумуючи і дивуючись... дивуючись найбільше. Сама фрау Леноре помітила, нарешті, незвичайність її поведінки і зо два рази її спитала, що з нею?

— Нічого,— відказала Джемма:— ти знаєш, я буваю інколи така.

— Це правда,— погоджувалася з нею мати.

Так минув весь цей довгий день, ні жваво, ні мляво — ні весело, ні нудно. Коли б Джемма поводитися інакше — Санін... хто знає? може, не переміг би спокуси трохи похизуватися — або просто піддався б смуткові перед можливою, може, вічною розлукою... А що йому ні разу не довелося навіть поговорити з Джеммою, то він мусив задовольнитися тим, що протягом чверті години, перед вечірнім кофе, брав мінорні акорди на фортепіано.

Еміль повернувся пізно, і, щоб уникнути розпитувань про п. Клюбера, зник дуже швидко. Прийшла черга йти і Саніну.

Він почав прощатися з Джеммою. Згадалося йому чомусь розставання Ленського з Ольгою в «Онегіні». Він міцно стиснув їй руку — і спробував заглянути їй в обличчя — але вона злегка відвернулася і випручала свої пальці.

XX

Уже зовсім «визоріло», коли він вийшов на ганок. І скільки ж їх висипало, тих зірок, великих, малих, жовтих, червоних, синіх, білих. Всі вони так і жевріли, так і роїлися, напередими виграючи промінням. Місяця не було на небі, але й без нього кожна річ виразно виднілася в напівсвітлому, позбавленому тіней присмерку. Санін пройшов вулицю до кінця... Не хотілося йому одразу вертатися додому; він відчував потребу поблукати на вільному повітрі. Він вернувся назад — і не встиг ще порівнятися з будинком, в якому міс-

тилася кондиторська Розеллі, як одно з вікон, що виходили на вулицю, раптом стукнуло і відчинилося — на чорному його чотирикутнику (в кімнаті не було світла) з'явилася жіноча постать — і він почув, що його кличуть:

— «Monsieur Dimitri!»¹

Він ту ж мить кинувся до вікна... Джемма!

Вона сперлася ліктями на підвіконня й нахилилася вперед.

— Monsieur Dimitri,— почала вона обережним голосом:— я протягом цілого сьогоднішнього дня хотіла дати вам одну річ... та не зважилася; і ось, тепер несподівано побачивши вас знову, подумала, що, видно, так судилося...

Джемма мимоволі спинилася на цьому слові. Вона не могла говорити далі: щось надзвичайне сталося в цю саму мить.

Раптом, серед глибокої тиші, при зовсім безхмарному небі, наливув такий порив вітру, що сама земля, здавалося, затрусилася під ногами, тонке зоряне світло затремтіло й заструмилася, навіть повітря закрутилося клубком. Вихор, не холодний, а теплий, майже гарячий, ударив по деревах, по покрівлі будинку, по його стінах, по вулиці; він вмить здер капеллох з голови Саніна, звів і розкидав чорні кучері Джемми. Голова Саніна приходилася врівні з підвіконням; він мимоволі притулився до нього — і Джемма ухопилася обома руками за його плечі, припала грудьми до його голови. Шум, дзенькіт і гуркіт тривали може хвилину... Як згря величезних птахів, помчав геть розбурханий вихор... Настала знову глибока тиша.

Санін підвівся й побачив над собою таке прекрасне, перелякане і схвильоване обличчя, такі величезні, страшні, чудові очі — таку красуню побачив він, аж серце в ньому завмерло, він припав губами до тонкого пасма волосся, що впало йому на груди — і тільки міг проговорити: О, Джемма!

— Що це було? Блискавка? — спитала вона, широко поводячи очима і не приймаючи з його пліч своїх оголених рук.

— Джемма! — повторив Санін.

Вона зітхнула, оглянулася назад, у кімнату, — і швидким рухом, діставши з-за корсажа вже зів'ялу троянду, кинула її Саніну.

¹ Пане Дмитро!

— Я хотіла дати вам цю квітку...

Він пізнав троянду, яку він відвоював напередодні...

Але вже віконце зачинилося, і за темною шибкою нічого не виднілося й не біліло.

Санін прийшов додому без капелюха... Він і не помітив, що він його загубив.

XXI

Він заснув аж над ранок. І не дивно! Під ударом того літнього, раптового вихору, він майже так само раптово відчув — не те, що Джемма красуня, не те, що вона йому подобалась — це він знав і перше... а те, що він навряд чи... не покохав її! Раптово, як той вихор, налетіло на нього кохання. А тут ця дурна дуель! Скорботні передчуття почали його мучити. Ну, припустімо, не вб'ють його... Що ж може вийти з його кохання до цієї дівчини, до нареченої іншого? Припустімо навіть, що цей «інший» йому не страшний, що сама Джемма покохає або вже покохала його... Що ж із того? Як що? Така красуня...

Він ходив по кімнаті, сідав за стіл, брав аркуш паперу, писав на ньому кілька рядків — і зараз же їх закреслював... Згадував дивну постать Джемми, в темному вікні, під промінням зір, всю розвіяну теплим вихром; згадував її мрамурові руки, подібні до рук олімпійських богинь, почував їх живу вагу на плечах своїх... Потім він брав кинуту йому троянду — і здавалося йому, що від її напівзві'ялих пелюсток віяло іншим, ще тоншим запахом, ніж звичайний запах троянд...

— І раптом його уб'ють, або покалічать?

Він не лягав у постіль — і заснув одягнений на дивані.

Хтось поплескав його по плечу...

Він розплющив очі — і побачив Панталеоне.

— Спить, як Олександр Македонський напередодні вавілонського бою! — вигукнув старий.

— Та котра година? — спитав Санін.

— За чверть сьома; до Ганау — дві години їзди, а ми повинні бути перші на місці. Росіяни завжди випереджають ворогів! Я взяв найкращу карету у Франкфурті!

Санін почав умиватися. — А пістолети де?

— Пістолети привезе той феррофлукто Тедеско. І лікаря він теж привезе.

Панталеоне видимо бадьорився, по-вчорашньому; але коли він сів у карету з Саніним, коли кучер заляскав батогом і коні з місця пустилися чвалом,— з колишнім співаком і приятелем падуїських драгунів сталася раптова зміна. Він збентежився, навіть острахнувся. У ньому неначе щось обвалилося, як погано зведена стінка.

— Одначе, що це ми робимо, боже мій, *santissima Madonna!*— вигукнув він несподівано-пискливим голосом і схопив себе за волосся.— Що я роблю, я, старий дурень,— божевільний, *frenetico?*

Санін здивувався й засміявся і, злегка обнявши Панталеоне за талію, нагадав йому французьке прислів'я: «*Le vin est tiré — il faut le boire*»²— (по російському: «взявшись за гуж, не говори, що не дюж»).

— Так, так,— відповідав старий:— цей келих ми вип'ємо з вами,— а все-таки я божевільний! Я — божевільний! Все було так тихо, добре... і раптом: та-та-та, тра-та-та!

— Неначе tutti в оркестрі,— зауважив Санін з силуваною усмішкою.— Але винні не ви.

— Я знаю, що не я! Ще б пак! А проте, це... свавільний такий учинок. *Diavolo! Diavolo!*³— повторював Панталеоне, трусячи чубом і зігхаючи.

А карета все котилася та котилася.

Ранок був чудовий. Вулиці Франкфурта, що ледве починали оживати, здавалися такими чистими й затишними: вікна будинків блищали переливчато, як фольга; а як тільки карета виїхала за заставу— зверху, з блакитного, ще не яскравого неба, так і посипалися голосисті трелі жайворонків. Раптом, на повороті шосе, з-за високої тополі показалася знайома постать, ступила кілька кроків і зупинилася. Санін придивився... Боже мій! Еміль!

— Та хіба він знає що-небудь?— звернувся він до Панталеоне.

— Я ж вам кажу, що я божевільний,— розпачливо, мало

¹ Пресвята Мадонна!

² Вина налито—треба його випити.

³ Диявол! Диявол!

не з криком заволав бідний італієць:—цей бідолашний хлопчик цілу ніч мені не давав спокою — і я йому сьогодні вранці, нарешті, все відкрив!

«От тобі й *segredezza!*» подумав Санін.

Карета порівнялася з Емілем; Санін звелів кучерові спинити коні і покликав до себе «бідолашного хлопчика». Нерішучою ходою наблизився Еміль, блідий, блідий, як у день нападу своєї хвороби. Він ледве держався на ногах.

— Що ви тут робите?— суворо спитав його Санін:— чому ви не дома?

— Дозвольте... дозвольте мені їхати з вами,— пробелькотав Еміль тремтливим голосом — і склав руки. Зуби його цокотіли, немов у пропасниці.— Я вам не буду заважати — тільки візьміть, візьміть мене!

— Коли ви почуваете хоч на волосинку прихильність або пошану до мене,— промовив Санін:— ви зараз вернетесь додому або в крамницю до п. Клюбера і нікому не скажете жодного слова, і будете ждати мого повернення!

— Вашого повернення,— простогнав Еміль — а голос його задзвенів і урвався:— а якщо вас...

— Еміль!— перебив його Санін і показав очима на кучера:— схаменіться! Еміль, будь ласка, ідіть додому! Послухайте мене, друже мій! Ви запевняєте, що любите мене. Ну, я вас прошу!

Він простягнув йому руку. Еміль похитнувся вперед, схлипнув, притиснув її до своїх уст — і, скочивши з дороги, побіг назад до Франкфурта, через поле.

— Теж благородне серце,— пробурмотів Панталеоне, але Санін похмуро глянув на нього... Старий уткнувся в куток карети. Він усвідомлював свою провину, та, крім того, він з кожною миттю чимраз більше дивувався: невже це він насправду зробився секундантом, і коней він дістав, і всім розпорядився, і мирну свою домівку покинув о шостій годині ранку? До того ж ноги його розболілися й занили.

Санін вирішив, що треба підбадьорити його — і попав в жилку, знайшов справжнє слово.

— Де ж ваш колишній дух, шановний синьйоре Чіппатола? Де — *il antico valor?*¹— Синьйор Чіппатола випростався й нахмурився.

¹ Колишня одвага.

— Il antico valor?— проголосив він басом.— Non e ancora spento — (він ще не весь утрачений) il antico valor!!

Він прибрав поважного вигляду, заговорив про свою кар'єру, про оперу, про великого тенора Гарсія — і приїхав у Ганау — молодцем. Як подумаєш: нема в світі дужчого... і безсилішого, ніж слово!

XXII

Лісок, у якому мало відбуватися побоїще, був за чверть милі від Ганау. Санін з Панталеоне приїхали перші, як він передбачав; звеліли кареті лишитися на узліссі й поринули в тінь досить густих і рясних дерев. Їм довелося дожидати з годину.

Дождання не здалося дуже тяжким Саніну; він ходив туди й сюди по доріжці, прислухався, як співали пташки, стежив за пролітаючими бабками, і, як більшість росіян у подібних обставинах, старався не думати. Раз тільки на нього найшов роздум: він награвив на молоду липу, зламано, як видно, вчорашнім шквалом. Вона зовсім умирала... все листя на ній умирало. «Що це? привістка?» — майнуло у нього в голові; але він зараз же засвистав, перескочив через ту саму липу, почав ходити по доріжці. Панталеоне — той бурчав, лаяв німців, крєктав, чухав то спину, то коліна. Він навіть позіхав від хвилювання, що надавало дуже смішного виразу його маленькому, зібганому личкові. Санін мало не зареготався, дивлячись на нього.

Почувся, нарешті, гуркіт коліс по м'якій дорозі. — Вони! — промовив Панталеоне і нашорошився й випростався, не без раптового нервового дрожу, який одначе поспішив замаскувати вигуком: бррр! і зауваженням, що сьогоднішній ранок досить холодний. Рясна роса затопляла трави й листя, але спека проходила вже і в ліс.

Обидва офіцери незабаром показалися під його вітами; з ними йшов невеликий огряднений чоловічок з флегматичним, майже заспаним, обличчям — військовий лікар. Він ніс в одній руці глиняний глечик з водою — про всякий випадок; сумка з хірургічними інструментами й бинтами металася на його лівому плечі. Видко було, що він до таких екскурсій звик так, що далі нікуди; вони становили одне з джерел його прибутків: кожна дуель давала йому вісім

червінців — по чотири з кожної воюючої сторони. Пан фон-Ріхтер ніс ящик з пістолетами, п. фон-Донгоф у руці — мабуть, для «шику» — невеличкий хлистік.

— Панталеоне! — шепнув Санін до старого: — якщо... якщо мене уб'ють — все може статися — дістаньте з моєї бокової кишені папірець — в ньому загорнено квітку — і віддайте цей папірець синьйорині Джеммі. Чуєте? Ви обіцяєте?

Старий сумно глянув на нього — і кивнув на знак згоди головою... Та бог знає, чи зрозумів він, про що просив його Санін.

Супротивники й секунданти обмінялися, як заведено, поклонами; тільки лікар навіть бровою не ворухнувся — і сів, позіхаючи, на траву: «Мені, мовляв, не до виявів лицарської чемності». Пан фон-Ріхтер запропонував панові «Тшібадола» вибрати місце; пан «Тшібадола» відповів, мляво повертаючи язиком — («стінка» в ньому знов обвалилася) — що: «дійте, мовляв, ви, шановний добродію; я буду спостерігати»...

І пан фон-Ріхтер почав діяти. Відшукав, тут-таки, в лісі, гарнесеньку, всю помережану квітами, галявину; вимірвав кроки, позначив два крайніх пункти обструганими на швидкуруч паличками, дістав з ящика пістолети і, присівши навпочіпки, забив кулі; одно слово, трудився й клопотався з усієї сили, безперестанно витираючи своє спітніле обличчя білою хусточкою. Панталеоне, що супроводив його, скидався більше на перемерзлу людину. Під час усіх цих готувань обидва супротивники стояли віддалік, нагадуючи собою двох покараних школярів, які гніваються на своїх гувернерів.

Настала рішуча мить...

«Кожен взяв свій пістолет»...

Але тут пан фон-Ріхтер зауважив Панталеоне, що йому, як старшому секундантові, слід, згідно з правилами дуелі, перше ніж проголосити фатальне: «раз! два! три!» звернутися до супротивників з останньою порадою й пропозицією: помиритися; що хоча ця пропозиція не має ніколи ніяких наслідків і, взагалі, є не що інше, як пуста формальність, проте, виконанням цієї формальності пан Чіппатола відхиляє від себе якусь частину відповідальності; що, правда, подібна аллокуція є безпосередній обов'язок так званого

«безстороннього свідка»—(unpartheiischer Zeuge) — але тому, що у них такого немає — то він, пан фон-Ріхтер, охоче віддає цей привілей своєму шановному товаришеві; Панталеоне, який встиг уже затушуватися за куш так, щоб не бачити зовсім офіцера-напасника, спочатку нічого не зрозумів з усієї промови пана фон-Ріхтера — тим більше, що вона була виголошена в ніс; — але раптом стрепенувся, проворно виступив вперед і, судорожно стискаючи руками в груди, хрипким голосом заволав своєю мішаною говіркою: «A la la la... Che bestialità! Deux zeun'ommes comme ga que si battono — perchè? Che diavolo! Andate a casa!»

— Я не згоден на замирення,— покватно промовив Санін.

— І я теж не згоден,— повторив за ним його супротивник.

— Ну, то кричіть: раз, два, три!— звернувся фон-Ріхтер до розгубленого Панталеоне.

Той негайно знов пірнув у куш — і вже звідти прокричав, весь скоцюрбившись, зажмуривши очі й відвернувши голову, але на весь голос: Una... due... e tre!

Перший вистрелив Санін — і не влучив. Куля його брязнула об дерево. Барон Донгоф вистрелив зараз після нього — навмисне вбік, у повітря.

Настала напружена мовчанка... Ніхто не рухався з місця. Панталеоне стиха ойкнув.

— Накажете продовжувати?— промовив Донгоф.

— Навіщо ви вистрелили в повітря?— спитав Санін.

— Це не ваше діло.

— Ви і вдруге будете стріляти в повітря?— спитав знову Санін.

— Може; не знаю.

— Дозвольте, дозвольте, панове...— почав фон-Ріхтер:— дуелянти не мають права розмовляти проміж себе. Це не порядок.

— Я відмовляюся від свого пострілу,— промовив Санін і кинув пістолет на землю.

— І я теж не маю наміру продовжувати дуель,— вигукнув Донгоф і теж кинув свій пістолет.— Та, крім того, я тепер готовий признатися, що я був винен — позавчора.

! Яке звірство! Два юнаки стріляються—за віщо? Якого чорта! Ідть додому!

Він пом'явся на місці — й нерішуче простяг руку вперед. Санін швидко наблизився до нього — і стиснув її. Обидва юнаки з усмішкою подивилися один на одного — і обличчя в обох вкрилися рум'янцем.

— Bravi! bravi! — раптом, як божевільний, загорлав Панталеоне — і, плещучи в долоні, турманом вибіг з-за куща, а лікар, що сидів осторонь, на зрубаному дереві, негайно встав, вилляв воду з глечика — і пішов, ліннво перевалюючись, до узлісся.

— Честь дістала задоволення — і дуель скінчено! — проголосив фон-Ріхтер.

— Fuori! (фора!) — згадавши старовину, ще раз гаркнув Панталеоне.

Обмінявшись поклонами з панами офіцерами й сідаючи в карету, Санін, щоправда, відчував у всьому естві своєму якщо не задоволення, то якусь легкість, як після витриманої опсрації; але й інше почуття заворушилося в ньому, почуття, схоже на сором... Облудою, заздалегідь умовленою казенщиною, звичайною офіцерською, студентською штукою здався йому поєдинок, в якому він щойно розіграв свою роль. Згадав він флегматичного лікаря, згадав, як він усміхнувся — тобто, зморщив носа, коли побачив його, що виходив з лісу мало не попід руку з бароном Донгофом. А потім, коли Панталеоне платив тому ж лікареві належні йому чотири червінці... Ех! негаразд якось!

Так; Саніну було трошки совісно й соромно... хоча, з другого боку, що ж він мав робити? Не залишити ж без кари зухвальство молодого офіцера, не уподібнитися ж панові Клюбєру? Він заступився за Джемму, він захистив її... Воно так, а проте, у нього муляло на душі, і було йому совісно, і навіть соромно.

Зате Панталеоне — просто тріумфував! Його несподівано пойняли гордощі. Переможний генерал, вертаючись з поля виграного ним бою, не оглядався б з більшим самовдоволенням. Поведінка Саніна під час поєдинку проймала його захватом. Він величав його героєм — і чути не хотів його умовлянь і навіть просьб. Він порівнював його з монументом із мармуру або бронзи — з статуєю командора в Дон-Жуані! Про самого себе він признавався, що відчув деяке

збентеження; «але ж бо я артист,— зауважив він: — у мене натура нервова, а ви — син снігів і скель гранітних».

Санін рішуче не знав, як йому угамувати артиста, що розбалакався.

Майже на тому самому місці дороги, де години дві тому вони наздогнали Еміля — він знову вискочив з-за дерева і з радісним криком на губах, вимахуючи картузом над головою і підстрибуючи, кинувся просто до карети, мало не попав під колесо, і, не дожидаючи, щоб коні стали, видряпався через зачинені дверцята — і так і вп'явся в Саніна.

— Ви живі, ви не поранені! — повторяв він. — Простіть мене, я не послухався вас, я не повернувся у Франкфурт... Я не міг! Я дожидав вас тут. Розкажіть мені, як це було? — Ви... вбили його?

Санін насилу заспокоїв і посадив Еміля.

Веломовно, з видимим задоволенням розповів йому Панталеоне всі подробиці поєдинку, і, певна річ, не втерпів, щоб знов не згадати про монумент з бронзи, про статую командора! Він аж устав з свого місця, і, розчепіривши ноги, щоб додержати рівноваги, склавши на грудях руки хрестом і зневажливо дивлячись скоса через плече — навіть удавав командора-Саніна! Еміль слухав побожно, зрідка перепиняючи оповідь вигуком або швидко підводячись і так само швидко цілуючи свого героїчного друга.

Колеса карети загуркотіли по бруківці Франкфурта — і зупинились, нарешті, перед готелем, в якому жив Санін.

В супроводі своїх двох супутників вибирався він по сходах на другий поверх — коли раптом з темного коридорчика швидкою ходою вийшла жінка: обличчя її було вкрите вуаллю; вона зупинилася перед Саніним, злегка похитнулась, зітхнула трепетно, ту ж мить побігла вниз на вулицю — і зникла, на великий подив кельнера, який об'явив, що «ця дама понад годину дожидала повернення пана іноземця». Хоч яка миттєва була її поява, Санін встиг упізнати в ній Джемму. Він пізнав її очі під густим шовком коричневої вуалі.

— Хіба фрейлейн Джеммі було відомо... — протягнув він незадоволеним голосом, німецькою мовою, звернувшись до Еміля й Панталеоне, які йшли за ним слідком.

Еміль почервонів і зняковів.

— Я змушений був їй усе сказати,— пробелькотав він:— вона догадувалася—і я ніяк не міг... Але ж тепер це нічого не значить,— підхопив він жваво:— все так прекрасно кінчилося, і вона вас бачила здорового й непошкодженого!

Санін одвернувся.

— Але які ж бо ви балакуни обидва!— промовив він з досадою, увійшов до себе в кімнату і сів на стілець.

— Не сердьтесь, будь ласка,— почав благати Еміль.

— Добре, я не буду сердитися. (Санін справді не сердився—та й, з рештою, навряд чи міг би він бажати, щоб Джемма ні про що не дізналася). Добре... годі обійматися. Ідїть тепер. Я хочу лишитися на самоті. Я ляжу спати. Я стомився.

— Чудова думка!— скрикнув Панталеоне.— Вам потрібний спочинок! Ви його цілком заслужили, благородний синьйор! Ходім, Еміліо! Навшпиньки! Навшпиньки! Шшшш!

Сказавши, що він хоче спати, Санін бажав тільки спекатися своїх товаришів; але, лишившись на самоті, він справді відчув чималу втому в усьому тілі: цілу попередню ніч він майже не стуляв очей і, кинувшись на постіль, негайно заснув глибоким сном.

XXIII

Кілька годин він спав непробудно. Потім йому почало снитися, що він знов б'ється на дуелі, що перед ним, як супротивник, стоїть пан Клюбер, а на ялинці сидить папуга, і ця папуга — Панталеоне, і повторює він, ляскаючи носом: раз-раз-раз! раз-раз-раз!

«Раз... раз... раз!!» почулося йому вже занадто виразно: він розплющив очі, підвів голову... хтось стукав до нього в двері.

— Увійдїть!— крикнув Санін.

З'явився кельнер і доповів, що одній дамі дуже треба його бачити.

«Джемма!» майнуло у нього в голові... Але виявилось, що дама — її мати, фрау Леноре.

Вона, тільки-но увійшла, зараз сіла на стілець і почала плакати.

— Що з вами, моя добра, мила пані Розеллі?— почав Санін, сівши коло неї і з тихою ласкою торкаючись її руки.— Що сталося?— заспокойтесь, прошу вас.

— Ах, Herr Dimitri, я дуже... дуже нещасна!

— Ви нещасні?

— Ах, дуже! Та й чи могла я сподіватися? Раптом, як той грім серед ясного неба...

Вона насилу переводила подих.

— Але що таке? З'ясуйте! Хочете склянку води?

— Ні, дякую.— Фрау Леноре втерла хусткою очі і ще гірше заплакала.— Адже я все знаю! Все!

— Тобто, як же: все?

— Все, що сталося сьогодні! І причина... мені теж відома! Ви учинили, як благородна людина; але який нещасний збіг обставин! Недарма мені не подобалась ця прогулянка у Соден.. недарма! (Фрау Леноре нічого подібного не говорила в день прогулянки, але тепер їй здавалося, що ще тоді вона «все» передчувала). Я й прийшла до вас, як до благородної людини, як до друга, хоч я побачила вас уперше п'ять днів тому... Але я вдова! одинока.. Моя дочка...

Сльози заглушили голос фрау Леноре.

Санін не знав, що подумати.— Ваша дочка?— повторив він.

— Моя дочка, Джемма,— вихопилось майже з стогоном у фрау Леноре з-під змоченої сльозами хустки:— заявила мені сьогодні, що не хоче йти заміж за пана Клубера і що я повинна відмовити йому!

Санін аж відсунувся злегка: він цього не сподівався.

— Я вже не кажу про те,— провадила далі фрау Леноре:— що це ганьба, що цього ніколи на світі не бувало, щоб наречена одмовила женихові; але це ж для нас розор, Herr Dimitri,— фрау Леноре старанно й туго згорнула хустку в маленький-маленький клубочок, наче вона хотіла вмістити в нього все своє горе.— Жити на прибутки з нашої крамниці ми більше не можемо, Herr Dimitri! а пан Клубер дуже багатий і буде ще багатший. І за що ж йому відмовити? За те, що він не оступився за свою наречену? Нехай це не зовсім гарно з його боку, але ж він цивільна людина, в університеті не виховувався, і, як поважний торговець, повинен був зневажити легковажні пустоші невідомого офіцера. І яка ж це образа, Herr Dimitri?

— Дозвольте, фрау Леноре,— ви немов засуджуєте мене...

— Нітрохи я не засуджую вашого вчинку, нітрохи! Ви зовсім інша річ; ви, як усі росіяни, військовий...

— Дозвольте, я зовсім не...

— Ви іноземець, проїжджий, я вам влячна,— провадила далі фрау Леноре, не слухаючи Саніна. Вона задихалася, розводила руками, знов розгортала хустку й сякалася. Тільки по тому, як виявлялося її горе, можна було бачити, що вона народилася не під північним небом.

— І як же буде пан Ключер торгувати в крамниці, коли він буде битися з покупцями? Це зовсім безглуздо! І тепер я повинна йому відмовити! Але з чого ми будемо жити? Раніше тільки ми робили дівочу шкіру¹ і нуга з фісташками — і до нас ходили покупці, а тепер всі роблять дівочу шкіру!! Ви подумайте: уже й без того в місті будуть говорити про вашу дуель... хіба це можна потаїти? І раптом, весілля розладнується! Адже це шкандал, шкандал! Джемма — прекрасна дівчина; вона дуже любить мене; але вона вперта республіканка, зневажає думку інших. І тільки ви можете її умовити!

Санін здивувався ще більше.— Я, фрау Леноре?

— Так, тільки ви... Тільки ви.. Я тому й прийшла до вас; я нічого іншого придумати не вміла! Ви така вчена, така хороша людина! Ви ж за неї заступились. Вам вона повірить! Вона *повинна* вам повірити — адже ви життям своїм ризикували! Ви їй доведете — а я вже більше нічого не можу! — ви їй доведете, що вона й себе, і всіх нас занепасть. Ви врятували мого сина — врятуйте й дочку! Вас сам бог нослав сюди... Я готова навколішках просити вас...

І фрау Леноре наполовину підвелася з стільця, ніби збираючись упасти Саніну в ноги... Він утримав її.

— Фрау Леноре! Бога ради! Що це ви?

Вона судорожно схопила його за руки.— Ви обіцяєте?

— Фрау Леноре, подумайте, з якої речі я...

— Ви обіцяєте? Ви не хочете, щоб я тут-таки, зараз, умерла перед вами?

Санін розгубився. Йому вперше в житті доводилося мати діло з палкою італійською кров'ю.

— Я зроблю все, що ви хочете! — вигукнув він.— Я поговорю з фрейлейн Джеммою...

Фрау Леноре скрикнула з радощів.

¹ Солодкі ласощі.

— Тільки я, справді, не знаю, який може вийти результат...

— Ах, не відмовляйтесь, не відмовляйтесь!— промовила фрау Леноре благаючим голосом:— ви вже погодились! Результат, напевно, вийде чудовий. В кожному разі, я вже нічого не можу! Мене вона не послухає!

— Вона так рішуче висловила вам своє небажання піти за пана Клюбера?— спитав Санін, після невеликої мовчанки.

— Мов ножем відтяла! Вона вдалася в батька, в Джіован'Баттіста! Завзята!

— Завзята! вона?.. — протяжно повторив Санін:

— Так... так... але вона також ангел. Вона вас послухає. Ви прийдете, прийдете хутко? О, мій любий російський друг!— фрау Ленорè поривчасто встала з стільця і так само поривчасто обхопила руками голову Саніна, що сидів перед нею.— Прийміть благословення матері — і дайте мені води!

Санін приніс пані Розеллі склянку води, дав їй слово честі, що прийде негайно, провів її по сходах до вулиці — і повернувшись у свою кімнату, аж руками сплеснув і очі вярчав.

«От», подумав він, «от, *тепер* закрутилося життя! Та й так закрутилося, що голова обертом пішла». Він і не спробував глянути в себе самого, зрозуміти, що там діється: сум'яття — та й годі! «От випав день!»— мимоволі шепотіли його губи. «Завзята... каже її мати... І я повинен їй радити — їй?! І що радити?!»

Голова, справді, паморочилась у Саніна — і над усім цим вихром різноманітних відчужень, вражень, недоказаних думок безперестанно витав образ Джемми, той образ, який так незгідно вривався у його пам'ять тої теплої, електрично-збуреної ночі, в тому темному вікні, під промінням зоряних роїв!

XXIV

Нерішучою ходою наближався Санін до дому пані Розеллі. Серце його сильно билось; він виразно відчував і навіть чув, як воно стукало в ребра. Що він скаже Джеммі, як заговорить з нею? Він увійшов у дім не через кондиторську, а через задній ганок. У невеличкій передній кімнаті він зустрів фрау Леноре. Вона і зраділа йому, і злякалася.

— Я чекала, чекала вас,— промовила вона пошепки, наперемінно обома руками стискаючи його руку.— Ідьте у сад; вона там. Глядіть же: я на вас надіюся!

Санін пішов у сад.

Джемма сиділа на лаві, коло доріжки, і з великого кошика, повного вишень, відбирала найстиглиші на тарілку. Сонце стояло низько — була вже сьома година вечора — і в широкому навскісному промінні, яким воно заливало весь маленький садок пані Розеллі, було більше багрянцю, ніж золота. Зрідка, ледве чутно і наче не поспішаючи, перешіптувалося листя, та уривчасто дзижчали, перелітаючи з квітки на сусідню квітку, запізнілі бджоли, та десь воркувала горлицька — одноманітно й невтомно.

На Джеммі був той самий круглий капелюшок, в якому вона їздила в Соден. Вона глянула на Саніна з-під його вигнутого краю і знов нахилилася до кошика.

Санін наблизився до Джемми, мимохідь укорочуючи кожен крок, і... і... І нічого іншого не придумав сказати їй, як тільки спитати: навіщо це вона відбирає вишні?

Джемма, не кваплячись; відповіла йому:

— Ці — стигліші,— промовила вона, нарешті:— підуть на варення, а ті на начинку до пирогів. Знаєте, ми продаємо такі круглі пироги з цукром.

Сказавши ці слова, Джемма ще нижче нахилила голову, і права її рука, з двома вишнями в пальцях зупинилася в повітрі між кошиком і тарілкою.

— Можна сісти коло вас?— спитав Санін.

— Можна.— Джемма злегка посунулася на лавці. Санін умістився коло неї. «Як почати?» думалося йому. Але Джемма вивела його з скрути.

— Ви билися сьогодні на дуелі,— заговорила вона жваво і обернулася до нього всім своїм прекрасним обличчям, що соромливо спалахнуло,— а якою глибокою вдячністю світилися її очі!— І ви такі спокійні? Отже, для вас не існує небезпеки?

— Даруйте! Ніякої небезпеки для мене не було. Все обійшлося дуже щасливо й мирно.

Джемма повела пальцем праворуч і ліворуч перед очима... Теж італійський жест.— Ні! ні! не кажіть цього! Ви мене не обманете! Мені Панталеоне все сказав!

— Знайшли кому вірити! Порівнював він мене з статуєю командора?

— Вислови його можуть бути смішні, але ні почуття його не смішне, ні те, що ви зробили сьогодні. І все це через мене... для мене... Я цього ніколи не забуду.

— Запевняю вас, фрейлейн Джемма...

— Я цього не забуду,— відокремлюючи слово від слова, повторила вона, ще раз пильно подивилася на нього — і одвернулася.

Він міг тепер бачити її тонкий, чистий профіль, і йому здавалося, що він ніколи не бачив нічого подібного — і не знавався нічого подібного до того, що він почував у цю мить. Душа його розгорялася.

«А моя обіцянка!» майнуло у нього в думці.

— Фрейлейн Джемма...— почав він після хвилинного вагання.

— Що?

Вона не повернулася до нього, вона й далі перебирала вишні, обережно бралася кінчиками пальців за їх хвостики, дбайливо піднімала листочки... Але якою довірливою ласкою прозвучало це одне слово: «що»!

— Вам ваша матінка нічого не казала... про...

— Про?

— Про мене?

Джемма раптом кинула назад у кошик взяті нею вишні.

— Вона говорила з вами?— спитала вона й собі.

— Так.

— Що ж вона вам таке сказала?

— Вона сказала мені, що ви... що ви раптом вирішили перемінити... свої попередні наміри.

Голова Джемми знову нахилилася. Вона вся зникла під капелюшком; виднілася тільки шия, гнучка й ніжна, як стебло великої квітки.

— Які наміри?

— Ваші наміри... щодо... майбутнього улаштування вашого життя.

— Тобто... Ви це говорите... про пана Клюбера?

— Так.

— Вам мама сказала, що я не бажаю бути дружиною пана Клюбера?

— Так.

Джемма посунулася на лаві. Кошик перехилився, упав... кілька вишень покотилося на доріжку. Минула хвилина... друга...

— Навіщо вона вам це сказала?— почувся її голос. Санін як перше бачив тільки шию Джемми. Груди її піднімалися й опускалися швидше ніж досі.

— Навіщо? Ваша матінка подумала, що як ми з вами за короткий час, можна сказати, заприятелювали, і ви маєте певну довіру до мене, то я можу подати вам корисну раду — і ви мене послухаете.

Руки Джемми поволі зсунулися на коліна... Вона почала перебирати складки своєї сукні.

— Яку ж ви мені раду дасте, *monsieur Dimitri*?— спитала вона трохи згодом.

Санін побачив, що пальці Джемми тремтіли на її колінах... Вона і складки сукні перебирала тільки для того, щоб приховати це тремтіння. Він тихенько поклав свою руку на ці бліді, трепетні пальці.

— Джемма,— промовив він: — чому ви не дивитесь на мене?

Вона вмить відкинула назад через плече свій капелюшок — і звела на нього очі, довірливі й вдячні як і перше. Вона сподівалася, що він заговорить... Але вигляд її обличчя збентежив і немов засліпив його. Теплий блиск вечірнього сонця освітлював її молоду голову — і вираз цієї голови був світліший і яскравіший навіть від цього блиску.

— Я вас послухаю, *monsieur Dimitri*,— почала вона, ледве помітно усміхаючись і ледве-ледве піднімаючи брови: — але яку ж раду дасте ви мені?

— Яку раду?— повторив Санін.— От бачите, ваша матінка думає, що відмовити пану Клуберу тільки тому, що він позавчора не виказав особливої відваги...

— Тільки тому?— проговорила Джемма, нахилилася, підняла кошик і поставила його коло себе на лавку.

— Що... взагалі... відмовити йому, з вашого боку — нерозсудливо; що це — такий крок, всі наслідки якого треба гаразд зважити; що, нарешті, сам стан ваших справ накладає певні обов'язки на кожного члена вашої родини...

— Це все — думка мами,— перебила Джемма: — це — її слова. Це я знаю; але ваша яка думка?

— Моя?— Санін помовчав. Він почував, як щось підій-

шло йому до горла і перехоплювало подих.— Я теж гадаю,— почав він через силу...

Джемма випросталась.— Теж? Ви — теж?

— Так... тобто...— Санін не міг, ніяк не міг додати жодного слова.

— Добре,— сказала Джемма.— Якщо ви, як друг, радите мені змінити моє вирішення... тобто, не міняти мого попереднього вирішення,— я подумаю.— Вона, сама не помічаючи, що робить, почала перекладати вишні назад з тарілки в кошк...— Мама сподівається, що я вас послухаю... Що ж? Я, може, справді, послухаю вас...

— Але дозвольте, фрейлейн Джемма, я спочатку хотів би довідатись, які причини спонукали вас...

— Я вас послухаю,— повторила Джемма, а в самої брови все насувалися, щоки блідли; вона покусувала нижню губу.— Ви так багато для мене зробили, що й я повинна зробити, що ви хочете; повинна вволити ваше бажання. Я скажу мамі... я подумаю. Ось вона, до речі, іде сюди.

Справді, фрау Леноре показалася на порозі дверей, що вели з дому в сад. Нетерпіння її діймало: вона не могла всидіти на місці. За її розрахунками, Санін давним-давно мусив скінчити свою розмову з Джеммою, хоч його розмова з нею не тривала й чверті години.

— Ні, ні, ні, бога ради, не кажіть їй, поки, нічого,— поквапливо, майже з переляком вимовив Санін.— Подождіть... я вам скажу, я вам напишу... а ви доти не вирішуйте нічого... підждіть!

Він стиснув руку Джемми, схопився з лави,— і, на велике здивування фрау Леноре, прошмигнув повз неї, піднявши капелюх, пробурчав щось невиразне— і зник.

Вона підійшла до дочки.

— Скажи мені, будь ласка, Джемма...

Та раптом підвелася й обняла її.— Мила мамо, можете ви подождати трошки, крихітку... до завтрашнього дня? Можете? Але так, щоб уже до завтра ні слова?.. Ах!..

Вона заллялася раптовими світлими, для неї самої несподіваними слізьми. Це тим більше здивувало фрау Леноре, що вираз Джемминого обличчя був далеко не сумний, швидше радісний.

— Що з тобою?— спитала вона.— Ти в мене ніколи не плачеш— і раптом...

— Нічого, мамо, нічого! Тільки ви подождіть! Нам обом треба подождати. Не питайте нічого до завтра — і давайте перебирати вишні, поки сонце не зайшло.

— Але ти будеш розсудлива?

— О, я дуже розсудлива! — Джемма значущо похитала головою. Вона почала зв'язувати невеличкі жмутки вишень, держачи їх високо перед червоніючим обличчям. Сліз своїх вона не втирала: вони висохли самі.

XXV

Мало не бігом вернувся Санін у свою квартиру. Він почував, він усвідомлював, що тільки там, тільки на самоті з самим собою, йому з'ясується, нарешті, що з ним, що з ним таке? І справді: не встиг він увійти в свою кімнату, не встиг сісти перед письмовим столом, як, спершись обома ліктями на цей самий стіл і притиснувши обидві долоні до обличчя — він болісно й глухо скрикнув: «Я її кохаю, кохаю божевільно!» — і весь внутрішньо запалав, як вугіль, з якого раптом здмухнули нарослий шар мертвого попелу. Мить... і йому вже несила було зрозуміти, як міг він сидіти поруч неї... з нею! — і розмовляти з нею, і не відчувати, що він любить навіть край її одежі, що він ладен, як висловлюються молоді люди, — «вмерти біля її ніг». Останнє побажання в саду все вирішило. Тепер, коли він думав про неї, — вона вже не уявлялася йому з розвіяними кучерями, у сяєві зірниць: — він бачив її на лаві, бачив, як вона раптом скидає з себе капелюшок — і дивиться на нього так довірливо... і тремтіння, і жадова кохання перебігали по всіх його жилах. Він згадав про троянду, яку от уже третій день носив у себе в кишені: він вихопив її — і з такою гарячковою силою притиснув її до своїх уст, що мимохіть скривився з болю. Тепер уже він ні про що не міркував, нічого не розумів, не розраховував і не передбачав; він відокремився від усього минулого, він стрибнув уперед: з сумного берега свого одинокого, холостого життя шубовснув він у той веселий, килучий, могутній потік — і байдуже йому, і знати він не хоче, куди він його винесе, і чи не розіб'є він його об скелю! Це вже не ті тихі струмки Уландівського романсу, які недавно його колисали... Це сильні, нестримні хвилі! Вони летять і скачуть вперед — і він летить з ними!

Він узяв аркуш паперу—і без покреслень, майже з одного розмаху пера, напісав так:

«Мила Джемма!»

«Ви знаєте, яку пораду я взявся дати вам, ви знаєте, чога бажае ваша матінка і про що вона мене просіла,—але чога ви не знаєте і що я повинен вам тепер сказати,—це те, що я люблю вас, люблю з усією пристрасцю серця, що покохало вперше! Цей вогонь спалахнув у мені раптово, але з такою силою, що я не знаходжу слів!! Коли ваша матінка прійшла до мене й просіла мене—він ще тільки тлів у мені—а то я як чесна людина, напевно, відмовився б виконати її доручення... Саме зізнання, яке я вам тепер роблю, е зізнання чесної людини. Ви повинні знати, з ким маєте діло,—між нами не повинно існувати непорозуміння. Ви бачите, що я не могу давати вам ніяких порад. Я вас люблю, люблю, люблю—і більше нема в мене нічога—ні в розумі, ні в серці!!»

«Дм. Санін».

Склавши й запечатавши цю записку, Санін хотів був подзвонити до кельнера й послати її з ним... «Ні! так незручно... Через Еміля? Але йти в крамницю, шукати його там між іншими коммі—незручно теж. До того ж уже ніч надворі—і він, мабуть, уже пішов з крамниці». Роздумуючи таким способом, Санін, проте, надів капелюх і вийшов на вулицю; повернув за ріг, за другий—і, на неопісану свою радість, побачив перед собою Еміля. З сумкою під пахвою, зі згортком паперу в руці, молодий ентузіаст поспішав додому.

«Недарма кажуть, що в кожного закоханого е зоря», подумав Санін і покликав Еміля.

Той обернувся і одразу кинувся до нього.

Санін не дав йому захоплюватися, віддав йому записку, пояснив йому, кому й як її передати... Еміль слухав уважно.

— Щоб ніхто не бачив?—спитав він, надавши своєму обличчю виразу знаменного й таємничого: «ми, мовляв, розуміємо, в чому вся суть!»

— Так, мій дружочку,—промовив Санін і трошки зніяковів, проте поплескав Еміля по щоці...—і якщо відповідь буде... Ви мені принесете відповідь, правда? Я буду сидіти дома.

— Про це вже не турбуйтеся! — весело шепнув Еміль, побіг — і на бігу ще раз кивнув йому.

Санін вернувся додому, — і, не світлячи свічки, кинувся на диван, закинув руки за голову і віддався тим відчуттям щойно усвідомленого кохання, які й описувати нема чого: хто їх зазнав, той знає їх млюсть й солодоші, хто їх не зазнав — тому їх не розгдумачиш.

Двері одчинилися — показалась голова Еміля.

— Приніс, — сказав він пошепки: — ось вона, відповідь та! Він показав і підняв над головою згорнений папірець.

Санін схопився з дивана і вихопив його з рук Еміля. Пристрасть у ньому надто сильно розпалилася: не до по-тайності йому було тепер, не до додержання пристойностей — навіть перед цим хлопчиком, її братом. Він посоромився б його, він примусив би себе — якби міг!

Він підійшов до вікна — і, при світлі вуличного ліхтаря, що стояв перед самим будинком, — прочитав такі рядки:

«Я вас прошу, я благаю вас — *цїлий завтрашній день не приходити до нас, не показуватися.* Мені це потрібно, неодмінно потрібно, — а там все буде вирішено. Я знаю, ви мені не відмовите, бо...

Джемма».

Санін двічі прочитав цю записку — о, яким зворушливо-милим і гарним показався йому її почерк! — подумав трохи і, звернувшись до Еміля, що, бажаючи показати, який він скромний хлопець, стояв обличчям до стіни і колупав у ній нігтем, — голосно покликав його на ім'я.

Еміль ту ж мить підбіг до Саніна. — Що звелите?

— Послухайте, дружочку...

— М-г Димитрій, — перебив його Еміль жалібним голо-сом: — чому ви не кажете мені: ти?

Санін засміявся. — Ну, добре. Слухай, дружочку — (Еміль злегка підстрибнув від задоволення) — слухай: там, ти розумієш, там ти скажеш, що все буде виконано точно — (Еміль стиснув губи і поважно хитнув головою) — а сам... Що ти робиш завтра?

— Я? Що я роблю? Що ви хочете, щоб я робив?

— Коли тобі можна, приходь до мене вранці, якомога раніше, і ми, до вечора, будемо гуляти по околицях Франк-фурта... Хочеш?

Еміль знов підстрибнув. — Даруйте, що може бути на світі

кращого? Гуляти з вами — та це просто чудо! Прийду неодмінно!

— А якщо тебе не пустять?

— Пустять!

— Слухай... Не кажи *там*, що я тебе кликав на цілий день.

— Навіщо казати? Та я так піду! От велике діло!

Еміль міцно поцілував Саніна й вибіг.

А Санін довго ходив по кімнаті і пізно ліг спати. Він віддавався тим самим моторошним і солодким відчуттям, тому самому радісному завмиранню перед новим життям. Санін був дуже задоволений з того, що йому спало на думку запросити на завтрашній день Еміля; він скидався обличчям на сестру. «Буде нагадувати її», думалося Саніну.

Але найбільше дивувався він з того: як міг він учора бути інакшим, ніж сьогодні? Йому здавалося, що він «вічно» любив Джемму — і саме так точнісінько її любив, як він любив її сьогодні.

XXVI

Другого дня, о восьмій годині ранку, Еміль, з Тартальєю на повідку, з'явився до Саніна. Коли б він походив від німецьких батьків, він не міг би виказати більшої акуратності. Дома він збрехав: сказав, що погуляє з Саніним до сніданку, а потім піде в крамницю. Поки Санін одягався, Еміль заговорив був з ним, правда, досить нерішуче, про Джемму, про її незлагоди з паном Клюбером; але Санін суворо промовчав йому у відповідь, а Еміль, удавши, що розуміє, чому не слід злегка торкатися цього важливого пункту, уже не повертався до нього, — і тільки зрідка прибирав зосередженого і навіть суворого виразу.

Напившись кофе, обидва приятелі подалися — пішки, певна річ, — в Гаузен, невеличке сільце, що лежить на недалекій відстані від Франкфурта, оточене лісами. Все пасмо гір Таунусу видно звідти, як на долоні. Погода була чудова: сонце сяяло і гріло, але не пекло, свіжий вітер бадьоро шумів у зеленому листі; по землі, невеличкими плямами, плавно й швидко бігли тіні високих, круглих хмаринок. Молоді люди швидко вибралися з міста і бадьоро й весело пішли по гладенько виметеній дорозі. Зайшли в ліс — і довго там проблу-

кали; потім дуже ситно поснідали в сільському трактирі; потім лазили на гори, милувалися краєвидами, пускали згори каміння і плескали в долоні, дивлячись, як це каміння смішно і чудно стрибає, ніби кролики, поки невидна їм людина, що проходила внизу, не висварила їх дзвінким і сильним голосом; потім лежали, розкинувшись, на короткому, сухому моху жовтофіалкового кольору; потім пили пиво в іншому трактирі, потім бігали наввпередки, стрибали, закладаючись, хто далі? Знайшли місце, де віддавала луна, і розмовляли з нею, співали, перегукувались, боролись, ламали віття, прикрашали свої капелюхи гілками папороті—і навіть танцювали. Тарталья, скільки міг і вмів, брав участь у всіх тих заняттях: каміння він, щоправда, не кидав, але сам клубком котнвся за ним; підвивав, коли молоді люди співали,—навіть пиво пив, хоча з видимою огидою: цього мистецтва його вивчив студент, якому він колись належав. А втім, Еміля він слухався погано—не те, що свого хазяїна Панталеоне—і коли Еміль наказував йому «говорити» або «чхати»,—тільки хвостиком метляв і вистромляв язик трубочкою.

Молоді люди також розмовляли між собою. На початку прогулянки Санін, як старший і тому розсудливіший, завів був мову про те, що таке фатум, або визначення долі, і що означає і в чому полягає покликання людини; але розмова незабаром набрала характеру не такого серйозного. Еміль почав розпитувати свого друга й патрона про Росію, про те, як там б'ються на дуелі, і чи гарні там жінки і чи скоро можна навчитися російської мови, і що він відчув, коли офіцер націлявся на нього? А Санін і собі розпитував Еміля про його батька, про матір, взагалі про їх родинні справи, всіляко намагаючись не згадувати ім'я Джемми,—і думаючи тільки про неї. Власне кажучи, він навіть про неї не думав—а про завтрашній день, про той таємничий завтрашній день, який принесе йому невідоме, небувале щастя! Неначе завіса, тонка, легка завіса висить, стиха коливаючись, перед його мисленням зором,—і за тою завісою він відчуває... відчуває присутність молодого, непорушного, божественного обличчя з ласкавою усмішкою на устах і суворо, удавано-суворо опущеними віями. І це обличчя—не обличчя Джемми, це обличчя самого щастя! І от настала, нарешті, його година, завіса відгорнулася, розкриваються уста, вії підіймаються—побачило його божество—і тут уже світло, як від сонця, і радість і захват нескінченний!! Він думає про цей

завтрашній день — і душа його знов радісно завмирає у млюсній тузі дождання, що безперестанно відроджується!

І нічому не заважає це дождання, ця туга. Вона супроводить кожний його рух — і нічому не заважає. Не заважає вона йому чудово пообідати в третьому трактирі з Емілем — і тільки зрідка, як коротка блискавка, спалахує в ньому думка, що — коли б хто-небудь на світі знав?! Не заважає йому ця туга грати по обіді з Емілем у довгої лози. На привільній зеленій галявинці відбувається ця гра... І яке здивування, який конфуз Саніна, коли під лютий гавкіт Тарталі, спритно розчепіривши ноги і перелітаючи птахом через зігненого Еміля — він раптом бачить перед собою, на самому краечку зеленої галявинки, — двох офіцерів, у яких він негайно пізнає свого вчорашнього супротивника і його секунданта, пп. фон-Донгофа і фон-Ріхтера! Кожен з них вставив по скельцю в око і дивиться на нього й усміхається... Санін падає на ноги, відвертається, поквалпно надягає скинуте пальто, каже уривчасте слово Емілю, той теж надягає куртку — і обидва негайно йдуть.

Пізно повернулися вони до Франкфурта. — Будуть мене лаяти, — говорив Саніну Еміль, прощаючись з ним: — ну, та однаково! Зате я такий чудовий, чудовий день провів!

Повернувшись до себе в готель, Санін знайшов записку від Джемми. Вона призначала йому побачення — на другий день, о сьомій годні ранку, в одному з громадських садів, що з усіх боків оточують Франкфурт.

Як здригнулося його серце! Який радіий він був, що так безвідмовно їй скорився! І, боже мій, що обіцяв... чого не обіцяв цей небувалий, єдиний, неможливий — і безсумнівний завтрашній день!

Він вп'явся очима в записку Джемми. Довгий, витворний хвостик літери G, першої літери її імені, що стояла на кінці листа, — нагадав йому її гарні пальці, її руку... Він подумав, що ні разу не доторкнувся до цієї руки губами... «Італійки, — думав він, — всупереч поголоскам про них, соромливі й суворі... А вже Джемма й поготів! Цариця... богиня... мармур незайманий і чистий»...

«Та прийде час — і він вже недалеко»...

Був тої ночі у Франкфурті один щасливий чоловік... Він спав; але він міг сказати про себе словами поета:

«Я сплю... та чуйне серце все не спить»...

Воно й билосся так легко, як б'є крилами метелик, при-
павши до квітки, облитий літнім сонцем.

XXVII

О п'ятій годині Санін прокинувся, о шостій уже був одя-
нений, о пів на сьому походжав по громадському саду, перед
невеличкою альтанкою, про яку Джемма згадала в своїй
записці...

Ранок був тихий, теплий, сірий. Інколи здавалося, що-
от-от піде дощ; але простягнена рука нічого не відчувала, і
тільки, дивлячись на рукав одежі, можна було помітити
сліди малесеньких, як найдрібніший бісер, крапель; але й
ті незабаром припинилися. Вітру — неначе на світі ніколи
не було. Кожен звук не летів, а розливався кругом; вда-
лині ледве помітно густішала біляста пара, в повітрі пахло
резедою і квітами білих акацій.

На вулицях ще не відчинялися крамниці, але вже пока-
залися пішоходи; зрідка гуркотіла одинока карета... в саду
ніхто ще не гуляв. Садівник стругав, не поспішаючи, доріж-
ку заступом, та дряхла старенька жінка в чорному сукняному
плащі прокульгала через алею. Ні на одну мить не міг Санін
взяти це убоге створіння за Джемму — і, проте, серце в
ньому тьохнуло, і він уважно стежив очима, як віддаляється
чорна пляма.

Сім! прогук годинник на башті.

Санін зупинився.— Невже вона не прийде? Тремтіння хо-
лоду раптом перебігло по його членах. Те саме тремтіння
повторилося в ньому через мить, — але вже від іншої при-
чини. Санін почув за собою легку ходу, легкий шелест жіно-
чої одежі. Він обернувся: вона!

Джемма йшла позад нього, по доріжці, на ній була сі-
ренька мантилья і невеличкий темний капелюшок. Вона гля-
нула на Саніна, повернула голову вбік — і, порівнявшись з
ним, швидко пройшла мимо.

— Джемма, — промовив він ледве чутно.

Вона злегка кивнула йому — і продовжувала йти вперед.
Він пішов слідом за нею.

Він дихав уривчасто. Ноги погано його слухались.

Джемма минула альтанку, звернула праворуч, минула невеликий плоский басейн, в якому заклопотано хлюпався горобець — і, зайшовши за клумбу високих бузків, сіла на лаву. Місце було затишно й укрите. Санін сів коло неї.

Минула хвилинка — і ні він, ні вона — слова не промовили; вона навіть не дивилася на нього — і він дивився їй не в обличчя, а на складені руки, в яких вона держала маленький зонтик. Що було говорити? Що було сказати такого, що б, значенням своїм, могло дорівнюватися самій їх присутності тут, разом, на самоті, так рано, так близько одне від одного?

— Ви... на мене не гніваєтесь? — промовив, нарешті, Санін.

Трудно було Саніну сказати що-небудь дурніше від цих слів... він сам це розумів... Але принаймні мовчанка була порушена.

— Я? — відповіла вона. — За що? Ні.

— І ви вірите мені? — казав далі він.

— Тому, що ви написали?

— Так.

Джемма похилила голову й нічого не промовила. Зонтик випорснув з її рук. Вона поспішно піймала його, не давши йому впасти на доріжку.

— Ах, вірте мені, вірте тому, що я писав вам, — скрикнув Санін; вся несміливість його раптом зникла — він заговорив з запалом: — якщо є на землі правда, свята, безсумнівна правда, — то це те, що я люблю вас, люблю вас жагуче, Джемма!

Вона кинула на нього скося моментальний погляд — і знов мало не впустила зонтика.

— Вірте мені, вірте мені, — повторював він. Він благав її, простягав до неї руки — і не смів доторкнутися до неї. — Що ви хочете, щоб я зробив... щоб переконати вас?

Вона знов глянула на нього.

— Скажіть, monsieur Dimitri, — почала вона, — позавчора, коли ви прийшли мене умовляти, — ви, значить, ще не знали... не почували...

— Я почував, — підхопив Санін: — але не знав. Я полюбив вас з самого того моменту, як я вас побачив, — але не одразу зрозумів, чим ви стали для мене! До того ж я почув,

що ви заручена наречена... Щождо доручення вашої матінки,— то, по-перше, як би я міг відмовитися? а по-друге,—я, здається, так переказав вам це доручення, що ви могли догадатися...

Почулася важка хода, і досить огрядний пан, з саквоюжем через плече, очевидно, іноземець, висунувся з-за клумби—і, з безцеремонністю заїжджого мандрівця обвівши поглядом парочку, що сиділа на лавці, голосно кашлянув— і пішов далі.

— Ваша матінка,—заговорив Санін, тільки-но гупання тяжких ніг затихло:— сказала мені, що ваше відмовлення зробить скандал (Джемма ледве-ледве нахмурилась); що я почасти сам подав привід до негарних поговорів і що... значить... на мені— до певної міри—лежав обов'язок умовити вас не відмовляти вашому нареченому, п. Клюбєру...

— Monsieur Dimitri,— промовила Джемма і провела рукою по волоссю з боку, оберненого до Саніна:— не називайте, будь ласка, пана Клюбєра моїм нареченим. Я не буду його дружиною ніколи. Я йому відмовила.

— Ви йому відмовили? Коли?

— Учора.

— Йому самому?

— Йому самому. У нас дома. Він приходив до нас.

— Джемма! Значить, ви любите мене?

Вона обернулася до нього.

— Якби ні... хіба я прийшла б сюди?—шепнула вона, і обидві її руки впали на лаву.

Санін схопив ці безсилі, долонями догори обернені руки,—і притулив їх до своїх очей, до своїх губ... Ось коли відгорнулася та завіса, яка ввижалася йому напередодні! Ось воно, щастя, ось його променисте обличчя!

Він підвів голову і подивився на Джемму—просто, сміливо. Вона теж дивилася на нього—трохи згори вниз. Погляд її напівзаплющених очей ледве мерехтів, залитий легкими, блаженними слізьми. А обличчя не усміхалось... Ні! воно сміялося, теж блаженним, хоч і нечутним сміхом.

Він хотів пригорнути її до своїх грудей, але вона відхилилася і, не перестаючи сміятись таким самим нечутним сміхом, заперечливо похитала головою. «Підожди»,—здавалося, говорили її щасливі очі.

— О, Джемма!—скрикнув Санін:— чи міг я думати, що

ти — (серце в ньому затремтіло, як струна, коли його губи вперше вимовили це «ти») — що ти мене покохаєш!

— Я сама не сподівалася цього, — тихо промовила Джемма..

— Чи міг я думати, — казав далі Санін: — чи міг я думати, під'їжджаючи до Франкфурта, де я гадав залишитися всього на кілька годин, що я тут знайду щастя цілого свого життя?

— Цілого життя? Справді? — спитала Джемма..

— Цілого життя, повік і назавжди! — скрикнув Санін з новим поривом.

Лопата садівника раптом зашкрябала на два кроки від лави, на якій вони сиділи.

— Ходім додому, — шепнула Джемма: — ходім разом — хочеш?

Коли б вона сказала йому в цю мить: «Кинься в море — хочеш?» — вона не договорила б останнього слова, як уже він летів би стрімголов у безодню.

Вони разом вийшли з саду і пішли додому, не міськими вулицями, а передмістям.

XXVIII

Санін ішов то поряд з Джеммою, то трохи позад неї, не спускав з неї очей і не переставав усміхатися. А вона начебто поспішала... начебто зупинялася... Правду сказати, обоє вони, він весь блідий, вона вся рожева від хвилювання, посувалися вперед як затуманені. Те, що вони зробили вдвох, кілька хвилин тому, — це віддання своєї душі другій душі — було таке сильне, і нове, і моторошне; так несподівано усе в їх житті переставилось і перемінилось, що вони обоє не могли опам'ятатися і тільки усвідомлювали, що їх підхопив вихор, подібний до того нічного вихру, який мало не кинув їх в обійми одне одному. Санін ішов і почував, що він навіть інакше дивиться на Джемму: він вмить помітив кілька особливостей у її ході і в її руках, — і, боже мій! які вони були йому без краю дорогі й милі! І вона почувала, що він так на неї дивиться.

Санін і вона — покохали вперше; всі чудеса першого кохання відбувалися з ними. Перше кохання — те саме, що й

революція: одноманітно-правильний лад усталеного життя розбитий і зруйнований в одну мить, молодість стоїть на барикаді, високо має її яскравий прапор—і що б там попереду її не чекало—смерть чи нове життя—всьому вона посилає своє захоплене вітання.

— Що? це начебо наш старий?—проговорив Санін, показуючи пальцем на закутану постать, яка швидко пробиралася боком, ніби стараючись, щоб її не помітили. Серед надміру щастя він відчував потребу говорити з Джеммою не про кохання—то була справа вирішена, свята,—а про що-небудь інше.

— Так, це Панталеоне,—весело і щасливо відказала Джемма.— Він напевно вийшов з дому слідком за мною; він ще вчора цілий день стежив за кожним моїм кроком... Він догадується!

— Він догадується!—захоплено повторив Санін. Що б таке могла сказати Джемма, від чого б він не захопився?

Потім він попросив її розказати докладно все, що саме сталося напередодні.

І вона негайно почала розказувати, поспішаючи, плутаючись, усміхаючись, зітхаючи уриваними зітханнями і міняючись з Саніним короткими світлими поглядами. Вона розказала йому, як, після позавчорашньої розмови, мама весь час хотіла домогтися від неї, Джемми, чого-небудь певного; як вона спеклася фрау Леноре обіцянкою сказати своє вирішення протягом доби; як вона випросила собі цей час—і як це було трудно; як зовсім несподівано з'явився пан Клюбер, більш бундючний і накрохмалений, ніж будь-коли; як він висловив своє обурення з приводу хлоп'ячої, непростимої і для нього, Клубера, глибоко образливої (саме так він висловився) вихватки російського незнайомця—він мав на увазі твою *дцель*,—і як він зажадав, щоб *тобі* негайно відмовили від дому. «Тому»—давав він,—і тут Джемма злегка передражнила його голос і манеру,—«що це кидає тінь на мою честь; начебо я не зміг би заступитися за свою наречену, коли б уважав, що це потрібно або корисно! Цілий Франкфурт завтра довідається, що чужий стрілявся з офіцером за мою наречену—що це таке? Це плямує мою честь!» Мама з ним погоджувалася—уяви!—але тут я йому раптом заявила, що він даремно турбується про свою честь і про свою персону, да-

ремно ображається поговорами про свою *наречену* — бо я більше йому не наречена і ніколи його дружиною не буду! Признатись, я хотіла була спочатку поговорити з вами... з тобою, перед тим як відмовити йому остаточно; але він прийшов... і я не могла стриматися. Мама аж закричала з переляку, а я вийшла в другу кімнату і принесла йому його перстень — ти не помітив, я ще два дні тому зняла цей перстень — і віддала йому. Він страшенно образився; та що він страшенно самолюбний і чваньковитий, то він довго не розмовляв — і пішов. Певна річ, мені довелося багато витерпіти від мами, і дуже боляче мені було бачити, як вона сумувала — і думала я, що я трошки поквапилась; але ж у мене була твоя записка — і я без того вже знала...

— Що я тебе люблю, — підхопив Санін.

— Так... що ти полюбив мене.

Так говорила Джемма, плутаючись і усміхаючись, і знижуючи кожен раз голос, або зовсім замовкаючи, коли хто-небудь ішов їй назустріч або проходив повз них. А Санін слухав захоплено, милуючись самим звуком її голосу, як напередодні він милувався її почерком.

— Мама надзвичайно засмучена, — почала знов Джемма — і слова її швидко-швидко бігли одне за другим: — вона ніяк не хоче взяти до уваги те, що пан Клюббер міг мені остогиднути, що я йшла за нього не з кохання — а внаслідок її невідступних просьб... Вона підозріває... вас... тебе; тобто, просто кажучи, вона певна, що я тебе покохала, — і це їй тим прикріше, що ще позавчора їй нічого подібного на думку не спадало, і вона навіть доручала тобі мене умовляти... А чудне це було доручення — правда? Тепер вона тебе... вас величає хитруном, лукавою людиною, каже, що мене ви обманете...

— Але, Джемма, — скрикнув Санін: — хіба ти їй не сказала...

— Я нічого не сказала! Яке я мала право, не переговорюючи з вами?

Санін сплеснув руками. — Джемма, я надіюся, що тепер принаймні ти їй у всьому признаєшся, ти приведеш мене до неї... Я хочу довести твоїй матері, що я не дурисвіт!

Груди Саніна так і підіймалися від припливу великодушних і палких почуттів.

Джемма уважно глянула на нього. — Ви, справді, хочете

йти тепер до мами зо мною? до мами, яка запевняє, що... що все це між нами неможливе—і ніколи здійснитися не може?—Було одне слово, якого Джемма не сміла вимовити... Воно пекло їй губи; але з тим більшою охотою вимовив його Санін.

— Взяти з тобою шлюб, Джемма, бути твоїм чоловіком—я більшого щастя не знаю!

Ні коханню своєму, ні своїй великодушності, ні зважливості своїй він уже не знав ніяких меж.

Почувши ці слова, Джемма, яка зупинилась була на мить, пішла ще швидше... Вона начебто хотіла втекти від цього, занадто великого і несподіваного щастя!

Але, раптом, у неї ноги підігнулися. З-за рогу провулка, за кілька кроків від неї, в новому капелюсі й новій бекеші, рівний, як стріла, завитий, як пудель, з'явився пан Клюбер. Він побачив Джемму, побачив Саніна—і, якось внутрішньо пирхнувши і перегнувши назад свій гнучкий стан, фертом пішов їм назустріч. Саніна пересмикнуло; але глянувши на Клюберівське обличчя, якому володар його, скільки в ньому вистачало уміння, силкувався надати виразу зневажливого здивування і навіть співчуття,—глянувши на це рум'яне, дурне обличчя, він раптом відчув, як гнів пройняв його—і ступив уперед.

Джемма схопила його руку і, з спокійною рішучістю подавши йому свою, подивилася просто в обличчя своєму колишньому нареченому... Той прищулився, скулився, крутнув убік—і, пробурмотівши крізь зуби: «звичайний кінець пісеньки!»—(Das alte Ende vom Liede)—подався такою жфертуватою ходою, злегка підстрибуючи...

— Що він сказав, поганець?—спитав Санін, і хотів був кинутися слідом за Клюбером; але Джемма його стримала й пішла з ним далі, уже не приймаючи руки, просуненої в його руку.

Кондиторська Розеллі показалася попереду. Джемма ще раз зупинилася.

— Dimitri, monsieur Dimitri, — сказала вона: — ми ще не ввійшли туди, ми ще не бачили мами... Якщо ви ще хочете подумати, якщо... ви ще вільні, Дмитрій.

У відповідь їй Санін міцно-міцно притиснув її руку до своїх грудей—і потяг її вперед.

— Мамо,—сказала Джемма, входячи з Саніним до кімнати, де сиділа фрау Леноре: — я привела справжнього!

Якби Джемма об'явила, що привела з собою холеру або навіть смерть, фрау Леноре, мабуть, не могла б з більшим розпачем прийняти цю звістку. Вона негайно сіла в куток, обличчям до стіни,—і залилася слізьми, майже заголовила, точнісінько, як російська селянка над труною чоловіка або сина. Спочатку Джемма так зникла, що навіть не підійшла до матері — і зупинилася, як статуя, посеред кімнати; а Санін зовсім розгубився — хоч самому вдаритися в слізи! Цілу годину тривав цей невтішний плач: цілу годину! Панталеоне розміркував, що краще зачинити надвірні двері з кондиторської, щоб хто чужий не увійшов — час був ранній. Старий сам дивувався — і в кожному разі не похвалював поспіху, який виявили і Джемма і Санін, а втім, засуджувати їх не зважувався і готовий був опікуватися ними — в разі потреби: надто вже не любив він Клюбера! Еміль вважав себе за посередника між своїм другом і сестрою — і мало не пишався тим, що як це все чудово вдалося! Він ніяк не міг зрозуміти, чого фрау Леноре так побивається, і в серці своєму він тут-таки вирішив, що жінкам, навіть найкращим, бракує здібності міркувати! Саніну доводилося найгірше за всіх. Фрау Леноре починала зойкати й відмахувалася руками, тільки-но він наближався до неї — і даремно він спробував, стоячи оддалік, кілька разів голосно вигукнути: «Прошу руки вашої дочки!» Фрау Леноре особливо гнівалася на себе за те, що: «як могла вона бути до такої міри сліпою, — і нічого не бачити!» «Якби був мій Джіован'Баттіста живий», повторяла вона крізь слізи: «нічого б цього не сталося!» — «Господи, що ж це таке?» думав Санін: «адже це безглуздо, нарешті!» Ні сам він не смів глянути на Джемму, ні вона не наважувалася звести на нього очі. Вона обмежувалася тим, що терпляче ходила коло матері, яка спочатку і її відштовхувала...

Нарешті, поволи, буря вщухла. Фрау Леноре перестала плакати, дозволила Джеммі вивести її з кутка, куди вона забилася, посадити її в крісло коло вікна й дати їй напитися води з фльор-д'оранжем; дозволила Саніну — не наблизитися... о, ні! — але принаймні залишитися в кімнаті (перше вона весь час вимагала, щоб він вийшов) — і не перепиняла його,

коли він говорив. Санін негайно скористувався з того, що настав штиль — і виявив красномовність дивовижну: навряд чи спромігся б він з таким запалом і з такою переконливістю викласти свої наміри й свої почування навіть перед Джеммою. Ці почуття були найщиріші, ці наміри — найчистіші, як у Альмавіви в «Севільському цирюльнику». Він не таїв ні від фрау Леноре, ні від самого себе невідгідної сторони цих намірів; але ці невідгоди були тільки уявні! Правда: він іноземець, з ним недавно познайомилися, не знають нічого певного ні про його особу, ні про його матеріальне становище; але він готовий привести всі потрібні докази того, що він людина порядна й не бідна; він пошлеться на найбезсумнівніші свідчення своїх земляків! Він сподівається, що Джемма буде щаслива з ним, і що він зможе усолодити її розлуку з рідними!.. Згадка про розлуку — саме це слово: «розлука» — мало не зіпсувала всієї справи... Фрау Леноре так і затремтіла вся і заметалася... Санін поспішив зауважити, що розлука буде тільки тимчасова — і що, нарешті, може, — її не буде зовсім!

Красномовність Саніна не пропала марно. Фрау Леноре почала поглядати на нього, хоча й тепер ще з болем і докором, але вже не з такою огидою й гнівом: потім вона дозволила йому підійти і навіть сісти коло неї (Джемма сиділа по другий бік); потім вона почала докоряти йому — не самими поглядами, але словами, що вже означало певне пом'якшення її серця; вона почала скаржитись, і скарги її робилися чимраз тихіші й лагідніші; вони чергувалися з запитаннями, зверненими то до дочки, то до Саніна; потім вона дозволила йому взяти її за руку і не одразу відняла її... потім вона заплакала знов — але вже зовсім іншими слізьми... Потім вона сумно усміхнулась і пожалкувала, що немає Джіован'Баттіста, але вже в іншому розумінні, ніж перше... Минула ще мить — і обоє злочинці — Санін і Джемма — уже лежали на колінах в ногах у неї, і вона клала їм по черзі свої руки на голови; — минула друга мить — і вони вже обіймали й цілували її, і Еміль, з осяяним захватом обличчям, вбіг до кімнати й теж кинувся до тісно з'єднаної групи.

Панталеоне глянув у кімнату, усміхнувся й нахмурився в один і той самий час — і, пішовши в кондиторську, відчинив надвірні двері!

Перехід від розпачу до смутку, а від нього до «тихої резиньяції» відбувся досить швидко у фрау Леноре; але й ця тиха резиньяція незабаром перетворилася в таємне задоволення, яке, одначе, всіляко приховувалося і стримувалося заради пристойності. Санін з першого дня знайомства припав до вподоби фрау Леноре; звикши до думки, що він буде її зятем, вона вже не знаходила в ньому нічого занадто неприємного, хоча й вважала, що мусить зберігати на обличчі своїм трохи ображений... швидше заклопотаний вираз. До того ж, усе, що сталося останніми днями, було таке незвичайне... Одне до одного! Як жінка практична і як мати, фрау Леноре вирішила також, що вона повинна поставити Саніну різноманітні запитання: і Санін, який, ідучи вранці на побачення з Джеммою, і в думці не мав, що він одружиться з нею,— правда, він ні про що тоді не думав, а тільки віддавався пориву своєї пристрасті,— Санін з цілковитою готовністю і, можна сказати, з азартом увійшов у свою роль, роль нареченого, і на всі запитання відповідав докладно, широко, охоче. Пересвідчившись, що він справжній, природний дворянин, і навіть трохи здивувавшись, що він не князь, фрау Леноре прибрала серйозного вигляду і— «попередила його заздалегідь»— що буде з ним зовсім безцеремонно одверта— бо до того примушує її святий обов'язок матері!— на що Санін відповідав, що він від неї іншого не сподівався, і сам її дуже просить— не жалувати його!

Тоді фрау Леноре зауважила йому, що пан Клюбер (виговивши це ім'я, вона злегка зітхнула й стулила губи, і запнулася)— пан Клюбер, *колишній* наречений Джемми, уже тепер має вісім тисяч гульденів прибутку— і рік у рік ця сума буде швидко зростати— а його, пана Саніна, який прибуток?

— Вісім тисяч гульденів,— повторив протяжно Санін.. — Це на наші гроші— близько п'ятнадцяти тисяч карбованців асигнаціями... Мій прибуток значно менший. У мене є великий маєток в Тульській губернії... При добре впорядкованому господарюванні він може дати— і навіть неодмінно мусить дати тисяч п'ять або шість... Та, якщо я стану на службу— я легко можу одержати тисячі зо дві платні.

— На службу в Росії?— скрикнула фрау Леноре.— Я, виходить, повинна розлучитися з Джеммою!

— Можна буде влаштуватися в дипломатичному відомстві, — підхопив Санін: — у мене є деякі зв'язки... Тоді служба проходить за кордоном. Або от ще що можна буде зробити — і це далеко краще за все: продати маєток й використати капітал від продажу на яке-небудь вигідне підприємство, наприклад, на удосконалення вашої кондиторської. — Санін і почував, що говорить щось недоладне, але на нього найшла незрозуміла відвага! Він гляне на Джемму, яка, відколи почалася «практична» розмова, раз у раз вставала, ходила по кімнаті, сідала знов — гляне він на неї — і нема для нього перешкод, і готовий він улаштувати все, зараз, найкращим способом — аби тільки вона не турбувалася!

— Пан Клюбєр теж хотів дати мені невелику суму на впорядкування кондиторської, — промовила, повагавшись трохи, фрау Леноре.

— Матусю! бога ради! матусю! — вигукнула Джемма по-італійськи.

— Про ці речі треба говорити заздалегідь, доню моя, — відповіла їй фрау Леноре тією ж мовою.

Вона знов звернулася до Саніна й почала його розпитувати про те, які закони існують в Росії щодо шлюбів і чи нема перешкод для одруження з католичками — як у Пруссії? — (В той час, у сороковому році, ціла Німеччина ще пам'ятала сварку пруського уряду з кельнським архієпископом за мішані шлюби). А коли фрау Леноре почула, що, одружившись з російським дворянином, її дочка сама стане двоюрянкою — вона виявила деяке задоволення. — Але ж ви повинні перше поїхати в Росію?

— Навіщо?

— А як же? Дістати дозвіл від вашого царя?

Санін пояснив їй, що це зовсім не потрібно... але во може, йому, справді, доведеться перед весіллям поїхати на зовсім невеличкий час у Росію — (він сказав ці слова — і серце в ньому болісно стиснулось, Джемма, яка дивилася на нього, зрозуміла, що воно стиснулось — і почервоніла й задумалась) — і що він постарається скористуватися своїм перебуванням на батьківщині, щоб продати маєток... в кожному разі, він вивезе звідти потрібні гроші.

— Я б також попросила вас привезти мені звідти астраханських добрих смушків на мантілю, — промовила фрау Леноре. — Я чула, що вони там на диво добрі, і на диво дешеві!

— Неодмінно, з величезною охотою привезу і вам — і Джеммі! — вигукнув Санін.

— А мені гаптовану сріблом сап'янову шапочку, — втрутився Еміль, виткнувши голову із сусідньої кімнати.

— Добре, привезу й тобі... і Панталеоне туфлі.

— Ну, навіщо це? навіщо? — зауважила фрау Леноре. — Ми говоримо тепер про серйозні речі. Але от ще що, — додала практична дама. — Ви кажете: продати маєток. Але як же ви це зробите? Ви, значить, і селян теж продасте?

Саніна неначе що в бік кольнуло. Він згадав, що, розмовляючи з пані Розеллі й її дочкою — про кріпаччину, яка, як він казав, глибоко його обурювала, він не раз запевняв їх, що ніколи і ні за що своїх селян продавати не буде, бо вважає такий продаж за неморальну річ.

— Я постараюся продати мій маєток людині, яку буду знати як людину добру, — промовив він, трохи запинаючись: — або, може, самі селяни захочуть відкупитися.

— Це найкраще, — погодилась і фрау Леноре. — А то, продавати живих людей... — Barbari!¹ — пробурчав Панталеоне, який услід за Емілем показався був коло дверей, труснув чубом — і зник.

«Погано!» подумав Санін — і крадькома поглянув на Джемму. Вона, здавалося, не чула його останніх слів. «Ну, нічого!» подумав він знову.

Таким способом тривала далі практична розмова майже до самого обіду. Фрау Леноре зовсім угамувалася під кінець — і називала вже Саніна — Димитрієм, ласкаво сварилась на нього пальцем і обіцяла помститися за його підступність. Багато й докладно розпитувала вона про його родичів, бо — «це теж дуже важливо»; зажадала також, щоб він описав їй церемонію шлюбу, як він відбувається за обрядом російської церкви, — і наперед захоплювалася Джеммою в білій сукні, з золотою короною на голові.

— Адже вона в мене вродлива, як королева, — промовила вона з материнською гордістю: — та й королів таких на світі нема!

— Другої Джемми на світі нема! — підхопив Санін.

— Так; тому-то вона і — Джемма! (Відомо, що італійською мовою Джемма значить: дорогоцінний камінь).

¹ Варвари.

Джемма кинулася цілувати свою матір... Здавалося, аж тепер вона зітхнула вільно — і тягар, що гнітив її, спав з її душі.

А Санін раптом почув себе таким щасливим, такою дитячою веселістю сповнилося його серце на думку, що от, справдилися-таки, здійснилися ті мрії, яким він недавно віддавався в цих самих кімнатах; все ество його перейнялося такою радістю, що він негайно пішов у кондиторську; він побажав неодмінно, хоч би що, поторгувати за прилавком, як кілька днів тому... «Я, мовляв, маю повне на це право! Адже я тепер своя людина!»

І він справді став за прилавок, і справді поторгував, тобто продав двом дівчаткам, що зайшли до крамниці, фунт цукерок, замість якого він відважив їм аж два, взявши з них тільки півціни.

За обідом він офіційно, як наречений, сидів поруч з Джеммою. Фрау Леноре провадила далі свої практичні міркування. Еміль раз у раз сміявся і чіплявся до Саніна, щоб той його взяв з собою в Росію. Було вирішено, що Санін поїде через два тижні. Тільки Панталеоне мав трохи похмурий вигляд, аж фрау Леноре покартала його. «А ще секундантом був!» — Панталеоне глянув спідлоба.

Джемма мовчала майже весь час, але ніколи її обличчя не було таким прекрасним і світлим. По обіді вона відкликала Саніна на хвилину в сад і, зупинившись коло тієї самої лави, де вона позавчора перебирала вишні, сказала йому: — Дмитрій, не сердься на мене, але я ще раз хочу нагадати тобі, що ти не повинен вважати себе зв'язаним...

Він не дав їй договорити...

Джемма відхилила своє обличчя. — А щодо того, про що мама згадала — пам'ятаєш? — що в нас неоднакова віра, то от!..

Вона схопила гранатовий хрестик, що висів у неї на шиї на тонкому шнурочку, сильно шарпнула й обірвала шнурочок — і подала йому хрестик.

— Коли я твоя, то й віра твоя — моя віра!

Очі Саніна були ще вогкі, коли він разом з Джеммою повернувся додому.

Над вечір усе увійшло в звичайну колію. Навіть у тресете пограли.

Санін прокинувся дуже рано на другий день. Він був на вищому щаблі людського щастя; але не це заважало йому спати, питання, життєве, фатальне питання: яким способом він продасть свій маєток якомога швидше й якомога вигідніше — турбувало його спокій. У голові його перехрещувалися найрізноманітніші плани, але нічого поки ще не з'ясувалося. Він вийшов з дому, щоб провітритися, освіжитися. З готовим проектом — не інакше — хотів він стати перед Джеммою.

Що це за постать, досить важка й товстонога, а втім, пристойно одягнена, іде перед ним, злегка перевалюючись і кульгаючи? Де бачив він цю потилицю, порослу білявими вихрами, цю голову, ніби настромлену просто на плечі, цю м'яку, гладку спину, ці пухлі, обвислі руки? Невже це — Полозов, його давній пансіонський товариш, якого він уже років п'ять як втратив з очей? Санін перегнав постать, що йшла перед ним, обернувся... Широке, жовтяве обличчя, маленькі свинячі оченята з білими віями й бровами, короткий, плоский ніс, великі, немов склеєні губи, кругле, безволосе підборіддя — і цей вираз усього обличчя кислий, ледачий і недовірливий — так, справді, це він, це Іполит Полозов.

«Чи не знов це моя зоря діє?» майнуло в думках Санина.

— Полозов! Іполите Сидоровичу! Це ти?

Постать зупинилася, звела свої малесенькі очі, підждала трохи — і, розліпивши, нарешті, свої губи, проговорила хрипуватою фістулою:

— Дмитро Санін?

— Він самий! — скрикнув Санін і стиснув одну з рук Полозова: одягнені в тісні лайкові рукавички сіропепелястого кольору, вони по-давньому безживно висіли вздовж його опуклих стегон. — Чи давно ти тут? Звідки приїхав, де зупинився?

— Я приїхав учора з Вісбадена, — відповів не поспішаючи Полозов: — робити покупки для дружини — і сьогодні-таки повертаюся до Вісбадена.

— Ах, так! Адже ти одружений — і, кажуть, з такою красунею!

Полозов повів вбік очима.— Так, кажуть.

Санін засміявся.— Я бачу, ти такий самий... флегматик, яким ти був у пансіоні.

— Навіщо мені мінятися?

— І кажуть,— додав Санін з особливим наголосом на слово «кажуть»:— що твоя дружина дуже багата.

— Кажуть і це.

— А тобі самому, Іполите Сидоровичу, хіба це невідомо?

— Я, брат, Дмитре... Павловичу? — так, Павловичу: у жінчині справи не втручаюсь.

— Не втручаєшся? Ні в які справи?

Полозов знов повів очима.— Ні в які, брат. Вона — собі окремо... ну, і я — собі окремо.

— Куди ж ти тепер ідеш? — спитав Санін.

— Тепер я нікуди не йду; стою на вулиці — і з тобою розмовляю; а от, як ми з тобою кінчимо, піду до себе в готель — і буду снідати.

— Мене за товариша — хочеш?

— Тобто,— це ти відносно сніданку?

— Так.

— Будь ласка, їсти вдвох далеко веселіше. Адже ти не горохтій?

— Не думаю.

— Ну й гаразд.

Полозов рушив вперед, Санін пішов з ним поряд. І думалося Саніну, — губи Полозова знову склеїлися, він сопів і перевалювався мовчки — думалося Саніну: яким способом пощастило цьому бовдурові підчепити вродливу і багату дружину? Сам він ні багатий, ні знатний, ні розумний; в пансіоні мав славу млявого й тупого хлопчика, сонька й ненажери — і прозивали його «слиньком». Чудасія!

«Та коли дружина його дуже багата — кажуть, вона дочка якогось відкупщика — то чи не купить вона мого маєтку? Хоч він і каже, що ні в які жінчині справи не втручається, але ж цьому поінтати віри не можна! До того ж ціну я визначу помірну, вигідну ціну! Чому не спробувати? Може, це все моя зоря діє... Вирішено! спробую!»

Полозов привів Саніна в один з найкращих готелів Франкфурта, в якому займав, певна річ, найкращий номер.

На столах і стільцях купами були наставлені картони, ящики, сувертки... «Все, брат, покупки для Марії Миколаївни!» (так звали дружину Іполита Сидоровича). Полозов сів у крісло, простогнав: «Ото спека!» і розв'язав галстук. Потім подзвонив до обер-кельнера і старанно замовив йому розкішний сніданок. «А о першій годині щоб карета була готова! Чуєте, рівно о першій!»

Обер-кельнер улесливо вклонився — і зник як раб.

Полозов розстебнув жилет. Навіть по тому, як він підіймав брови, відсапувався й морщив ніс, можна було бачити, що говорити буде для нього дуже тяжко, і що він не без деякої тривоги дожидав, чи примусить його Санін повертати язиком, чи сам візьме на себе клопіт провадити розмову?

Санін зрозумів настрій свого приятеля, і тому не захотів обтяжувати його запитаннями; обмежився тільки найнеобхіднішим; дізнався, що він два роки служив (уланом! там то, мабуть, гарний був у коротенькому мундирчику!), три роки тому одружився — і от уже другий рік перебуває за кордоном з дружиною, «яка тепер від чогось лікується у Вісбадені», — а тоді поїде в Париж. Санін теж мало розводився про своє минуле життя, про свої плани; він просто перейшов до головного, тобто заговорив про свій намір продати маєток.

Полозов слухав його мовчки, тільки зрідка поглядаючи на двері, звідки мав з'явитися сніданок. Сніданок з'явився нарешті. Обер-кельнер, з двома іншими слугами, приніс кілька блюд під срібними ковпаками.

— Це в Тульській губернії маєток? — промовив Полозов, сідаючи за стіл і затикаючи серветку за комір сорочки.

— У Тульській.

— Єфремівського повіту... Знаю.

— Ти мою Олексіївку знаєш? — спитав Санін, теж сідаючи за стіл.

— Знаю, як же. — Полозов запхав собі в рот шматок яечні з трюфелями. — У Марії Миколаївни — дружини моєї — по сусідстві є маєток... Відіткніть цю пляшку, кельнер! Земля нічогенька — тільки мужики в тебе ліс вирубали. Ти навіщо ж продаєш?

— Гроші потрібні, брат. Я б дешево продав. От би тобі купити... Згодиться.

Полозов проковтнув склянку вина, втерся серветкою і знов почав жувати — поволі й голосно.

— Та-ак, — промовив він, нарешті...— Я маєтків не купую: капіталів нема. Присунь-но масло. От хіба дружина купить. Ти з нею поговори. Якщо дорого не заправиш — вона тим не гребує... Які ж, одначе, ці німці — телепні! Не вмійють риби зварити. Здається, що може бути простіше? А ще базікають: «фатерланд, мовляв, об'єднати треба». Кельнер, прийміть цю гидоту!

— Невже ж твоя жінка сама порядкує... господарством?— спитав Санін.

— Сама. От котлети — добрі. Рекомендую. Я сказав тобі, Дмитре Павловичу, що ні в які жінчині справи я не втручаюсь — і тепер тобі те саме повторюю.

Полозов продовжував плямкати.

— Гм... Але як я з нею переговорити можу, Іполите Сидоровичу?

— А дуже просто, Дмитре Павловичу. Ідь у Вісбаден. Звідси недалечко. Кельнер, чи нема у вас, часом, англійської гірчиці? Ні? Падлюки! Тільки часу не марнуй. Ми післязавтра виїжджаємо. Дозволь, я тобі наллю чарку: з букетом вино — не кислятина.

Обличчя Полозова повеселішало й почервоніло; воно й веселішало тільки тоді, коли він їв... або пив.

— Справді... я не знаю, як це зробити?— пробурмотів Санін.

— Та чого ж тебе так раптом припекло?

— Ото ж бо й є, що припекло, брат.

— І велика сума потрібна?

— Велика. Я... як би це тобі сказати? я задумав... женитися.

Полозов поставив на стіл чарку, яку підніс був до рота.

— Женитися!— промовив він хриплим, від здивування хриплим голосом, і склав свої пухлі руки на животі.— Так несподівано?

— Так... скоро.

— Наречена — в Росії, певна річ?

— Ні, не в Росії.

— Де ж?

— Тут, у Франкфурті.

— І хто вона?

— Німкеня; тобто, ні — італійка. Тутешня жителька.

— З капіталом?

- Без капіталу.
- Виходить, кохання надто вже велике?
- Який ти кумедний! Авжеж, велике.
- І для цього тобі гроші потрібні?
- Авжеж.. авжеж.

Полозов проковтнув вино, виполоскав собі рот і руки вимив, старанно витер їх серветкою, дістав і закурив сигару. Санін мовчки дивився на нього.

— Один спосіб,— промукав, нарешті, Полозов, закидаючи назад голову й пускаючи дим тонким струмком.— Іди до жінки. Вона, як захоче, всю біду твою руками розведе.

— Та як я її побачу, жінку твою? кажеш, ви післязавтра виїжджаєте?

Полозов закрив очі.

— Знаєш, що я тобі скажу,— промовив він, нарешті, крутячи губами сигару й зітхаючи.— Іди-но ти додому, приготуйся якомога проворніше—та й приходь сюди. О першій я виїжджаю, карета в мене простора — я тебе з собою візьму. Так найкраще... А тепер я посплю. Я, брат, як поїм, неодмінно посплати мушу. Натура потребує — і я не противлюся. І ти не заважай мені.

Санін подумав, подумав — і раптом підвів голову: він зважився:

— Ну, добре, згоден — і дякую тобі. О пів на першу я тут — і ми поїдемо разом у Вісбаден. Я надіюся, дружина твоя не розсердиться...

Але Полозов уже сопів. Пробелькотав: не заважай! — погойдав ногами і заснув, як немовля.

Санін ще раз обвів поглядом його важкотілу постать, його голову, шюю, його високо піднесене, кругле, як яблуко, підборіддя — і, вийшовши з готелю, проворною ходою подався до кондиторської Розеллі. Треба було попередити Джемму.

XXXII

Він застав її в кондиторській кімнаті, разом з матір'ю. Фрау Леноре, перегнувши спину, виміряла невеликим складним футом проміжок між вікнами. Побачивши Саніна, вона випросталася й весело привітала його, трошки, правда, зніжковівши.

— У мене, з ваших учорашніх слів,—почала вона:—весь час у голові крутяться думки, як би нам поліпшити нашу крамницю. Ось тут, я гадаю, дві шафочки з дзеркальними полицями поставити. Тепер, знаєте, це в моді. І потім ще...

— Чудово, чудово, — перебив її Санін: — про все це треба буде поміркувати... Але ходіть-но сюди, я вам щось скажу. — Він взяв фрау Леноре і Джемму попід руки і повів їх до другої кімнати. Фрау Леноре стурбувалася й мірку з рук упустила. Джемма стурбувалася була також, але глянула пильно на Саніна й заспокоїлась. Обличчя його, що правда, заклопотане, виказувало одночасно веселу бадьорість і рішучість.

Він попросив обох жінок сісти, а сам став перед ними— і, вимахуючи руками та куйовдячи волосся, розповів їм усе: зустріч з Полозовим, майбутню подорож у Вісбаден, можливість продажу маєтку. — Уявіть моє щастя, — вигукнув він, нарешті: — справа так обернулася, що мені навіть, може, не буде чого їхати в Росію! І весілля ми можемо справити далеко швидше, ніж я гадав!

— Коли ви повинні їхати?— спитала Джемма.

— Сьогодні ж — через годину: мій приятель найняв карету — він мене доведе.

— Ви нам напишете?

— Негайно! Як тільки переговорю з тією дамою — зараз і напишу.

— Ця дама, ви кажете, — дуже багата?— спитала практична фрау Леноре.

— Надзвичайно! Її батько був мільйонером — і все їй лишив.

— Усе — їй самій? Ну — це ваше щастя. Тільки, глядіть, не продешевіть вашого маєтку! Будьте розважливі й тверді. Не захоплюйтесь! Я розумію ваше бажання бути якомога швидше чоловіком Джемми... але обережність насамперед! Не забудьте: чим ви дорожче продасте маєток, тим більше залишиться вам обом — і вашим дітям.

Джемма відвернулася, і Санін знов замахав руками. — У моїй обережності ви можете бути певні, фрау Леноре! Та я й торгуватися не буду. Скажу їй справжню ціну: дасть — добре; не дасть — бог з нею...

— Ви з нею знайомі... з цією дамою?— спитала Джемма.

— Я її ніколи в очі не бачив.

— І коли ж ви повернетесь?

— Якщо нічим не кінчиться наше діло — післязавтра, а якщо воно піде на лад — може, доведеться пробути зайвий день або два. В кожному разі — хвилини не загаюся. Адже я душу свою залишаю тут! Одначе, я з вами заговорився, а мені треба перед від'їздом ще додому побігти... Дайте мені руку на щастя, фрау Леноре — у нас в Росії завжди так робиться.

— Праву чи ліву?

— Ліву — ближче до серця. Приїду післязавтра — з щитом або на щиті! Мені щось каже: я вернуся переможцем! Прощайте, мої добрі, мої милі...

Він обняв і поцілував фрау Леноре, а Джемму попросив піти за ним у її кімнату — на хвилинку — бо йому треба сказати їй — щось дуже важливе... Йому просто хотілося попрощатися з нею на самоті. Фрау Леноре це зрозуміла — і не поцікавилася дізнатись, яка то була така важлива річ...

Санін ніколи ще не бував у кімнаті Джемми. Всі чари кохання, весь його вогонь, і захват, і солодкий жаж — так і спалахнули в ньому, так і вдерлися в його душу, як тільки він переступив заповітний поріг... Він кинув кругом себе розчулений погляд, упав до ніг милої дівчини й притиснув обличчя своє до її стану...

— Ти мій? — шепнула вона: — ти повернешся хутко?

— Я твій... я повернусь, — повторював він задихаючись.

— Я буду чекати тебе, мій любий!

Через кілька хвилин Санін уже біг по вулиці до себе на квартиру. Він і не помітив того, що слідом за ним, з дверей кондиторської, весь розтріпаний, вискочив Панталеоне — і щось кричав йому і потрясав і неначе грозився високо піднесеною рукою.

Рівно о першій без чверті Санін з'явився до Полозова. Коло воріт його готелю вже стояла карета, запряжена чотирма кінями. Побачивши Саніна, Полозов тільки промовив: «А! зважився?» і, надягнувши капелюх, шинель і калоші, позатикавши собі ватую вуха, хоч було літо, вийшов на ганок. Кельнери, за його вказівкою, порозклали всередині карети всі численні його покупки, пообклали місце його сидіння шовковими подушечками, торбиноч-

ками, клучочками, поставили в ноги коробку з харчами і прив'язали до козел чемодан. Полозов розплатився щедрою рукою — і, хоча ззаду, але шанобливо підтримуваний прислужливим воротарем, поліз, кречучи, в карету, сів, обім'яв гарненько все кругом себе, вибрав і закури́в сигару — і аж тоді кивнув пальцем до Саніна: «лізь, мовляв, і ти!» Санін примістився поруч нього, Полозов наказав через воротаря поштареві їхати справно — коли бажає дістати на горілку; підніжки заgrimіли, дверцята гупнули, карета покотилася.

XXXIII

Від Франкфурта до Вісбадена тепер залізницею менше години їзди; в той час екстра-пошта встигала годин за три. Коней міняли разів п'ять. Полозов чи то дрімав, чи то так похитувався, держачи сигару в зубах, і говорив дуже мало; у віконце не виглянув ні разу: мальовничими краєвидами він не цікавився і навіть заявив, що — «природа — смерть його!» Санін теж мовчав і теж не милувався краєвидами: йому було не до того. Він весь поринув у роздуми, спогади. На станціях Полозов акуратно розплачувався, визначав час за годинником і нагороджував поштарів — мало або багато, зважаючи на їх старання. На півдорозі він дістав з коробки з харчами два апельсини і, вибравши кращий, запропонував Саніну другий. Санін пильно подивився на свого супутника — і раптом засміявся.

— Чого ти? — спитав той, старанно віддираючи своїми короткими білими нігтями шкіру з апельсина.

— Чого? — повторив Санін. — Та з нашої подорожі.

— Або що? — перепитав Полозов, кладучи в рот одну з тих подовжніх скибок, на які ділиться м'якуш апельсина.

— Надто вона вже чудна. Вчора я, признатися, так само мало думав про тебе, як про китайського імператора, — а сьогодні я їду з тобою продавати свій маєток твоїй дружині, про яку теж не маю найменшої уяви.

— Усяко буває, — відповів Полозов. — Ти тільки поживи довше — всього надивишся. Наприклад, можеш ти собі уявити мене під'їжджачим в ординарці? А я під'їжджав; а великий князь Михайло Павлович скомандував: «Риссю, риссю, цього товстого корнета! Додай рисі!»

Санін почував у себе за вухом.

— Скажи мені, будь ласка, Іполите Сидоровичу, яка твоя дружина? Вдача у неї яка? Мені ж бо це треба знати.

— Йому добре командувати: «риссю!»— з раптовим запалом підхопив Полозов:— а мені ж... мені ж ото як? Я й подумав: візьміть ви собі ваші чини та еполети— ну їх до бога! Так... ти про дружину питаєш? Що— дружина? Людина, як усі. Пальця їй у рот не встромляй— вона цього не любить. Головне— говори якомога більше... щоб посміятися було з чого. Про кохання своє розкажи, або що... та щоб утішніше, знаєш.

— Як утішніше?

— Та так. Адже ти мені казав, що закоханий, женитися хочеш. Ну, от, ти це й опиши.

Санін образився.— Що ж ти в цьому бачиш смішного?

Полозов тільки очима повів. Сік від апельсина тік по його підборідді.

— Це твоя дружина тебе у Франкфурт по покупки посилала?— спитав Санін, трохи згодом.

— Авжеж вона.

— Які ж то покупки?

— Звісно: іграшки.

— Іграшки? хіба в тебе є діти?

Полозов аж відсунувся від Саніна.— Отакої! З якої речі в мене будуть діти? Жіночі коліфіше... Убрання. Туалет.

— Ти хіба на цьому розумієшся?

— Розуміюсь.

— Чого ж ти мені казав, що ні до чого жінчиного не втручаєшся?

— До іншого не втручаюсь. А це... нічого. З нудьги— можна. Та й жінка на смак мій звіряється. Я ж і торгуюся здорово.

Полозов починав говорити уривчасто; він уже стомився.

— І дуже дружина твоя багата?

— Та воно багата. Тільки більше для себе.

— Проте, здається, і ти поскаржитись не можеш?

— На те я чоловік. Ще б пак мені не користуватися! І корисна ж я їй людина! Їй зо мною— лафа! Я— зручний.

Полозов витер обличчя фуляром і тяжко фукнув: «змилуйся, мовляв; не примушуй ще вимовляти слова. Бачиш, як це мені трудно».

Санін дав йому спокій і знов поринув у свої думки.

Готель у Вісбадені, перед яким зупинилася карета — просто-таки скидався на палац. Дзвінки негайно задзвеніли в його надрах, знялася метушня й біганина; гарні на вигляд люди в чорних фраках застрибали коло головного входу; залитий золотом швейцар з розмаху одчинив дверцята карети.

Наче якийсь тріумфатор вийшов Полозов і почав сходити по застелених килимами й пахучих сходах. До нього підлетів чоловік, теж дуже гарно одягнений, але з російським обличчям — його камердинер. Полозов зауважив йому, що відтепер буде завжди брати його з собою, — бо напередодні, у Франкфурті, його, Полозова, залишили на ніч без теплої води! Камердинер зобразив жах на обличчі, — і, проворно нахилившись, скинув з пана калоші.

— Марія Миколаївна дома? — спитав Полозов.

— Дома. Звольте одягатися. У графині Ласунської звольте обідати.

— А! в цієї!. Стривай. Там речі в кареті, все вийми сам і повнось. А ти, Дмитре Павловичу, — додав Полозов: — візьми собі кімнату, та через три чверті години й приходь. Пообідаємо разом.

Полозов поплив далі, а Санін замовив собі номер з простіших — і, упорядкувавши свій туалет та відпочивши трошки, — пішов у величезний апартамент, зайнятий його світлістю (Durchlaucht) князем фон-Полозоф.

Він застав цього «князя», як той сидів на розкішному оксамитному кріслі посеред пишного салону. Флегматичний приятель Саніна встиг уже ванну взяти і прибратися в розкішний атласний шлагфрок; на голову він надягнув малинову феску. Санін наблизився до нього і якийсь час розглядав його. Полозов сидів непорушно, як ідол; навіть обличчя до нього не повернув, навіть бровою не повів, звуку не видав. Видовище було, істинно, величне! Помилувавшись ним хвилини зо дві, Санін хотів був заговорити, порушити цю священну тишу — коли раптом двері до сусідньої кімнати відчинилися, і на порозі з'явилася молода, вродлива дама в білій шовковій сукні, з чорним мереживом, в брильянтах на руках і на шії — сама Марія Миколаївна Полозова. Її густе, русяве волосся падало з обох боків голови — заплетеними, але не підібраними косами.

— Ах, вибачте!— проговорила вона з напівзбентеженою, напівглумливою усмішкою, вмить прихопивши рукою кінець одної коси і втупивши в Саніна свої великі, сірі, світлі очі.— Я не думала, що ви вже прийшли.

— Санін, Дмитро Павлович, приятель мій з дитинства,— промовив Полозов, так само не обертаючись до нього і не встаючи, але показуючи на нього пальцем.

— Так... знаю... Ти мені вже казав. Дуже рада познайомитися. Але я хотіла попросити тебе, Іполите Сидоровичу... Моя покоївка сьогодні якась нетямуща...

— Зачіску тобі зробити?

— Так, так, будь ласка. Вибачте, — повторила Марія Миколаївна з такою ж усмішкою, кивнула головою до Саніна і, швидко повернувшись, зникла за дверима, лишивши за собою хвилину, але гармонійне враження прегарної шні, ливних пліч, дивного стану.

Полозов підвівся — і, важко перевалюючись, вийшов у ті самі двері.

Санін жодної секунди не сумнівався в тому, що хазяйка чудово знала про його присутність у салоні «князя Полозова»; весь форс полягав у тому, щоб показати своє волосся, яке було, справді, гарне. Санін внутрішньо навіть зрадів з цієї витівки пані Полозової: коли, мовляв, захотіли мене вразити, покрасуватися передо мною — може, хто знає? і щодо ціни на маєток будуть податливіші. Його душа так була сповнена Джеммою, що всі інші жінки уже не мали для нього ніякої ваги: він ледве помічав їх; і цього разу він обмежився лише тим, що подумав: «так, правду казали мені: ця пані хоч куди!»

А коли б він був не в такому винятковому душевному стані, він, певно, інакше висловився б: Марія Миколаївна Полозова, в дівочтві Колишкіна, була дуже визначна особа. І не те, щоб вона була надприродна красуня: в ній навіть досить виразно позначилися сліди її плебейського походження. Лоб у неї був низький; ніс трохи м'ясистий і кирпатий; ні тонкістю шкіри, ні красою рук і ніг вона похвалитися не могла, — але яку це все мало вагу? Не перед «святиною краси», кажучи словами Пушкіна, зупинився б усякий, хто зустрівся б з нею, а перед чарами дужого, чи то російсько-

гю, чи то циганського, квітучого жіночого тіла... і не мимоволі зупинився б він!

Але образ Джемми охороняв Саніна, як та потрійна броня, про яку співають віршописці.

Хвилини через десять Марія Миколаївна з'явилася знов, у товаристві свого чоловіка. Вона підійшла до Саніна... а хода у неї була така, що деякі диваки за тих, на жаль, уже далеких часів — від самої цієї ходи божеволіли. «Ця жінка, коли йде до тебе, неначе все щастя твого життя тобі назустріч несе», говорив один з них. Вона підійшла до Саніна — і, простягнувши йому руку, промовила своїм ласкавям і немов стриманим голосом по-російськи: «Ви мене дочекаєтесь, правда? Я повернуся хутко».

Санін нахилився шанобливо, а Марія Миколаївна уже зникала за порт'єрою вихідних дверей — і, зникаючи, знов повернула голову назад через плече — і знов усміхнулась, і знов залишила за собою таке ж, як перше, гармонійне враження.

Коли вона усміхалася — не одна й не дві, а цілих три ямочки позначалися на кожній щоці — і її очі усміхалися більше ніж губи, ніж її червоні, довгі, смачні губи, з двома малесенькими родимками на лівому їх боці.

Полозов увалився в кімнату — і знов умістився на кріслі. Німував він як і перше; але чудна усмішка від часу до часу надимала його безбарвні й уже зморшені щокни.

Він був старкуватий, хоча всього на три роки старший від Саніна.

Обід, яким він почастивав свого гостя, певна річ, задовольнив би найвибагливішого гастронома, але Саніну він здався нескінченним, нестерпним! Полозов їв поволі, «з смаком, до пуття, з перелюшечками», уважно нахилиючись над тарілкою, нюхаючи мало не кожний шматок; спершу пополоشه собі рот вином, потім уже проковтне й губами поплямає... А за печеною він раптом розговорився — але про що? Про мериносів, яких збирався зписати цілу огару. — та так докладно, з такою ніжністю, вживаючи весь час зменшених імен. Випивши чашку гарячого, як окріп, кофе — (він кілька разів, слізливо-роздратованим голосом, нагадав кельнеру, що напередодні йому подали кофе — холодне, холодне, як лід!) — і прикусивши гаванську сигару своїми жовтими, кривими зубами — він, за звичаєм своїм, задрімав, на

велику втіху Саніна, який почав ходити сюди й туди нечутними кроками по м'якому килиму — і мріяти про те, як він буде жити з Джеммою і з якою звісткою повернеться до неї. Однак, Полозов прокинувся, як він сам зауважив, раніше ніж звичайно, — він проспав всього півтори години, і, випивши склянку зельтерської води з льодом, та проковтнувши ложку з вісім варення, російського варення, яке приніс йому камердинер у темнозеленому, справжньому «київському» слоїку і без якого він, за його словами, жити не міг — він уп'явся припуклими очима в Саніна й спитав його, чи не хоче він пограти з ним в дурні? Санін охоче погодився, він боявся, щоб Полозов знов не заговорив про баранців та про ягничок, та про курдючки з сальцем. Хазяїн і гість — обидва перейшли у вітальню, кельнер приніс карти — і почалася гра, певна річ, не на гроші.

За цією невинною розвагою застала їх Марія Миколаївна, повернувшись від графині Ласунської.

Вона голосно засміялася, тільки-но увійшла до кімнати і побачила карти й розкритий ломберний стіл... Санін скочив з місця, але вона вигукнула: «Сидіть, грайте. Я зараз переодягнуся й до вас повернусь», — і знову зникла, прошелеставши сукнею і стягаючи рукавички на ходу.

Вона, справді, повернулася дуже швидко. Свою розкішну сукню вона замінила на шовкову широку блузу бузкового кольору з розкритими висячими рукавами; товстий кручений шнурок охоплював її талію. Вона підсіла до чоловіка — і діждавшись, що він залишився в дурнях, сказала йому: «Ну, пампушка, досить! (при слові: «пампушка» Санін з подивом глянув на неї — а вона весело усміхнулася, відповідаючи поглядом на його погляд і показуючи усі свої ямочки на щоках) — досить; я бачу, ти спати хочеш; цілуй ручку та й іди; а ми з паном Саніним поговоримо вдвох».

— Спати я не хочу, — промовив Полозов, тяжко встаючи з крісла: — а піти — піду, і ручку поцілую. — Вона підставила йому свою долоню, не перестаючи усміхатися й дивитися на Саніна.

Полозов теж глянув на нього — пішов, не попрощавшись.

— Ну, розкажіть, розкажіть, — жваво промовила Марія Миколаївна, разом кладучи обидва оголених лікті на стіл і нетерпляче постукуючи нігтями однієї руки об нігті другої. — Правда, ви, кажуть, одружуєтесь?

Сказавши ці слова, Марія Миколаївна аж голову трошки набік нахилила, щоб пильніше й гостріше заглянути Саніну в очі.

XXXV

Розв'язне поводження пані Полозової, мабуть, попервах збентежило б Саніна — хоч він новаком не був і вже потерся між людьми — якби у самій цій вільності й фамільярності він знов-таки не побачив гарної ознаки для своєї справи. «Будемо погурати капризам цієї багатой пані», вирішив він собі — і так само невимушено, як вона його питала, відповів їй:— Так, я одружуюсь.

— З ким? З іноземкою?

— Так.

— Ви недавно з нею познайомилися? У Франкфурті?

— Так.

— І хто вона така? Можна дізнатися?

— Можна. Вона дочка кондитора.

Марія Миколаївна широко розплющила очі й підвела брови.

— Та це ж чудово,— промовила вона повільним голосом: — це диво! Я вже гадала, що таких юнаків, як ви, на світі більше не водиться. Дочка кондитора!

— Вас це, я бачу, дивує,— зауважив, не без почуття гідності, Санін:— але, по-перше, у мене зовсім немає тих забобонів...

— *По-перше*, це мене нітрохи не дивує,— перебила Марія Миколаївна:— забобонів і в мене нема. Я сама дочка мужика. Ага? маєте? Мене дивує й тишить те, що от людина не боїться любити. Адже ви її любите?

— Так.

— Вона дуже гарна з себе?

Саніну стало трохи прикро від цього останнього запитання... Проте відступати вже не приходилося.

— Ви знаєте, Маріє Миколаївно, — почав він: — кожній людині обличчя її коханої здається найкращим від усіх інших, але моя наречена — справді красива.

— Справді? В якому роді? італійському? античному?

— Так; у неї дуже правильні риси.

— У вас нема при собі її портрета?

— Нема. (В той час про фотографії ще й згадки не було. Дагерротипи ледве почали поширюватися).

— Як її звать?

— Її ім'я — Джемма.

— А ваше — як?

— Дмитро.

— По батькові?

— Павлович.

— Знаєте щоб, — промовила Марія Миколаївна все тим самим повільним голосом: — ви мені дуже подобається, Дмитре Павловичу. Ви, мабуть, хороша людина. Дайте-но мені вашу руку. Будемо приятелями.

Вона міцно потиснула його руку своїми гарними, білими, сильними пальцями. Її рука була не набагато менша від його руки, — але значно тепліша й гладша, і м'якша, і живіша.

— Тільки, знаєте, щоб мені спадає на думку?

— Що?

— Ви не розсердитесь? Ні? Вона, ви кажете, ваша наречена. Але хіба... хіба це неодмінно було потрібне?

Санін нахмурився. — Я вас не розумію, Маріє Миколаївно.

Марія Миколаївна засміялася тихесенько — і, струснувши головою, відкинула назад волосся, що падало їй на щоки. — Та він справді чудовий, — промовила вона не то задумано, не то неуважно. — Рицар! Отже ж вірте після цього людям, які кажуть, що ідеалісти всі перевелися!

Марія Миколаївна весь час говорила по-російськи на диво чистою, просто московською мовою — народного, не дворянського штибу.

— Ви, певно, дома виховувалися, в старосвітському, побоязливому сімействі? — спитала вона. — Ви якої губернії?

— Тульської.

— Ну, то ми земляки. Мій батько?.. Адже вам відомо, хто був мій батько?

— Так, відомо.

— Він у Тулі народився... Туляк був. Ну, гаразд... (Це «гаразд» Марія Миколаївна вимовила зовсім по-міщанському — ось так: «гаразз»). Ну, тепер до діла берімося.

— Тобто... як же це так, до діла братися? Що ви хочете цим сказати?

Марія Миколаївна примружилася. — Та ви чого сюди приїхали? (Коли вона мружила очі, вираз їх робився дуже ласка-

вим і трохи насмішкуватим; коли ж вона розкривала їх на всю величність — у їх ясному, майже холодному блиску проступало щось недобре... щось загрозливе. Особливої краси надавали її очам — її брови, густі, трохи насуплені, справжні соболині).— Ви хочете, щоб я у вас купила маєток? Вам потрібні гроші на ваше одруження? Чи так?

— Так, потрібні.

— І багато вам їх потрібно?

— На перший час я б задовольнився кількома тисячами франків. Ваш чоловік мій маєток знає. Ви можете порадитися з ним — а я б узяв ціну недорого.

Марія Миколаївна повела головою направо й наліво.— *По-перше*,— почала вона, відокремлюючи слово від слова і вдаряючи кінцями пальців по вилозі Санінського сюртука: — я не маю звички радитися з чоловіком, хіба що про туалет — він на це в мене молодець; *а по-друге*, навіщо ви кажете, що ви ціну визначите недорого? Я не хочу скористуватися з того, що ви тепер дуже закохані й готові на всякі жертви... Я ніяких жертв од вас не прийму. Як? Замість того, щоб заохочувати в вас... ну, як би це сказати краше?.. благородні почуття, чи що? я з вас шкуру здиратиму? Я до цього не звикла. Коли трапиться, я людей не милую — тільки не таким способом.

Санін ніяк не міг зрозуміти, що вона — сміється з нього, чи говорить серйозно? а тільки думав: «О, та з тобою треба бути на сторожі!»

Слуга увійшов з російським самоваром, чайним приладдям, вершками, сухарями і т. ін., на великому підносі, порозставляв усе добро на столі між Саніним і пані Полозовою — і вийшов.

Вона налила йому чашку чаю. — Ви не гидуєте? — спитала вона, кидаючи йому цукор у чашку пальцями... а щипчики лежали тут-таки.

— Даруйте!.. Від такої прекрасної руки...

Він не закінчив фрази і мало не захлинувся, ковтаючи чай, а вона уважно й ясно дивилася на нього.

— Я тому згадав про недорого ціну мого маєтку,— казав він далі:— що ви тепер перебуваєте за кордоном, отже я не можу думати, що у вас багато вільних грошей, нарешті, я сам почуваю, що продаж... або купівля маєтку в таких умовах є щось ненормальне, і я повинен взяти це до уваги.

Санін плутався й збивався, а Марія Миколаївна поволі відхилилася на спинку крісла, склала руки хрестом і дивилася

на нього все тим самим уважним і ясним поглядом. Він нарешті замовк.

— Нічого, говоріть, говоріть,— промовила вона, ніби приходячи йому на допомогу:— я вас слухаю — мені приємно вас слухати, говоріть.

Санін почав описувати свій маєток, скільки в ньому десятин, і де він розташований, і які в ньому господарські вгіддя, і які можна з нього мати прибутки... згадав навіть про мальовничу місцевість, де побудовано садибу; а Марія Миколаївна весь час дивилася та дивилася на нього — чимраз ясніше й пильніше, і губи її ледве-ледве ворушилися, без усміху: вона покусувала їх. Йому стало ніяково, нарешті; він замовк удруге.

— Дмитре Павловичу,— почала Марія Миколаївна— і задумалась... — Дмитре Павловичу,— повторила вона...— знаєте що: я певна, що купівля вашого маєтку — дуже вигідна для мене афера і що ми зійдемося; але ви повинні мені дати... два дні — так, два дні строку. Адже ви можете на два дні розлучитися з вашою нареченою? Довше я вас не держатиму проти вашої волі — даю вам слово честі. Та коли вам потрібні негайно п'ять, шість тисяч франків, я з великою охотою готова запропонувати вам їх — а потім ми порахуємося.

Санін підвівся. — Я мушу дякувати вам, Маріє Миколаївно, за вашу широкую приязню готовність зробити послугу людині, майже зовсім вам не знайомій... Та коли вже вам неодмінно так хочеться, то я волію діждатися вашого вирішення про мій маєток — лишуся тут на два дні.

— Так; мені так хочеться, Дмитре Павловичу. А вам буде дуже тяжко? Дуже? Скажіть.

— Я люблю свою наречену, Маріє Миколаївно — і розлука з нею мені не легка.

— Ах, ви золота людина! — зітхнувши промовила Марія Миколаївна. — Обіцяю не дуже мучити вас. Ви йдете?

— Уже пізно, — зауважив Санін.

— А вам треба відпочити від дороги — і від гри в дурні з моїм чоловіком. Скажіть — ви Іполиту Сидоровичу, моему чоловікові, великий приятель?

— Ми виховувалися в одному пансіоні.

— І він уже тоді був такий?

— Який «такий?» — спитав Санін.

Марія Миколаївна раптом засміялася так, що все обличчя її почервоніло, піднесла хустку до губ, встала з крісла — і,

похитуючись, як стомлена, підійшла до Саніна і простягла йому руку.

Він уклонився — і попрямував до дверей.

— Будь ласка, завтра якомога раніше приходьте—чуєте?— крикнула вона йому вслід. Він глянув назад, виходячи з кімнати і побачив, що вона знов сіла в крісло — і закинула обидві руки за голову. Широкі рукави блузи скотилися майже до самих пліч — і не можна було не признатися, що поза цих рук, що вся ця постать була чарівно-прекрасна.

XXXVI

Довго ще після опівночі горіла лампа в кімнаті Саніна. Він сидів за столом і писав до «своєї Джемми». Розповів їй усе; описав їй Полозових — чоловіка й жінку — а втім, більше розводився про власні почуття — і кінчив тим, що призначив їй побачення через три дні!!! (з трьома знаками оклику). Вранці-рано він відніс цього листа на пошту і пішов прогулятися по саду Кургауза, де вже грала музика. Народу було ще мало; він постояв перед альтанкою, в якій містився оркестр — послухав попури з «Роберта-Диявола», — і, напившись кофе, пішов у бокову, відлюдну алею, сів на лаву — і задумався.

Ручка зонтика проворно — і досить міцно — постукала його по плечах. Він стрепенувся.. Перед ним, у легкій, сірозеленій барежевій сукні, в білому тюлевому капелюшку, у шведських рукавичках, свіжа й рожева, як літній ранок, але з неznиклою ще млостю безтурботного сну в рухах і в поглядах, стояла Марія Миколаївна.

— Здрастуйте, — промовила вона. — Я сьогодні посилала до вас, та ви вже пішли. Я щойно випила свою другу склянку — мене, ви знаєте, примушують тут воду пити — б'г відає, навіщо... чи тож я не здорова? І от я повинна гуляти цілу годину. Хотите ви бути моїм супутником? А тоді ми кофе нап'ємося.

— Я вже пив, — промовив Санін, встаючи: — але я дуже радий гуляти з вами.

— Ну, то дайте ж мені вашу руку... Не бійтесь: вашої нареченої тут нема — вона вас не побачить.

Санін силувано усміхнувся. Він зазнавав неприємного відчуття щоразу, коли Марія Миколаївна згадувала про Джем-

му. Проте він поспішно й слухняно нахилився... Рука Марії Миколаївни поволі і м'яко лягла на його руку — і ковзнулася по ній, і наче пригорнулася до неї.

— Ходімо—от сюди,—сказала вона йому, закинувши розкритий зонтик на плече. — Я в тутешньому парку як дома: поведу вас по гарних місцях. І знаєте що: (вона часто вживала цих двох слів) — ми з вами не будемо говорити тепер про цю купівлю; ми про неї після сніданку гарненько побалакаємо; а ви повинні мені тепер розказати про себе... щоб я знала, з ким я маю діло. А після, коли хочете, я вам про себе розкажу. Згода?

— Але, Маріє Миколаївно, що може бути для вас цікавого...

— Стривайте, стривайте. Ви мене не так зрозуміли. Я з вами не кокетувати хочу. — Марія Миколаївна здвинула плечима. — У нього наречена, як стародавня статуя, а я буду з ним кокетувати?! Але у вас товар — а я купець. Я й хочу знати, який у вас товар. Ану, покажіть — який він? Я хочу знати не тільки що я купую, але й у кого я купую. Таке було правило мого батька. Ну, починайте... Ну, хоч не з дитинства — ну, от — чи давно ви за кордоном? І де ви були досі? Тільки йдіть повільніше — нам нема куди поспішати.

— Я сюди прибув з Італії, де я пробув кілька місяців.

— А у вас, видно, особливий потяг до всього італійського? Дивно, що ви не там знайшли свій предмет. Ви любите мистецтво? картини? чи більше — музику?

— Я люблю мистецтво... Я все прекрасне люблю.

— І музику?

— І музику теж.

— А я її зовсім не люблю. Подобаються мені тільки російські пісні — і то в селі, і то весною — з танцями, знаєте... Червоні кумачі, піднизі¹, на вигоні молоденька травиця; димком грохл пахне... чудово! Та не про мене річ. Говоріть же, розкажіть.

Марія Миколаївна сама йшла, а сама раз у раз поглядала на Саніна. Вона була висока на зріст — її обличчя приходилося майже врівні з його обличчям.

Він почав розказувати — спочатку неохоче, невміло — а потім розговорився, розбалакався навіть. Марія Миколаївна дуже розумно слухала; до того ж вона сама здавалася такою одвертою, що мимоволі викликала й інших на одвертість. Вона

¹ Піднизь (поднизь) —прикраса на голові дівчини.

мала той великий дар невимушеного поводження — *le terrible don de la familiarité*¹, про який згадує кардинал Ретц. Санін говорив про свої подорожі, про життя в Петербурзі, про свою молодість... Коли б Марія Миколаївна була світською дамою, з витонченими манерами — він ніколи б так не розпустився: але вона сама називала себе добрим молодцем, що не терпить ніяких церемоній; вона саме так відрекомендувала себе Саніну. І разом з цим цей «добрий молодець» йшов поряд нього котячою ходою, злегка притуляючись до нього, і заглядав йому в обличчя; — і йшов він в образі молодої жіночої істоти, від якої так і віяло тією діймаючою й м'якою, тихою й жагучою спокую, якою уміють діяти нашого брата-грішника, хисткого мужчину, одні тільки — і то деякі, і то не чисті, а з належною домішкою — слов'янські натурі!

Прогулянка Саніна з Марією Миколаївною, розмова Саніна з Марією Миколаївною тривала понад годину. І ні разу вони не зупинялися — весь час ішли та й ішли по безконечних алеях парку, то підіймаючись угору і на ходу милуючись краєвидом, то сходячи в долину і ховаючись у непроникливу тінь — і весь час рука з рукою. Часом Саніну навіть прикро робилося: він з Джеммою, з своєю милою Джеммою, ніколи так довго не гуляв... а тут ця пані заволоділа ним — та й квит! — Ви не стомилися? — питав він її не один раз. — Я ніколи не стомлююся, — відповідала вона. Зрідка їм траплялися гуляючі; майже всі їй кланялися — дехто шанобливо, інші навіть підлесливо. Одному з них, досить гарному, елегантно вдягнутому брнетові вона крикнула здаля, з найкращим паризьким акцентом: «Comte, vous savez, il ne faut pas venir me voir — ni aujourd'hui, ni demain»². Той скинув, мовчки, капелюх і низько вклонився.

— Хто це? — спитав Санін, за поганою звичкою — «цікавитися», властивою всім росіянам.

— Це? Один французик — їх тут багато крутиться... До мене залицяється — теж. Одначе пора кофе пити. Ходімо додому; ви либонь уже встигли зголодніти. Мій старий, мабуть, тепер очі продер.

«Старий! Очі продер!!» повторив собі Санін... «І говорить так чудово по-французькому... Що за дивачка!»

¹ Странний дар фамільярності.

² Граф, ви знаєте, не приходьте до мене ні сьогодні, ні завтра.

Марія Миколаївна не помилилася. Коли вона разом з Саніним повернулися до готелю — «старий» або «пампушка», сидів уже, з незмінною фескою на голові, перед накритим столом.

— А я тебе прождався: — вигукнув він, скрививши кислу мину. — Хотів уже кофе без тебе пити.

— Нічого, нічого, — весело відказала Марія Миколаївна. — Ти сердився? Це тобі здорово: а то ти зовсім застигнеш. Я, от, гостя привела. Дзвони швидше! Будем пити кофе, кофе — найкраще кофе — в саксонських чашках, на білій як сніг скатертині!

Вона скинула капелюшок, рукавички — і заплескала в долоні.

Полозов глянув на неї спідлоба.

— Чого це ви сьогодні так розскакалися, Маріє Миколаївно? — промовив він півголосом.

— А не ваше діло, Іполите Сидоровичу! Дзвони! Дмитре Павловичу, сідайте — і пийте кофе вдруге! Ах, як весело наказувати! Іншої приємності на світі нема!

— Коли слухаються, — пробурчав знов чоловік.

— Саме так, коли слухаються! Тим-то мені й весело, особливо з тобою. Правда, пампушка? А от і кофе.

На величезному підносі, з яким з'явився кельнер, лежала також і театральна афішка. Марія Миколаївна одразу захопилася за неї.

— Драма! — промовила вона з обуренням: — німецька драма. Все одно: краще, ніж німецька комедія. Звеліть мені взяти ложу-бенуар — або ні... краще Fremden-Loge¹, — звернулася вона до кельнера. — Чуєте: неодмінно Fremden-Loge!

— А якщо Fremden-Loge уже взяв його превосходительство директор міста — (seine Excellenz der Heer Stadt-Director), — намілився доповісти кельнер.

— Дайте його превосходительству десять талерів — а щоб ложа в мене була! Чуєте!

Кельнер покійно й сумно нахилив голову.

— Дмитре Павловичу, ви поїдете зо мною в театр? Німецькі актори жахливі! — але ви поїдете... Так? Так! Який ви чемний! Пампушка, а ти не підеш.

— Як скажеш, — проговорив Полозов у чашку, яку підніс до рота.

¹ Ложа для іноземців.

— Знаєш що: лишайся. Ти в театрі весь час спиш — та й по-німецькому ти розумієш погано. Ти краще от що зроби: напиши відповідь управителеві — пам'ятаєш, про наш млин... про селянське мливо. Скажи йому, що я не хочу, не хочу і не хочу! Ось тобі й робота на цілий вечір...

— Слухаю,— зауважив Полозов.

— Ну, от і прекрасно. Ти в мене розумний. А тепер, панове, коли ми вже заговорили про управителя, будемо розмовляти про головну нашу справу. От, як тільки кельнер прибере зі столу, ви нам усе розкажете, Дмитре Павловичу, про свій маєток, як, що, за яку ціну продаєте, скільки хочете завдатку вперед, — словом, усе! (Нарешті,— подумав Санін, — слава богу!) Ви вже мені дещо розказали, сад свій, пам'ятаю, чудово описали — та «пампушки» при тому не було... Нехай він послухає — все що-небудь буркне! Мені дуже приємно думати, що я можу допомогти вам одружитися — та я ж обіцяла вам, що після сніданку поговорю з вами: а я завжди додержую своїх обіцянок; — правда, Іполите Сидоровичу?

Полозов потер собі обличчя долонею. — Що правда, то правда, ви нікого не обманюєте.

— Ніколи! і ніколи нікого не обманю. Ну, Дмитре Павловичу, — викладайте діло, як ми висловлюємось у сенаті.

XXXVII

Санін заходився «викладати діло» — тобто знову, вдруге, описувати свій маєток, але вже не торкаючись краси природи — і від часу до часу посилаючись на Полозова, для ствердження наведених «фактів і цифр». Але Полозов тільки хмикав і головою похитував — на знак згоди, чи незгоди — цього, здається, сам чорт не розібрав би. А втім, Марія Миколаївна й не потребувала його участі. Вона виявила такі комерційні й адміністративні здібності, що залишалось тільки дивуватися! Всі таємниці господарства були їй чудово відомі; вона про все акуратно розпитувала, всього докопувалася; кожне її слово влучало в ціль, ставило крапку просто над і. Санін не сподівався подібного іспиту: він не приготувався. І тривав цей іспит аж півтори години. Санін зазнавав усіх відчужень підсудного, що сидить на вузькій лавочці перед суворим і проникливим суддею. «Та це допит!» — тоскно шепотів він про себе.

Марія Миколаївна весь час посміхалася, немов жартувала: але від того Саніну не було легше; а коли протягом «дониту» виявилось, що він не зовсім виразно розумів значення слів: «переділ» і «рілля» — то його аж піт пройняв...

— Ну, гаразд! — вирішила нарешті Марія Миколаївна. — Ваш маєток я тепер знаю... не гірше від вас. Яку ж ціну ви визначите за душу? (В той час ціни маєткам, як відомо, визначалися по душах).

— Та... я гадаю... менше як п'ятсот карбованців взяти не можна, — насилу промовив Санін. (О, Панталеоне, Панталеоне, де ти? Ось коли б тобі довелося знов вигукнути: Barbari!)

Марія Миколаївна звела очі до неба, ніби обдумуючи.

— Що ж? — промовила вона нарешті. — Ця ціна мені здається підходящою. Але я виговорила собі два дні часу — і ви повинні подождати до завтра. Я гадаю, що ми договоримось — і тоді ви скажете, скільки вам треба буде завдатку. А тепер *basta così!* — підхопила вона, помітивши, що Санін хотів щось заперечити. — Досить ми віддали часу святим отцям карбованцям... *à demain les affaires!*² Знаєте що: я тепер відпускаю вас... (вона глянула на емалевий годинничок, застромлений у неї за поясом)... до третьої години... Треба ж дати вам відпочинок. Ідіть, пограйте в рулетку.

— Я ніколи в азартні гри не граю, — зауважив Санін.

— Справді? Та ви просто бездоганні. А втім, і я не граю. Безглуздя кидати гроші на вітер — напевне. Але підіть у гральну залу, подивіться на фізіономії. Трапляються дуже कुмедні. Стара є там одна, з фероньєркою і з вусами — чудо! Наш князь там один — теж гарний. Постає велична, ніс наче в орла, а поставить талер — та й хреститься крадькома під жилеткою. Читайте журнали, гуляйте, одне слово, робіть, що хочете... А о третій годині я вас дожидаю... *du pied ferme*³. Треба буде якомога раніше пообідати. Театр у цих смішних німців починається о пів на сьому... — Вона простягла руку. — *Sans rancune, n'est-ce pas?*⁴

— Даруйте, Маріє Миколаївно, за що я буду на вас ремствувати?

¹ Доволі.

² Справи на завтра!

³ З остаточним вирішенням.

⁴ Не пам'ятати лиха — правда?

— А за те, що я вас мучила. Заждіть, я вас ще не так,— додала вона, примруживши очі, і всі її ямочки разом виступили на зашарілих щоках.— До побачення!

Санін вклонився і вийшов. Веселий сміх розітнувся услід за ним — і в люстрі, мимо якого він проходив у цю мить, відбилася сцена: Марія Миколаївна насунула своєму чоловікові його феску на очі, а він безсило борсався обома руками.

XXXVIII

О! як глибоко й радісно зітхнулося Саніну, тільки-но він опинився у себе в кімнаті! А так: Марія Миколаївна правду сказала — йому треба було відпочити, відпочити від усіх цих нових знайомств, стикань, розмов, від цього чаду, що поїняв йому голову, душу — від цього негаданого, непроханого зближення з жінкою, такою чужою йому! І коли ж усе це діється? мало не на другий день після того, як він довідався, що Джемма його кохає, як він став її женихом! Та це ж блюзнірство! Тисячу разів просив він в думці пробачення у своєї чистої, непорочної голубки — хоч він власне ні в чому обвинуватити себе не міг; тисячу разів цілував хрестик, що вона дала. Коли б він не мав надії скоро й щасливо скінчити справу, в якій приїхав у Вісбаден — прожогом кинувся б він звідти; назад — у милий Франкфурт, у той дорогий, тепер уже рідний йому дім, до неї, до коханих її ніг... Та нічого не вдієш! Треба випити фіял до дна, треба одягтися, іти обідати — а звідти в театр. Коли б хоч завтра вона його швидше відпустила!

Ще одно його бентежило, його сердило: він з коханням, з розчуттям, з вдячним захватом думав про Джемму, прожиття з нею удвох, про щастя, яке його дожидало в майбутньому і тимчасом ця чудна жінка, ця пані Полозова невідступно витала... Ні! не витала — стирчала... саме так, з особливою зловтіхою висловився Санін — *стирчала* перед його очима — і не міг він спекатися її образу, не міг не чути її голосу, не згадувати її розмов — не міг не відчувати навіть того особливого запаху, тонкого, свіжого й гострого, як запах жовтих лілей, яким віяло від її одягу. Ця пані явно морочить його, і так і сяк до нього під'їздить... Навіщо це? Чого їй тре-

ба? Невже ж це тільки примха розпещеної, багатої — і мабуть чи неморальної жінки? І цей чоловік? Що це за істота? Які його взаємини з нею? І навіщо лізуть ці запитання в голову йому — Саніну, якому, власне, нема ніякого діла ні до пана Полозова, ні до його дружини? Чому не може він прогнати цей невідчепний образ, навіть тоді, коли звертається цілою душею до іншого, світлого й ясного, як божий день? Як сміють — крізь *ти*, майже божественні риси — прозирати *ци*? І вони не тільки прозирають — вони всміхаються зухвало. Ці сірі, хижі очі, ці ямочки на щоках, ці зміясті коси — та неville ж не все немов прилипло до нього, і він струснути, відкинути геть усе це не здолає, не може!

Дурниця! дурниця! завтра ж усе це зникне без сліду... Та чи пустить вона його завтра?

Так... Усі ці запитання він собі ставив — а почав час посуватися до третьої години — і надягнув він чорний фрак, та, погулявши трохи по парку, подався до Полозових.

Він застав в них у вітальні секретаря посольства з німців, довгого-довгого, білявого, з конячим профілем і проділом ззаду — (тоді це була ще новина) — і... о, чудо! кого ще? фон-Донгофа, того самого офіцера, з яким бився кілька днів тому! Він ніяк не сподівався зустріти його саме тут — і мимоволі зніяковів, проте привітався з ним.

— Ви знайомі? — спитала Марія Миколаївна, від якої не сховалося зніяковіння Саніна.

— Так... я мав уже честь,— промовив Донгоф — і, нахилившись злегка до Марії Миколаївни, додав півголосом, усміхаючись: — Той самий... Ваш земляк... росіянин...

— Не може бути! — скрикнула вона також півголосом, посварилася на нього пальцем — і одразу почала прощатися — і з ним, і з довгим секретарем, який, по всьому було видно, був смертельно в неї закоханий — бо аж рота роззявляв кожного разу, коли на неї поглядав. Донгоф вийшов негайно, з чемною покірністю, як друг дома, який з півслова розуміє, чого від нього вимагають; секретар затявся був, але Марія Миколаївна випроведила його без ніяких церемоній.

— Ідіть до вашої можновладної особи, — сказала вона йому (тоді у Вісбадені проживала якась принцеса ді Монако,

що дивно скидалася на погану лоретку):— чого вам сидіти у такої плебейки, як я?

— Даруйте, пані,— запевняв бідолашний секретар:— всі принчіпесси в світі...

Але Марія Миколаївна не мала жалю — і секретар пішов разом з своїм проділом.

Марія Миколаївна того дня прибралася дуже до свого «авантажу», як говорили наші бабусі. На ній була шовкова рожева сукня глясе, з рукавами á la Fontanges, і по великому діамантові в кожному вусі. Очі її блищали не згірше від тих діамантів: вона здавалася в доброму настрої і в ударі.

Вона посадила Саніна коло себе і почала говорити йому про Париж, куди збиралася їхати через кілька днів, про те, що німці їй набридли, що вони дурні, коли вдають розумних, і не до речі розумні, коли дуріють; — та раптом, як говориться, впрост — á brule rougepoint, — спитала його, чи правда, що він з оцим самим офіцером, який щойно тут сидів, кілька днів тому стрілявся через одну даму?

— Ви це як знаєте? — пробурмотів здивований Санін.

— Хороша чутка далеко чутна, Дмитре Павловичу; а втім, я знаю, що правда була на вашому боці, тисячу раз на вашому — і поводитися ви як рицар. Скажіть — ця дама — була ваша наречена?

Санін злегка наморщив брови...

— Ну, не буду, не буду,— поспішно промовила Марія Миколаївна. — Вам це неприємно, простіть мені, не буду! не сердьтесь! — Полозов вийшов з сусідньої кімнати з аркушем газети в руках. — Чого тобі? чи обід готовий!

— Обід зараз подають, а ти подивися-но, що я в «Северной пчеле» вичитав... Князь Громобой помер.

Марія Миколаївна підвела голову.

— А! царство йому небесне! Він мені щороку, — звернулася вона до Саніна:— в лютому, в день мого народження всі кімнати уквітчував камеліями. Але для цього ще не варт жити в Петербурзі взимку. Що йому, мабуть, понад сімдесят років було? — спитала вона чоловіка.

— Було. Похорони його в газеті описують. Весь двір був присутній. От і вірші князя Коврижкіна з цього приводу.

— Ну й чудово.

— Хочеш, прочитаю? Князь його називає мужем поради.

— Ні, не хочу. Який він був муж поради. Він просто був муж Тетяни Юр'ївни. Ходімо обідати. Живий живе гадає. Дмитре Павловичу, вашу руку.

Обід був, по-вчорашньому, чудовий, і минув дуже жваво. Марія Миколаївна уміла розповідати... незвичайний хист у жінки, та ще в росіянки! Вона не церемонилася у висловах; особливо діставалося від неї землячкам. Саніну не раз довелось зареготатися від іншого гострого й влучного слівця. Найбільше Марія Миколаївна не терпіла удаваної побожності, фрази й брехні... Вона знаходила її майже скрізь. Вона немов хизувалася й вихвалялася тим низьким оточенням, в якому почалося її життя; розповідала досить чудні анекдоти про своїх рідних з часів свого дитинства; називала себе личаківницею, не згірше від Наталі Кирилівни Наришкіної. Саніну стало очевидно, що вона зазнала на своєму віку далеко більше, ніж сила-силенна її одноліток.

А Полозов їв обмірковано, пив уважно і тільки зрідка скидав то на дружину, то на Саніна своїми білястими, на вигляд сліпими, по суті дуже видюшима очима.—Який ти в мене розумний!— вигукнула Марія Миколаївна, звернувшись до нього: — як ти всі мої доручення в Франкфурті виконав! Поцілувала б я тебе в лобик — та ти в мене за тим не ганяєшся.

— Не ганяюся,—відповів Полозов і розкрояв ананас срібним ножем.

Марія Миколаївна подивилася на нього і постукала пальцями по столу.

— То будемо битися в заклад?—промовила вона значущо.

— Будемо.

— Гаразд. Ти програєш.

Полозов виставив підборіддя вперед. — Ну, цього разу, хоч ти як на себе надійся, Маріє Миколаївно, а я гадаю, що програєш ти.

— Про що заклад? Можна дізнатися? — спитав Санін.

— Ні... не можна тепер,—відповіла Марія Миколаївна і засміялася.

Пробило сьому годину. Кельнер доповів, що карета готова. Полозов провів дружину і одразу поплентався назад до свого крісла.

— Гляди ж! Не забудь листа до управителя! — крикнула йому Марія Миколаївна з прихожої.

— Напишу, не турбуйся. Я людина акуратна.

XXXIX

1840 року театр у Вісбадені був і на зовнішній вигляд поганий, а трупа його, з її фразистою й мізерною пересічністю, з її старанною й банальною рутиною, ні на волосок не підіймалася над тим рівнем, який досі можна вважати за нормальний для всіх німецьких театрів і найвищий зразок якого останніми часами являла трупа в Карлсруе, під «славетним» керуванням пана Девріента. Позаду ложі, взятої для «її світлості пані фон-Полозов» (бог відає, як примудрився кельнер її дістати — не підкупив же він справді штатт-директора!), — позаду цієї ложі була невеличка кімнатка, обставлена диванчиками; перше ніж увійти до неї, Марія Миколаївна попросила Саніна підняти ширмочки, що відділяли ложу від театру.

— Я не хочу, щоб мене бачили, — сказала вона: — а то зараз же полізуть.—Вона і його посадила коло себе, спиною до зали, так, щоб ложа здавалася порожньою.

Оркестр програв увертюру з «Весілля Фігаро»... Завіса піднялася: п'єса почалася.

То був один із численних доморобних творів, в яких начитані, але нездарні автори добірною, але мертвенною мовою, старанно, але незграбно проводили яку-небудь «глибоку» або «животрепетну» ідею, показували так званій трагічний конфлікт і наганяли нудьгу... азіатську, як буває азіатська холера. Марія Миколаївна терпляче вислухала половину дії, але коли перший полюбовник, довідавшись про зраду своєї коханки (одягнений він був у коричневий сюртук з «буфами» і плисовим коміром, смугасту жилетку з перламутровими гудзиками, зелені панталони з штрипками з лакованої шкіри і білі замшеві рукавички), коли цей полюбовник, вперши обидва кулаки в груди і відстовбурчивши лікті вперед, під гострим кутом, завив уже просто по-собачому — Марія Миколаївна не витримала.

— Останній французький актор, в останньому провінціальному містечку, природніше і краще грає, ніж перша німецька знаменитість,—з обуренням вигукнула вона — і пересіла в

задню кімнатку.— Ходіть сюди,— сказала вона Саніну, постукуючи рукою коло себе по дивані. — Будемо балакати.

Санін послухався.

Марія Миколаївна глянула на нього. — А ви, я бачу, шовковий! Вашій дружині буде з вами легко. Цей блазень,— провадила вона, показуючи кінцем віяла на актора, що завивав (він виконував роль домашнього вчителя): — нагадав мені мою молодість: я теж була закохана в учителя. Це була моя перша... ні, моя друга пасія. Першого разу я закохалася в служку Донського монастиря. Мені було дванадцять років. Я бачила його тільки неділями. Він ходив у оксамитному підряснику, напахчувався оделаваном, пробираючись у натовпі з кадиллом, говорив дамам французькою мовою: «пардон, екс-скюзю́!»¹— і ніколи не зводив очей, а вії в нього були — он які! — Марія Миколаївна відділила нігтем великого пальця аж половину свого мізинця і показала Саніну.— Учителя мого звали — *monsieur Gaston*! Треба вам сказати, що він був страшенно вчена і дуже сувора людина, швейцарець — і з таким енергійним обличчям! Баки чорні, як смола, грецький профіль — і губи немов із заліза вилиті! Я його боялась. Я за все мое життя тільки одну цю людину й боялась! Він був гувернером мого брата, який потім помер... втопився. Одна циганка й мені прорекла поневільну смерть — але це дурниця. Я цьому не вірю. Уявіть ви собі Іполита Сидоровича з кинджалом?!

— Можна вмерти і не від кинджала,— зауважив Санін.

— Все це дурниці! Ви забобонні? Я — нітрохи. А що має бути, того не минути. *Monsieur Gaston* жив у нас в домі над моєю головою. Бувало я прокинуся вночі і чую його ходу — він дуже пізно лягав — і серце завмирає від побожної пошани... чи від іншого почуття. Мій батько сам ледве умів грамоти, але виховав нас добре. Чи ви знаєте, що я латинську мову розумію?

— Ви? латинську?

— Так — я. Мене *monsieur Gaston* вивчив. Я з ним Енеїду прочитала. Нудна річ, але є місця гарні. Пам'ятаєте, коли Дідона з Енеем у лісі...

— Так, так, пам'ятаю, — поквапливо промовив Санін. Сам він давним-давно всю свою латину забув і про Енеїду уявлення мав невіразне.

¹ Пробачте.

Марія Миколаївна глянула на нього за своєю звичкою, трошки вбік і спіднизу.— Проте ви не думайте, що я дуже вчена. Ах, боже мій, ні— я не вчена, і ніяких талантів у мене нема. Писати ледве вмію... справді; читати голосно не можу; ні на фортепіано, ні малювати, ні шити, — нічого! От я яка — вся тут!

Вона розставила руки. — Я вам усе це розкакую, — провадила вона:— по-перше, для того, щоб не слухати цих дурнів (вона показала на сцену, де в цю мить, замість актора, підвигала акторка, теж виставивши лікті вперед), а по-друге, для того, щоб віддячити вам: ви вчора мені про себе розповідали.

— Ваше бажання було спитати мене,— зауважив Санін.

Марія Миколаївна раптом повернулася до нього. — А у вас нема бажання знати, що я власне за жінка? А втім, я не дивуюся,— додала вона, знову прихилившись до подушок дивана.— Людина збирається женитися, та ще по любові, та після дуелі... Де їй думати про що-небудь інше?

Марія Миколаївна задумалась і почала кусати ручку віяла своїми великими, але рівними і як молоко білими зубами.

А Саніну здавалося, що йому в голову знов почав підійматися той чад, від якого він не міг відкараскатися — от уже другий день.

Розмова між ним і Марією Миколаївною відбувалася півголосом, майже пошепки — і це ще більше його дратувало і хвилювало його...

Коли ж усе це кінчиться?

Хисткі люди ніколи самі не кінчають — завжди ждуть кінця.

На сцені хтось чхав; — чхання це впровадив автор у свою п'єсу як «комічний момент» або «елемент»; іншого комічного елемента в ній, певна річ, не було: і глядачі задовольнялися з цього моменту, сміялися.

Цей сміх також дратував Саніна.

Були хвилини, коли він зовсім не знав: що він — злоститься чи радіє, нудиться чи веселиться? О, якби Джемма його бачила!

— Це справді дивно,—заговорила раптом Марія Миколаївна. — Людина заявляє вам, і таким спокійним голосом: «Я, мовляв, маю намір одружитися»; а ніхто вам не скаже спокій-

но: «Я маю намір у воду кинутися». А тимчасом — яка різниця? Дивно, справді.

Досада взяла Саніна. — Різниця велика, Маріє Миколаївно! Іншому кинутися у воду зовсім не страшно: він плавати вміє; а крім того... щодо химерності шлюбів... коли вже на те пішло...

Він раптом замовк і прикусив язик.

Марія Миколаївна вдарила себе віялом по долоні.

— Доказуйте, Дмитре Павловичу, доказуйте; я знаю, що ви хотіли сказати. «Коли вже на те пішлося, шановна пані, Маріє Миколаївно Полозова», хотіли ви сказати, «химернішого від *вашого* шлюбу нічого не можна собі уявити... адже я вашого чоловіка знаю добре, з дитинства!» От що ви хотіли сказати, ви, що вмієте плавати!

— Дозвольте, — почав був Санін...

— Хіба це не правда? Хіба не правда? — наполегливо вимовила Марія Миколаївна.— Ну, подивіться мені в обличчя й скажіть, що я не правду сказала!

Санін не знав, куди подіти свої очі.— Ну, будь ласка: правда, коли ви вже цього неодмінно вимагаєте,— промовив він нарешті.

Марія Миколаївна похитала головою.— Так... так. Ну— і не питаєте ви себе, ви, що вмієте плавати, яка може бути причина такого чудного... вчинку з боку жінки, що не бідна... і не дурна... і не погана? Вас це не цікавить, можливо; та однаково. Я вам скажу причину не тепер, а пізніше, коли скінчиться антракт. Я весь час турбуюся, щоб хто-небудь не зайшов...

Не встигла Марія Миколаївна вимовити це останнє слово, як зовнішні двері справді одчинилися наполовину— і в ложу всунулася голова червона, маслянисто-пітна, ще молода, але вже беззуба, з плоским довгим волоссям, обвислим носом, величезними вухами, як у кажана, з золотими окулярами на цікавих і дурнуватих оченятах, і з *rinse-nez*¹ на окулярах. Голова роздивилася, побачила Марію Миколаївну, поганенько усміхнулася, закивала... Жилава шия витяглася услід за нею...

Марія Миколаївна замахала на неї хусткою.— Мене

¹ Пенсне.

дома нема! Ich bin nicht zu Hause, Herr P...! Ich bin nicht zu Hause...¹ Кшшш, кшшш!

Голова здивувалася, силувано засміялася, проговорила неначе схлипуючи, наслідуючи Ліста, в ногах якого колись плазувала: *Sehr gut! Sehr gut!*² — і зникла.

— Це що за суб'єкт? — спитав Санін.

— Це? Критик Вісбаденський. «Літтерат», або лонлакей, як бажаєте. Його найняв тутешній відкупщик, і тому він повинен усе хвалити і всім захоплюватися, а сам весь жалитий огидною жовчю, якої навіть випускати не сміє. Я боюсь: він плетун страшенний: зараз побіжить розказувати, що я в театрі. Ну, однаково.

Оркестр програв вальс, завіса піднеслася знову... Почалося знов на сцені кривляння та пхикання.

— Ну,— почала Марія Миколаївна, знову сідаючи на диван: — ви попалися й повинні сидіти зо мною, замість втішатися близькістю вашої нареченої... не поводьте очима і не гнівайтесь — я вас розумію і вже обіцяла вам, що пущу вас на всі чотири вітри — а тепер слухайте мою сподівь. Хочете знати, що я найбільше люблю?

— Свободу,— підказав Санін.

Марія Миколаївна поклала руку на його руку.

— Так, Дмитре Павловичу,— промовила вона, і голос її прозвучав чимось особливим, якоюсь безперечною щирістю і повагою: — свободу, найбільше і насамперед. І не думайте, що я цим хвалюся — в цьому нема нічого похвального — тільки воно *так*, і завжди було і буде *так* для мене, до самої смерті моєї. Я в дитинстві, мабуть, надто вже багато надивилася рабства і натерпілась від нього. Ну, і *monsieur Gaston*, мій учитель, очі мені відкрив. Тепер ви, може, розумієте, чому я вийшла за Іполита Сидоровича: з ним я вільна, зовсім вільна, як повітря, як вітер... І це я знала перед весіллям, я знала, що з ним я буду вільний козак!

Марія Миколаївна помовчала — і кинула віяло набік.

— Скажу вам ще одно: я не від того, щоб поміркувати... воно весело, та й розум нам на те дано, але про наслідки того, що я сама роблю — я ніколи не міркую, і

¹ Мене нема дома, пане П...! Мене нема дома...

² Дуже добре! дуже добре!

коли доведеться, не жалію себе — ані на *от стільки*: не варто. У мене є прислів'я: «*cela ne tire pas à conséquence*»¹ не знаю, як це сказати по-російському. Та й справді: що *tire à conséquence*? — Адже від мене відповіді не зажадають *тут* — на цій землі; а там — (вона піднесла палець угору) ну, там — нехай розпоряджаються, як знають. Коли мене будуть *там* судити, *то я не я буду!* Ви слухаєте мене? Вам не нудно?

Санін сидів нахилившись. Він підвів голову. — Мені зовсім не нудно, Маріє Миколаївно, і слухаю я вас з цікавістю. Тільки я... признаюся... я питаю себе, навіщо ви це все говорите мені?

Марія Миколаївна злегка посунулася на дивані. — Ви себе питаєте... Ви такий недогадливий? Чи такий скромний?

Санін підвів голову ще вище.

— Я вам усе це кажу, — провадила далі Марія Миколаївна спокійним тоном, який, однак, не зовсім відповідав виразові її обличчя: — тому, що ви мені дуже подобаєтесь; так, не дивуйтеся, я не жартую; тому, що після зустрічі з вами мені було б неприємно думати, що у вас залишиться про мене спогад поганий... або навіть не поганий, це мені байдуже, а невірний. Тому-то я й залучила вас сюди, і залишаюся з вами на самоті, і говорю з вами так одверто... Так, так, одверто. Я кажу правду. І зауважте, Дмитре Павловичу, я знаю, що ви закохані в іншу, що ви збираєтесь одружитися з нею... Визнайте ж мою некорисливість! А втім, ось вам нагода сказати, в свою чергу: *cela ne tire pas à conséquence!*

Вона засміялась, але сміх її раптом урвався — і вона лишилася непорушною, начебто її власні слова її саму вразили, а в очах її, в звичайний час таких веселих і сміливих, промайнуло щось схоже на несміливість, схоже навіть на смуток.

«Змія, ах, вона змія!» думав тимчасом, Санін: «але яка гарна змія!»

— Дайте мені мою лорнетку, — промовила раптом Марія Миколаївна. — Мені хочеться подивитися: невже ця *jeune première* справді така погана з себе? Справді, мож-

¹ Ніщо не має ваги.

на подумати, що її призначив уряд з моральною метою, щоб юнаки не дуже захоплювались.

Санін подав їй лорнетку, а вона, приймаючи її від нього, швидко, але ледве чутно, обхопила обома руками його руку.

— Будь ласка, не вдавайте серйозного,— шепнула вона з усмішкою.— Знаєте що: на мене кайданів накласти не можна, але ж і я не накладаю кайданів. Я люблю свободу й не визнаю обов'язків — не до себе тільки. А тепер постороніться трошки, і послухаймо п'єсу.

Марія Миколаївна навела лорнетку на сцену — і Санін почав дивитися туди ж, сидючи поруч неї, у півтемряві ложі, і вдихаючи, мимоволі вдихаючи тепло й пахощі її розкішного тіла і так само мимоволі перебираючи в голові своїй усе, що вона йому сказала протягом вечора — особливо протягом останніх хвилин...

XL

П'єса тяглася ще понад годину, але Марія Миколаївна і Санін незабаром перестали дивитися на сцену. У них знову зав'язалася розмова, і пробиралася вона, розмова ця, тою самою доріжкою, що й перше; тільки цього разу Санін менше мовчав. В душі він і на себе гнівався, і на Марію Миколаївну; він старався довести їй всю безпідставність її «теорії», начебто її цікавили теорії! Він почав з нею сперечатися, з чого вона потай дуже зраділа: коли сперечається, значить, піддається або піддається. На принаду пішов, скоряється, сахатися перестав! Вона переміла, сміялася, погоджувалася, задумувалася, нападала... а тимчасом його обличчя і її обличчя зближались, його очі вже не відверталися від її очей... Ці очі немов блукали, немов кружляли по його рисах, і він усміхався їй у відповідь — чемно, але усміхався. Їй на руку було вже й те, що він пускався в абстракції, міркував про чесність взаємних стосунків, про обов'язок, про святість кохання й шлюбу... Відома річ: ці абстракції дуже й дуже придатні як початок, як вихідний пункт...

Люди, які добре знали Марію Миколаївну, запевняли, що коли в усьому її сильному й міцному естві раптом про-

зирало щось ніжне й скромне, щось майже по-дівочному соромливе — хоч, подумаєш, звідки воно бралось?.. тоді... так, тоді справа набирала повороту небезпечного.

Вона, як видно, набувала цього повороту і для Саніна... Зневагу він відчув би до себе, коли б йому вдалося хоч на мить зосередитися; але він не встигав ні зосередитися, ні зневажати себе.

А вона не марнувала часу. І все це було через те, що він був дуже не поганий з себе!.. Мимоволі доведеться сказати: «як знати, де знайдеш, де загубиш?»

П'єса кінчилася. Марія Миколаївна попросила Саніна накинути на неї шаль, і не ворушилася, поки він обкутував м'якою тканиною її, справді царські, плечі. Потім вона взяла його під руку, вийшла в коридор — і мало не скрикнула: біля самих дверей ложі, ніби якийсь привид, стирчав Донгоф, а з-за його спини виглядала паскудна постать вісбаденського критика. Масне обличчя «літтерата» так і сяяло зловтіхою.

— Чи не скажете, пані, я вам відшукаю вашу карету?— звернувся до Марії Миколаївни молодий офіцер з тремтінням погано стриманої люті в голосі.

— Ні, дякую,— відповіла вона:— мій лакей її знайде.— Залишіться!— додала вона владним шепотом — і швидко пішла, ведучи за собою Саніна.

— Ідть до біса! Чого ви до мене причепилися?— гаркнув раптом Донгоф на літтерата. Треба було йому на кому-небудь зігнати свою злість.

— *Schr gut! sehr gut!* — пробурмотів літтерат — і зник.

Лакей Марії Миколаївни, що дожидав її в єніях, змиг знайшов її карету — вона проворно сіла в неї, за нею вскочив Санін. Дверцята зачинились — і Марія Миколаївна вибухла сміхом.

— Чого ви смієтесь?— поцікавився Санін.

— Ах, вибачте мені, будь ласка... але мені спало на думку: а що як Донгоф з вами знов буде стрілятися... через мене... Чи не чудасія це?

— А ви з ним дуже близько знайомі?— спитав Санін.

— З ним? З цим хлопчиком? Він у мене на побігеньках. Ви не турбуйтеся!

— Та я й не турбуюся зовсім.

Марія Миколаївна зітхнула.— Ах, я знаю, що ви не турбуєтесь. Але слухайте — знаєте що: ви такий милий, ви не повинні відмовити мені в одній останній просьбі. Не забудьте: через три дні я їду в Париж, а ви вертаєтесь у Франкфурт... Коли ми зустрінемося!

— Яка це просьба?

— Ви верхи, певна річ, умієте їздити?

— Умію.

— Ну, от що. Завтра, вранці, я вас візьму з собою — і ми поїдемо разом за місто. У нас будуть чудові коні. Потім ми повернемося, справу кінчимо — і амінь! Не дивуйтесь, не кажіть мені, що це примха, що я божевільна — все це може бути — а скажіть тільки: я згоден!

Марія Миколаївна обернула до нього своє обличчя. В кареті було темно, але очі її блиснули навіть у цій темряві.

— Будь ласка, я згоден,— промовив Санін, зітхнувши.

— Ах! Ви зітхнули! — передражнила його Марія Миколаївна.— От що значить: коли взявся за гуж — не кажи, що не дуж. Але ні, ні... Ви — чудо, ви хороший — а обійнякн своєї я додержу. Ось вам моя рука — без рукавички, права, ділова. Візьміть її — вірте її стисканню. Що я за жінка, я не знаю; але людина я чесна — і справи мати з мною можна.

Санін, сам як слід не усвідомлюючи, що робить, підніс що руку до своїх уст. Марія Миколаївна тихенько її прийняла — і раптом змовкла — і мовчала, поки карета зупинилася.

Вона почала виходити... Що це? чи то здалося Саніну, чи він справді відчув на лиці своєму якийсь швидкий і палочний дотик?

«До завтра!» шепнула Марія Миколаївна йому на сходах, вся освітлена чотирма свічками канделябра, ухопленого, коли вона з'явилася, золотообрізним придверником. Очі її були спущені.— «До завтра!»

Повернувшись до себе в кімнату, Санін знайшов на столі лист від Джеми. Він умить... злякався — і ту ж мить зрадів, щоб якомога швидше замаскувати перед самим собою свій переляк. Лист складався з кількох рядків. Вона тішилася щасливим «початком справи», радила йому бути терплячим і додала, що всі дома здорові і задалегідь ра-

діють його поверненню. Саніну лист цей здався не дуже ласкавим — проте він узяв перо, папір... і все кинув.—«Що писати? Завтра сам повернуся... пора, пора!»

Він негайно ліг у постіль і постарався якомога швидше заснути. Коли б він зостався на ногах і не спав, він напевно почав би думати про Джемму — а йому було чомусь.. соромно думати про неї. Совість ворушилася в ньому, але він заспокоював себе тим, що завтра все назавжди скінчиться, і він назавжди розстанеться з цією шаленою панею — і забуде всі ці дурниці!..

Слабкі люди, говорячи самі з собою, охоче уживають енергійних висловів.

Et puis... cela ne tire pas à conséquence!

XLI

От що думав Санін, лягаючи спати; але що він подумав другого дня, коли Марія Миколаївна нетерпляче постукала кораловою ручкою хлистика в його двері, коли він побачив її на порозі своєї кімнати — з шлейфом темносиньої амазонки на руці, з маленьким чоловічим капелюшком на буйно заплетених кучерях, з відкинутим на плече вуалем, з зухвалою усмішкою на губах, в очах, на всім обличчі — що він подумав тоді — про це мовчить історія.

— Ну? готові? — пролунав веселий голос.

Санін застібнув стуртук і мовчки взяв капелюх. Марія Миколаївна кинула на нього світлий погляд, кивнула головою й швидко побігла вниз по сходах. І він побіг услід за нею.

Коні стояли уже на вулиці перед ганком. Їх було троє: золотисторуда, чистокровна кобила з сухою, оскалистою мордою, чорними вирлатними очима, з оленячими ногами, трохи сухорлява, але гарна й гаряча, як вогонь — для Марії Миколаївни; — могутній, широкий, трохи важкотілий кінь, вороний без плямин — для Саніна; третій кінь призначався для грума. Марія Миколаївна спритно вискочила на свою кобилу... Та затупотіла ногами й закрутилася, відставляючи хвіст і підбираючи круп, але Марія Миколаївна

¹ А потім... ніщо не має ваги!

(чудова вершниця!) втримала її на місці: треба було попроситися з Полозовим, який, у незмінній своїй фесці і в шлафроку нарозхрист, з'явився на балконі і махав звідти батистовою хусточкою, нітрохи, проте, не усміхаючись, а більше хмураючись. Видряпався і Санін на свого коня; Марія Миколаївна відсалютувала панові Полозову хлистиком, потім ударила ним свою коняку по вигнутій і плоскій шії; та стала дибки, плигнула вперед і пішла дрібною, приборканою ходою, здригаючись усіма жилками, збираючись на мундштуку, кусаючи повітря і поривчасто пирхаючи. Санін їхав позаду і дивився на Марію Миколаївну: самовпевнено, гарно й струнко похитувався її тонкий і гнучкий стан, тісно і вільно охоплений корсетом. Вона обернула голову назад і підкликала його самими очима. Він порівнявся з нею.

— Ну, от бачите, як добре,— сказала вона.— Я вам кажу наостанку, перед розлукою: ви чудо — і каються не будете.

Вимовивши ці останні слова, вона кілька разів повела головою згори вниз, ніби бажаючи ствердити їх і дати йому відчуття їх значення.

Вона здавалася такою щасливою, що Санін просто дивувався; у неї на обличчі з'явився навіть той статечний вираз, що буває в дітей, коли вони дуже... дуже... задоволені.

Повільно доїхали вони до недалекої застави, а там пустилися рясю по шосе. Погода була славно, просто літня; вітер струмував їм назустріч і приємно шумів і свистав їм у вухах. Їм було добре: свідомість молодого, здорового життя, вільного, бурхливого руху вперед охоплювала їх обох; вона зростала кожну мить.

Марія Миколаївна стримала свою кобилу і знов поїхала повільно; Санін зробив те саме.

— От,— почала вона з глибоким, блаженним зітханням:— от, для цього тільки й варт жити. Пошастило тобі зробити, чого тобі хотілося, що здавалося неможливим — ну, і користуйся, душа, по самий край!— Вона провела рукою собі по горлу поперек.— І якою доброю людиною тоді себе відчуває! От, тепер я... яка добра! Здається, цілий світ обняла б. Тобто, ні, не цілий світ!.. Ось цього я б не обняла.— Вона показала хлистиком на старика, що пробрався стороною, одягненого як жебрак,—але ошчасливити його я

готова. Нате, візьміть,— гукнула вона голосно по-німецьки — і кинула йому під ноги гаманець. Важкенький мішечок (тоді ще про портмоне й думки не було) стукнув об дорогу. Прохожий здивувався, зупинився, а Марія Миколаївна зареготалася і пустила коня учвал.

— Вам так весело верхи їздити?— спитав Санін, наздогнавши її.

Марія Миколаївна знову враз стримала свого коня: вона інакше його не зупиняла.— Я хотіла тільки утекти від подяки. Хто мені дякує — вітку мені псує. Адже я не для нього це зробила, а для себе. Як же він сміє мені дякувати? Я не дочула, про що ви мене питали.

— Я питав... я хотів знати, чого ви сьогодні такі веселі?

— Знаєте що,— промовила Марія Миколаївна: вона або знов не дочула, що сказав Санін, або не вважала за потрібне відповідати на його запитання.— Мені страшенно набрид цей грум, який стирчить за нами і який, мабуть, тільки й думає про те, коли, мовляв, пани додому поїдуть? Як би його позбутися?— Вона проворно дістала з кишені записну книжечку.— Послати його з листом у місто? Ні... не годиться. А! ось як! Це що таке попереду? Трактир?

Санін глянув, куди вона показувала.

— Так, здається, трактир.

— Ну й чудово. Я звелю йому лишитися в цьому трактирі — і пити пиво, поки ми не вернемося.

— Та що він подумає?

— А нам яке діло! Та він і думати не буде; буде пити пиво — та й годі. Ну, Санін (вона вперше назвала його тільки на прізвище)— вперед, рясю!

Порівнявшись з трактиром, Марія Миколаївна підклікала грума і сказала йому, чого вона від нього жадала. Грум, людина англійського походження й англійського темпераменту,— мовчки підніс руку до козирка свого кашкета, скочив з коня і взяв його за вудила.

— Ну, тепер ми, — вільні птахи! — вигукнула Марія Миколаївна.— Куди нам їхати — на північ, на південь, на схід, на захід? Дивіться — я наче угорський король на коронації (вона показала кінцем хлистика на всі чотири сторони світу). Все наше! Ні, знаєте що: бачите, які там славні гори — і який ліс! Ідьмо туди, в гори, в гори!

In die Berge, wo die Freiheit thront!¹

Вона звернула з шосе і помчала вузькою, невторованою доріжкою, яка, дійсно, начебто вела в гори. Санін помчав за нею.

XLII

Доріжка ця незабаром перетворилася в стежку і нарешті зовсім зникла, перетята канавою. Санін порадив вернутися, але Марія Миколаївна сказала: «Ні! я хочу в гори! Поїдемо прямо, як літають птахи»—і примусила свого коня перескочити канаву. Санін теж перескочив. За канавою починалася лука, спочатку суха, потім вогка, потім уже зовсім болотяна: вода просочувалася скрізь, стояла калюжками. Марія Миколаївна пускала коня навмисне по цих калюжках, реготала й повторяла: «Нумо пустувати!»

— Ви знаєте,—спитала вона Саніна:— що значить: полювати по таловині?

Знаю,—відказав Санін.

— У мене дядько любив полювати з собаками,—провадила вона.— Я з ним їздила часом — навесні! Чудо! От і ми тепер з вами — по таловині. А тільки я бачу: ви росіянин, а хочете одружитися з італійкою. Ну, та це — ваша журба. Це що? Знов канава? Гоп!

Кінь перескочив — але капелюшок упав з голови Марії Миколаївни, і кучері її розсипалися по плечах! Санін хотів був злізти з коня й підняти капелюшок, але вона крикнула йому: «Не руште, я сама дістану», нагнулася низько з сідла, зачепила ручкою хлистика за вуаль і справді: дістала капелюшок, наділа його на голову, але волосся не підбрала і знов помчала, навіть гикнула. Санін мчав поряд з нею, поряд з нею перескакував рови, огорожі, струмки, провалювався і видряпувався, гнався з гори, гнався під гору і весь час дивився їй в обличчя! Що за обличчя! Все воно немов розкриті очі, розкриті очі, несніті, світлі, дикі; губи, ніздрі розкриті теж і дихають жадібно; дивиться вона прямо, просто перед собою і, здається, усім, що вона бачить, землею, небом, сонцем і навіть повітрям хоче завладати ця душа, і за одним тільки вона жалкує: небезпек мало — усі

¹ У гори, де панує свобода!

би їх перемогла! «Санін!» кричить вона: «адже це як у Бюргеровій Ленорі! Тільки ви не мертвий — га?.. Не мертвий?.. Я жива!» Розігралися молодесьькі сили. Це вже не амазонка пускає коня учвал — це мчить молодий жіночий кентавр — напівзвір і напівбог — і дивується статечна і добре вихована країна, плюндрована її буйним розгулом!

Марія Миколаївна зупинила, нарешті, свого спіненого, забризканого коня: він хитався під нею, а у могучого, але тяжкого санінського жеребця переймався подих.

— Що? любо?— спитала Марія Миколаївна якимось чудним шепотом.

— Любо! — захоплено озвався Санін. І в ньому кров розгорілася.

— Стривайте, чи те ще буде!— вона простягла руку. Рукавичка на ній була розірвана.

— Я сказала, що приведу вас до лісу, до гір... Ось вони, гори!— Справді: укриті високим лісом, починалися гори кроків на двісті від того місця, куди вилетіли браві вершники.— Дивіться: от і дорога. Спочиньмо — і вперед. Тільки повільно. Треба дати коням перепочити.

Вони поїхали. Одним сильним помахом руки Марія Миколаївна відкинула назад своє волосся. Подивилася потім на свої рукавички — скинула їх. — Руки будуть шкірою тхнути, — сказала вона: — але це ж вам нічого? Га?.. — Марія Миколаївна усміхалася, і Санін усміхався теж. Ця шалена гонитва їх неначе остаточно зблизила і здружила.

— Скільки вам років?— спитала вона раптом.

— Двадцять два.

— Не може бути? Мені двадцять два теж. Роки хороші. Скласти їх разом, і то до старості далеко. Але ж бо й спека! Що, я розчервонілася?

— Як маків цвіт!

Марія Миколаївна втерла обличчя хусткою.

— Аби до лісу добратися, а там буде холодок. Такий старий ліс — наче давній друг. Є у вас друзі?

Санін подумав трохи... — Є... тільки мало. Справжніх нема.

— А в мене є, справжні — тільки не давні. От теж друг — кінь. Як він тебе обережно несе! Ах, та тут чудово! Невже я післязавтра в Париж їду?

— Справді... невже?— підхопив Санін.

— А ви у Франкфурт?
— Я неодмінно у Франкфурт.
— Ну, що ж — з богом! Зате сьогоднішній день наш... наш... наш!

Коні добралися до узлісся й увійшли в нього. Тінь лісу накрила їх широко й м'яко, і з усіх боків.

— О, та тут рай!— вигукнула Марія Миколаївна.— Глибше, далі в цю тінь, Санін!

Коні тихо йшли «глибше в тінь», злегка похитуючись і подеколи хропучи. Доріжка, якою вони виступали, раптом повернула вбік і вдалася в досить тісну ущелину. Запах вереску, папороті, смоли соснової, вогкого, торішнього листя так і сперся в нім — густо й дрімотно. З розколин бурого великого каміння било міцною свіжістю. Обабіч доріжки височіли круглі горби, порослі зеленим мохом.

— Стійте!— вигукнула Марія Миколаївна.— Я хочу сісти і відпочити на цьому оксамиті. Поможіть мені зійти.

Санін зіскочив з коня і підбіг до неї. Вона сперлась на його плечі, вмить сплигнула на землю і сіла на одному з мохових горбків. Він став перед нею, держачи в руках поводи обох коней.

Вона звела на нього очі...— Санін, ви вмієте забувати?

Саніну згадалося вчорашнє... в кареті:— Що це — запитання... чи докір?

— Я зроду нікому й нічим не докоряла. А в чари ви вірите?

— Як?

— У чари — знаєте, про що в нас у піснях співають. У простонародних російських піснях?

— А! Ви от про що говорите...— протягнув Санін.

— Так, про це. Я вірю... і ви повірите.

— Чари... чаклування...— повторив Санін.— Все на світі можливе. Перше я не вірих — тепер вірю. Я себе не пізнаю.

Марія Миколаївна подумала й оглянулась.— А мені здається, це місце мені начебто знайоме. Подивіться-но, Санін, за тим широким дубом — стоїть дерев'яний, червоний хрест? чи ні?

Санін зробив кілька кроків убік.— Стоїть.

Марія Миколаївна усміхнулась.— А, добре! Я знаю, де ми. Поки що не заблудили. Це що стукає? Дроворуб?

Санін подивився в гушавину.— Так... там якийсь чоловік гілля рубає.

— Треба волосся поправити,— промовила Марія Миколаївна.— Бо побачить — осудить.— Вона скинула капелюшок і почала заплітати свої довгі коси — мовчки й поважно. Санін стояв перед нею... Її стрункі члени виразно вимальовувалися під темними складками сукна, до якого де-не-де приставали волокна моху.

Один кінь раптом струснувся за спиною Саніна: він сам затремтів мимоволі, з ніг до голови. Все в ньому було переплутане — нерви натяглися, як струни. Недарма він сказав, що сам себе не пізнає. Він, справді, був зачарований. Все ество його було повне одним... одним помислом, одним бажанням. Марія Миколаївна кинула на нього проникливий погляд.

— Ну, от тепер все як слід,— промовила вона, накладаючи капелюшок.— Ви не сідаєте? Ось тут! Ні, заждіть... не сідайте! Що це таке?

По верховинах дерев, по повітрі лісовому прокотився глухий струс.

— Невже це грім?

— Здається, справді, грім,— відказав Санін.

— Ах, та це свято! просто свято! Тільки цього бракувало!— Глухий гомін розлігся вдруге, піднявся — і упав з гуркотом.— Браво! Віс! Пам'ятаєте, я вам говорила вчора про Енеїду? Адже їх теж у лісі застала гроза. Одначе, треба забиратися.— Вона швидко схопилася на ноги.— Підведіть мені коня... Підставте мені руку. Ось так. Я не важка.

Вона птицею злетіла на сідло. Санін теж сів на коня.

— Ви — додому?— спитав він неспевним голосом.

— Додому??— відказала вона повільно і підбрала поводі.— Ідьте за мною,— наказала вона майже грубо.

Вона виїхала на дорогу, і, минаючи червоний хрест, зїхала в лоцину, дісталася до перехрестя, повернула праворуч, знов угору... Вона, очевидно, знала, куди прямувала — і йшов цей шлях весь час у глибину, та в глибину лісу. Вона нічого не говорила, не оглядалася; вона владно рухалася вперед — і він слухняно й покійно їхав услід за нею, без іскри волі в серці, що так і завмирало. Дощик почав

накратати. Вона прискорила ходу свого коня — і Санін не відставав від неї. Нарешті, крізь темну зелень ялинових кущів, з-під виступу сірої скелі, глянула на нього убога сторожка, з низькими дверима у плетеній стіні... Марія Миколаївна примусила коня продертися крізь кущі, зіскочила з нього — і, опинившись раптом біля входу до сторожки, обернулася до Саніна і шепнула: — Еней?

Через чотири години Марія Миколаївна і Санін, в супроводі грума, що дрімав на сідлі, вернулися у Вісбаден, до готелю. Пан Полозов зустрів свою дружину, тримаючи в руках листа до управителя. Придивившись до неї пильніше, він, одначе, виявив на обличчі своєму деяке незадоволення і навіть пробурмотів: — Невже програв парі?

Марія Миколаївна тільки плечима здвигнула,

А того самого дня, через дві години, Санін, у своїй кімнаті, стояв перед нею, як пропачий, як загиблій...

— Куди ж ти їдеш? — питала вона його. — У Париж — чи у Франкфурт?

— Я їду туди, де будеш ти — і буду з тобою, поки ти мене не проженеш, — відповів він з розпачем і припав до рук своєї владарки. Вона випручала їх, поклала їх йому на голову — і всіма десятима пальцями схопила його волосся. Вона поволі перебирала і крутила це покірне волосся, сама вся випросталась, на губах зміївся триумф — а очі, широкі і світлі аж білі, виявляли тільки немилосердну тупість і ситість перемоги. У яструба, коли він роздирає кігтями спійманого птаха, такі бувають очі.

XLIII

Ось що пригадав Дмитро Санін, коли в тиші кабінету, перебираючи свої давні папери, він знайшов між ними гранатовий хрестик. Розказані нами події виразно й послідовно виникали перед його мисленням зором... Але дійшовши до тої хвилини, коли він з таким принизливим благанням звернувся до пані Полозової, коли він віддався їй

під ноги, коли почалося його рабство — він відвернувся від образів, які викликав у своїй пам'яті, він не захотів більше згадувати. І не тому, що пам'ять зрадила його — о, ні! він знав, він надто добре знав, що настало за тою хвилиною, але сором душив його — навіть і тепер, через стільки років; він страхався того почуття неподоланної зневаги до самого себе, яке, він в цьому не міг сумніватися, неодмінно налігне на нього й затопить, наче хвилиною, всі інші відчуття, якщо він не звелить своїй пам'яті замовкнути. Та хоч як він одвертався від спогадів, що виникали, цілком заглушити він їх не міг. Він згадав гидкого, слюзливого, брехливого, нікчемного листа, що він послав Джеммі, листа, який залишився без відповіді... З'явиться до неї, повернеться до неї, — після такого обману, такої зради — ні! ні! настільки совісті й чесності лишилося ще в ньому. До того ж він зовсім зневірився в собі, зовсім позбувся пошани до себе: він уже ні за що не смів ручитися. Санін згадав також, як він потім — о, ганьба — послав полозовського лакея по свої речі у Франкфурт, як він боявся, як він думав лише про одне: якомога швидше виїхати в Париж; як він, з наказу Марії Миколаївни, піддобрювався і підлещувався до Іполита Сидоровича — і упадав коло Донгофа, на пальці якого він помітив точнісінько такий самий залізний перстень, який дала йому Марія Миколаївна!!! Потім пішли спогади ще гірші, ще ганебніші... Кельнер подає йому візитну картку — і написане на ній ім'я Панталеоне Чіппатола, придворного співака й. к. в. герцога Моденського! Він ховається від старого, але не може уникнути зустрічі з ним в коридорі — і стає перед ним роздратоване обличчя під збитим угору сивим чубом; палають, як жарини, старечі очі — і чути грізні вигуки і прокльони: *Maledizione!* — чути навіть страшні слова: *Codardo! Infame traditore!* Санін мружить очі, струшує головою, відвертається знов і знов — і проте бачить себе, як він сидить у дорожньому дормезі на вузькому передньому місці... На задніх, вигідних місцях сидять Марія Миколаївна і Іполит Сидорович — четверня коней мчить дружньою рессю по брукувці Вісбадена — в Париж! в Париж! Іполит Сидорович їсть грушу, яку він, Санін, йому почистив, а Марія Миколаївна дивиться на нього — і усмі-

† Боягуз! Підлий зрадник!

хається тою, йому, закріпаченій людині, уже знайомою усмішкою — усмішкою власника, володаря...

Але, боже мій! он там, на розі вулиці, недалеко від виїзду з міста — чи не Панталеоне стоїть знов — і хто з ним? Невже Еміліо? Так, це він, той захоплений, відданий хлопчик! Чи давно його юне серце схилилося перед своїм героєм, ідеалом — а тепер його бліде, вродливе — таке вродливе обличчя, що Марія Миколаївна його помітила і висунулася у віконце карети — це благородне обличчя палахкотить злобою й зневагою; — очі — такі схожі на *ті* очі! — впинаються в Саніна, і губи стуляються... і розкриваються раптом для образи...

А Панталеоне простягає руку і показує на Саніна — кому? Тарталї, що стоїть коло нього, і Тарталья гавкає на Саніна — і навіть гавкіт чесного пса звучить ностерпною образою... Жакливо!

А далі — життя в Парижі — і всі приниження, всі гидкі муки раба, якому не дозволяється ні ревнувати, ні скаржитись, і якого кидають, нарешті, як зношену одіж...

Потім — повернення на батьківщину, отруєне, спустошене життя, дрібна метушня, дрібні клопоти, каяття гірке й марне — і таке ж марне й гірке забуття — кара не явна, але щохвилини й постійна, як незначний, але невігойний біль, виплата по копійці боргу, якого й полічити не можна...

Чаша переповнилася — доволі!

Яким чином зберігся хрестик, що його дала Саніну Джемма, чому не вернув він його, як сталося, що доти він ні разу на нього не натрапляв? Довго, довго сидів він у роздумі — і вже навчений досвідом, через стільки років, — все ніяк не міг зрозуміти, як міг він покинути Джемму, яку так ніжно й жагуче кохав — для жінки, якої він і не кохав зовсім?.. Наступного дня він здивував усіх своїх приятелів і знайомих; він об'явив їм, що виїжджає за кордон.

Здивоване було все товариство. Санін покидав Петербург, серед білої зими, щойно найнявши і умовлювавши чудову квартиру, навіть абонувавшись на вистави італійської опери, в якій брала участь сама пані Патті — сама, сама, сама пані Патті! Приятелі й знайомі дивувалися; але людям взагалі не властиво довго цікавитися чужими спра-

вами, і коли Санін вирядився за кордон — його на станцію залізниці приїхав проводити один француз кравець — і то в надії дістати гроші за несплаченим рахунком — «*pour un saute - embarque en velours noir, tout à fait chic*»¹.

XLVI

Санін сказав своїм приятелям, що виїжджає за кордон — але не сказав, куди саме: читачі легко здогадаються, що він помчав просто у Франкфурт. Дякуючи всюди поширеним залізницям, він на четвертий день після виїзду з Петербурга був уже там. Він не навідував його з самого 1840 року. Готель «Білого лебедя» стояв на давньому місці і процвітав, хоча уже не мав слави першорядного; Цейль, головна вулиця Франкфурта, мало змінилася, але не тільки від дому пані Розеллі — навіть від вулиці, де була її кондиторська — не лишилося й сліду. Санін блукав, як очманілий, по місцях, колись таких знайомих — і нічого не пізнавав: старі будівлі зникли; їх заступили нові вулиці, поспіль заставлені величезними будинками, гарними віллами; навіть громадський сад, де відбувалася його остання розмова з Джеммою — розрісся й змінився так, що Санін питав — невже це справді той сад? Що мав він робити? Як і де брати довідки? Тридцять років минуло з того часу... Легко сказати! До кого він не звертався — ніхто навіть імені Розеллі не чував; хазяїн готелю радив йому довідатися в публічній бібліотеці: там він, мовляв, знайде всі старі газети, але яку він з того матиме користь — хазяїн сам сказати не вмів. Санін, з розпачу, спитав про пана Клюбера. Це ім'я було добре відоме хазяїнові — але й тут не пощастило. Елегантний коммі, прогрімівши і піднявшись до становища капіталіста, проторгувався, збанкрутував — і помер у тюрмі... Ця звістка, правда, не завдала Саніну анітрохи прикрості. Його подорож уже почала здаватися йому дещо необдуманною... Та ось, одного разу, перегортаючи франкфуртський адрес-календар, він натрапив на ім'я фон-Донгофа, відставного майора (Major a. D.). Він негайно взяв карету і поїхав до нього — хоча чому *цей* Донгоф мусив неодмінно бути *тим* Донгофом, і чому навіть *той* Донгоф міг подати йому які-небудь відомості

¹ За морську куртку з чорного оксамиту, неймовірно шикарну.

про родину Розеллі? Однаково: тонучий і за соломинку хапається.

Санін застав відставного майора фон-Донгофа дома — і в посивілому панові, що прийняв його, — негайно впізнав свого колишнього супротивника. І той його впізнав, і навіть зрадів з його появи: вона нагадала йому молодість — і молоді пустощі. Санін почув від нього, що родина Розеллі давним-давно переселилася в Америку, в Нью-Йорк; що Джемма вийшла заміж за негоціанта; що, проте, у нього, Донгофа, є знайомий, теж негоціант, якому, напевно, відома адреса її чоловіка, бо в нього багато справ з Америкою. Санін упросив Донгофа піти до цього знайомого — і — о, радість! — Донгоф приніс йому адресу Джемминого чоловіка, пана Ієремії Слокома — *M-r J. Slocum, New-York, Broadway, № 501.* — Тільки адреса ця була з 1863 року.

— Будемо сподіватися, — скрикнув Донгоф: — що наша колишня франкфуртська красуня ще жива й не покинула Нью-Йорка! До речі, — додав він, знизивши голос: — а як та російська дама, що, пам'ятаєте, гостювала тоді у Вісбадена — пані фон-Бо... фон-Бозолоф — ще жива?

— Ні, — відказав Санін: — вона давно померла.

Донгоф звів очі — але, помітивши, що Санін відвернувся й нахмурився, — не додав ні слова — й пішов.

Того самого дня Санін послав листа до пані Джемми Слоком, у Нью-Йорк. У цьому листі він говорив їй, що пише до неї з Франкфурта, куди приїхав виключно для того, щоб відшукати її сліди; що він дуже добре розуміє, до якої міри він позбувся найменшого права на те, щоб вона до нього озвалася; що він нічим не заслужив її прощення — і надіється тільки на те, що вона, серед щасливих обставин, в яких перебуває, давно забула навіть про його існування. Він додавав, що зважився нагадати їй про себе внаслідок випадкової події, яка дуже яскраво збудила в ньому образи минулого; розповів їй своє життя, одиноке, безродинне, безрадісне; закликав її зрозуміти причини, що спонукали його звернутися до неї, не дати йому занести з собою в могилу гірку свідомість своєї вини — давно вистражданої, але не прощеної — і потішити його хоч коротенькою вісточкою про те, як їй живеться в тому новому світі.

куди вона виїхала. «Написавши мені хоч одне слово,— так кінчав Санін свого листа,— ви зробіте добре діло, гідне вашої прекрасної душі, і я буду дякувати вам до останнього мого подиху. Я зупинився тут, у готелі *Блого Лебедя* (ці слова він підкреслив), і буду ждати, ждати до весни — вашої відповіді».

Він послав цього листа — і почав ждати. Аж шість тижнів прожив він у готелі, майже не виходячи з кімнати — і зовсім нікого не бачачи. Ніхто не міг йому написати з Росії, нізвідки, і це було йому до душі; коли б надійшов на його ім'я лист — він уже знає, що він *той*, якого він жде. Він читав з ранку до вечора, — і не журнали, а серйозні книжки, історичні твори. Це тривале читання, ця тиша, це подібне до слимакового, заховане життя — все це прийшлося якраз під лад до його душевного настрою: уже за це за одне спасибі Джеммі! Та чи жива вона? Чи відповість вона?

Нарешті, надійшов лист — з американською поштовою маркою — з Нью-Йорка на його ім'я. Адреса на обгортці була написана англійською мовою... Він не пізнав почерка, і серце в ньому стиснулося. Не одразу зважився він надламати пакет. Він глянув на підпис: Джемма! Сльози так і бризнули з його очей: одне те, що вона підписалася своїм ім'ям, без прізвища — було для нього запорукою примирення, прощення! Він розгорнув тонкий аркуш синього поштового паперу — фотографія випорснула звідти. Він поспішно її підняв — і так і обімлів: Джемма, жива Джемма, молода, якою він її знав тридцять років тому! Ті самі очі, ті самі губи, той самий тип усього обличчя. На зворотному боці фотографії було написано: «дочка моя, Маріанна». Весь лист був дуже ласкавий і простий. Джемма дякувала Саніну за те, що він не повагався звернутися до неї, що він мав до неї довіру; не приховала від нього і того, що вона, справді, після його утечі пережила тяжкі хвилини, але до цього додавала, що все ж вважає — і завжди вважала — свою зустріч з ним за щастя, — бо ця зустріч перешкодила їй стати дружиною пана Клюбера — і таким чином, хоч посередньо, але була причиною її одруження з теперішнім її чоловіком, з яким вона живе от уже двадцять восьмий рік зовсім щасливо і в достатках: дім їх відомий цілому Нью-Йорку. Джемма повідомляла Саніна, що в неї

п'ятеро дітей — чотири сини і одна вісімнадцятилітня дочка, на відданні, фотографію якої вона йому посилає — бо вона, на загальну думку, дуже схожа на свою матір. Сумні звістки Джемма залишила на кінець листа. Фрау Леноре померла в Нью-Йорку, куди вона поїхала услід за дочкою і зятем — одначе встигла натішитися щастям своїх дітей, поняньчити внуків; Панталеоне теж збирався в Америку, але помер перед самим від'їздом з Франкфурта. «А Емілію, наш милий, незрівнянний Емілію — загинув славною смертю за свободу батьківщини, в Сіцилії, куди він подався, в числі тих «Тисячі», яких очолював великий Гарібальді; ми всі ревно оплакали смерть нашого безцінного брата — але, і проливаючи сльози, ми пишалися ним — і вічно будемо ним пишатися і свято шанувати його пам'ять! Його висока некорислива душа була гідна мученицького вінця!» Потім Джемма висловлювала свій жаль з приводу того, що життя Саніна, як видно, — так погано склалося, бажала йому насамперед заспокоєння й душевної тиші, і казала, що була б рада побачитися з ним — хоча й розуміє, як мало ймовірно таке побачення...

Не беремось описувати почування, яких зазнав Санін, читаючи цього листа. Таким почуванням нема задовільного виразу; вони глибші й дужчі за всяке слово. Тільки музика могла б їх передати.

Санін відповів негайно — і в подарунок відданиці послав «Маріанні Слоком від невідомого друга» — гранатовий хрестик, вправлений у чудове, перлове намисто. Подарунок цей, хоч досить цінний, не збіднив його: за тридцять років, що минули від часу його першого перебування у Франкфурті, він встиг нажити чималу маєтність. У перших числах травня він вернувся до Петербурга — та навряд чи надовго. Чути, що він продає всі свої маєтки — і збирається в Америку.

З М І С Т

Стор.

І. С. Тургенев. Передмова В. Капустіна III—XIX

Записки мисливця

Хорь і Калинич	3
Єрмолай і мельничиха	14
Малинова вода	25
Однодворець Овсяніков	34
Льгов	50
Бежин луг	60
Касьян з Красивої Мечі	79
Бурмистр	97
Контора	110
Бірюк	126
Два поміщики	134
Співці	142
Петро Петрович Каратаєв	159

Оповідання і повісті

Три портрети	175
Муму	201
Ася	225
Весняні води	268

13 крб. 50 коп.